UDK 08 (497-11)

YU ISSN 0350 7262

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Св. Vol.	XXII — XXIII	Год. Year	1992—1993.	С Р	1—408	Чачак 1994.

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

R E C U E I L

DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL

XXII-XXIII

Ć A Ć A K
1992 — 1993.

УДК — 08 (497.11)

YU ISSN 0350 7262

З Б О Р Н И К

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

XXII-XXIII

Ч А Ч А К

1992 — 1993.

ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
XXII

Редакциони одбор
Радомир Станић, Милена Икодиновић, Теодосије Вукосављевић,
Радивоје Бојовић и Милован Вуловић

Одговорни уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Технички уредник
НАДА МАКСИМОВИЋ

Насловна страна
арх. СЛОБОДАН БОРБЕВИЋ

Лектор
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

Коректор
НАДА МАКСИМОВИЋ

Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЦИ ВИДОЈКОВИЋ

Превод на италијански
БРАНКА БУЛАТОВИЋ

Издавач: Народни музеј у Чачку
Штампа „Литопапир" — Чачак

ДР МИЛОРАД СТОЈИЋ

КЕРАМИКА ИЗ ГВОЗДЕНОГ ДОБА РАЂЕНА РУКОМ У БАСЕНУ ЗАПАДНЕ МОРАВЕ НИЗВОДНО ОД ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКЕ КЛИСУРЕ

Др МИЛОРАД СТОЈИЋ
YU 35000 Јагодина
Завичајни музеј

УДК 666.3—182 (497.11)

У басену Западне Мораве, низводно од Овчарско-кабларске клисуре, регистровано је 31 налазиште керамике рађене руком из гвозденог доба, од чега 16 у чачанској, седам у краљевачкој и осам у крушевачкој регији. Керамика са ових локаалитета има исте стилскотиполошке и хронолошке карактеристике као керамика из гвозденог доба у басену Велике Мораве.

ЧАЧАНСКА РЕГИЈА

У чачанској регији регистровано је 16 налазишта керамике из гвозденог доба (гвоздено доба I—III, по М. Гарашанину), од чега су по седам равничарска и градинска насеља (насеља на узвишицама), а два — некрополе.

Равничарска насеља евидентирана су у Вујетинцима (локалитети Ливадица и Велика башта), у Трнави (непознат локалитет), у Доњој Краварици (локалитет Код продавнице), у Атеници (локалитет Обреж), у Остри (локалитет Ливадице) и у Горњој Црнући (локалитет Испод градине). Градинска насеља пронађена су на планини Јелици код Чачка (локалитет Градина), у Лису (локалитет Лишка ћава), код Горњег Милановца (локалитет Тријеска), у Горњој Црнући (локалитет Градина), у Остри (локалитет Соколица), Грабу (локалитет Градина) и у Вучковици (локалитет Градина). Керамика рађена руком потиче и са некропола под тумулима Умка у Атеници и Гушавац у Мрчајевцима.

РАВНИЧАРСКА НАСЕЉА

1. Вујетинци, локалитет Велика башта

Резултати истраживања на вишеслојном равничарском насељу из гвозденог доба Велика башта у Вујетинцима су публиковани.[1] Керамика са овог локалитета има истоветне стилско-типолошке одлике као и керамика из гвозденог доба I/b и I/c у басенима Велике Мораве и Јужне Мораве. На пример, заступљени су сви основни типови и варијанте судова као и у поменутим басенима, као што су благобиконичке зделе, чији је горњи конус украшен хоризонталним канелурама, често у комбинацији са вертикалним пластичним ребрима, затим велике посуде типа Гава урни, чији су разгрнути обод и трбух украшени канелурама, на начин који одликује керамике из гвозденог доба I/b у осталим деловима Поморавља (Т. I/1—3). Поједине посуде украшене су комбинацијом канелура и кругова са означеним центром изведеним жигосањем, као и оне које су декорисане канелурама, жлебљењем, пластичном декорацијом и „обично" урезаним линијама што би биле стилске карактеристике гвозденог доба I/c у басенима Велике Мораве и Јужне Мораве. Са овог локалитета потиче и фрагменат дршке двојног суда у облику слова Y, особеног за Поморавље. И дршке пехара са овог локалитета имају несумњиве аналогије у керамици са осталих локалитета из гвозденог доба I/b-c у Поморављу.

2. Вујетинци, локалитет Ливадице

На локалитету Ливадице у Вујетинцима пронађен је део дршке двојног суда у облику слова Y, карактеристичног за гвоздено доба I/b у Поморављу (Т. I/4).[2]

3. Трнава

Са непознатог локалитета у селу Трнава потиче фрагменат посуде, S профилације, танких зидова, фине фактуре, мрке боје, украшен широким канелурама (Т. I/5).[3] Стилско-типолошке и друге карактеристике указују да је посуда из гвозденог доба I/b.

4. Атеница, локалитет Обреж

Са локалитета Обреж у Атеници потиче фрагменат пехара фине фактуре, тамносиве боје, украшен плитким хоризонталним канелурама, који несумњиво репрезентује фазу гвозденог доба I/b (Т. I/6).[4]

5. Доња Краварица, Окућница Радича Радичевића

Приликом копања септичке јаме на окућници Радича Радичевића пронађен је фрагменат посуде типичне за гвоздено доба I/b у Поморављу, танких зидова, фине фактуре, украшене на рамену косим канелурама (тордирањем) — (Т. I/7).[5]

6. Остра, локалитет Ливадице

И са локалитета Ливадице у Остри потиче фрагменат једне посуде украшене тордирањем особеном за гвоздено доба I/b у Поморављу (Т. I/8).[6]

7. Горња Црнућа, локалитет Испод градине

На једној тераси, у подножју огранка на коме се налази локалитет Градина у Горњој Црнући, пронађена је дршка двојног суда у облику слова Y, који је карактеристичан за гвоздено доба I/b у Поморављу (Т. I/9).[7]

ГРАДСКА НАСЕЉА

8. Планина Јелица код Чачка, локалитет Градина

Керамика са локалитета Градина, на планини Јелици изнад Чачка, типична је за гвоздено доба II/a у Поморављу (Т. I/10—11). Керамика је украшена S жигосаним мотивима, фасетама, канелурама и шрафираним троуглима. Фрагменат керамике који је украшен меандроидно урезаном траком и траком испуњеном X мотивима највероватније потиче из гвозденог доба III. Један пехар са овог локалитета украшен је на рамену косим канелурама (тордиран) на начин који одликује гвоздено доба I/b–c.[8]

9. Лиса, локалитет Лишка ћава

Керамика украшена S жигосаним мотивима и канелурама документује градинско насеље из гвозденог доба II-а на локалитету Лишка ћава у Лиси (Т. I/12).[9]

10. Горњи Милановац, локалитет Тријеска

Са градинског насеља Тријеска код Горњег Милановца потиче фрагмент веће посуде украшен тремолираним линијама, специфичном техником извођења линија, која одликује гвоздено доба II/b у Поморављу (Т. I/13).[10]

11. Горња Црнућа, локалитет Јеринин град

Керамика са градинског насеља из Горње Црнуће има истоветне одлике као и керамика са градина из гвозденог доба II/a у осталим деловима Поморавља (Т. I/14). Заступљене су све керамичке форме, технике украшавања и украсни мотиви као и у керамици са најбоље истраженог градинског насеља у басену Велике Мораве — Градац у Ланишту.[11] Осим техника и украсних мотивима типичних за гвоздено доба II/a у Поморављу, и овде, као у Ланишту, је налажена керамика украшена таласасто урезаним линијама које иначе одликују најмлађу фазу гвозденог доба, гвоздено доба I/d, а чине, у мањем обиму, и део украсног репертоара почетне фазе гвозденог доба II, гвозденог доба II/a.

12. Остра, локалитет Соколица

И керамика са градине Соколица у Остри истоветна је оној из гвозденог доба II/a у Ланишту (Т. I/15). Украшена је S жигосаним мотивима, линијама изведеним назубљеним инструментом и канелурама[12]

13. Граб, локалитет Градина

Све керамичке форме, украсне технике и декоративни мотиви констатовани на керамици из гвозденог доба II/a на градини Градац у Ланишту заступљени су на Градини у Грабу (Т. I/16).[13]

14. Вучковица, локалитет Градина

На локалитету Градина у Вучковици налажена је керамика типична за гвоздено доба II/a у Поморављу, зделе са увученим ободом које су украшене S жигосаним мотивима, судови типа урни украшени

неправилно изведеним таласастим линијама који имају аналогије у керамици из старијег стратума гвозденог доба на локалитету Градац у Ланишту (Т. I/17). Нађени су и примерци здела који су украшени комбинацијом шрафираних троуглова и S жигосаних мотива.[14]

15. Атеница, локалитет Умка

Из хумке II у Атеници потиче неколико целих и фрагментованих посуда и више фрагмената керамике рађене руком (Т. II/1-3).[15] У централном гробу нађен је део левкастог пехара, који је несумњиво имао тролисну ногу, као и примерци из Мрчајеваца, Љуљака, Јагодине, Доње Раче и Костолца. Иначе, овај пехар је, као и они из Раче и Јагодине, уз обод био украшен са четири хоризонтално урезане линије. Из овог гроба је и фрагменат пехара чије је раме украшено широким и кратким вертикалним канелурама, као и пехари из гроба из Мајура и једног гроба из Костолца. Код потпорног прстена ове хумке нађена је оштрије профилисана биконична здела, чији је горњи конус кратак.

16. Мрчајевци, локалитет Гушавац

Из једне од три хумке потиче фрагментовани пехар са тролисном стопом и дугом тракастом дршком, која прелази обод (Т. II/4).[16] Пехар је типолошки идентичан примерку из хумке II из Атенице, као и пехарима истог типа из Љуљака, великоморавских локалитета и Костолца.

КРАЉЕВАЧКА РЕГИЈА

У краљевачкој регији регистровано је седам налазишта керамике рађене руком из гвозденог доба, од којих су три равничарска насеља. Рас (подножје градине) у Пазаришту, Ковандук код Краљева и Крчевина у Љуљацима и четири некрополе, Мелаје (локалитет непознат), Нови Пазар, локалитет Петрова црква, Брадурине — Крчевина и Крчевина у Љуљацима.

РАВНИЧАРСКА НАСЕЉА

17. Пазариште, локалитет Рас

На локалитету Рас (подножје брда на коме се налази средњовековно утврђење) у Пазаришту пронађена је керамика стилскотиполошки истоветна оној из гвозденог доба I/a-b, II/a и III у басену Велике Мораве и осталим деловима Поморавља (Т. II/5-6).[17] Фрагме-

нат веће посуде типа урне са разгрнутим ободом садржи елементе који га повезују са извесним керамичким формама брњичке и параћинске културне групе, односно са фазом гвозденог доба I/a у осталим деловима Поморавља. Прстенасто разгрнут обод украшен двема канелурама типичан је за гвоздено доба I/b. Из гвозденог доба II/a је керамика украшена S жигосаним мотивима и линијама изведеним зупчастим инструментом и посуде са тордираним ободом. Посуда са потковичастом дршком је највероватније из гвозденог доба III.

18. Краљево, локалитет Кованлук

Керамика са локалитета Кованлук код Краљева документује све развојне фазе гвозденог доба I, гвозденог доба Ia-d, и старију фазу гвозденог доба II, гвоздено доба II/a (T. II/7—11). На овом великом вишеслојном локалитету може се очекивати и керамика из осталих фаза гвозденог доба.[18]

19. Љуљаци, локалитет Крчевина

Са локалитета Крчевина у Љуљацима, из насеља, потичу посуде и фрагменти керамике украшени S жигосаним мотивима, линијама изведеним зупчастим инструментом и украсним мотивима типичним за гвоздено доба II/a у Поморављу (T. II/12).[19] Овде је нађен и део купасте ноге пехара, керамичке форме која је веома ретка; у Поморављу је регистрована само на локалитету Градац у Ланишту.

НЕКРОПОЛЕ

20. Мелаја

У хумци I у Мелајама налажена је керамика карактеристична за гвоздено доба I/b. (здела украшена вертикалним канелурама и пластичним ребром), и гвоздено доба II/b, (керамика украшена тремолираним линијама) у Поморављу (T. II/13—15).[20] Са овог локалитета потиче и један скифос са тордираним дршкама, који нема директне аналогије у керамици у Поморављу. Нејасно је да ли је ова керамика била прилог у гробовима или репрезентује насеље. Судећи по стању археолошке грађе, највероватније да је она из насеља. И алатка од печене земље пронађена на овом месту указује на карактер керамичких налаза.

21. Нови Пазар, локалитет Петрова црква

Осим чувене кнежевске гробнице на некрополи Петрова црква испитано је и неколико гробова са спаљеним покојницима.[21] Урне и

остале посуде, стављене као прилог у гробове, као и керамика нађена у слоју, дислоцирана је подизањем тунела и каснијим грађевинским радовима, рађени су руком (Т. II/16—17). Иначе, због оштећености, само је мали број посуда могућно поуздано реконструисати. У једном гробу налазили су се фрагменти урне, поклопца и три пехара са једном дршком и биконична посуда са цилиндричним вратом. На основу цртежа датих у раду у коме је праисторијска керамика са овог локалитета објављена, не може се стећи поуздана слика о њиховим карактеристикама, као што су форма, орнаменталне технике, украсни мотиви, фактура и боја. Зделе украшене канелурама и језичастом дршком на рамену каква је здела-поклопац аналогије имају у керамици из гвозденог доба II/b. И пехари са једном дршком и косим ободом карактеристични су за исту фазу. Пехар са реципијентом у облику притиснуте лопте и фасетираном дршком, пак, више одликује фазу гвозденог доба III. Могућно је да овај пехар и биконична посуда потичу из неке друге, хронолошки млађе целине. Керамика из гроба 2, не садржи неке елементе за прецизно датовање, јер је сачуван само доњи део урне без икаквих карактеристичних делова и део посуде на коме се налазе косе канелуре. Косе канелуре, распоређене у метопе, одликују гвоздено доба II/b, па је највероватније овај гроб из тог периода. Керамику из веома оштећеног гроба 3 такође је тешко датовати, јер за то нема поузданих елемената, изузев, можда, хоризонтално бушне дршке на рамену урне која одликује неке културне манифестације бронзаног доба и најстарију фазу гвозденог доба I, гвоздено доба I/a. Имајући у виду да сва керамика са овог локалитета припада гвозденом добу, највероватније је да је из тог времена и керамика из овог гроба. Из наведених разлога овај гроб могао би се датовати у гвоздено доба I/a. Керамика из слоја, изван ових мање-више поузданих целина, указује да је ова локација коришћена за некрополу током целог гвозденог доба. На пример, неколико здела украшених косим канелурама вероватно потичу из гвозденог доба I/b-c. Зделе са фасетираним ободом производиле су се у свим фазама гвозденог доба I и у старијој фази гвозденог доба II, (II/a). Због тога се оне са сигурношћу не могу датовати, али је извесно да оне репрезентују неколико развојних фаза гвозденог доба. Доста информација за хронологију керамике са овог локалитета пружају дршке дате у публикацији. Хоризонтално бушне тракасте дршке су као она на урни из гроба 3 и датирају из почетне фазе гвозденог доба I/a. Истој фази свакако припада и вертикално бушна дршка истоветна онима са урни параћинског типа и

дршка пехара са пластичним украсом на горњем делу. Највероватније из гвозденог доба I/b или I/c је дршка чије су спољне ивице украшене косим зарезима а горња површина вертикалним канелурама. Са ове некрополе потиче и фрагменат зделе чија је спољна ивица украшена косим зарезима, што је карактеристично за зделе са градинских насеља типа Превешт, из гвозденог доба II/b. Овде је нађена дршка која је и по својој форми и орнаментици типична за гвоздено доба II/b, односно тремолирану керамику. Дно једне посуде украшено је меандроидно урезаним знаком, на начин како је декорисана керамика из гвозденог доба III у басену Велике Мораве. Очигледно је да су у керамици са некрополе у Новом Пазару заступљене готово све развојне фазе гвозденог доба које карактеришу Поморавље, односно Трибале, што је изузетно важно за етничку интерпретацију новопазарске кнежевске гробнице, која је такође, имајући у виду археолошки материјал из те гробнице и керамику рађену руком са исте локације — несумњиво трибалска.

22. Љуљаци, локалитет Брадурине-Крчевина

Шест пехара са локалитета Брадурине—Крчевина у Љуљацима само су мањи део керамичких прилога из гроба спаљеног покојника из гвозденог доба I/b (Т. II/18—23).[22] Несумњиво да локалитет Брадурине—Крчевина чини исту целину са некрополом Крчевине у овом селу. Карактеристично је да су сви пехари украшени канелурама и имају пластична вертикална ребра на рамену.

23. Љуљаци, локалитет (некропола) Крчевина

Керамика рађена руком налажена је само у хумци II на локалитету Крчевина у Љуљацима (Т. II/24—25).[23] Зделе су биконичне и подсећају на примерак из Атенице. Шоље одликује дршка која повезује обод и део реципијента при самом дну. Уз то једна шоља је са доње стране удубљена, односно има омфалос. Левкасти пехари са једном тракастом дршком, тролисном ногом и косо засеченим ободом имају аналогије у Атеници, Мрчајевцима, Јагодини, Доњој Рачи и Костолцу. Један од два левкаста пехара украшен је урезаним мотивом меандра. Биконични пехар са две дршке и жигосним круговима испод обода и на рамену репродукује једну стару локалну керамичку форму.

КРУШЕВАЧКА РЕГИЈА

У овај преглед унета је керамика старијег гвозденог доба рађена руком са седам насеља из оног дела крушевачке регије, који се налазе западно од Сталаћа: Бјелосиица (непознат локалитет), Крушевац (локалитет Лазарев град), Пољна (локалитет Благотин), Сталаћ (локалитет Гологлава), Макрешане (локалитет Јазбине), Страгаре (локалитет Пешинец), Варварин (локалитет Руски споменик). На локалитету Јазбине у Макрешанима регистрована је и некропола из гвозденог доба. Осим насеља на локалитету Гологлава у Сталаћу и Лазаревог града у Крушевцу, која се налазе на узвишицама, остала налазишта из крушевачке регије су равничарска.

КЕРАМИКА ИЗ РАВНИЧАРСКИХ НАСЕЉА

24. Бјеласица

Из Бјеласице потичу керамички фрагменти који документују једнослојно насеље из гвозденог доба I/c (или I/d), по хронологији М. Стојића за Поморавље (Т. III/1—2).[24] За овај локалитет посебно су карактеристичне зделе чији је увучени обод украшен кратким вертикалним канелурама у комбинацији са вертикалним пластичним ребрима.

25. Пољна, локалитет Благотин

Из објављених података о карактеристикама керамике из гвозденог доба са локалитета Благотин у селу Пољна не може се закључити који период она репрезентује.[25] На основу података да поједине врсте посуда имају фину фактуру и полирану површину, може се претпоставити да оне потичу из гвозденог доба I/b.

26. Макрешане, локалитет Јазбине

Судећи по керамици, на локалитету Јазбине у Макрешанима налазило се вишеслојно насеље из гвозденог доба I/b-d и II/a и некропола из гвозденог доба II/a (Т. III/3—13).[26] Гвоздено доба I/b репрезентују посуде финије фактуре, украшене канелурама или комбинацијом канелура и жлебова. Гвозденом добу I/c припадају зделе са фасетираним ободом на коме се налазе цик-цак урезане линије, веће посуде типа урне које су украшене на рамену фасетама и правим или изломљеним линијама. Таласасте линије често у комбинацији са фасетама и канелурама и лоша фактура одлике су керамике

из гвозденог доба I/d са овог локалитета. Све керамичке форме, технике украшавања и украсни мотиви који су констатовани у посуђу из гвозденог доба II/a на локалитету Градац у Ланишту идентификовани су и на овој локацији. Изгледа да је на овом насељу веома омиљен украсни мотив био троугао.

27. Стрaгари, локалитет Пешинец

На локалитету Пешинец у Стрaгарима налажена је керамика украшена S жигосаним мотивима, која карактерише гвоздено доба II/a у Поморављу.[27]

28. Варварин, локалитет Руски споменик

Са локалитета Руски споменик у Варварину потиче фрагменат посуде украшен шрафираним троуглима из гвозденог доба II/a у Поморављу (T. II/26). Карактеристично је да су троуглови и шрафура изведени на начин који одликује известан број локалитета из VIII века пре н. е. на Косову и у горњем току Јужне Мораве.[28]

29. Сталаћ, локалитет Гологлава

Налазиште Гологлава код Сталаћа припада малом броју насеља из гвозденог доба I подигнутих на узвисицама (градине) у басену Велике Мораве. Судећи по стилско-типолошким одликама керамике овде се живело у гвоздено доба I/a-b.[29]

30. Крушевац, локалитет Лазарев град

И насеље Лазарев град у Крушевцу припада градинском типу. На њему је налажена керамика украшена S жигосаним мотивима, која репрезентује гвоздено доба II/a, и тремолираним линијама, која одликује гвоздено доба II/b у Поморављу.[30]

31. Макрешане, локалитет (некропола) Јазбине

Урне и керамички прилози са локалитета Јазбине у Макрешанима типични су за гвоздено доба II/a у Поморављу.[31]

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

У басену Западне Мораве регистровано је 31 налазиште керамике из гвозденог доба, од којих је известан број вишеслојан. Највећи број налазишта су равничарска насеља, њих 15, док градинских на-

сеља има девет а некропола шест. Керамика из гвозденог доба I/a потиче са четири налазишта, из гвозденог доба I/b — 15, из гвозденог доба I/c — пет, из гвозденог доба I/d — два, из гвозденог доба II/a — 15, гвозденог доба II/b — пет и из гвозденог доба III — шест.

Веома занимљиви резултати могу се добити упоређивањем броја локалитета из појединих развојних фаза из басена Западне Мораве са басеном Велике Мораве.[32] У басену Велике Мораве регистровано је до 1986. године 375 налазишта керамике из различитих фаза гвозденог доба, и то:

Велика Морава	I/a	I/b	I/c	I/d	II/a	II/b	III/a	III/b
	53	54	54	61	78	37	10	28
Западна Морава	4	15	5	2	15	5	?	6

Док би се за фазе I/b, II/a, II/b и III/b могло рећи да су пропорционално заступљене у басену Западне Мораве у односу на великоморавски басен, број локалитета осталих фаза потпуно је несразмеран. То се посебно односи на гвоздено доба I/a, c и d. Овај степен истражености гвозденог доба у басену Западне Мораве не допушта неке дефинитивне закључке у вези наведене пропорције, али је интересантно да у басену ове реке, посебно у њеном горњем (чачанска регија) једва да су неке фазе документоване. Интересантно је да у тим деловима Западне Мораве није регистровано ни једно налазиште из гвозденог доба I/d, док је у басену Велике Мораве евидентиран чак 61 локалитет ове фазе, више налазишта него што има било која од осталих фаза гвозденог доба I.

Намеће се неколико питања: да ли је Западно Поморавље имало исте развојне карактеристике као и остали делови Поморавља у фазама које су веома слабо документоване и шта се у њему догађало у време када се у басенима Велике Мораве и Јужне Мораве одвијао развој током тих раздобља (фазе: I/a, c, d)? Малобројни локалитети који репрезентују поменуте фазе потврђују да је и овај део Поморавља имао исте културне и хронолошке карактеристике као и, на пример, басен Велике Мораве, само не увек и у погледу степена насељености. На основу тога могло би се закључити да су развој током гвозденог доба у басену Западне Мораве пратиле значајне осцилације, које нису карактеристичне за друга подручја. Шта је условило такво стање не може се прецизно одговорити. Занимљиво је, на

пример, одговорити на питање како то да у чачанској регији, где је регистрована скоро половина од укупног броја локалитета из гвозденог доба у басену Западне Мораве, није пронађен ни један локалитет параћинске или неке друге културне групе која репрезентује гвоздено доба I/a у басену Велике Мораве. Може се претпоставити да ове културне групе карактеристичне за остале делове Поморавља нису ни заступљене у развоју најстарије фазе гвозденог доба на чачанском подручју, из чега произилази да је ту постојала нека друга културна манифестација; можда, последња фаза такозване западносрпске варијанте позне ватинске групе, односно једна од раних културних група са канелованом керамиком.

Бројна налазишта и одлике керамике указују да је у гвоздено доба I/b Западно Поморавље било густо насељено и чинило је етнокултурну целину са басенима Велике Мораве и Јужне Мораве и још неким областима на Централном Балкану и Подунављу. Ситуација се битно променила у време које одговара гвозденом добу I/c-d у осталим деловима Поморавља, када басен Западне Мораве пружа слику ретко насељеног подручја. Карактеристично је, на пример, да у чачанској регији није регистрован ни један локалитет из гвозденог доба I/d и само један из гвозденог доба I/c. Могло би се помислити да је овај део Поморавља у то време или био ненасељен или, пак, да га репрезентује нека културна манифестација непозната у осталим деловима највећег речног слива на подручју Србије. Ни претпоставка да је у поменутој регији развој у последње две фазе гвозденог доба I (I/c-d) задржао исте карактеристике у одликама материјалне културе као у гвоздено доба I/b, пре свега керамике, није без основа, за једну регију на периферији огромног културног комплекса. У краљевачкој регији, која је иначе најмање истражена, констатоване су све развојне фазе као и у басенима Велике Мораве и Јужне Мораве. Очигледно је да краљевачка регија, заједно са крушевачком, односно средњи и доњи део басена Западне Мораве, у гвоздено доба чине етнокултурну целину са басеном Велике Мораве, што је свакако условљено добрим комуникационим везама и истом традицијом тих регија.

Од почетка гвозденог доба II цео басен Западне Мораве низводно од Овчарско-кабларске клисуре остаје чврсто сједињен са осталим деловима Поморавља.

Керамика рађена руком из гвозденог доба дата у овом прегледу веома је важна за утврђивање етничке припадности народа који ју је начинио и користио, будући да је производ локалног становништва. Пошто та керамика има исте стилскотиполоше односно развојне и

хронолошке одлике као и истовремена керамика у басену Велике Мораве, може се закључити да и она, као и керамика из великоморавске долине, репрезентује културу Трибала.[33] Керамика из западног Поморавља указује на још неколико момената. Чачанска регија по први пут етнокултурно повезала се са басенима Велике Мораве и Јужне Мораве у гвоздено доба I/b, да би током последње две развојне фазе гвозденог доба (I/c-d) задржала аутономију у развоју или је то подручје било ретко насељено па није остало много археолошких трагова. Од почетка гвозденог доба II и у гвоздено доба III чачанска регија чинила је етнокултурну целину са краљевачком и крушевачком регијом и басенима Велике и Јужне Мораве, односно представљала је део трибалске територије. Ова чињеница посебно је важна у вези етничког атрибуирања атеничке некрополе, која је несумњиво трибалска.

Керамика из краљевачке регије доказује да је то подручје, укључујући сигурно највећи део басена Ибра, од почетка до краја гвозденог доба имало исте одлике развоја које репрезентују културу Трибала као и подручја Велике Мораве и Јужне Мораве. Керамика рађена руком указује на исте карактеристике и крушевачке регије.

Имајући у виду објављене резултате истраживања гвозденог доба у басенима Велике Мораве и Јужне Мораве и закључке дате у овом раду у вези басена Западне Мораве, цело Поморавље, изузимајући његове мање делове (горњи ток западне Мораве, узводно од Овчарско-кабларске клисује, и, можда, неки мањи делови у горњем делу слива Јужне Мораве), чинило је јединствену етнокултурну целину и део трибалске територије.

Пошто је овај рад посвећен трибалској керамици, намеће се питање које су то керамичке форме на основу којих је могућно идентификовати подручје овог народа. Несумњиво најкарактеристичнија трибалска керамичка форма је левкасти пехар са тролисном ногом и једном тракастом дршком, чија се еволуција може пратити од почетка гвозденог доба I у Поморављу, највећем делу српског Подунавља, басену Колубаре, источној Србији и северозападној Бугарској.

Овај тип посуде имао је веома важну улогу у идентификацији трибалске територије. Наиме, пошло се од тога да начин за идентификацију трибалске територије могу бити само археолошки предмети пронађени у некој области у којој су Трибали поуздано живели. Како нема никакве сумње у то ко је у VI веку пре н. е. на-

сељавао трибалску равницу — долину Велике Мораве, од када датира најстарији и то индиректни помен Трибала, који иначе преноси Херодот у првој половини V века пре н. е, започело се са истраживањем грађе из тог времена и утврђивање њених стилско-типолошких веза са одговарајућом грађом из ранијих и каснијих фаза. Из тог времена су релативно бројни налази типа Мраморац, али осим што документују један веома просперитетан период, ништа не говоре од када су и до када су Трибали живели у Поморављу. Анализа керамике дала је изненађујуће добре резултате у овом погледу. Наиме, захваљујући великом броју вишеслојних насеља са поузданом стратиграфијом, затим једнослојних насеља и бројним затвореним целинама могућно је било добити прецизну слику развоја у гвоздено доба. Констатована су три основна развојна периода са одређеним бројем развојних фаза којима припада и период у коме су Трибали несумњиво живели у долини Велике Мораве, према Херодотовом, односно Хекатејевом податку о трибалској равници.[34] Керамика која је била основни компаративни материјал указивала је да постоји несумњив континуитет током целог гвозденог доба (гвоздено доба I-III, по М. Гарашанину) који подразумева и етнички континуитет. Сваку развојну фазу гвозденог доба карактерисале су специфичне форме, орнаменталне технике и украсни мотиви, али је увек било доста једноставно уочити и стилско-типолошке везе са претходном или потоњом фазом.[35] Керамика с краја VI и из V века пре н. е. показује несумњиве стилскотиполошке везе за керамиком из ранијих фаза. Те везе најочигледније се могу сагледати на основу левкастог пехара са једном дршком, који се израђује од почетка до краја гвозденог доба, са извесним прекидима.[36] Најстарији примерци овог типа пехара датирају из гвозденог доба I/a; имају левкаст реципијент, лоптаст трбух и једну тракасту дршку која знатно прелази обод и изненађујући су слични пехарима истог типа из VI и V века пре н. е. Неки примерци украшени су испод обода хоризонтално урезаном линијом и тачкастим убодима. У гвоздено доба I/b реципијент се састоји из два конструктивна дела, доњег који је у облику благобиконичне зделе и горњег — левкастог дела. Доњи део је тордиран. У две најмлађе фазе овај доњи део пехара се оштрије профилише док горњи задржава пређашњи изглед. У гвоздено доба II, које иначе карактерише омекшавање форми због орнаменталних техника које се примењују у украшавању посуђа, нема пехара поменутог типа. Уместо њих масовно се производе пехари са лоптастим реципијентом и дугим цилиндричним вратом, који се богато украшавају. Левкасти

пехари поновно почињу да се израђују пред крај гвозденог доба II/b, најавили су нов такозвани канеловани стил у керамици. Јасно се може пратити тенденција левкастог издуживања горњег дела реципијента и смањивање доњег дела. Језичасте дршке на доњем делу реципијента постепено су, заједно са смањивањем висине тог дела посуде, спуштене према дну и када је тај део реципијента потпуно изгубио висину постале су део дна доприносиле стабилности пехара на подлози. Несумњиво да је крајњи резултат оваквог типолошког развоја левкасти пехар са трилисном стопом, који је најкарактеристичнија форма трибалске материјалне културе и поуздано средство за идентификацију трибалске територије.

За Трибале је карактеристичан и пехар са цилиндричним вратом и лопатастим реципијентом, канелованом дршком, чије је раме украшено вертикалним канелурама.[37] И ти пехари налажени су заједно са левкастим пехарима на тролисној стопи или са другим материјалом, искључиво на поуздано трибалској територији, Атеници, Мајуру, Злотској пећини, Костолцу, Балеи (северозападна Бугарска). Иначе, овај тип пехара израђује се од почетка гвозденог доба II/a, али је свој дефинитивни облик и стил добио у гвоздено доба II/b. Извесно је такође, да је ова врста пехара почела масовно да се производи у моменту када су на почетку гвозденог доба II престали привремено да се производе левкасти пехари. Када је током гвозденог доба II/b настављено са производњом левкастих пехара упоредо су израђивани и пехари са лопатастим трбухом украшени канелурама.

Занимљиво да су се ове две трибалске керамичке форме задржале у репрезентативној употреби (као прилог у гробовима) и у време импорта грчке керамике рађене на витлу, издржале велику конкуренцију, што значи да су сматране за важне традиционалне предмете.

НАПОМЕНЕ

1. Л. Никитовић, „Праисторијски локалитет Велика башта у Вујетинцима код Чачка", Зборник радова Народног музеја, XX, Чачак, 1990. 49—50. Т. I—IV.
2. Непубликовано, на цртежу и подацима захваљујем се Л. Никитовић.
3. Ibid.
4. Ibid.
5. Ibid.
6. Ibid.
7. Ibid.

8. М. Милинковић, „Градина на Јелици", Зборник радова Народног музеја, Чачак, XVI, Т. XII.

9. М. Милинковић, „Рановизантијско утврђење на Лишкој ћави", Зборник радова Народног музеја, XVI. Чачак, 1986, Т. IV/2—3.

10. М. Милинковић, „Средњовековно утврђење на Тријесци код Горњег Милановца", Зборник радова Народног музеја у Чачку, XVI, 1986, 133, Т. III/1.

11. Н. Лудајић—С. Поповић—М. Милинковић, „Резултати истраживања вишеслојног налазишта на локалитету Јеринин град — Горња Црнућа код Горњег Милановца", Зборник радова Народног музеја у Чачку, XVI, Чачак, 1986, 84—85, Т. VI—VII.

12. Ibid.

13. Ibid.

14. М. Петрашиновић—Н. Лудајић, „Сондажна истраживања вишеслојне градине у Вучковици код Гуче", Зборник радова Народног музеја у Чачку, XVI, Чачак, 1986, 77—78, Т. IV—VI.

15. М. Букнић—Б. Јовановић, „Илирска кнежевска некропола у Атеници", Чачак, 1966, 24, Т. XXVI/2—9 (могућно је да је дршка под бр. 9 — дршка левкастог пехара).

16. M. Stojić, Les tombes des Triballes dans le bassin de la Morava et la Šartie Serbe du bassin du Danube au cours du dernier quart du VIème et de la première moitie du Vème siecle avant J. C. Старинар, XLIII, у штампи.

17. М. Јефтић, „Налази басараби културе у новопазарском крају", Новопазарски зборник, 16, Нови Пазар, 1992, 7—10, Т. I—II.

18. Непубликовано, на цртежима и информацијама захваљујем се колегиници Татјани Михаиловић.

19. Д. Срејовић, „Трибалски гробови у Љуљацима", Старинар, XL—XLI, Београд, 1991, 149, Т. VI/1—2, 4, Т. VII.

20. М. Јефтић, Ibid, 10, Т. III/1—5, 7.

21. А. Јуришић, „Праисторијски слој Петрове цркое код Новог Пазара", Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, VIII, Београд, 1969, 37—41, Т. I—VII.

22. М. Стојић, „Гроб спаљеног покојника из Љуљака", Гласник Српског археолошког друштва, 5, Београд, 1989, 145—147, сл. 1.

23. Д. Срејовић, Ibid, 145, Т. II/5, 8—9, Т. III/5—8, Т. IV/1—2, 5.

24. Непубликовано, на подацима и илустрацијама захваљујем се Е. Томић.

25. С. Станковић—Н. Greenfield, „Археолошка истраживања вишеслојног праисторијског локалитета Благотин у селу Полна", Гласник Српског археолошког друштва, 8, Београд, 1992, 47.

26. Н. Тасић—Е. Томић, „Археолошка ископавања у долини доњег тока Западне Мораве и проблеми етногенезе Дарданаца", Гласник Српског археолошког друштва, 4, Београд, 1987, 130 (без илустрација), на илустрацијама и информацијама захваљујем се Е. Томић.

27. М. Јефтић, „Басараби култура на територији Србије", докторска дисертација одбрањена 1993. године на Философском факултету Универзитета у Београду, у рукопису, 211.

28. М. Стојић, „Налазишта Басараби културе у околини Светозарева", Старинар, XXX, Београд, 1980, 106, сл. 15/6.

29. Н. Тасић—Е. Томић, Ibid, 131, Т. I/1—2, 4.

30. Ibid, 130, Е. Томић, „Резултати истраживања праисторијских насеља у Крушевцу", Старинар, XXX, Београд, 1980, 4, керамика ми је позната из аутопсије.

31. Н. Тасић—Е. Томић, Ibid, 130, керамика ми је позната из аутопсије.

32. М. Стојић, „Гвоздено доба у басену Велике Мораве", Београд—Светозарево, 1986, 11—88.

33. Ibid, 102.

34. X E P. IV, 49.

35. M. Стојић, Ibid, 31—82.

36. Ibid, T. 5/2, T. 13/4, T. 35/2—3, T. XIII/2.

37. M. Букнић—Б. Јовановић, Ibid, XXVI/5, M. Стојић, „Градиште на Јухору", Гласник српског археолошког друштва, 5, Београд, 1989, 72, сл. 1; P. Васић, „Моравско-томочка област", Праисторија југословенских земаља, жељезно доба, V, Сарајево, 1987, 657, T. LXVII/4, примерци из Злотске пећине и северозападне Бугарске познати су ми из аутопсије.

CÉRAMIQUE DE L'ÂGE DE FER FAITE À LA MAIN DANS LE BASSIN DE LA MORAVA OCCIDENTALE EN AVAL DU DÉFILÉ D'OVČAR—KABLAR

Dans le bassin de la Morava Occidentale, en aval du défilé Ovčar—Kablar, ont été relevés 31 localités où l'on a mis au jour des objets en céramique, faits à la main et remontant à l'âge de fer, dont 16 dans la région de Tchatchak, 7 dans celle de Kraliévo et 8 dans celle de Krouchévatz. La céramique de ces localités présente les mêmes caractéristiques de type et de style que celle de l'âge de fer mise au jour dans les bassins de la Grande Morava, de la Morava Meridionale, de la Kolubara et de la majeure partie du bassin danubien yougoslave, ainsi que celle de l'Est de la Serbie et du Nord—Ouest de la Bulgarie.

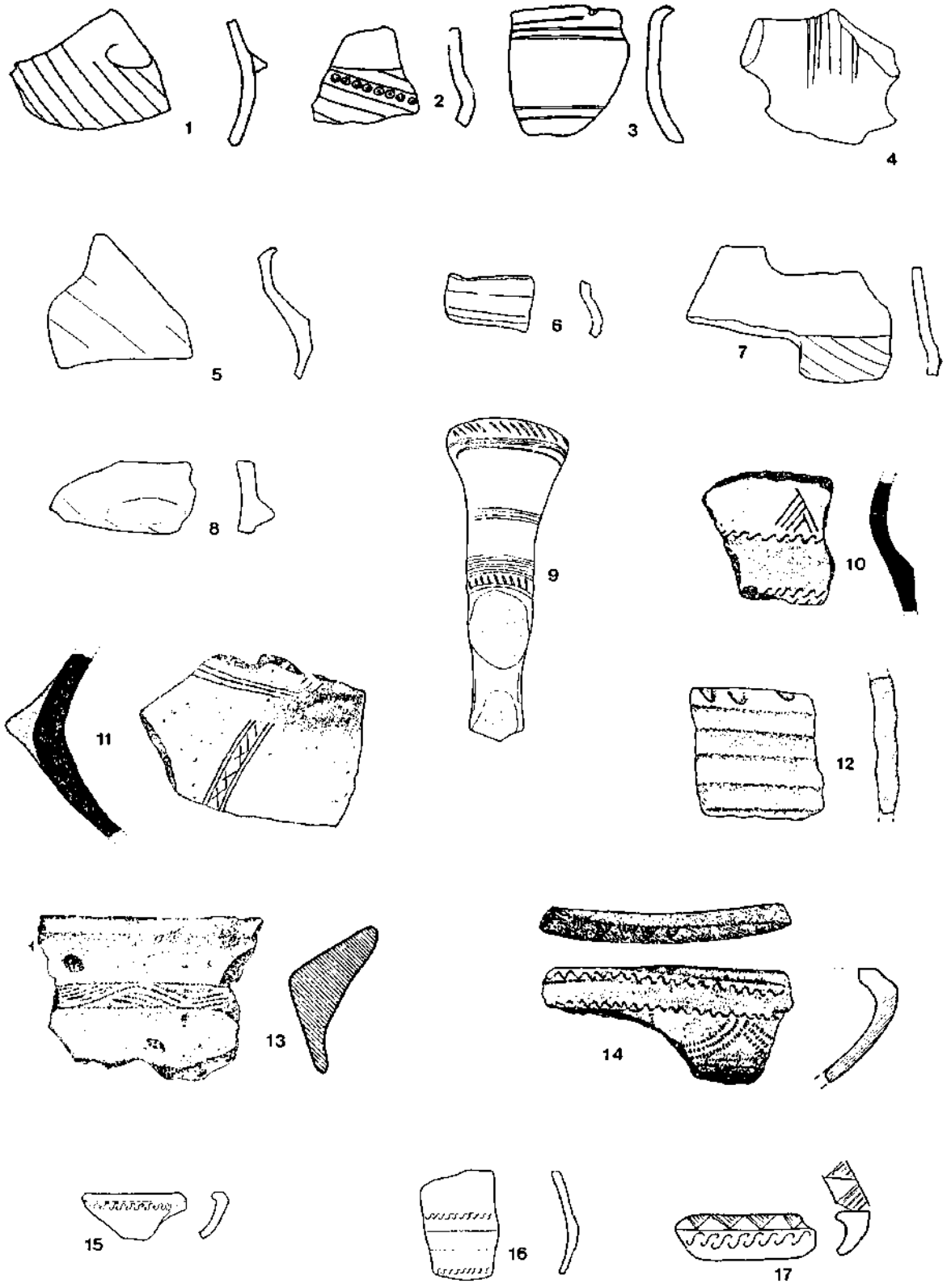

Сл. 1—3. Вујетинци, локалитет Велика башта, 4. Вујетинци, локалитет Ливадице, 5. Трнава, 6. Атеница, локалитет Обреж, 7. Доња Краварица, локалитет Окућница Радича Радичевића, 8. Остра, локалитет Ливадице, 9. Горња Црнућа, локалитет Испод градине, 10—11. Планина Јелица код Чачка, локалитет Градина, 12. Лис, локалитет Лишка ћава, 13. Горњи Милановац, локалитет Тријеска, 14. Горња Црнућа, локалитет Јеринин град, 15. Остра, локалитет Соколица, 16. Граб, локалитет Градина, 17. Вучковица, локалитет Градина.
Слика 1—3, по Л. Никитовић; сл. 10—13, по М. Милинковићу, сл. 14, по Н. Лудајић—С. Поповић—М. Милинковић.

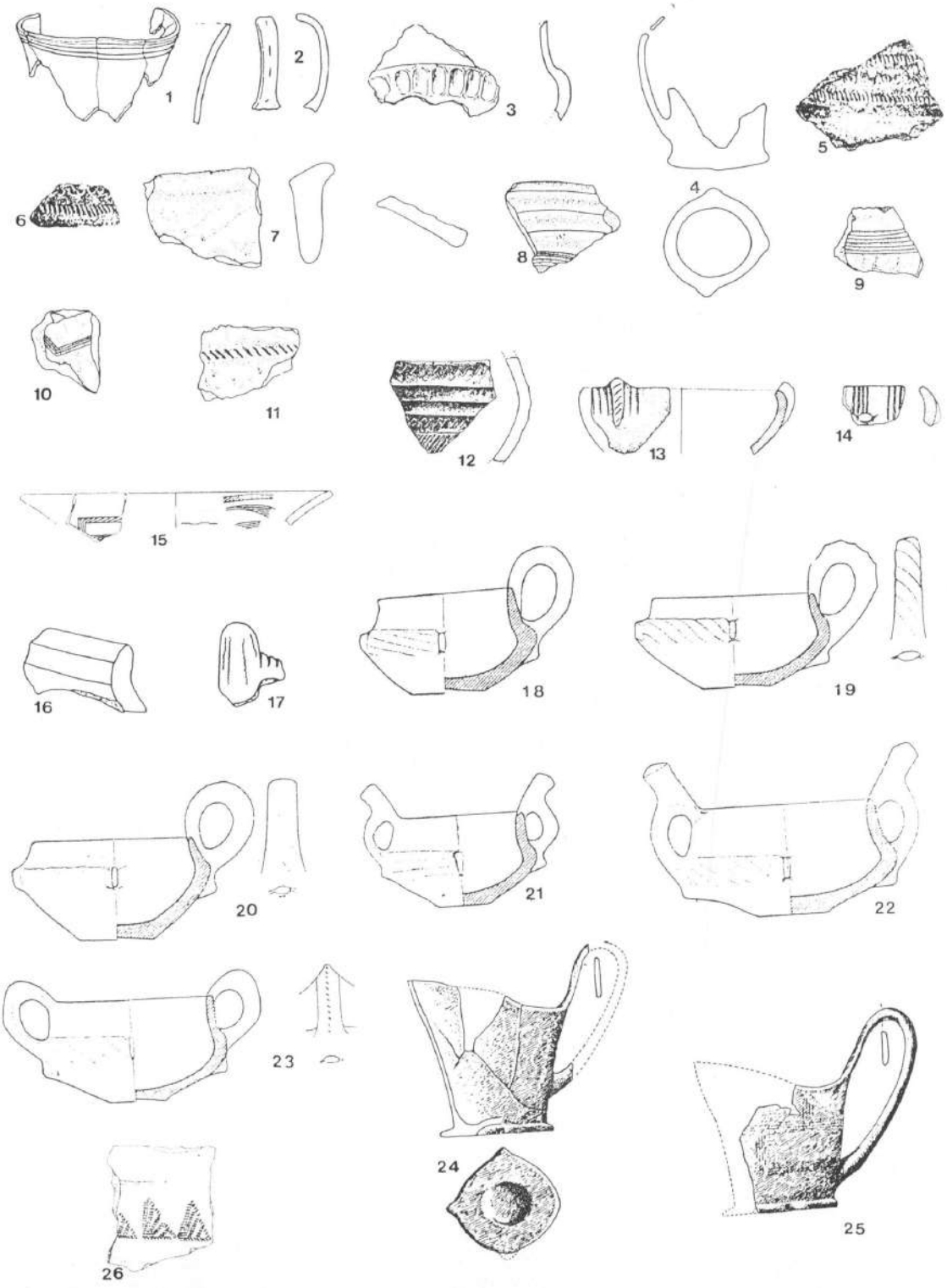

Сл. 1—3. Атеница, локалитет Умка, 4. Мрчајевци, локалитет Гушавац, 5—6. Пазариште, локалитет Рас, 7—11. Кованлук, 12. Љуљаци, локалитет Крчевина, 13—15. Мелаја, Хумка I, 18—23, Љуљаци, локалитет Брадурина — Крчевина, 24—25. Љуљаци, локалитет Крчевина, 26. Варварин, локалитет Руски споменик. Слика 1—3, по М. Букнић—Б. Јовановић; сл. 5—6, 13—15, по М. Јефтићу, сл. 12, 24—25, по Д. Срејовићу; сл. 16—17, по А. Јуришић.

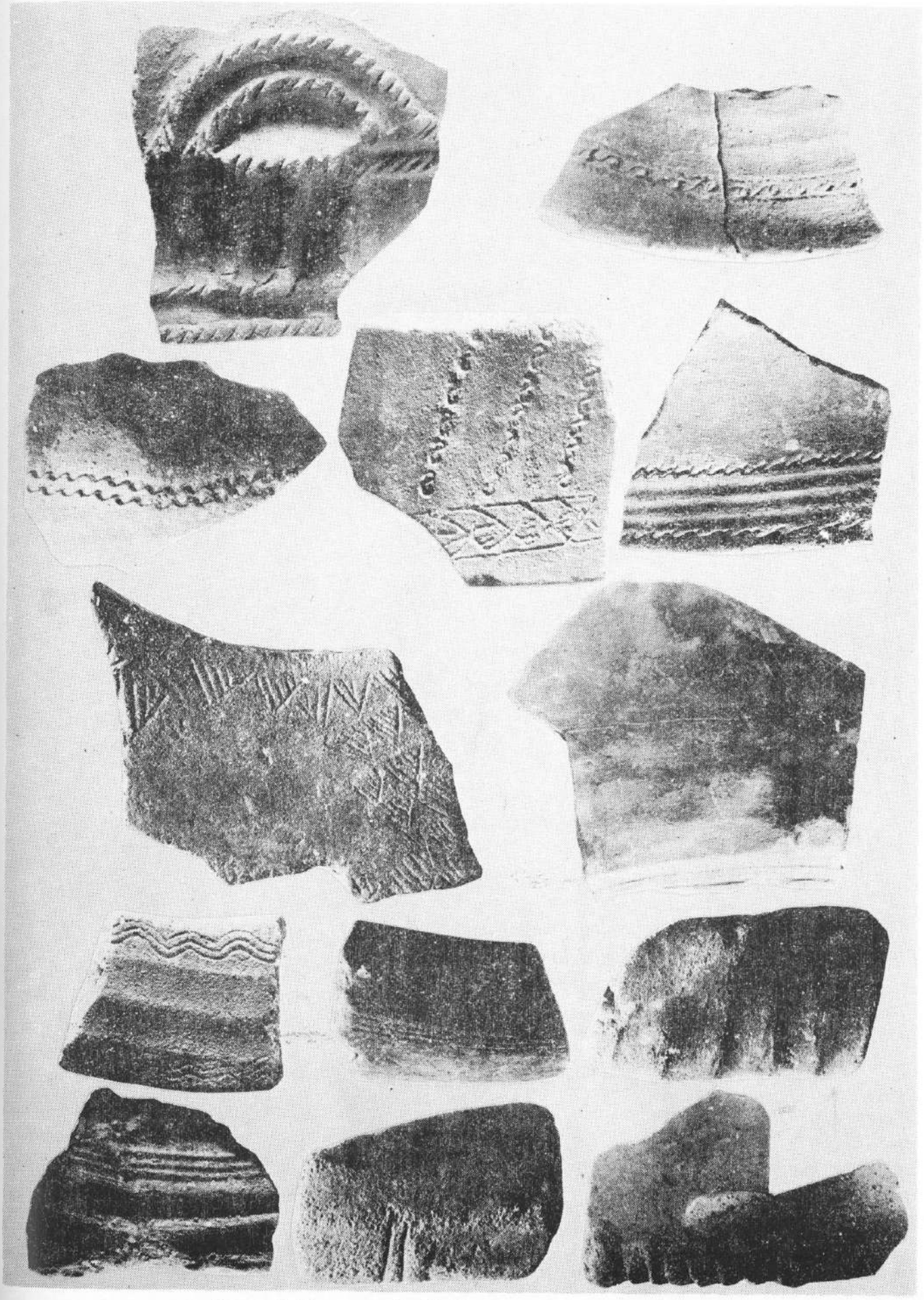

Сл. 1—2. Бјеласица, 3—13. Макрешане, локалитет Јазбине

ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ

ДЕПО БРОНЗАНИХ ГРИВНИ ИЗ ГОРЊИХ БРАНЕТИЋА

ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ
YU 32000 Чачак
Народни музеј

УДК 903.05 (497.11)

Горњи Бранетићи, село брдско-планинског типа, налази се у северозападном делу општине Горњи Милановац, а смештено је на јужним падинама планине Липоваче. У засеоку Јасик, на простору локалног каменолома, мештанин Радојко Ивовић је 1950. године пронашао оставу праисторијских бронзаних гривни. Према казивању налазача, гривне — њих око десет комада — налазиле су се у процепу стене и биле нанизане једна на другу. Релативна дубина налаза износила је око 0,50 м. Само место налаза је десна стрма обала Јасичког потока, сада обрасла шумом. Остава у целости није сачувана. Четири гривне се налазе у Народном музеју у Чачку, а једна је доспела у приватну збирку Сретена Љубеновића.[1]

Сви сачувани примерци ових масивних, отворених бронзаних гривни украшени су косим канелованьем и урезиванъем геометријских мотива по систему метопских поља. Две гривне са канелованом површином потпуно су идентичне, у облику, третману површине и тежини, што можда указује на тежњу ка „серијској" производњи.

Ова делимично сачувана остава састоји се из следећих налаза:

1. Масивна бронзана гривна са равним крајевима, сегментног пресека, украшена је косим канелурама (жљебовима), распоређеним у три метопска поља. На оба краја налазе се по три вертикалне канелуре одвојене са по два нарецкана ребра. Даље следе два мања поља са косо постављеним канелурама, а централни део такође је канелован. Ове метопе раздвојене су са два вертикална жљеба, између којих је нарецкано ребро. Местимично између канелура налазе се косо урезане линије комбиноване са кратким зарезима. Гривна је прекривена зеленом патином, (Т. I сл. 1). Пречник: 10,4 x 8,9 цм, тежина: 280 грама, инв. бр. 1104.

2. Гривна готово идентична са претходном (Т. I сл. 4). Прекривена је тамно-зеленом патином, која је делимично оштетила површину. Пречник: 10,9 x 9,1 цм, тежина: 280 грама, инв. бр. 1105.

3. Бронзана гривна са отвореним заравњеним крајевима, сегментског пресека. Површина је подељена на три метопска поља. На оба краја налазе се по три вертикалне канелуре раздвојене са два нарецкана ребра. По крајевима су мања поља украшена косим канелурама и кратким зарезима. У централном делу су два низа шрафираних троуглова који се теменима додирују, а ограничена су са тракама урезаних линија. Са једне и друге стране су симетрична поља испуњена шрафираним троугловима, концентричним круговима и цик-цак мотивима од двојних уреза и мањих убода. Површина гривне је прекривена тамном, мрко-зеленом патином, а плитко урезан орнамент се делимично изгубио. На једној половини гривне површина је избрушена (Т. I сл. 3). Пречник: 9,6 x 8,7 цм, тежина: 187,6 грама, инв. бр. 1106.

4. Отворена бронзана гривна са равним крајевима, сегментног пресека. Украшена је канелованим и урезаним оранментом по систему метопских поља. На крајевима се са обе стране налазе три вертикалне канелуре раздвојене са два нарецкана ребра. Даље са обе стране постављена су мања поља са канелованим украсом и кратким зарезима. Централно поље одвојено је са по две вертикалне канелуре и једним нарецканим ребром. У средини гривне су два ромба са тачком, оивичена са по три урезане линије. У бочним пољима налази се по један, двоструко урезан, издужен троугао испуњен вертикалним урезима. У слободном простору налази се кратки низ тачкастих убода. Гривна је прекривена сјајном тамно зеленом патином (Т. I сл. 2). Пречник: 8,4 x 9,6 цм, тежина: 106,7 грама, инв. бр. 1107.

Налаз из Горњих Бранетића припада већ познатом облику гривни, које су нађене у оставама типа Гучево—Барајево—Јајчић.[2] Осим ових локалитета, оставе из Обајгоре код Бајине Баште,[3] Брајковићи код Косјерића[4] и остава Трилић код Уба[5] садржи сличан материјал. Гривне овог типа налажене су и шире, на подручјима Баната, Трансилваније и југозападне Панониje. Овакве оставе М. Гарашанин опредељује у хоризонт II, халштата А1.[6] Аналогни материјал јавља се у хоризонту Cincu Suseni у Трансилванији, као и у хоризонту II Велико Набрђе у северној Хрватској, датован у период Br D —На А1.[7]

Што се тиче карактера налаза и чињенице да је у питању једнообразни материјал, највероватније да је ова остава или скривница или култна, где су гривне положене у процеп стене као заветни дар неком хтонском божанству.[8]

НАПОМЕНЕ

1. Податке о условима налаза, као и саме предмете, прикупила је екипа Народног музеја у Чачку приликом рекогносцирања територије Горњег Милановца 1987. године. Према подацима налазача, било је десетак гривни у остави, али део је сагубљен у домаћинству, а неке је поклонио током времена. Народни музеј у Чачку откупио је два примерка од налазача, а два од Драгољуба Трнавца, мештанина. Једна гривна, која се налази у збирци пок. Сретена Љубеновића, на основу податка да је набављена у овом селу, и истог типа као поменуте, вероватно је из ове оставе (пописана у збирци С. Љубеновића под бројем А-96/87).

2. Праисторијске оставе Србије и Војводине, Fontes, I, Београд, 1975, Т. III сл. 2—3, Т. IV 1—8, Т. V 1—6, Т. VI сл. 1—4.

3. Медовић П., Остава бронзаних предмета из Обајгоре, „Старинар", Н. С. XXIV — XXV, 1973. — 1974, 175 и д. Т. I—VI.

4. Зотовић М., Археолошки и етнички проблеми бронзаног и гвозденог доба Западне Србије, Београд 1985, 67 и д., Т. XVII.

5. Fontes, I, T XXIII — XXIV.

6. М. Гарашанин, „Праисторија југословенских земаља, Бронзано доба, IV", Сарајево, 1983, 685 и д.

7. M. Petrescu Dimbovita, Depozitale de bronzuri din Romania, Bucuresti 1977, Pl. 117, 4, Pl. 118 (Berzasca). К. Вински—Гаспарини, Оставе са подручја културе поља са жарама, Праисторија IV, 647 и д.

8. Гарашанин М., н. д., 685.

ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ

DÉPÔT DE BRACELETS EN BRONZE DE GORNJI BRANETIĆI

Le village de Branétići, situé sur les pentes méridionales de la Lipovača, se trouve dans la partie nord-ouest de la commune de Gornji Milanovac. En 1950, dans le hameau de Jasik, fut découvert, près de la carrière locale, un dépôt de bracelets préhistoriques de bronze qui, cependant, n'a pas été conservé dans son ensemble. Des dix exemplaires découverts, quatre se trouvent au Musée National de Tchatchak, alors qu'un a fini par faire partie d'une collection privée.

Tous les exemplaires conservés de ces bracelets ouverts en bronze sont ornés de cannelures obliques et de motifs géométriques gravés, disposés selon le système des métopes. Deux bracelets à surface cannelée sont identiques du point de vue de la forme, du traitement des surfaces et du poids, ce qui annonce une tendence à la production en série.

Les bracelets découverts à Gornji Branetići ont la forme bien connue que présentent les dépôts de bracelets du type de Gučevo—Barajevo—Jajčić. De même, es dépôts d'Obajgora, près de Bajina Bašta, ceux de Brajkovići, près de Kosjerić, ainsi que celui de Trlići, près d'Ub, renferment le même type de bracelets. Ceux-ci ont été relevés sur le territoire du Bannat, dans le sud—ouest de la Pannonie, en Transylvanie (horizon Cincu Suseni) et en Croatie (Veliko Nabrđe, horizon II). Du point de vue de la chronologie, Garašanin les situe dans l'horizon II Halstadt A1.

Le caractère du dépôt, ainsi que l'uniformité des pièces nous portent à supposer qu'il s'agit d'un trésor ou d'un dépôt cultuel, les bracelets ayant été posés dans la fente d'une roche comme offrande votive à une divinité chtonienne.

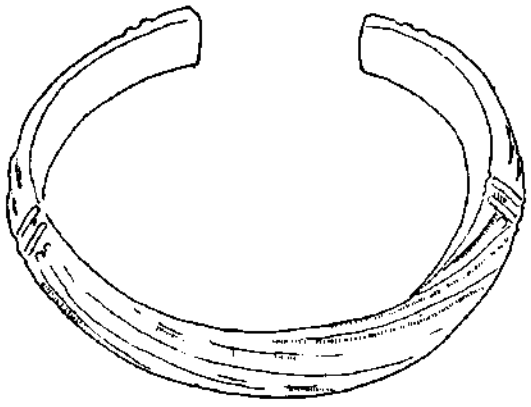

1

2

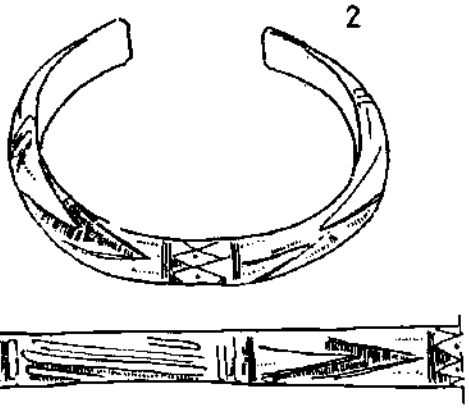

3

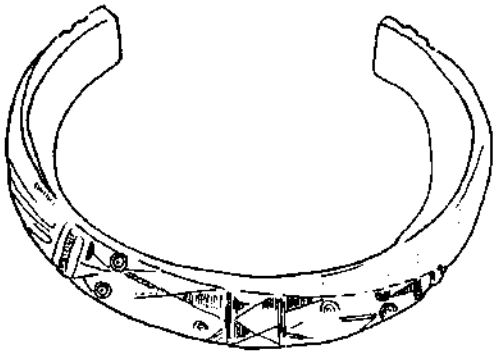

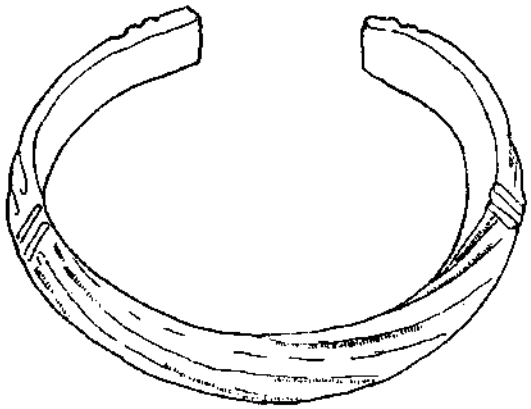

4

ОЛИВЕРА МАРКОВИЋ

КЕРАМИКА X—XI ВЕКА СА СРЕДЊОВЕКОВНОГ ЛОКАЛИТЕТА „КУЛИНА“ У РОШЦИМА

ОЛИВЕРА МАРКОВИЋ
YU 32000 Чачак
Народни музеј

УДК 903.05 (497.11)

Локалитет „КУЛИНЕ“ се налази у атару села Рошци, на око 15 км удаљености од Чачка према западу. Постојање остатака куле на купастом узвишењу са леве стране Западне Мораве, у близини манастира Јовање, а готово уз сам манастир Успење, био је разлог да се на овом месту почне са истраживањима. Мада се оба ова манастира у изворима помињу по први пут тек 1536. године,[1] већ су прва ископавања показала да је овај камени врх, смештен између масива Овчара и Каблара са добрим погледом на део клисуре, у исто време скровит и тешко приступачан, одабран за подизање мањег рефугијума у XIV веку.[2] На једном мањем делу истраженог простора испод моћног слоја шута који је припадао XIV веку (просечне дебљине око 70 цм.) и слоја гара (дебљине око 10 цм.), појавио се компактан културни слој (дебљине 40 до 60 цм.) са типично насеобинским садржајем и керамиком X—XI века.[3] Управо то је и био разлог да се истраживања на овом локалитету наставе.[4] Поновила се

идентична стратиграфска слика са аналогним материјалом. У слоју X—XI века највећи део археолошког материјала припада керамици, док су остали налази сасвим ретки и готово потпуно атипични (два гвоздена предмета, од којих је један можда пробадач).[5] Сем хронолошког оквира који је овом случају сам по себи веома интересантан, оно што скреће пажњу је и то, да је на релативно малом простору (непуних 20 м²), поред бројних уломака откривен и велики број судова који су у целости могли бити реконструисани (16 примерака). Пронађени фрагменти који нису имали елемената за реконструкцију, начином израде, типом и орнаментом у потпуности одговарају репертоару реконструисаних посуда (Т. IV, од 1 до 7). Сви судови припадају тзв. „огњишној керамици", рађени су на спором витлу или ручно од слабо пречишћене глине са примесама кварца, боје од црвеномрке до тамномрке и сиве. Украс је најчешће изведен на рамену и трбуху и то у виду урезаних хоризонталних линија, таласница различитих амплитура или комбинацијом ова два мотива. Унутрашња страна обода може бити такође украшена таласастим орнаментом или радлом (Т. I, сл. 4 и Т. III, сл. 5), а на једном фрагменту лонца се снопови хоризонталних линија спуштају до дна (Т. IV, сл. 4).

КАТАЛОГ

Лонац, израђен на спором витлу од слабо пречишћене глине, неуједначене мрке боје печења, благоразгрнутог обода, кратког извијеног врата, високог крушколиког трбуха и равног дна са печатом у облику круга на средини. Испод врата је украшен троструком урезаном таласницом, испод које су на рамену и при дну урезане плитке паралелне линије (Т. I, сл. 1).

Дим: N = 23 cm. Rotv = 13,5 cm. Rdna = 10,2 cm.

Лонац, израђен на спором витлу од слабо пречишћене глине, неуједначене мрке боје печења, благоразгрнутог обода, кратког врата, бокастог трбуха и равног дна. Украс — урезана таласница, дата је преко читаве површине трбуха у четири реда (Т. I, сл. 2).

Дим: N = 19,5 cm. Rotv = 9,2 cm. Rdna = 16 cm.

Лонац, израђен на спором витлу од слабо пречишћене глине, црвенкасто-мрке боје печењем, благо разгрнутог обода, кратког вра-

та, крушколикоr трбуха, равног дна. По читавом трбуху је украшен троструким и двоструким таласницама (Т. II, сл. 1).

Дим: N = 19,3 cm. Rotv = 12,4 cm. Rdna = 9,6 cm

Лонац, израђен на спором витлу од слабо пречишћене глине, неуједначене боје печења од тамномрке до светломрке, благоразгрнутог обода, заобљеног трбуха и равног дна са печатом у средини. Украс у облику три реда троструке и двоструке таласнице, изведен је само на трбуху (Т. III, сл. 1).

Дим: N = 14 cm. Rotv = 14 cm. Rdna = 7,9 cm.

Лонац, израђен на спором витлу од слабо пречишћене глине, светломрке боје печења, благопрофилисаног, равнозасеченог обода, лоптастог трбуха и равног дна. Украс је на горњем делу изведен у облику паралелних урезаних линија (Т. II, сл. 2).

Дим: N = 17,5 cm. Rotv = 15,4 cm. Rdna = 8,9 cm.

Лонац, израђен на спором витлу од слабо пречишћене глине, неуједначене мрке боје печења, разгрнутог обода, крушколикоr трбуха и равног дна. Са унутрашње стране обода и по рамену украс је изведен низом косих паралелних линија, док је на трбуху слабо изражена таласница (Т. I, сл. 4).

Дим: N = 14 cm. Rotv = 7,4 cm. Rdna = 8,7 cm.

Лонац, израђен на спором витлу од слабо пречишћене глине, дебелх зидова сивомрке боје печења, вишег врата са благоразгрнутим ободом који има неуједначену задебљалу усну. Трбух је лоптаст, а дно равно. Украшен је таласницом на рамену и урезаним паралелним линијама на доњем делу трбуха. Горео (Т. I, сл. 3).

Дим: N = 17 cm. Rotv = 10,3 cm. Rdna = 7,4 cm.

Лонац, израђен на спором витлу неуједначене светломрке боје печења, грубе фактуре, плићи, благоразгрнутог обода, ширег отвора са високо постављеним заобљеним раменом, слабо израженим трбухом и равним дном. Украс од по две таласасте линије изведен је на горњем делу трбуха и рамена (Т. III, сл. 4).

Дим: N = 13,7 cm. Rotv = 15,2 cm. Rdna = 9,8 cm.

Здела, израђена на спором витлу од слабо пречишћене глине, мрке неуједначене боје печења, равног обода, кратко профилисаног врата и заобљеног рамена. Зидови трбуха су коси, а дно равно. Украс је на рамену и врату изведен са по једном дубљом, правилно изведеном таласницом. (Т. II, сл. 3).

Дим: N = 5,6 cm. Rotv = 8,1 cm. Rdna = 5,3 cm.

Здела, израђена на спором витлу од слабо пречишћене глине, светломрке боје печења, равног обода, косих зидова и равног дна на којима је са спољашње стране печат у облику крста уписаног у круг, док је у унутрашњости испупчење. Зидови су са спољашње стране украшени таласницом (Т. II, сл. 5).

Дим: N = 7,6 cm. Rotv. = 12,1 cm. Rdna = 6,3 cm.

Сач, руком рађен са траговима „плетења" са дебелим зидовима грубе фактуре са примесама кварца, косим зидовима са отвором за одушак.

Дим: Rotv = 28 cm.

Сач, израђен на спором витлу од слабопречишћене глине, светлије мрке, неуједначене боје печења, косих зидова са кососасеченим ободом и отвором одушка. Украс је по унутрашњости и ивици обода изведен у облику урезаних паралелних линија (Т. II, сл. 3).

Дим: Rotv = 32,5 cm.

Таве, два примерка истог типа, руком рађене од слабо пречишћене глине благо заобљеног обода, под различитих угловима закошених зидова.

Аналогије за керамику са „КУЛИНЕ" за сада имамо на већем броју истражених локалитета на ширем подручју које је обухватила кнежевина Србија („крштена Србија" Константина Порфирогенита) у X веку.[6] У непосредној околини (у кругу од око 20 км.) на вишеслојним налазиштима: Порта чачанске цркве, „Соколица" у Остри и Градина на Јелици, међу осталим материјалом, може се издвојити и већи број фрагмената керамике која по својим стилским одликама и орнаментици одговара периоду X—XI века.[7] Географски блиски ло-

калитети новопазарског краја: Рас,[3] Постење,[9] Врсенице,[10] дали су сличан материјал,[11] с тим што керамика са Градине у Гобељи код Бруса[12] и у слоју X—XI века у манастиру Студеници.[13]

Према профилацији, начину израде и орнаменталним техникама, нешто ближе аналогије керамици са „Кулине" су на истраженим локалитетима Ђердапског подручја: Ушће слатинске реке,[14] Велесница,[15] Прахово,[16] као и локалитетима у Бугарској[17] и Румунији.[18]

Најновија археолошка истраживања су показала да је велики број касноантичких градина коришћен и у X—XI веку. У ова бурна историјска времена, власт на овим просторима наизменично прелази од Византије на Бугаре, како се ширио и њихов утицај, што документују и налази типично бугарске керамике на неким од поменутих локалитета. На „Кулини" нема елемената који би указивали на бугарски утицај, што можда има везе са чињеницом да се источна граница кнежевине у X веку, према Константину Порфирогениту, протезала долином Ибра прелазећи Западну Мораву идући даље на север, вероватно Колубаром.[19] Све ово наводи на закључак да је још тада, због свог стратешког положаја ово место коришћено у одбрани границе, а слој гара пронађен испод шута XIV века можда представља остатке изгореле палисаде.[20]

НАПОМЕНЕ:

1. Олга Зиројевић, Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. г. Београд 1984, стр. 65 и 115.
2. Истраживања је 1977/78. године обавио Завод за заштиту споменика културе из Краљева. Радовима је руководила Обренија Вукадин — археолог.
3. Обренија Вукадин, Археолошка истраживања на локалитету „Кулине" под Кабларом, Рашка Баштина 2, Краљево 1980, стр. 167—171.
4. Истраживања је у 1993. г. обавио Народни музеј у Чачку. Радовима је руководила Оливера Марковић — археолог.
5. Међу керамиком X—XI века пронађени су фрагменти праисторијске и античке керамике који су сасвим атипични и вероватно су у слој доспели спирањем са виших нивелета.
6. Сразмерно броју истражених локалитета, материјал овог периода је до сада недовољно публикован.
7. Ови локалитети, сем јеличке Градине су непубликовани, а и на њему средњовековна керамика није посебно обрађена.
8. М. Поповић, Подграђе града Раса — први резултати истраживања саопштења XIX, Београд 1987, стр. 156.
9. А. Јовановић, Д. Мркобрад, Резултати истраживања утврђеног комплекса на Градини код Постења у 1988. години, Гласник друштва конзерватора 13, Београд 1989, стр. 97 и 98.
10. Драгица Премовић—Алексић, Велика Градина између села Врсеница и Крња, Новопазарски зборник, 11, Нови Пазар 1987, стр. 228—229.
11. Захваљујем колегиници Драгици Премовић—Алексић из музеја „Рас" у Новом Пазару, која ми је омогућила увид у материјал са Градине у Врсеницама.

12. Вера Богосављевић, Гобеља код Бруса, Археолошки преглед 1988, Љубљана 1990, стр. 171—173. Поред материјала са овог локалитета, Мр. Вера Богосављевић—Петровић ми је омогућила да користим и њен необјављен текст: „Гобеља" — рановизантијско утврђење код Бруса, на чему јој најљубазније захваљујем.

13. Милица Јанковић, Преднемањићки период у манастиру Студеница, Гласник САД, бр. 6, Београд 1990.

14. А. Јовановић, М. Кораћ и Б. Јанковић, Ушће слатинске реке — извештај о истраживањима 1980—1982, Бердапске свеске 3, Београд 1986, стр. 378—398, фиг. XIX.

15. Славенка Павловић—Ерцеговић, Душица Миниħ, Site d'habitation medieval d Velesnica. Бердапске свеске 3, Београд 1986, стр. 289—302.

16. Милица Јанковић, The ceramic ware of the Lower—Danube Basien, Bal canoslavica 3, Прилеп 1984, стр. 79 и 82.

17. Л. Дончева—Петкова, Българска битова керамика през ранното средновековие, Софиа 1977, стр. 36 и даље.

18. M. Comşa, Ceramica falasitâ de locuitorii asezarea feudale timpurii, Dinogetia I, Bucuresti 1967, 134 и даље (IV и V група).

19. Б. Ферјанчић, Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1959, 46—59, историја српског народа I, Београд 1981, 144—162 са картом на стр. 160. (С. Ћирковић).

20. М. Благојевић, Преглед историјске географије средњовековне Србије, Зборник историјског музеја Србије 20, Београд 1983, стр. 53—59.

CÉRAMIQUE DU Xe OU XIe SIÈCLE DU SITE ARCHÉOLOGIQUE MÉDIÉVAL »KULINE« À ROŠCI

Le site archeologique »Kuline« se trouve dans le défilé d'Ovčar—Kablar, non loin du monastère de Jovanje, mentionné pour la première fois en 1536. Une élévation conique sur la rive gauche de la Morava Occidentale avait été choisie au XIVe siècle pour y aménager un petit refuge. Au-dessous d'une épaisse couche qui appartenait à cette période est apparue une couche culturelle compacte dont le contenu, comprenant la céramique, témoignait qu'il s'agissait d'une agglomération. Sur un espace relativement exigu ont été mis au jour 13 récipients qui ont pu être entièrement reconstitués (8 pots, 2 écuelles, 2 cloches pour cuire le pain et plusieurs poêles du même type, dont une était intacte). Les pots ont, pour la plupart, le bord légèrement évasé, le col horizontalement entaillé, alors que le ventre est renflé ou en forme de poire. Le diamètre de l'évasement, à l'exception d'un seul cas, est inférieur à celui du ventre. La surface de tous les récipients est rehaussé, d'un riche répertoire d'ornements. Le plus souvent, l'épaule et le ventre sont couverts de lignes onduleuses gravées, d'oscillations différentes, de lignes horizontales gravées ou de combinaisons de ces deux motifs. Y est présent également un ornement exécuté à l'aide d'une roulette et par des entailles obliques. Tous les récipients, de facture rudimentaire, étaient faits avec une argile mal épurée. Leur couleur varie d'un brun rouge au brun et au gris.

Le fait que la frontière orientale de la principauté de Serbie ou de »la Srbie chirstianisée«, comme Constantin Porphyrogénète l'appelait, suivait, dans la seconde moitié du IXe siècle et au Xe, la vallée de l'Ibar, en traversant, au nord, la Morava Occidentale, corrobore la supposition qu'à l'époque en question avaient lieu, dans ces régions, des combats entre Byzance et l'empire de Samuel pour la suprématie. Bien que les restes d'un ouvrage solide de cette période n'aient pas été découverts, il y a lieu de supposer, étant donné la situation géographique et le contexte historique susmentionné, qu'aux Xe et XIe siècles, ainsi qu'ultérieurement, au XIVe siècle, cet ouvrage avait eu une importance stratégique et un rôle dans la défense de la frontière.

TABLA I

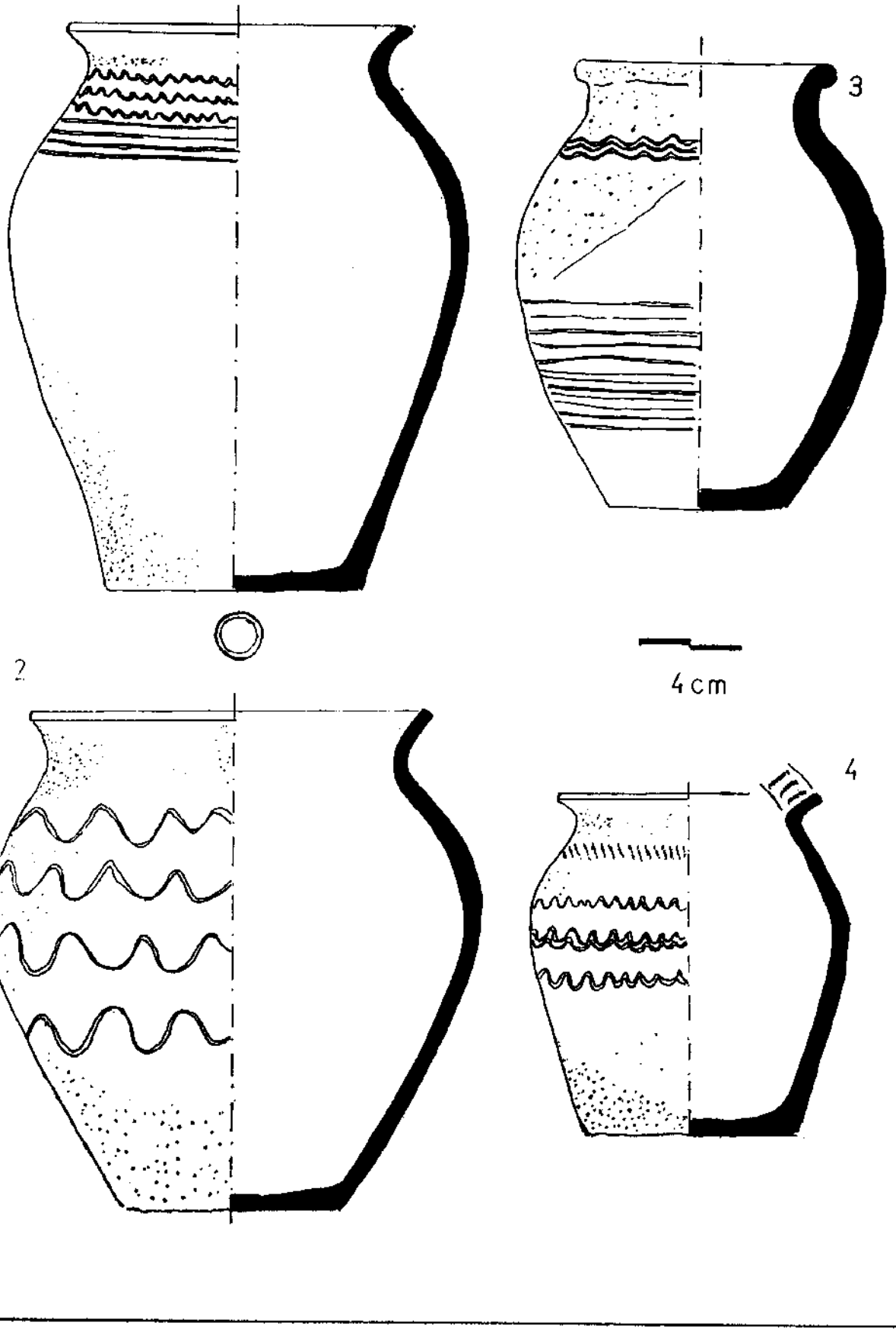

TABLA II

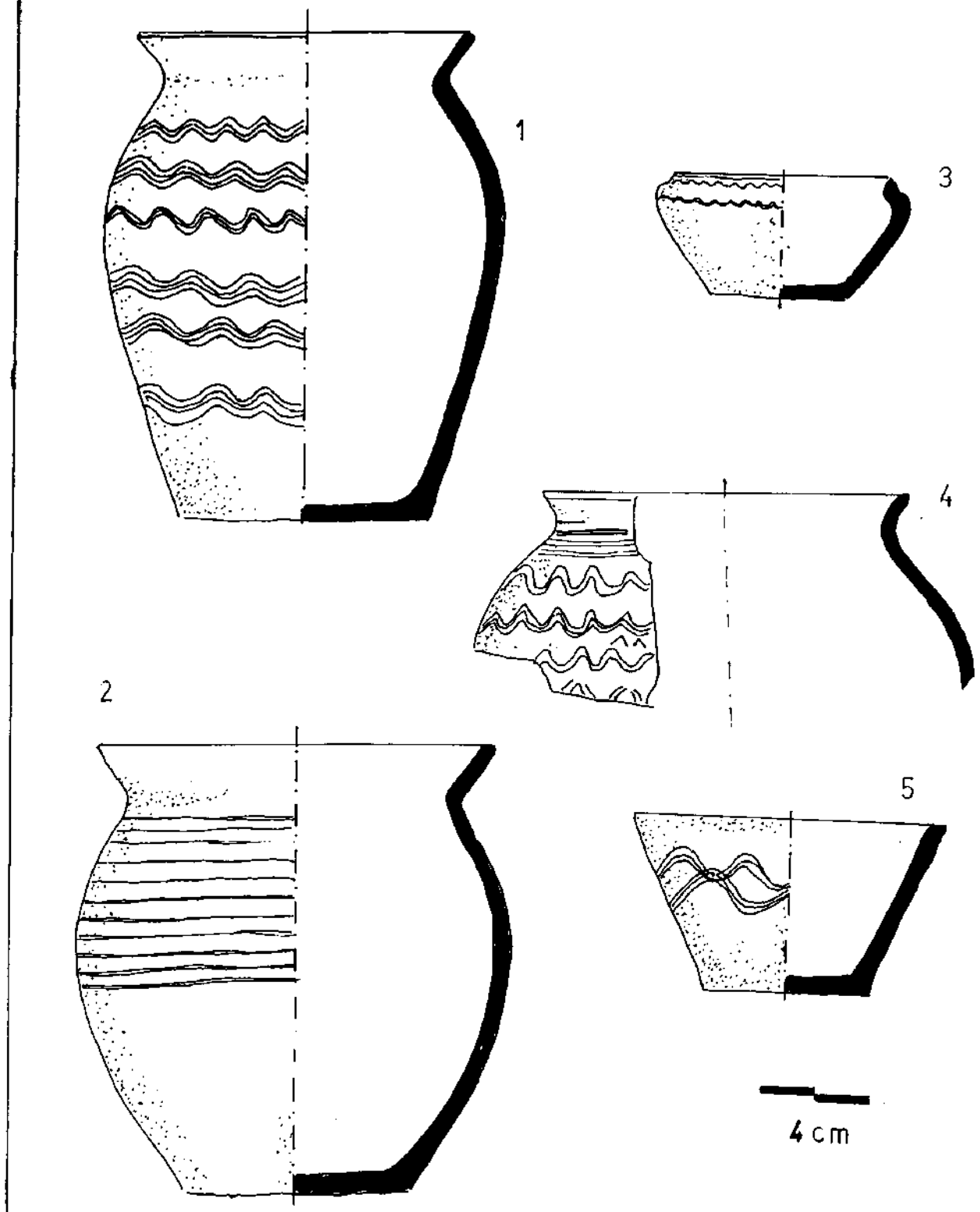

TABLA III

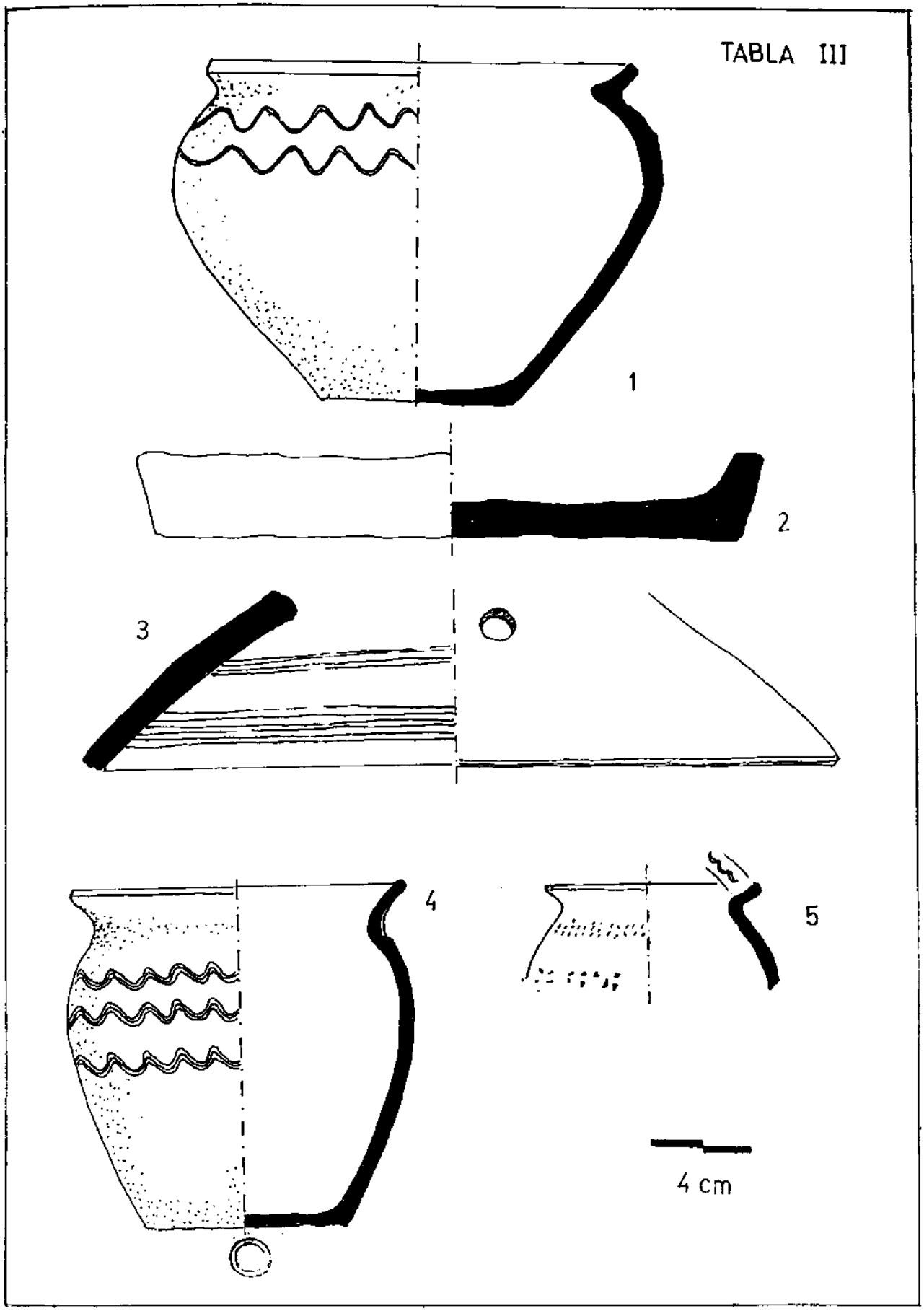

.TABLA IV

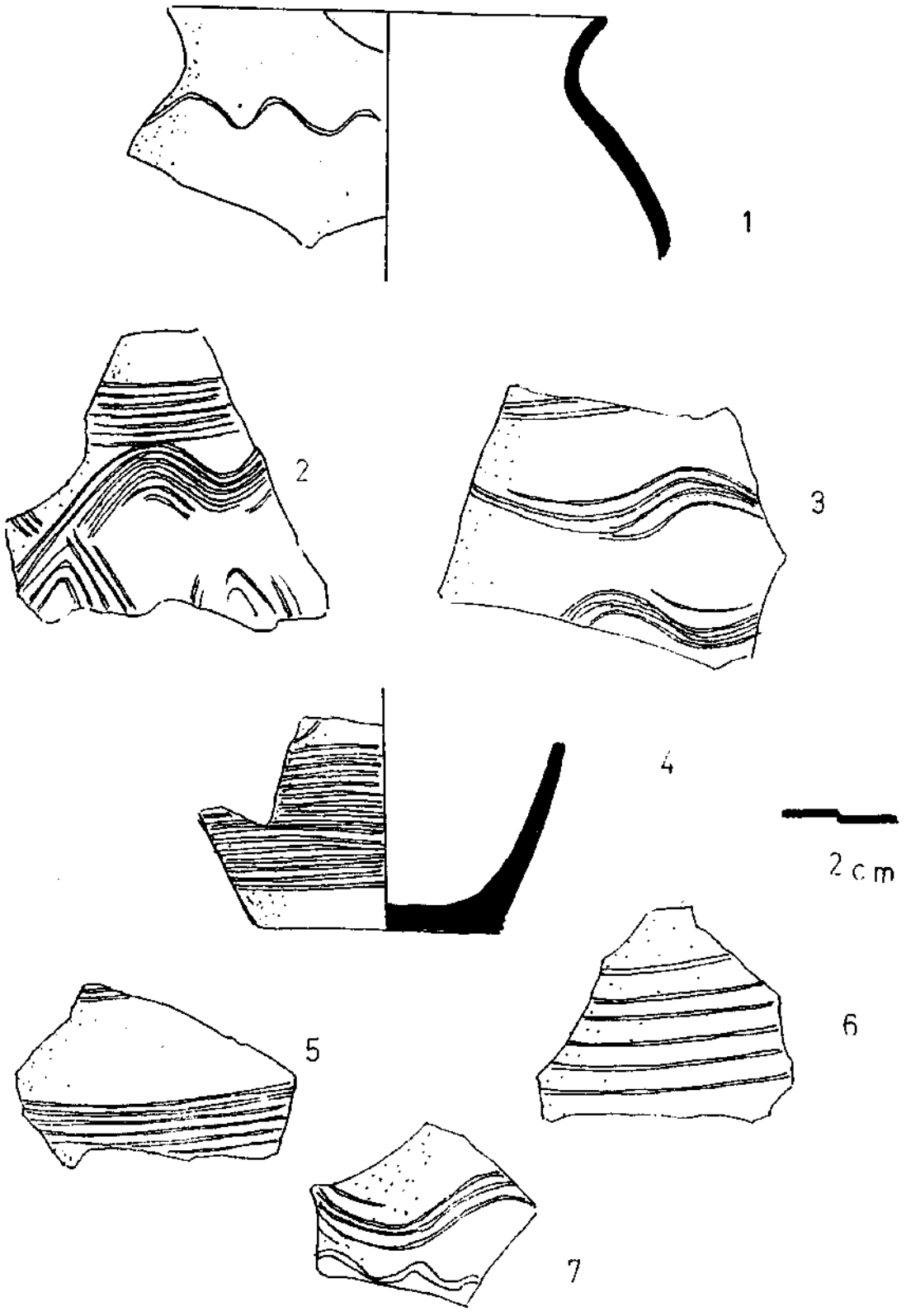

Др БОГУМИЛ ХРАБАК

РАТАРСТВО СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ У ПОСЛЕДЊОЈ ТРЕЋИНИ XV ВЕКА

Др БОГУМИЛ ХРАБАК
YU 11000 Београд
Цара Уроша 6

УДК 633 (091) „15в"

Без познавања пољопривреде у руралним условима XV столећа тешко се може имати укупан увид у остале услове и подручја живота одређене средине и популације. Та се основна привредна делатност не може парцијално проучавати, на пример за један данашњи град са селима његове општине, него захват мора да буде шири — да би се избегло уопштавање случајности и специфичности посебних области. Кад је реч о ратарској техници и културама, за реалне процене мора се посматрати и стање у Европи.

Историографске могућности краја средњег века ни издалека не могу давати одговоре које намеће друштвена и научна савременост. Студије о пољопривреди северне Србије у прво доба османлијске управе не постоје. Али, постоје турски пописни тефтери, делимично обелодањени у преводу, тако да је тиме добијена изузетна могућност крајње конкретне обраде низа питања. У географском смислу,

реч може бити само о фрагментарном испитивању, јер су ти пописни спискови објављени само за субашилук Браничево, нахије у поречју Западне Мораве и за две уже регије у североисточној Србији (Сврљиг, Бања). При том треба знати да крајњи север Србије, београдски предели и Мачва, још нису били у власти Турака. То намеће потребу компаративног посматрања и коришћења турских извора за суседне области (северозападна Бугарска, Босна).

Истраживања посматрана три подручја показују извесне регионалне одлике, које треба подробно осмотрити и зато материју ваља одвојено анализирати. У раду су најпре дати подаци о ратарској култури и техници западне и средњ Европе XIV и XV века. Северна Србија развојно заостаје за том целином, па зато трема имати у виду и претпоследње столеће медиевалног Запада. Поређење показује и неке развојне предности Србије: делимичан прелаз са тропољног на четворопољни плодоред и продукцију знатно већих количина пшенице, што је било условљено потребама Отоманског царства (исхрана велике војне силе, многобројни основани градски центри). Покушало се да се квантифициран уписани ушур претвори на савремене тежинске мере и истакну разлике, не само међу регијама, него и између суседних села. Те разлике су водиле тржишности. До краја XV века Турци нису онемогућавали робна кретања аграрним производима, па су настали системи слободних цена, мимо државних откупних депресивних, а тиме су почели ницати сеоски тргови. Промет се нарочито односио на пшеницу (јер су се њоме намиривале поданичке обавезе), свиње, сено, бостан и ниже вредне житарице за прехрану стоке, која се већ почела држати по појатама. Све је то морало да се посматра у склопу кретања становништва, при чему су досељеници доносили културе свог ранијег пребивалишта. Стога су у анкету укључене мезре, које већ нису само некадашња села, него и сеалишта новоосвојених парцела, јер је земља почела добијати у цени. Мортикултура је још увек незнатна и неразвијена, виноградарство преразвијено за конкретне услове, уз постојање муслиманских вароши у којима се није трошио алкохол. Цена шире је, ипак, јако варирала и понегде, уз неке друге културе, могла бити код ушура надомештена у новцу. То је само јачало робно-новчане подстицаје. Осцилације цена и код лана и у оквиру регије такође указују на почетак тржишности, коју су Турци већ у XVI веку зауставили.

I ПРОИЗВОДЊА РАТАРСКИХ КУЛТУРА У ЗАПАДНОЈ И СРЕДЊОЈ ЕВРОПИ 1300—1500.

1. Агрикултурни системи и опште стање ратарства

Треба разликовати две врсте ратарских усева — махуњине (махуњаче, сочивњаче) и немахуњине. Махуњина има две врсте: варива (боб, пасуљ, сочиво, грашак, грахорица) и културне траве из рода махуњина (луцерка, детелине разних врста). Махуњине су житарице којих има такође два соја: суви усеви или праве траве (пшеница, раж, јечам, овас, кукуруз) и пољске траве из рода немахуњина (љуљ, фестука, Тимотијева трава). Све до почетка новог века, тј. са увођењем пољско-травне пољопривреде кроз системе обраде земље провлачила се устаљена идеја да различите врсте земљишта (оранице, пашњаци, ливаде, ледине) треба држати одвојено; тада је, пак, настала измењива пољопривреда због смењивања житарица и пољских трава. У средњем веку постигнут је известан напредак ротацијом махуњина, пре свега у Италији и на Истоку. Тек са настанком вароши у зрелом средњем веку склоп ротација је почео да се понавља и масовно шири. Махуњине за људску и сточну храну у многим земљама (на пример, у Енглеској) мало су биле заступљене; оне су гајене на посебним парцелама земљопоседника, док су кметови и закупци још увек обрађивали земљу на стари начин освежавајући тле угарењем. Тек концем средњег века производња махуњина порасла је у областима северно од Средоземља, па су и оне постале предмет унутрашње и међународне трговине. У северним пределима махуњине, које су уведене да замене угарење (јер азот црпе из ваздуха, а не из земље) најпре су се одомаћиле у градовима богатој Фландрији, а затим у Француској, па Енглеској. Каснији систем пољско-травне вегетације налагао је здруживање и обрађивање расејаних делова земљишта, што је био случај у доба двопољног и тропољног режима, а гарантовао је више јестива, не само човеку, него и стоци, и то не само лети, него и зими; тим системом настало је стајско гајење стоке и уопште нагли развитак сточарства, чиме су се почеле добијати веће количине меса и вуне, а обрадивој земљи је обезбеђено знатно више гнојива.

У току XVI века производња пшенице и неких махуњина, нарочито на бољим теренима и око урбаних насеља, изазивала је униформност. Због мањка пшичне хране, радне стоке било је све мање, или се магарац, скроман у исхрани, хватао у запрегу, што је изаз-

вало даље сиромашење у погледу ђубрења, па се на свим земљиштима могла сејати једино робуснија раж. Тропољна ротација одржавана је у XVI веку и у Француској, јер је више одговарала систему са ситним закупницима. У неким областима Француске (на пример, јужно од Париза) махуњине су најрадије даване на аренду. У погледу плодореда јавили су се разни облици.[1] У XVI столећу нису чињене стечене одлучујуће навике. Зомбарт налази да је, почињући још пре средине XVI века, у Италији извршена рационализација у вођењу ратарства — и у обради поља, и у подизању стоке (на пример, у режији Фуџера у последњој трећини столећа). Тино Луцато је мишљења да се под утицајем тзв. револуције цена у Француској у другој половини XVI века догодио дубоки преврат у расподели власништва, па, на основу М. Блока, пише да има измена у тропољном систему и плодореду, да се осећа несташица радне стоке, итд. Утицао је, али у прво време, само квантитативно, и мали пораст становништва, како сматра В. Абел. Утицали су и капиталистички односи, који се замећу, како пише Р. Мусније. У сваком случају, од средине XV века, нарочито у Француској, врши се интензивна колонизација живља, па се и код феудалне класе и међу грађанима запажа жеља да се тле освоји, искористе заједничке утрине и претворе у орању земљу баруштине и шумарци, тако да су деонице зиратне земље знатно увећаване. Па ипак, квантитативни учинак био је скроман. На основу испитивања Равоа, зна се да је, примерице, Поату давао у XVI столећу само девет хектолитара пшенице по хектару (према 21 у XIX веку). Стога М. Блок држи да би било нелогично доносити цифре средњег приноса за време до краја XVIII века. Ипак, у то доба постоји утицај литерарне традиције о пољопривреди римске давнине, па и неки писци, који су настојали да унапреде предање. После Петра де Кресцентиса у Италији XIII века, треба у Француској у XVI столећу поменути Шарла Етјена и његову »Maison Rustique« и Оливјеа де Серса »Théâtre d'agriculture«, као и неке Немце (Херсебах, Колер).[2]

Квантитативни напредак ратарске производње почев од XVI века видљив је у Холандији, али не толико у житарству, колико у повртарству; ту се прешло на сејање детелине за стоку.[3] Велику новину представља и сејање кукуруза, донесеног из Америке (иако има мишљења — Зомбарт — да је кукуруз постојао у јужној Европи током целог средњег века, али да није употребљаван за људску храну). Кромпир је сигурно пренесен из Новог света, но он долази до пуног изражаја у XVIII веку.[4] Од нових култура у XVI веку, на

пример у Доњем Алзасу, наводе се: дуван, броћ, шафран, конопља, кукуруз, махуњине.[5] Градови и приморске луке утицали су да је у њиховој улизини сејана пшеница и да су подизани маслињаци. Поред тога, не само у Холандији, него и у суседству Венеције и око других италијанских вароши, радило се на бонификацијама: копани су јаркови и канали, па су установљаване црпне пумпе — да би се од баруштина добила оранице.[6] Промене на тржишту довеле су до концентрације терена, тако да се дошло до ограђивања, које није карактеристично само за енглеско вунарство, него за све земље које су развијале модерну пољопривреду. Ограђивање се најпре почело уводити без буке и социјалног аларма као комасација, тј. груписање парцела, док су се налазиле у рукама кметова и закупника, а тек нешто доцније ограђивање се јавило као велики социјални покрет, који је лишио земље мноштво ратара — да би се створили пашњаци. И у Француској у XVI столећу има појава уништења заједничке општинске земље, као и захватања терена.[7]

2. Побољшице и ђубрење ратарских терена

Мелиорације у средњем веку извођене су да би се изменио састав тла и да би се оно учинило лакшим за обраду, односно да би се биљкама пружило више хранљивих састојака. У то доба стока није имала ни издалека онај значај који је стекла касније. Варошки живаљ, готово једини потрошач разноврсних меса и млечних производа, био је малобројан, а сеоско становништво јело је само свињетину. Животиње су живеле напољу, по утринама, пашњацима и планинским пасиштима, па је њихов измет био изгубљен за газдинство коме су припадале. За кречно побољшање глиновитог земљишта служио је лапорац, разуме се у областима где су постојала лежишта те материје. Средњовековни сељак није знао за хемијску улогу креча, па је на лапорац гледао као на обично ђубриво, иако је запазио да је његово дејство трајније. Извесни текстови говоре о црном лапорцу, што би могао да буде тресет. Коришћен је и песак, погодан за глиновиту земљу. Извесне морске обале пружале су спрудове шкољкастог песка и гомиле отпадака шкољака. Други природни продукат, драгоцен за приморске крајеве, биле су алге, избачене плимом на жало; употребљаване су биле свеже—распрострте у удубинама између бразда, било сагореле, пошто су осушене у гомилицама. То морско гнојиво, особито богато поташом, изазвало је најбоље дејство на корење и кртоле. У широким размерама коришћена је оплодна моћ пепела;

спаљивање траве, трња и шикара претходило је дубоком орању. Махуњине као сточна храна, закопаване су пре сазревања.[8]

Пошто никад није било довољно стајског ђубрива (које је и у Дубровнику постало трговачка роба), за обрадиве површине, енглеска властела је приморала своје закупце, фармере, да извесно време припоје своје овце властелинским стадима — да би то допринело ђубрењу земљишта. Да би се спречило сушење измета, уметани су слојеви земље, најчешће скинути, заједно са травом, у необрађеним деловима газдинства, посебно у тзв. хладним земаљма лошег квалитета. Њива нађубрена стајским гнојивом није се заоравала дубоко, јер се стајско ђубре губи већим спуштањем. Да би се увећала количина стајског ђубрива, сточна храна је распростирана — да иструне, а тако се поступало и са сламом. Измет из кокошара и голубарника специјално је цењен у баштованству. Близу насеља, нарочито у Фландрији, коришћен је и људски измет за повртарске културе. Ђубрива нису била у стању да земљи врате еквиваленат елемената који је производња редовно одузимала сваке године. Стога је плодност земље опадала. Уместо „одмора" земље, почело је подешавање плодореда, деобом обрадиве површине у три групе — на терене под зимским и пролећним усевима и на летњем угару. Марк Блок је установио да два типа плодореда деле Европу, не рачунајући узајамна прожимања — на двогодишњи тип у југозападним крајевима и на трогодишњи у северним областима. Ливаде, пашњаци и воћњаци били су ван плодореда, па је у оба режима било предвиђено једногодишње угарење. Поред мртвог угара, за време ког се земљиште стврдњава и прекрива штетним растињем, постојао је и активни угар, кад је поновљеним орањима и затварањем у тај угар резервног ђубрива, омогућено да се земљиште ветри и да се његова површина уситњава.[9]

У средњем веку није препоручивано да се орањем иде у дубину до неплодне здравице. Окопавање је било површинско, јер је њиме требало уништити драч и коров. Треће орање било је за два прста дубље од окопавања — зато да би се осушила површина. Земља се морала превртати и уситњавати плугом или руком. Примитивно орање изводило се ралицом. У најстаријој фази раоник на ралици, прост колац чији је врх био очвронут гвожђем, парао је земљу. Касније, уз примитиван вршак, дошле су две косе равни у облику крова, чији је задатак био да са сваке стране обарају земљу која је подигнута из бразде. Плуг са раоником представљао је побољшану ралицу: његов раоник, испред кога се налазило цртало, врста окомитог широког ножа, секао је и превртао земљу, затрпа-

вајући траву и ђубре. Орање таквим плугом било је дубље и чистије. Да би се плитко орало, ископавала се бразда у средини парцеле коју је требало орати, а потом су наизменично, с једне и друге стране те средње бразде повлачене упоредне бразде. Плугове су вукли волови, коњи, па чак и мазге и магарци. Не само у Италији. Волове су радије држали ради орања него коња, јер је јевтинији за исхрану, али и зато што је во мирнији и поузданији у послу од коња и што се месо убијеног вола могло употребити за храну. Разбијање грумена изводило се малим маљевима. Заравнавање њива и ситњење земљишта вршено је дрљачом.[10]

Озима жита сејана су рано — да би корење имало времена да ојача пре већих хладноћа. И пролећна жита (овас, јечам, просо), односно махуњине, рано су засејавани на глиновитом или каменитом земљишту — да би се семе могло хранити зимском влагом. У кречним и песковитим теренима било је некорисно рано сејати, јер је и најмања киша била довољна да их накваси. Препоручивано је да се сваке године мења семе, јер да семе са другог земљишта даје већи принос. Количина семена које је требало употребити зависила је од земљишта. За сејање су примењивана два начина, према томе да ли је терен узоран на редове или на бразде. У првом случају семе је бацано руком испред ратара, а потом је затрпавано дрљачом, обично унакрст, при чему су дрљачу вукле једна или две теглеће животиње, чешће коњи; у другом случају могле су се јавити две могућности: или сејач баца семе у бразду, не разбацујући га, већ сипајући га упоредно правцу хода, после чега је један орач плугом превртао земљу у плитку бразду, или је семе бацано по линији још непреоране земље, коју је плуг препокривао с обе стране, образујући гребен бразде. Семе је заштићивано од стајаће воде каналићима за отицање; заштиту семена од птица и дивљачи изводила су деца праћкама и батинама, а понекад је засејана њива ограђивана лаким палисадом.[11]

Пљевљење је заузимало значајно место. Обављано је у пролеће и још једном после Јовањдана — кроз зрело жито да би се исекао расцветани драч и остали крупни коров с дубоким корењем. Тај посао обављале су жене малим двозубим и трозубим вилама оштрих ивица. Коров је изношен из оранице и слаган у гомиле — да би с јесени послужио за стварање хумуса. Плевљење у готово већ зрелом житу и мале количине употребљеног семена указивали би да је жито морало бити сејано веома ретко, најчешће по линији плуга. Сејање с великим одстојањем можда је било потребно с обзиром на недо-

вољне количине стајског ђубрива. У годинама кад је температура била повољна, обилно и снажно бокорење, коме су погодовала брижљива окопавања руком, делимично је надокнађивало слабу густину усева.[12]

Жетва житарица обављана је српом, и то у горњој трећини стабљике, не много испод класа, да би се брже радило и да би запремина била мања. Дуге стабљике сламе и корова сечене су косом; слама је коришћена као сточна храна, као стеља или је спаљивана — да би се уништио коров, односно да би се њива пођубрила пепелом. За овас (зоб) и јечам, чија је слама много јача, операција је вршена одједном, и то — косом. Иза жетелаца ишли су везиоци који су везивали (сламом, у богатијим крајевима кудељом) снопове, остављајући жито у руковетима да би се боље просушило. Сноп̀ље, одвожено колима, стављано је на гомилу на отвореном простору или у житницама. Велепоседници и црквене установе располагали су често огромним житницама, чије су кровне конструкције подупирали низови стубова. Кад је род скинут са њива, пабирчење је дозвољавано целом сеоском живљу или чешће само сиротињи или немоћнима. Обично после два дана на њиве је пуштана стока, обично свиње и живина.[13]

Вршидба је обављана на гумну, за жито остављено у пласту, и то одмах после жетве или на слемену у житницама током целе зиме. Најједноставнији поступак, особито на малим газдинствима, састојао се у томе да се узме прегршт стабљика, па да се њом удара у под, о зид или неку косу раван, често од летава; потом су из тако омлаћених класова последња зрна избацивана помоћу штапића. Савршенији начини показивали су два основна поступка — ударање (на северу) или гњечење (у средоземном басену). Млаћење је тражило више снаге од човека, али је вршидба обављана брже, радикалније и уз мање штете по зрно. Оно је најпре обављано мотком, односно врбовим или кестеновим штапом. Завршетак млатила могао је бити расцепљен или би се везивало више прутова, па су између појединих „грана" стављане плочице; тако да се добијао млат (који Римљани нису познавали све до пред сам крај царства). Посленици су били окренути једни другима у два паралелна реда, па су ритмички тукли по двоструком реду одрешених снопова. Прво гњечење обављано је гажењем од стране људи и животиња по дебљем слоју житарица. Том приликом су коњима, воловима, мазгама и магарцима претходно скидане потковице — да би се избегло мрвљење зрна; човек је смештен у средишту и имао је задатак да бичем нагони

стоку — да се непрестано креће унаоколо. С времена на време слама је претресана — да би се избегло њено сабијање и да би се сви класови ставили под потребни притисак. Усавршено гњечење састојало се у томе да је стока по слоју житарица вукла какав тежак предмет (обрнуте дрљаче, нека врста саоница, ваљкови). Млаћење и тажење могло је бити комбиновано. Гумно је представљало глатку површину земље, обично покривену глином и премазану танким слојем разблажене кравље балеге. Потом је зрневље вејано помоћу решета од врбовог прућа или лопате. Изгледа да је млинар примао на себе да још једном овеје жито. Што се тиче сламе, она је слагана у камаре на отвореном простору или у шупи. Кад је жито дуго стајало у амбару, претресано је с времена на време — да би се избегло да се „упали" и да би се сузбиле штеточине.[14]

Ливаде у средњем веку биле су ретке (можда око 5% површина). Независно од њих, постојали су општински пашњаци. Ливада као ограђени пашњак, намењен за кошење, чија је трава престала да буде заједничка ствар једног колектива становника, јављала се као ограђена парцела у суседству насеља. Понекад су на ливади сађене воћке, па је настајао воћњак. Ако је ливада имала сталну притоку воде, настајао је зовик, врбак. Стада нису пасла на ливадама, него на пашњацима и на ивицама шума. У току столећа ранија велика пасишта су радикално смањена, претварајући се посебно у ливаде. У условима слабих саобраћајних могућности, због потребе да сви производе, ливаде су даље претваране у оранице. Кад је, међутим, размена олакшана, тамо где су природни услови ту промену чинили корисном, од њива су настале ливаде. Због тога се десило да су у XV и посебно у XVI веку неке дотад искључиво ратарске области (као Сицилија и Апулија) почеле да извозе стоку и сточне производе. Интензивно сточарство било је везано за укидање пустопаше и за ширење ливада на рачун пашњака и шума. Трава је на ливадама кошена о разним датумима, од краја маја до краја јула, и то изгледа једном косом много савитљивијом него касније. Наредног дана трава је поново распростирана, а увече је стављана у гомилице — да би се изазвало лако врење, али и да не дође до „паљења". Осушено сено уношено је у сењак уз кућу. Кад ливада није била стално ограђена, власник или закупац имао је права само на прво кошење, које је, према обичају, имало да буде скинуто са ливаде пре Јовањдана (24. јуна), или пре Свете Магдалене (22. јула). После тог датума испаша је постајала заједничка. Друга косидба, звана отавска, долазила је после главне сезоне. Ливаде су изискивале мно-

го мање рада него оранице. Крајем зиме по њима је растурано стајско ђубре, касније је уклањано камење и коров, а ако је положај места дозвољавао, често је примењивано и наводњавање водом из сложене мреже канала. Коришћење воде изискивало је каткад знатне радове, а било је регулисано врло детаљним правилницима. Некад, уместо наводњавања, ваљало је санирати, осигурати помоћу јаркова отицање стајаће воде — да би се уклонили рогоз и друге штетне биљке. Средњи век је знао за подводно исушивање помоћу цеви од керамике, или помоћу малих ровова испуњених сувим камењем. Требало је пазити и на одроњавање ограда које су биле битне за ливаду. После дужих интервала ливаде су враћене обради, утолико пре што оне нагомилавају резерве азота, повољног за жетву житарица. Сено је дало повода настанку извесне трговине, нарочито оно које је добијено на ливадама уз неки главни пут, јер се, као кабаста роба, сено могло преносити само воденим путем.[15]

3. Раширеност житарица и махуњина у западној и средњој Европи у доба зрелог средњег века

Међу озимим житима најпознатија је бела пшеница, племенита житарица. Постојало је више сората пшенице, али се кроз постојећу документацију тек изузетно помињу неки називи тих врста (на пример, „алберон"). Место поред пшенице заузимао је пир, црвено оштљасто тврдо жито, у XVI веку најраширенија врста житарица у Француској, уопште одомаћено на југу Европе. Још више од пира, за људску храну служила је раж, (грубо жито које није захтевало квалитетну земљу), много раширенија него данас. Од мешавине ражи и јечма справљан је „домаћи хлеб", за разлику од „сомуна", белог пшеничног хлеба. У Бретањи је раж била доминантна култура, а у Оверњу је представљала „жито". Понекад су пшеница и раж заједно сејани, јер се сматрало да ће раж, виша и отпорнија од пшенице, заштитити ову од мразева. Док је пшеница више сејана у блатњавој земљи, раж је успевала и у прашњавој. Било је и других „сумјешица", рецимо јечам-овас, као што је било и у области (Грезиводан) где се раж и јечам једва помињу, а главне су житарице биле пшеница и овас. На крчевинама више је сејана пшеница, као жито које је много захтевало. Изгледа да је у Енглеској пшеница заузимала важно место, јер релативно ретко има помена о ражи.[16]

Главне пролећне житарице су јечам и овас. Од озимог јечма познатији је двореди или јари, који је, као и онај сејан у јесен, слу-

жио за исхрану стоке и за справљање пива, понегде и за мешење хелба. И код овса су постојали озими и јари; јари је сејан зато да у појединим областима не страда од мразева. Овас је, иначе, житарица нордијских и балтичких области. Служио је за справљање пива, за исхрану стоке и за јело људи у облику каше; у Енглеској је мешен и овсени хлеб. Постојала је и мешавина пшенице, јечма и овса; до овога је свакако долазило кад је пшеница у пролеће изникла сувише ретко, па је уз њу сејан и јари јечам и овас. Овас је доносио веће приносе него јечам, па је био раширенији од јечма, који је тражио нешто бољу земљу. Просо (пренесено са Истока у XIII веку) и његов гроздасти пандан „паник" служили су за исхрану живине, а ољуштен и за људску прехрану, у облику каше па и за хлеб (Италија, делови Француске); претходник је кукуруза. На југу Француске и у Италији већ крајем XIII века среће се сирак. Хељда се јавила у Француској тек средином XV века.[17]

Махуњине су спадале у пролећне културе и биле су доста раширене: боб и грашак за људску, а грахорица за сточну храну. Брашно боба и грашка у случају оскудице мешано је са брашном пшенице у изради хлеба. Боб је, нарочито на селу, имао функцију каснијег кромпира и употребљаван је на разне начине (полузелен у махуни, сув, пире). Такође много раширен, у бројним варијететима, грашак је служио за чорбе, као вариво уз сланину, у махуни и зрео ољуштен, самлевен у брашно. У вези с пасуљом вођена је у науци дискусија о томе да ли потиче из Америке и да ли његово раније познато име (faseolus) не означава нешто друго (ситан боб, грахорицу, биљку азијског порекла). У Француској савремене врсте пасуља су одомаћене тек од XVI века и увезене су из Италије. Све до XVIII столећа пасуљ је био мало цењен. Слично пасуљу, ни сочиво све доскора није уживало репутацију, иако је било добро познато. Грахорица је давана зелена стоци и често је сејана у другој години трогодишњег плодореда, измешана са грашком и овсем. Семе грахорице представљало је омиљену храну живине и голубова. Понекад је брашно од грахорице уношено у састав хлеба. Луцерка и турска детелина не јављају се у средњевековним текстовима, иако су Арапи, љубитељи коња, ценили хранљивост ових биљака, па су их ширили у медитеранским земљама. Турска детелина, која воли кречњачки терен, отпорнија је од обичне детелине према суши; пренесена је у Француску из Италије пре средине XVI века. Детелина је импортована у исто време из Шпаније и Холандије. Луцерку су, такође, Арапи одомаћили у Шпанији, где је задржала назив персијског по-

рекла (alfalfa). Производња те сточне хране проширена је у западној и средњој Европи тек у XVIII веку.[18]

4. Стока као чинилац ратарства

Марва је служила као човеков помоћник при орању, дрљању и вршидби, превлачила је терете, производила је природно гнојиво. Овога је увек било недовољно, па је мањак надомештен вишекратним преоравањем, три (после 1300 године), и четири пута годишње. У исхрани људи највише је служило најјевтиније месо свиње, која је најчешће држана у жировитим шумама. Шуме су давале огревно и дрво за алатке представљале су резервне просторе за ширење оранице, као терени за ловокрадице дивљачи (лов је припадао само племству), односно као место боравка луталица. Поред свиња, шуме су најчешће посећивале козе. Крчење шумарака у време увећања популације (од XII века) било је често, али су лако исцрпљиване крчевине неретко служиле само привремено, претварајући се у пашњаке. Крчевине су јачале сељака, иако од 1300. године долази до сужавања зиратних површина. Крчење шума морало се планski регулисати, не само да не настане ерозија земљишта са плитким хумусом, него и да се сачува паша за стоку. Тешке плугове, нарочито без точкова (на југу Европе) морале су вући по две запреге, тако да је орање водило удруживању сељака у коришћењу стоке, уосталом и код скупљих плугова. Код западних Словена надмоћност коња била је призната још у XII веку, тако да је јединицу орања представљало оно што за један дан може да пооре један коњ или пар волова; водећи рачуна о спорости радног ефекта волова и мада уз скромнију храну, во је био 30% скупљи у радном процесу, али су и сељак и властелин ипак радије упрезали вола, због тога што је био много јевтинији, није тражио овас за храну, а говеђе месо је радо било виђено на трпези. Ухрањени волови продаје ради држани су између Ускрса и Духова. Њима сродни спори биволи у Француској су држани у опатији Клерво, доведени из Италије. У средоземним областима, где се овас тешко гаји, орући волови су господари на њивама, али и у Бургундији, где је цена коња од средине XIII века била превисока.[19] Уосталом, овас је свуда потискиван од махуњина, јер је урбано становништво повећало консомацију пољопривредних производа и тражило је савршеније културе.[20] Веће уклапање стоке у ратарство 1300—1500. године било је омогућено производњом пиће хране, подизањем снажније расе радне стоке веш-

тим укрштањем, па добијањем јевтине мазге, вунастије овце и краве са више млека. У то време је унапређен и транопорт ратарских плодова израдом рационалнијих теретних кола, чврстим коњским амовима и поткивањем товарне марве. Увећан је број стоке и побољшано је њихово искоришћавање.[21] Касније, када је даље увећано становништво тражило ширење ратарских парцела, па и по цену смањивања сточарских производа, сељак се у Албанији супротставио тим тенденцијама, иако је зиратно земљиште ту још првих деценија XX века представљало острва у мору шума и пашњака.[22]

II РАТАРСКА ПРОИЗВОДЊА 60-их ГОДИНА XV ВЕКА: ПРИМЕР БРАНИЧЕВА

1. Географски, демографски и општи порески подаци о Браничеву 1467. године

Деспотовина је пала под исламску власт 1459, а Браничево годину дана раније. Први турски систематски извор који може да покаже ратарску производњу је браничевски дефтер 1467. То је скраћени назив за „Поименични попис покрајине Браничево", начињен ради евидентирања државних прихода, односно фискалних обавеза становништва према Отоманском царству. За остале области северне Србије не постоји из те деценије слична документација.

Браничевоски субашилук (вилајет) састојао се 1467. из седам регија: Пек (тврђава Голубац), Лучица (тргови Лучица и Тополовник), Звижд, Ждрело (тргови Кула и Старци), Омољ (трг Госпођинце), Ресава (тврђава Ресава, тргови Суботица и Орашје) и Раваница. Последње две регије не припадају Браничеву, него су из тренутних војних разлога прикључене у крајиште Али-бега Михаловића, видинског санџак-бега. Насеља и опорезована лица била су регистрована према пореским категоријама: (1) хас царски, (2) хас браничевског субаше, (3) чифтлук браничевског субаше, (4) тимари спахија муслимана, (5) тимари спахија хришћана, (6) тимари намештеника у тврђави Ресави, (7) добра соколара, јастребара, мартолоса и осталих хришћана ослобођених пореза, (8) добра војника. Врло бурна прошлост овог крајишта до коначног пада под османлијску власт, потом војни и крајишки карактер турске управе и чести сукоби са Угарском у подунавском појасу допринели су сталном мењању демографске, па и етничке, структуре овога подручја, а самим тим и типа продукције становништва. Све набројане регије пре 1458. нису припадале области Браничева (Кучево, Хомоље, па и Пек и Звижд),

која се стварно поклапала са простором Лучице. Јурисдикција браничевске митрополије последњих деценија деспотовине готово се поклапала са територијом браничевског субашилука.

У Лучици је 1467. забележено 95 насељених места, у којима је живело 2.114 породица, односно пореских глава. Највећа насеља била је сама Лучица (94 дома), са приходом од преко 10.700 акчи, од чега је 4.000 отпадало на пазарне таксе и монопол. Преко 50 кућа имала су још села: Салаковац, Петка, Кленчика, Браничево, Костолац, Кисељево, Храм и Долње Црниће, док је Пожаревац био са 49 домова. Испод десет кућа било је 21 насеље, док је за Глажане забележено да је напуштено. Укупан порески допринос живља Лучице, износио је 197.000 акчи, од чега је 92.000 уписано као приход Али-бега (остварен углавном од 26 већих села). У Лучици није нотирано ниједно село са влашким и војничким фамилијама. Друга по величини област била је Ждрело, у коме су пописана 72 насељена места са 1.158 домова и укупним приходом од 99.600 акчи. Али-бег је уживао учинак свега четири села са 78 кућа и са приходом од 7.200 аспри. У Ждрелу се налазио један део Али-бегових чифтлука, са 95 влашких кућа и са дохотком од 4.700 акчи. Ту су били настањени и војнуци. Највеће место у Ждрелу, Тополница, било је и најнасељеније место у целом субашилуку, са 111 кућа и приходом од 11.000 аспри. Осим Тополнице, регистрована су само још два већа села — Бајићи (64) и Калиште (53 куће). У регији Пека уписано је 57 насељених места, са 846 породица и 62.900 акчи прихода. Све што је од прихода у Браничеву припадало султановој каси био је доходак од четири тамошњих села, са 157 кућа и 14.700 акчи прихода. Браничевски субаша је ту убирао 8.700 аспри. Остало је припадало тимарницима, а 53 војнука, 116 јамака и један лагатор били су размештени у 11 села. Преко 50 домова имали су само Трстеник и Клење, док су остала насеља била ретко настањена. Омољ је била војнучка област, са 26 породица јастребара и 132 породице земљорадничке раје. Хасу Али-бега припадало је 10.700 акчи. У регији Звижд нотирано је само пет села, у којима су живели Власи, ту скоро досељени. Приходи тих Влаха (3.025 аспри) уписани су у Али-бегов хас. Област Ресава 1467. имала је 46 села раје, војнука и Влаха. У 40 рајинских насеља укључено је 530 домова са 39.000 акчи пореских обавеза. Влашких кућа било је 22, војнучких шест, соколарских шест и јастребарских два. Регија Раванице била је у време пописивања изузетно ретко насељена — само 13 села, са 196 фамилија, од којих 50 војнучких. Становништво Раванице уплаћи-

вало је 4.150 акчи прихода Али-бегу и 13.000 спахијама. Становници су напуштали куће, па бежали у планине или преко Дунава и Саве у Угарску, јер су после 1455. године били изложени сталним провалама турских пљачкаша.

Насеља браничевског субашилука 1467. била су концентрисана у плодним долинама Млаве, Пека и Ресаве, односно крај обале Дунава и Мораве. Али-бегова насељавање влашког живља у селима Ждрела, Звижда и Ресаве имало је за циљ да се тај простор попуни новим становништвом. На основу броја кућа може се апроксимативно установити број популације у субашилуку у седмој деценији столећа. Приближно је било 5.250 породица или 37—42.000 житеља (седам до осам чланова у породицама). Према регијама тај распоред је износио: Лучица 15—17.000, Ждрело 8—9.000, Пек 6—7.000, Ресава 3.700—4.200, Омоль 2.200—2.500, Раванида 1.400—1.600 и Звижд 550—650.[1]

Економски и социјално-правни положај становништва Браничева био је налик ономе у другим балканским областима Царства, па зато и може да послужи као пример за уопштавање. Највећи део живља бавио се ратарством или сточарством као допунском делатношћу. Њихови поседи имали су карактер закупа са пореским обавезама годишњег нивоа, редовним и ванредним. Житарице су мерене лукном, пшеница је процењена на 12, а јечам, овас, просо и друга мање вредна жита на 10 акчи. Порез за цереалије даван је десетином, а износио је осмину урода. Десетина је давана спахији по извршеној вршидби. Десетак од винограда изражаван је у медрама, процењеним на 15 аспри. Од осталих редовних натуралних дажбина, свака баштина давала је по једна кола сена и једна кола дрва, а стварно нешто мање. За баштенске и текстилне културе давана је десетина, и то у новцу. Плаћало се феудалцима и за свиње и овце (по пола акче по грлу). Уз то је ишла жировина, за коришћење жира у буковим шумама, које је могла бити и знатнија (село Рашанац у Ждрелу плаћало је 300 акчи). Порез у виду десетка плаћан је и на кошнице и риболов. Од млинова раја је држала 78, а 30 је припадало хасовима; од жрвња се плаћало 15 акчи, што није било много.

2. Ратарске културе, плодоред и количине произведене хране у регијама Браничева 1467. године

У поређењу са западним земљама, агротехника и оруђа су били примитивнији, али је структура култура и њихов плодоред био са-

вршенији у Браничеву 1467. Пшеница је сејана у кудикамо већим количинама. Не помињу се инфериорни црвенкасти пир (каплуца) и шиљ, а од зрнатица (махуњина) — боб, грашак и сочивица. Сејање зрневља две, па и три, житарице није било ретко, свакако због јаких ветрова и мразева, посебно овас који је, као јачи и виши могао да заштити нежнији јечам и просо. Од великог је значаја однос добијених количина пшенице, као озиме биљке, и ниже вредних житарица (јечам, овас, раж, просо), које су углавном биле јаре. Како су обавезе унесене у дефтер биле константне, двострука уписана пшеница значила је двапут веће ангажоване површине, што у тропољном систему значи прелазак на поредак са три њиве под културом; како је једна парцела морала да остане на угару, „одмору", тропољни систем претварао се у четворопољни, непознат на Западу. Такав режим био је много развијенији на Косову, што излази из тефтера за 1455. годину, и то свакако под утицајем развијеног ратарства у Византији, где је развијен и шестопољни систем. Понекад, али ретко се дешава да у двострукој пропорцији има мање вредних јарих култура, што је само знак да су се такве пропорције ротирале и да је реч, не о случају, него обавезном режиму. Тај четворопољски систем упражњаван је у већим насељима, положеним на бољој, долинској земљи. На лошијим парцелама има случајева, посебно у регији Лучици, да јарих култура има више него пшенице, разуме се у тропољном плодореду. Можда је понегде то било узрочено захтевом спахија, јер им је овас био потребан за исхрану коња. Како су јечам и нека мање вредна жита могла бити и озима, сејање обеју варијаната утицало је на пропорције у обавезном предавању десетка.

У регији Лучици четворопољни плодоред имала су насеља: Семихово (69), Добруjевци (73), Кисељово (84), Долње Црниће (99), Птићевци (129), Кобиљево (147), Белошевац (156), Крављи Дол (233), Влашки Дол (243). Највеће количине пшенице давала су села: Лучица (140 лукана), Семихово (120), Пожаревац (143), Петка (140), место Браничево (150), Костолац (140), Долње Црниће (200), Бајић (200) и Кочић (120 лукана). Укупна феудална рента у рејону Лучице износила је: пшенице — 4.044 лукана, јечма — 1.593, овса — 831, проса — 930 и ражи свега 22 лукна; помешани овас и раж испоручени су у количини од 159 лукана, јечам и овас — 134 лукана. Раж је сејан издвојено у селима Таперде, Потројце и Брежани, и то у највећој количини од седам лукана десетка, са овсем у насељима Салаковац, Дрмна, Дољинац, Богуновац и Крављи Дол, са највећом количином од 50 лукана десетка (у Салаковцу). Јечам самородно највише је не-

гован у селу Петка (67 лукана десетка), а са преко 50 лукана био је присутан још у четири места; помешан са овсем највећу количину исказује у Пешчаници, са 45 лукана. Највећа количина овса била је 33 лукана десетка у селу Доње Црниће, и са 40 лукана у селу Таперде и у још четири насеља са преко 30 лукана десетка. Просо је највише сејан у селу Лучици и још у два места са по 40 лукана десетка. Од ових количина царски хас је убирао десетак у четири села регије — Пек, Трстеник, Худојевац, Клење и Храбровац, која су имала 157 домова и обезбеђивала су доходак од 14.000 акчи годишње; ту је од житарица било: 295 лукана пшенице, 132 јечма, 54 овса и 41 лукно проса. Тако се исто могу израчунати количине које су ишле Али-бегу Михаловићу и тимарницима.

Ако је десетак стварно износио 10% рода, онда исказаним вредностима треба само дописати једну нулу. Пре ће бити да је ушур само номинално износио десети део, а да је стварно узимана осмина приноса. Према томе, остаје да се наведене количине помноже са осам да би се добила количина ренте израчуната у луknима. Лукно је у Смедеревском санџаку, дакле и у Браничеву износило 72 оке, тј. 92,36 килограма.[2] Значи: количине ренте треба помножити са 738,88 кг. Тако би вредност код пшенице била 2.959.078,72 кг или 295,9 вагона, код јечма 1.177.035,84 кг или 117,7 вагона, код овса 613.909,28 кг или 61,39 вагона, код проса 687.158,4 кг или 68,7 вагона, код овса + ражи 117.481,92 кг или 11,748 вагона, код јечма + овса 99.009,92 кг или 9,9 вагона. Султанов хас примао је из Браничева 21,79 вагона пшенице, 9,9 вагона јечма, 3,99 вагона овса и 3,29 вагона проса.

Баштенске културе у регији Лучици нашле су места у тефтеру, али у целини нису произвођене у иоле знатнијим количинама, нити су представљале важнији састојак у исхрани становништва. Обично су убележене под општим називом „десетина од поврћа", а вредност је изражавана у аспрама. У области Лучици она је износила 1.784 акче. Постојала је посебна група за сочива, чија је вредност процењена са 268 акчи. Грах је регистрован само у селу Богуновцу са пет акчи. Група „сочиво и боб" нотирана је у селу Брајанима са десет аспри. Највећа количина сочива нађена је у два села са по 20 акчи. То су били десетци, па су произведене количине вределе осам или десет пута толико. У скупини „поврће" највеће уписане количине износиле су: 88 акчи (Доње Црниће), 70 (Салаковац) и 60 акчи (Петка, Браничево). Стварна вредност била је осам или десет пута већа. Све су то, ипак, мале количине, тако да позитиван учинак

варира у освежавању земљишта тада у регији Лучици практично није постојао.

Стварне произведене количине морале су бити нешто веће, јер нарочито у случају житарица колоне за неке културе у појединим селима нису означене бројком, мада је било јасно да су те културе сејане у тим селима.

Воће је унесено у пореске обавезе 12 села регије Лучице у укупном износу од 92 акче десетка, највише (20 аспри) у Семихову. Ораси су забележени у трошковнику трију насеља (Крављи Дол, Кленчика, Брајани), са највећом свотом од 20 аспри (Крављи Дол).

Десетак шире у нахији Лучици износио је 3.162 медри. Изузетно велика количина (1.300 медри) уписана је у обавезе Салаковца. Преко 100 медри десетка производила су села: Лучица (180), Прибишница (104), Пожаревац (100), Долње Црниће (130) и Бискупац (110). Медра је у смедеревском санџаку износила 56,5 литара. По том би рачуну укупна продукција шире у Лучици износила 1.776.530 литара.

У Браничевском субашилуку 1467. године од текстилних биљака чешће и више је гајен лан, али у свима регијама била је присутна и конопља. Највише лана производила је нахија Лучица, а највише конопље Ждрело, док су у Ресави обе биљке остваривале подједнак приход, али у разним насељима. Култура лана била је у Србији распрострањена и у XIV веку (мада о томе има мање историјских извора). Конопља, пак, забележена је око 1428. године у манастиру на извору речице Дајше код Голупца. У сваком случају конопља је у северној Србији била позната и пре доласка Османлија, али у мањем обиму од лана. Крајем XV века почиње постепено опадање интересовања за производњу лана и истовремено се повећава заинтересованост за узгој јевтиније конопље, да би конопља до 30-их година XVI столећа потпуно истиснула лан. У Области Бранковића 1455. забележена је пореска вредност од лана у 198 села од 11.084 акче или 55,9 аспри по селу; у Херцеговини 1475—7. у 463 села 5.133 акче или у просеку 11,8 акчи по селу; у Сврљигу и Бањи (Видински санџак, 1478/81) вредност од 3.744 акчи постигнута је у 45 села или у просечно 83,2 акче по селу. У субашилуку Браничево просек код лана био је приближан оном у Херцеговини. Укупне пореске вредности добијене од лана и конопље биле су (у акчама) следеће:[8]

Регија	порез		број села		просек	
Лучица	939	91	65	8	14,4	11,3
Пек	413	20	35	2	11,8	—
Ждрело	472	112	48	7	9,8	9,8
Ресава	132	103	15	6	8,8	17
Раваница	105	5	8	1	13,1	—
Омоље	60	10	11	1	5,4	—

(прва цифра је за лан, друга за конопљу)

Занимљива је позиција сена и дрва. Према законској одредби о попису прихода покрајине Браничево, одређено је да свака баштина даје по кола села и кола дрва. У неколико случајева разликâ је било, примерице у Калишту (40 дрва и 23 сена), у суседном селу Старци (два дрва и седам сена), у Пољедружу (88 кола дрва и само осам кола сена, уколико није грешка у слагању штампарског слога) и минимална разлика у Коштини (6:5). За два села (Устје, Кисељево) обавезе нису унесене, јер су становници давали страже, односно били у бродарској служби. Укупна количина код дрва износила је 1.028 кола, а код сена 935 кола.

У регији Пек четворогољски систем имала су села: Трибород (58), Сладинце (114), Камијево (149), Двориште (155), Долње Градиште (157), Стене (181), Житковица (182), Поменовци (199), Бариче (200), Изварац (201), Поточац (202), Влашки Дол (203), Виковац (204), Бановце (205) и Поникве (208). Укупна феудална рента у нахији износила је: пшенице — 1.211 лукана, јечма — 364, овса — 195, проса — 180, јечма и овса — 60, овса и ражи — 4 (240), јечма, овса и ражи — 6 (207). Раж није сејана посебно. Пшеница је највише произвођена у Трибороду (100 лукана десетка, 58), у Клењу (90 лукана десетка, 40), Трстенику (85 лукана десетка, 38) и у Храбровцу (70 лукана, 41). Јечам је највише сејан у Трстенику (45 лукана десетка) и у Клењу (40 лукана). Овас је највише бацан у узорану земљу у Храбровцу (25 лукана десетка) и у селу Смркове (30 лукана). Просо је давало највеће количине у Трибороду (20 лукана). Ако је десетак износио осми део рода при лукну од 92,36 кг, рента пшенице у Пеку износила је 894.783,68 кг или 89,478 вагона, јечма 268.942,32 кг или 26,89 вагона, овса — 144.081, шест кг или 14,4 вагона, проса — 132.988, четири кг или 13,29 вагона, јечма и овса 45.322,8 кг или 4,5

вагона, овса и ражи — 2.955,52 или 2,95 тона, јечма, овса и ражи — 4.532,28 кг или 4,5 тона.

Повртарство у нахији Пек било је заступљено са општом групом „Поврће", чији је десетак био вредан 718 акчи и са сочивом, са 1.500 аспри. Доходак од воћа процењен је на 62 акче десетка. Шире је било 530 медри десетка, а дрва и сена са по 278 кола за сваку категорију. Највећа производња поврћа била је са 60 акчи у Трстенику и Клењу, сочива у Трстенику са 25 аспри, воћа у Трстенику (са 25) и у Милошевцима (са 20 аспри). Винове лозе је највише забележено у Клењу (100 медри десетка), а дрва и сена у Трстенику и Клењу (са по 30 кола). Са медром од 56,5 литара, коју треба помножити са десет, јер је реч о десетку, па се добија укупна производња вина од 298.450 литара.

Регија Ждрело имала је најразвијенији систем четворопољног плодореда. Земљишта око Млаве и Велике Мораве, подаље од ватрене дунавске границе а ближе ратарски напредном Косову, показивала су виши степен обраде земље. Такав аграрни поредак имала су села: Бучине (54), Ковачево (56), Ливадица (57), Шетоње (88), Степинац (90), Тополовац (103), Бајић (110), Крушевица (113, са двоструком површином јарих култура), Кушељево (114), Коварна (115), Ихлинце (118), Зградани (120, са многоструком разликом у корист јарих култура, 6:189), Радинац (121), Јеродим (126), Горња Бресница (127) и Бресница (234), која је, свакако, представљала матично село за ново насеље на висинском положају, Клењево (128), опет изгледа ново насеље са матичним селом у Клењу, Илијевац (160), Врбница (167), Полимерово (170), Јачово (184), Загуштница (186), Орашица (190), Острово (191) и Продина (193). Име села Ливадице указује на претварање ливаде у зиратну земљу као и назив Тополовца, који упућује на крчење шуме. Изгледа да је нахију населило становништво са југа, које је донело и напредније ратарство.

Феудални доходак у регији износио је: 1.997 лукаана пшенице, 545 јечма, 340 овса, 366 проса, 150 ражи (само у селу Зградани, на тимару Турчина), 140 јечма уз овас те 15 лукана јечма уз овас и раж (само у селу Парложици) (опет карактеристичан назив, који указује на претходни двопољни систем плодореда). Како је реч о десетку, реални урод ће се добити множењем ових износа са осам, а потом са вредношћу лукна да се производња изрази у савременим тежинским мерама. Пшенице је овршено бар 1.475.542,36 кг или 147,5 вагона, јечма 392.689,6 кг или 39,26 вагона, овса 251.221,2 кг или 25,1 вагона, проса 270.419,08 кг или 27 вагона, ражи 110.832 кг

или 11 вагона, јечма уз овас — 103.443,2 кг или 10,3 вагона те јечма+овса+ражи — 11.083 кг или 1,1 вагона. Жетва пшенице била је најтежа у селу Бајићу (200 лукана), Тополници (160) и Калишту (120), јечма у Тополници (50 лукана) и Калишту (40), овса у Бајићу (68 лукана), проса у Крушевици (30 лукана) и, Бајићу (20), а јечма уз овас у Заграданима (31 лукно).

Хортикултура није била развијена у Ждрелу. Зеленић из опште групе „поврће" вредело је 777 акчи десетка, сочиво — 194, сочиво са грахом — 55, боб — три. Под грахом треба разумети црвени и нешто облији пасуљ (као и западним јужнословенским областима), јер постоје научне дискусије о томе кад се у балканским земљама јавио и са које стране бели пасуљ. Воће је израчунато са само 55 аспри дажбина, док је орах са 15 акчи означен посебно. И орах и боб су културе нешто јужнијих предела, горњег тока Јужне Мораве и Косова. Виногради су давали десетак од 1.340 медри, уз 500 акчи у новцу (само у селу Кули). Највише поврћа купљено је у Бајићу (60 акчи десетка), у Калишту (40) и Кули (30). Сочиво је било најраспрострањеније у Калишту (30 акчи данка) и у Драженовом Плету (24), сочиво уз грах у Бајићу (150 аспри десетка), боб једино у Дубници. Виногради су заузимали највише простора у атару Тополнице (250 медри десетка) и Бајићу (130). Укупан добитак у шири са медром од 56,5 литара износио је 751.100 литара.

Дрво и сено у два насеља нису купљени у истој количини, па је десетак за дрво износио 454 кола, а за сено 442 кола.

У регији Звижд живели су Власи (власи), који нису давали десетак.

У нахији Ресава четворопољни плодоред имала су насеља: Суботица (44), Врбовац (177), Сувобор (179), Саднице (230) и Витежево (236). Феудални доходак износио је: пшенице — 842 лукна, јечма — 302 лукна, овса — 91, проса — 244, ражи — једно лукно (Витежево), јечма уз овас — 55 и јечма, овса и ражи — 10 лукана (Ђунце). Како се ради о десетку, реални род ће бити прерачунат множењем свотâ са осам. Тај рачун у савременим мерама показује следећу производњу: пшенице — 6.207.036,96 кг или 620 вагона, итд. Пшеница је највише сејана у Суботици (120 лукана десетка) и Храстићу (85), јечам у Храстићу (45) и у селу Војска (40), овас у Храстићу (30), просо у Храстићу (22 лукна десетка), јечам уз овас у Привишници (30). Од повртарских култура, зеленић у групи „поврће" вредео је 288 акчи, сочиво 25, сочиво уз грах — 30, грах и боб — 10, воћа није било за ушур, а шира је процењена на 292 медри, тј. 166.675

литара. Поврће је највише добијано у Храстићу (44 акче десетка), сочива са грахом у Храстићу (20 акчи ушура), а вина опет у Храстићу (90 медри) и у Привишници (50 медри). Дрво и сено у виду ушура испоручено је са 191 кола у обе категорије.

Мала нахија Хомоље (Омољ) имала је четворопољни плодоред само у Лазници (52), Рибару (225) и у Заграђу (53), где је сејана пшеница без нижих врста житарица, дакле и озима и јара. Ушур је износио код: пшенице — 311 лукана, код овса — 213, код проса — четири лукна, јечма и ражи као самосталног усева није било, код „поврћа" — 109 акчи десетка, код сочива — 95 акчи, сочива и граха — 10, јечма и овса — 25 лукана, винограда, воћа и ораха није било, али је бостан ипак успевао, мада изузетно (шест акчи). Сено и дрво је давано на име десетка по 57 кола. Пшеница је највише сејана у Пешчаници (48 лукна ушура) и Лабљану (40), овас у Пешчаници (40), зелениш у Лабљану (22 акче ушура), сочива у Пешчаници (30 акчи десетка); сено и дрво највише је сакупљано у Лабљану (по 11 кола). Карактеристична је производња овса, тј. 157.381,44 кг, уз пшеницу од 229.791, 68 кг.

Раваница је, поред Звижда, била најмања регија субашилука Браничево. Четворопољни плодоред постојао је у селу Шумице (43), у селу Сладинце (114) и у Долњој Сени (176). Десетак је износио: од пшенице — 399 лукана, код јечма — 202, овса — 29, проса — 130, од сена и дрва — по 80, од „поврћа" за 165 акчи, од сочива — 30 аспри, од граха 30, од воћа 7 акчи, од винограда — 155 медри и 560 акчи у новцу; мора да је било и бостана, јер је он уписан у Јехкивуцу, али неје стављена бројка. Од панађура и монопола наплаћивано је по 1.000 акчи (у селу Долња Сена). Производња пшенице је тако износила 283.813,12 кг, а шире 87.575 медри и 5.600 аспри у готову. Пшеница и јечам су највише сејани у селу Равни (70 и 30 лукана десетка), поврће у Долњој Сени (40 акчи ушура), шира у Керлевцима (50 медри ушура), а дрво и сено у највећој количини убирано је у Долњој Сени (по 20 кола).

3. Мезре као знак ратног пустошења али и производног напретка

Мезре су представљале зиратно земљиште, сејалишта, а истовремено селишта, напуштена насеља. Оне су у то доба у северној Србији биле најчешће расељена, напуштена села, од којих је ос-

тало само име или млин, али неки држе (М. Соколоски) да су то били и терени освојени од шума и ливада за производњу житарица, дакле не само ревитализовани, него и сасвим нови терени. Та селишта су имала тачно утврђен атар, а припадала су активним селима у свом суседству или и другим местима чији су становници били бржи да напуштене парцеле у суседству других села поседну и упишу у тефтер. Ипак, има случајева да је регистровано да „сами обрађују", што би се имало разумети да су се одбегли житељи вратили и обновили земљорадњу без помоћи других насеља (212). Тих мезри било је више у Браничеву, близу дунавске границе, него, на пример, у нишком кадилуку, дубље у унутрашњости, где је било мање расељавања. За велики део селишта се каже да су празна, за друге је нотирано да су напуштена, али се наводе феудалне обавезе ушура (184, 210, 210). Мезри је било мање на султановим хасовима и хасовима турских функционера, рецимо браничевског субаше, него су чешћа на тимарима. Често су означене као „сејане су извана", тј. не од суседног, него каквог удаљеног села, чак из друге нахије (101, 114, 144, 173), и код таквих је увек означен рентни доходак. Он се кретао од 50 до 250 акчи, а понекад је означен број лукана пшенице и јечма. Друге културе нису забележене на мезрама. Мезре су се често налазиле уз манастир, такође некад пуст, и то, не једна, него и три — четири, из чега се јасно може закључити да су вође пресељавања били манастирски људи (164). Имена неких од мезри показују занимања или културе које су упражњавали ранији житељи (Качар 44, Свињар, 167, Чела, 158; Кудељево, 128). У мезре које су настале као резултат новоосвојених површина за производњу вероватно би била она која су у свом имену имала атрибут „Горњи" (170, 213, 248, 114, 239) или и „Доњи" (173, 167). И активна села су носила такве атрибуте, па су пре доласка Турака такође настала проширењем обраде земље. Мезра Катун (172) свакако је настала досељавањем новог, влашког живља. Понекад мезре носе имена удаљених села, на пример Горње Прахово у нахији Ждрело, далеко од села Прахова (170).

У свим браничевским регијама мезре нису биле подједнако распоређене. У нахији Лучици биле су 23 мезре, тј. на једну је долазило 91,9 домаћинстава. Празних и изван тефтера било је две (75, 245), празних — једна (125) и још једна која је увакуфљена (216); било је повише празних, али су сејане извана (101, 196, 197, 246, 247, 248 са млином, 247, 247), у једној празној је млин давао доходак, али није сејана извана (244), једна је сејана извана, али је ушла у

тимар (228). Остале су припадале суседним селима. У регији Пек било је 38 мезри, па је једна долазила на 23 породице. Било их је изван дефтера (201, 217), изван дефтера које су ипак давале доходак (211, 246, 247), празних које су давале доходак (157, 215), доста их је сејано извана (119, 144, 197, 197, 204, 209 — чак 500 акчи, 210, 210, 210, 211, 213, 215, 220, 243, 247, 247, 247). На једној мезри становала су четири брата као колективни тимарник (213). Све остале су припадале суседним селима. У нахији Ждрело нотиране су 22 мезре и 52,6 домова долазило је на једну. Празних без давања прихода било је пет (111, 117, 117, 128, 194), једна је била напуштена (182), изван дефтера су биле две (123, 175), а неколико је сејана извана 120, 184, 204, 211, 247). Остале су припадале суседним селима. Мезре изван дефтера треба третирати као касније настале и ту се постављало без сумње питање ренте. Неке од мезри налазиле су се уз манастир, чији је статус био налик на позиције мезри. У Звижду није било сејалишта — мезри. У Ресави је нотирано 17 мезри, па је једна долазила на 31,1 домаћинство. Ван тефтера је била једна (44), једна је била празна без прихода (235), десет је сејано извана (173, 179, 216, 218, 227, 227, 229, 237, 238, 239, 243), а остале су припадале околном селу. Овде је највише мезри било поседнуто од људи са стране. У војнучкој области од 20 насеља на 178 кућа долазиле су само две мезре, и то једна без прихода (225), а једна је сејана извана (248). У малој нахији Раваница регистровано је 17 мезри, тако да је 11,59 кућа долазило на једну мезру. Ту је седам мезри сејано извана (97, 114, 131, 131, 224, 238, 239) док је десет припадало суседним селима, највише у целом браничевском субашилуку.

III РАТАРСКА ПРОИЗВОДЊА 70-их ГОДИНА XV ВЕКА: ПРИМЕР ПОРЕЧЈА ЗАПАДНЕ МОРАВЕ

1. Демографска, општеполитичка и аграрно-техничка условљеност аграрне продукције северне Србије

Док је добра насељеност Косова, тј. земаља Бранковића од турског освајања јуна 1455. године сачувана до краја XVI века (1455:14.528 породица са домаћинима, 507 удовичких фамилија и 1610 неожењених одраслих мушкараца),[1] у поречју Западне Мораве демографска динамика, као први предуслов сваке, а нарочито ратар-

ске производње, била је осцилативна. Приликом пописа 1476. поменута популација показала је 11.275 хришћанских домова, на чијем су се челу налазили мушкарци и удовице и 13 фамилија муслимана. Након 40 година ту је било 3.128 хришћанских домаћинстава док су муслимани сачињавали 6,327% тога становништва.[2] Године 1491. смедеревски санџак (у чијем се склопу налазило поменуто поречје) имао је 0,95 хришћана на квадратни километар, али треће деценије XVI столећа већ 5,74, насељавањем херцеговачких влаха и довођењем старог пољопривредног света крушевачког и особито вучитрнског санџака.[3]

Отоманско царство било је освајачка империја, чија је привреда морала бити прилагођена таквој стварности. Турци су наступили са натлом урбанизацијом, јер су помоћу паразитских градова држали у покорности хришћане. Потребе војске и многољудни градови захтевали су развијено житарство и сточарство, посебно овчарство. Стога је султанова царевина производила пшенице много више него западне земље, а од средине XVI века рурална економија је све више прелазила на сточарство, али не из разлога због којих је та тенденција започета на Западу 150 година раније.[4] Према испитивању бугарских научника, промет зрнасте хране био је слободан до краја XV века, али је после тога држава наметала ограничења и завела је свој монопол.[5] Пшеница је доласком Турака сејана у северној Србији много више него раније.[6] Та увећања рељефно се виде у случају Велеса: ушур на пшеницу 1460. износио је 3.000 кила, 1476. — 7.000, 1481 — 8.200 и 1528 — 9.600 кила. Код јечма и других цереалија није постојало стално увећање. Стога је пшеница у Велесу 1460. износила 18,87% рода житарица, 1476 — 50%, а 1528 — 57,56%.[7] Од осталих житарица у документацији се најчешће среће просо (које се јело као каша). Овас се није виђао у Турској, па су га Турци давали својим хатовима само мало увече,[8] њим су сејана најлошија земљишта, која нису могла дати веће приносе других култура.[9]

Бугарски привредни историчар Ј. Саказов мисли да у техничком погледу ратарство је у Бугарској под турском владавином доживело известан напредак, посебно у каснијој фази, али да је и даље постојало велико заостајање за земљама западне Европе. Дрвено рало употребљавано је и почетком друге половине XVII века.[10] Никола Вучо налази да је један од разлога због којих земљорадња у турским условима није могла да напредује била и у томе што је уместо крупних поседа домаће црквене и световне властеле, која је

могла да инвестира у инвентар, уведен ситан тимар, који није имао итересовање за интензивну обраду земље.[11] Постојале су одредбе у вези са сејањем, којих су се морала држати села око Цариграда (1458) и наполичари код Једрена (1467). Међутим, надлежни службеници задужени за контролу земљорадника (амини) су се ограничили на то да терени не остану неограђени и да стока не штети житна поља.[12] Баркан наводи да су људи тога времена били у немогућности да обраде све површине због општег ниског ступња културе, посебно због мањка саобраћајних средстава и добрих комуникација, као и трговачке организације.[13]

Земља није ђубрена, него се освежавање тла изводило угаром и донекле неким зрнатицама; боб је по турским касабама сејан као баштенска биљка и око насеља.[14] Дершвам је (1555) видео наводњавање башта на путу из Једрена ка Мустапаши, али не и у средишним областима Полуострва. Он је описао вршај у Чорлу (Тракија) помоћу „диканије" [15] Приноси су у средњем веку па и у XVIII столећу у Бугарској износили до четири пута колико је семена бачено у земљу.[16] Земља је добила на цени, па је ратар крчио шуму и стварао оранице на падинама брда, оснивајући мезре новог типа. На сено се много полагало, јер се почело прелазити на стајско сточарење.[17] Више путника запазило је цветне ливаде.[18] Као баштенска биљка, детелина се у босанским кануннамама јавила 1563. године; она показује виши степен пољопривреде.[19] Нека израчунавања показују да су у извесним селима северне Србије крајем XVI века домаћинства производила велику количину пшенице — 5.800 кг, дајући царском хасу 725 кг; поред тога, добијала су граха за готово 40 акчи десетка.[20]

Није сигурно да је тај грах представљао шарен пасуљ, него постоји могућност да је реч о грашку. Та биљка је у Европи и Азији постала састојак људска хране 6000. године пре наше ере, а производња му је током средњег века свуда проширена. Најпре је преовладавала врста са љубичастим цветом и округлим зрном и тек касније врста са белим цветом и смежураним семенкама (повртни грашак). Зрна су на Истоку сушена за резерве. Грашак су у Европу донела индогерманска племена својим досељењем, са првим траговима из времена око 3.000 година пре н. е. Назив „грашак" долази од словенске речи „грах" (руски „горох"),[21] па је можда и грах у северној Србији у XV веку био у ствари грашак.

2. Ратарска производња северне Србије 70-их година XV века: пример поречја Западне Мораве 1476. године

Анкета је овде обухватила три нахије — Островицу, Маглич и Лепеницу, чији су тефтерски подаци објављени.[22]

На хасу у нахији Островица постојао је скучен програм култура: пшеница, јечам, доста вина, боб, лан и бостан. На тимарима је та структура усева нешто проширена, али је боба и вина било знатно мање, и даље није било сочива и граха, односно и поврћа, док је бостана било врло много. Нахија је на име ушура давала 861 лукно пшенице, 393 лукна јечма, 162 лукна овса, 12 лукана ражи, 13 лукана јечма уз овас, три лукна овса уз раж, 143 акче за десетак од боба, 1.071 акчу за бостан, 19 за воће, 7.629 медри шире и 291 аспру за травнину, дрварину (а негде је речено и за испашу). Занимљиво је да је последња дажбина од натуралне (кола сена, дрва) постала новчана. Ако се ови износи ушура помноже за житарице са осам а за остале производе са десет, добија се годишња производња изражена у старим мерама; према наведеним стопама, те се количине могу изразити у савременим мерним вредностима. То израчунавање показује да је годишња производња код пшенице износила: 636.055,68 кг или 63,6 вагон, код јечма — 270.319,84 кг или 27 вагона, код овса — 119.688,56 кг или 11,9 вагона, код ражи — 8.866,56 кг или 0,886 вагона, код јечма уз овас — 9.605,44 кг или 0,96 вагона, код овса уз раж — 2.216,64 кг или 0,22 вагона, код боба 1.430 кг, код воћа количину за 190 акча, бостана за 10.710 аспри, код дрва и сена — по 2.910 акчи, код шире 4.310.385 литара. Код текстилних биљака табела гласи:[23]

Област	Нахија	порез у акчама		број села		просек	
		лан	коноп.	лан	коноп.	лан	конопља
Зап. Морава	Островица	440	45	24	8	18,3	5,6
	Маглич		379		20		18,9
	Лепеница	5	72	1	5		14,4
	укупно:	445	496	25	33	17,8	15

Код бостана није јасно како је извршен обрачун десетка, јер је двојака формулација за његово узимање.

Пшеница је у регији Остружница највише сејана у селима: Паковрачу (229:80 лукана, са гувном и исправком) и Пожеги (258:66 лукана), јечам у Бојшници (219:45) и Придворици (216:37), овас у Пожеги (258:23 лукна), боб у Стргару (215 : за 30 акчи десетка). Лоза је највише узгајана у Стргару (215:600+1580 медри) и Придворици (216:1640 медри). За дажбине од сена и дрва највише је узимано у Пожеги (258:490 акчи) и Ужицу (259:370).

У регији Маглич, као и у нахији Островица, нису запажени примери четворопољних плодореда. Ту је ушур од пшенице износио 1.596 лукана, од јечма — 358, од овса — 37, од овса уз сочиво — 99, од ражи — 39, од ражи уз овас — 27, од јечма уз овас — 44, од бостана — 594 акчи, од воћа — 99, од сена и дрва — 3.720 акчи и од шире — 2.841 медра. Тај ушур претворен у савремене мере износи: код пшенице 117.925,48 кг или 11,79 вагона, код јечма — 317.708,04 кг или 31 вагон, код овса 27.337,56 кг, или 2,7 вагона, код овса уз сочиво — 73.149,12 кг или 7,3 вагона, код ражи — 28.816,32 кг или 2,88 вагона, код овса уз раж — 20.948,76 кг или два вагона, код бостана — 5.940 акчи, код воћа — 990 аспри, код сена и дрва за вредност од 37.200 акчи, код шире — 605.165 литара. У Магличу је било села која су производила по 192 лукна десетка (Косорићи), 189 (Трстеник) и 180 лукана пшенице, код јечма 63 лукана (Косорићи), код ражи 22 лукна (Косорићи), код бостана за 237 акчи (Косорићи), за сено и дрво по 410 акчи десетка (Косорићи).

У области Лепеница ушур на пшеницу износио је 636 лукана, на јечам — 313 јунка, на овас уз раж — 141,5, на овас — шест, на раж — лукно, на бостан — 177 акче, на сено и дрво — по 970 аспри и на ширу — 127,5 медри. У савременим мерама тај десетак указује на производњу: код пшенице од 471.826,68 кг или 47 вагона, код јечма — 231.269,44 кг или 23 вагона, код овса уз раж — 104.551,52 кг или 10,4 вагона, код овса 4.435,28 кг или 4,4 тоне, код ражи 738,88 кг, код бостана за вредност од 1.770 акчи, код сена и дрва — по 9.700 аспри, код шире — 718.375 литара. Било је села са 225 лукана ушура, код јечма са 90 (Лазица) и 84 (Стокање), код овса уз раж са 41 лукно (Лазица) и 36 (Стопање), код бостана за 50 акчи (Лазица), код винограда за 32 и 30 медри.

За разлику од субашилука Браничево, мезре су у поречју Западне Мораве биле изузетно ретке. У нахији их уопште није било, у Лепеници само једна (247), која је била пуста, а у Островици неколико их је било празних (235, 236, 236, 233, 234), једна је била изван тефтера (260), једна је припадала суседном селу (263), једна је

обрађивана извана, а једна је пресудом кадије Островице додељена посаднику Островице у синору Доње Атенице (233), али њена експлоатација није припала том селу.

3. Цене житарица и вина у поречју Западне Мораве[24]

Док су цене у Браничеву (1467) биле једноличне, јер још није било робноновчаних подстицаја (пшеница 12, остале цереалије 10, медра вина 15 акчи), девет година касније у поречју Западне Мораве цене су биле диференциране. У деценијама XV века постојала је већа разуђеност, зависећи од геотрафских услова и од социјалног статуса произвођача. Док је цена младом вину стагнирала, јер је смањена потражња а производња грожђа се још лепо одржавала, мада предели нису били изразито виноградарски. Код житарица је важио паритет који се обично јављао у следећим пропорцијама: пшеница је за трећину била скупља од неплеменитих цереалија и варива, док је двоструко била скупља од овса, па су, примерице, стварани оквири: 12:8:6, 28:21:14 и слично. Из тога би се могло закључити да су се ниже житарице почеле реалније вредновати, а пшеница није на војнодржавну цену још успела да стекне додатни стимуланс.

Године 1476. могле су се запазити четири врсте система цена: а) однос 12 (пшеница) : 8 (јечам, раж, просо, смеша, сочиво) : 6 акчи (овас); б) 10 (пшеница): 8 (јечам) : 6 (овас, раж, сочиво) (241); в) 15 (пшеница) : (јечам); г) 12 акчи и за пшеницу и за јечам. Од сеоског гувна, на коме је зрно механички истресано из сласја, узимана је одређена количина зрневља на име ушура, као цена услугâ. Кад је била у питању пшеница, лукно гувна стајало је колико и пшеница; ако је истовремено обављена вршидба два или више усева, цена је узимана према оној јевтинијој или најјевтинијој врсти. Шира није имала своје стално место у том поретку вредности, него је највише варирала, с обзиром на то да ли је село било више виноградарско или ратарско, односно да ли је квалитет грожђа или прерада вина било укусније и тиме више тражено.

У типолошком склопу 12:8:6 шира је износила 7 (242), 8 (243, 244) или 10 акчи (243), док је лукно за услуге гувна процењивано са шест акчи. У селу Горња и Средња Каменица (вероватно код Горњег Милановца, 248) гувно је наплаћивано са само пет акчи по лукну, а пшеница је износила чак 28 акчи (ако по среди није каква грешка при упису или дешифровању цифре!). У селу Вукошци (ју-

жно од Краљева, 249) јечам и овас су ишли заједно по седам, а шира по осам аспри. То је био готово јединствен случај — да је шира била скупља од јечма. У селу Горња Атеница и у Рођевићима (јужно и западно од Краљева, 251) јечам и шира ишли су по 10, а гувно чак по 12 акчи. На тимару синова Караџе (код Чачка, 263), овас, јечам и такса гувна наплаћивани су по 10, а шира само пет аспри. Слично је било и у Трнави (код Чачка, 265), у крају око Рошаца и у Љубостињи (код Краљева, 264), где је за ширу плаћано шест акчи. У селу Атеница (код Чачка, 266) овас је одређен са осам, а шира са седам акчи. У неким селима око Краљева и Чачка (267, 269) јечам је стајао 10, а шира само шест акчи.

Други тип цена (10:8:6) познаје такође различиту цену шире: 6 (221, 231, 270), испод 5 (227, манастир), само 3,3 акче (270, 271), али и десет акчи, колико је износила пшеница (Тимуша, 245). У овој скупини (као делимично и у претходној) јечам је био прецењен у односу на пшеницу, свакако зато што га је домаћи живаљ највише тражио и трошио, па се јавио тржишни моменат који није заобиђен ни у државној откупној депресивној цени. Бивало је да је и овас третиран високо, са осам аспри, уз пшеницу од 10 (230).

Релација 15 (пшеница) : 12 (јечам) вероватно се приближила тржишној цени. Тај се однос чешће среће у дербенцијским селима (на пример, и у Бресници, код Чачка), код којих се ређе уносе у попис и количине евентуално других житарица. Да је социјални статус био од значаја код уписне цене у вези с обавезама према држави, види се и код вина у овој категорији цена. Шира је ту обично процењивана са осам акчи од медре или чак и више — 8,8 (218); у исто време, код калуђера често није износила ни пет акчи, јер су манастири били већи произвођачи вина и већи понуђачи.

Поредак да су пшеница и јечам изједначени нивоом од 12 акчи такође је било својеврсно приближавање тржишној потражњи. У месту Конареву (јужно од Краљева, 250), у коме је пре неког упада Мађара одржаван панађур, и раж је таксирана са 12, жито гувна (можда и овас) са 10, а шира са 10 акчи. То су уједно и највише цене ражи и овса у попису од године 1476. Слично је било и са неким другим селима око Краљева, али и у околини Пожеге и Ужица (252, 253, 254, 255, 256, 257). У селу Горичани (југоисточно од Чачка, 252) јечам је достигао чак вредност 12,2 акче за лукно, што је више него што је плаћана пшеница.

Највиши ниво цене постигнут је у неким селима ужичког краја (Доњи Цујци, 260) где је пшеница пописана са 17, а овас и жито гувна са девет акчи, и где није било шире, јер је крај планински.

4. Ратарска производња 1476. године у насељима данашње чачанске општине

Чачанска општина данас има 54 насеља. Сва та места нису се у XV и XVI веку морала звати као данас, односно ни постојати. Нека села, нарочито као станишта касније досељених влаха била су млађа (Јанчићи, Миоковци, Соколићи, Жаочани, Кукићи, Станчићи, Мршинци, можда и Милићевци, Бељина, Качулице, Парменац, Премећа). У чачанска села овде ће се третирати и Пухово, Лучани, Добра Лука и манастир Св. Никола. Села су припадала кадилуку Брвенику (14), Магличу (1) и Островици (сва преостала). Највећа места 1476. била су: Рошци, Паковраће и Бралина; Чачак је имао само десет кућа и није имао ни гувна. У тефтер детаљног пописа из 1476. године ушло је 35 насеља. Та укључена села укупно су бројала 645 домаћина, 241 „табиа", 29 теклића, седам неожењених одраслих мушкараца, 34 удовице и 19 рајинских млинова. Са три места управљао је један кнез, са осам других тимарници, а са преосталима примићури, што значи да су били у питању ту скоро досељени власи. Села обухваћена тимарницима давала су на име ушура 47 лукана пшенице, а остала још 143 лукна; десетак за јечам износио је 33 лукна, за јечам и овас — 18, за овас — 16 и за раж — осам лукана; за гувна дато је 50 других лукана жита, за лан — 112, акчи, за конопљу — 54, за свиње — 128, за воће — 34 акчи, на име ушура за ширу предато је 840 медри, десетак од бостана је износио 278 аспри, од траварине, дрварине, односно испаше — 1.090 акчи, порез на млинове износио је 495, а за мед — 338 акчи ушура. Према примењеним критеријима мера, та невелика количина укупне производње износила је: пшенице — 140.387,2 кг, јечма — 24.383,04 кг, ражи — 2.216,64 кг, овса — 11.821,08 кг, јечма и овса — 13.298,84 кг, жита од гувна — 37.444 кг, код шире — 474.600 литара. Код дажбина исказаних у акчама треба додати једну нулу како би се удесетостручењем износом добила годишња производња. И у поменутој групи села необично је велика продукција бостана. Кад је реч о свињама, цифру треба удвојити, тј. 256 свиња избројана су у седам насеља на 186 домаћинстава. Влашка насеља изгледа нису плаћала дажбину на држање свиња. У тих седам села било је 186 домаћинстава, што значи

да је на породицу долазило 1,37 свиње, што је очигледно недовољно, тако да су свиње представљале предмет тржишног промета. Преко две свиње имали су само Чачак и Горичани (чак 4,1 крме на породицу). Поред скробне хране, чак и само у оквиру села данашње чачанске општине постојала је размена свиња.

Највеће обавезе према спахијама и држави имало је највеће насеље посматране групе села — Паковраће. Црква у том месту давала је 200 медри шире на име ушура, а у селу је било и хаса—винограда. Ту је и порез на бостан (60 акчи) био кудикамо већи него другде на територији данашње општине. На воће десетак је био највећи у Паковрању (30 акчи), а само још четири аспре се плаћало у Рошцима. За конопљу се највише давало у Горичанима (25 акчи), за гувно у Липници (10 лукана, 60 аспри). Винограда је било у свим насељима, али је ушур био највећи у Рошцима (300 медри, 1.800 акчи); ту је и данак за лан био највећи. Паковраће је највише плаћало траварину и дрварину и за мед (268 аспре), а за млинове Атеница.

IV РАТАРСКА ПРОИЗВОДЊА ОКО 1480. ГОДИНЕ: ПРИМЕР — СВРЉИГ И БАЊА[1]

Попис видинског санџака из 1478—81. године обухватио је и две мање области савремене Србије — Сврљиг и Бању. Хасови заима тврђаве Сврљиг, тимар кадије и тимари десет других муслимана обухватили су 16 села тога хаса и 18 села распоређених у поменутим тимарима. О четворопољном плодореду може се говорити само у случају местâ: Аланинце (124—5), Глоговце (145) и Извор (151). Тај скуп села био је дужан да на име десетине преда: пшенице — 7.047 мерица, јечма — 4.927 мерица, јечма уз овас — 1.731, проса — 2.605, ражи — само за 65 акчи, Сочива за 1.157, повртарски усева — 2.228 акчи, за лук — 382, за воће — 2.241, за орахе — 175, шире — за 6.198 аспри, сена за 9.563 акче. Пореска обавеза за лан износила је 3.165 аспри, а за Бању — 579 акчи; то је било распоређено тако да је дажбина на уписана села у Сврљигу износила 95,9 акчи по селу и 48,2 у Бањи.[2] Конопља, бостан, остала ваарива, самосејан овас и наплата за дрво се не помињу. Како није тачно познато колику је тежину у окама садржавала мерица, односно медра, у литрама, тешко је одредити вредност целокупног ушура, а тиме и производње.

Село Кали Баба (у хасу заима Сврљига) давало је годишње 500 мерица пшенице на име десетка, што је представљало највећу ло-

калну продукцију. Село Периш предавало је 400 мерица јечма, Аланинце — 458, Гулихан — 425, а Бели Поток — 400 мерица. У селу Подград, поред редовног ушура од пшенице, јечма и проса, убележено је још 2.159 акчи као „приход од хришћана у житу и принадлежностима". Код јечма је Кали Баба дала опет највише — 500 мерица, и иста количина као код пшенице говори о равнотежи која се морала поштовати у плодореду. Код јечма уз овас највише десетка одношено је у насељу Позвизд — 280 мерица. Код проса (које се употребљавало у виду каше) рекордер је (са 200 мерица) било место Дудевлад, у које су се само нешто раније преселио део становништва из села Давидовце. Производња сочива била је највећа у Белом Потоку (шест мерица ушура за 90 акчи). Код градинарских усева осам места давало је преко сто акчи за десетак. У добијању лука у два насеља од укупно десет, у којима је та култура негована изван окућнице, забележене су своте од 78 и 76 аспри. Велико село Кали Баба плаћало је 200 аспри на име воћног ушура. Код ораха најјачи произвођач био је Бели Поток (70 акчи, уз 120 од воћа). У производњи вина предњачило је село Позвизд са 2.000 медри, а затим Подград (456) и Брекуново (400 медри). Вино је било изузетно јевтино, па је ушур са саларијом износио само четири акче за медру. За сено највише се узимало у Позвизду — 712 акчи.

Област Бања састојала се од 12 тимара у 12 села. Четворопољни плодоред имало је село Мужинце и евентуално Трбушница. Укупни ушур код пшенице износио је 1.583 мерице, код јечма — 1.088, проса — 360, код сочива — 202 акче, код хортикултурних биљака — 562, код воћа — 397, код ораха — 125 акчи, шире — 2.430 медри и код сена — 2.856 акчи. Остали производи на које се узимао десетак, осим већ поменулог лана, не помињу се. Највећи ушур пшенице, од 225 мерица, забележен је у селу Мужинце и у Бресту, највећи од јечма у Бресту (160 мерица) и у Горној Чачуни и Горнем Радвану (по 120 мерица), највећи код проса од 80 (Крушево) и 70 (Брест) мерица, код сочива је по 30 аспри узимано у неколико насеља (166, 170, 176, 177), код градинарских култура у Горној Чачуни (80) и Бресту (66 акчи), за воће опет у Бресту (105) и Средњој Врмзи (75 акчи), код ораха у Реснику (45 аспри), код сена највише је купљено у Даверацу (640 акчи), а шире је највише предавано у Горнем Радвану (500 медри) и Ораховици (400).

Цене ушурских продуката биле су уједначене у поменуте две области — ниже него у поречју Западне Мораве. Мерица пшенице

плаћана је осам акчи, јечам, јечам уз овас и овас по пет, од ретке ражи десетак је узиман у новцу, па се не види цена, јер се не означава количина. Шира је износила само четири аспре. Цена код лана је карактеристично варирала: 0,21 акче (145), затим 0,495 акчи у Бањи (165), односно 0,33 акче (172). Различите цене лана у овој регији је изузетна појава, тим пре што није реч о пијачној конјунктури, о специјалистичкој производњи или о великим контингентима испоруке. Изузетно у селу Сеници (у Загорју) пшеница је износила 12, а јечам и просо по 10 акчи, док је шира остала на четири аспре; у такође планинском селу Загорја Јарменинце цене су показивале исти ниво као у другим насељима Сврљига. У сврљишком селу Лалинце, на тимару Мустафе (добијеном августа 1469) убележено је 400 акчи од пашњака у личном поседу тимарника, као и приход од два муслимана (у износу од 200 акчи, 160).

Мезри је у Сврљигу и Бањи било зачудо у великом броју, иако се оне ту, у ипак заклоњеном пределу, неби очекивале, јер су изазване променама у популацији. Њих, као ни на другим странама, није било на (заимовом) хасу, мада је и ту било пресељавања сељана из заимовог хаса (134, 135, 133, 156) Селишта и насељавање мезри на тимарима било је уобичајено. У Сврљигу је забележено девет мезри, које су сејане „извана", две нису биле ни уписане у старом тефтеру, седам је припадало селима уз која су се налазиле, а једно селиште је представљало пашњак (Орал, 146). И у мезри Отуловце постојало је рало тимарника суседног села, али се у њеном саставу налазио и пашњак (162). У случају мезре Беласовац (154), која је била изван старог дефтера, итимарник је са знањем санџак-бега преузео обавезу да на сејалиште настани неке од својих рајетина, што је и извео и постигао приход од 150 акчи. Селиште Јарменинце, такође изван старог дефтера, је званично било пусто, али су неки хришћани из Првадереша (вероватно из Загорја) и тимарниковог села ту становали, и остваривали су приход као и друга села од готово свих производа. У Бањи постојале су свега две мезре — Церовница (174) и Граб (177). Десетак је давао и пашњак Брезовица.

V ПРВИ СЕОСКИ ТРГОВИ У СЕВЕРНОЈ СРБИЈИ У УСЛОВИМА ОСМАНЛИЈСКЕ ВЛАСТИ

После прве серије угарских упада у Србију, од средине 70-их година почињу се осећати тенденције да се образују тржишне цене и поред режима депресираних цена које је диктирао централистички

апарат освајачке државе. Та настојања помагале су разлике у аграрној производњи које су постојале између, не само појединих регија, него и група села у оквиру истог краја, јер планинска села нису имала довољно скробне хране, а била су знатнији произвођачи све траженијег сена, са увођењем стајског сточарења. Изгледа да су локације тих места за (недељне) пазаре и (годишње) панађуре (сајмове) одређене још у доба Деспотовине и да су то Турци примили у наслеђе. Нарочито су добро ишли неки производи — пшеница (набављана и да се намири ушурска обавеза у годинама лоших климатских померања), ниже врсте житарица које су служиле за прехрану стоке, свиње, бостан, лан и неке баштенске биљке. Вино је најмање тражено, јер је готово свуда производњено, мада шира показује стална варирања у погледу цена. Поменуте тенденције огледају се и у системима цена, које су увек биле посебне за планинска села. Реалније вредновање скробне хране почело је на сеоским пазарима са неплеменитим житима којима је храњена стока али и људи у време неповољних година.

Тих локалних пијаца било је највише у субашилуку Браничево. Она су већ означена. Панађури су одржавани и у Долњој Сени (176), која није унета у карту као сталан трг, али су у месту годишње убиране 1.000 акче за панађур и монополе. У Орашју, које је означено као сеоски трг, такса од пазара и монопола и на баждарину доносила је само 200 аспри (217). Треба изразити чуђење што слични тржишни приходи нису означени у селу Војски (Ресава), где је прелаз преко Мораве, уз манастир Идин, обезбеђивао сто акчи дохотка (219). Неки од сеоских тргова су управо настали на сличним прелазима преко река. У поречју Западне Мораве 1476. пазарно место било је само Конарево (јужно од Краљева), где је пре последњег угарског упада одржаван и годишњи панађур (I, 249—50). У Сврљигу око 1480. пазарно место налазило се у селу Лозани, на хасу заима. Закуп пазара и мукатa на панађур доносио је велик приход од 4.000 акчи (136), што значи да је промет добара на тој сеоској пијаци био значајан.

НАПОМЕНЕ

I

1. N. S. B. Gras, A History of Agriculture in Europa and America, New York, 1940, 33—40, 95; M. Bloch, Les caractères originaux de l'histoire rurale française, Paris, 1952, 22, 25, 26, 31; Y. Bezard, La vie rurale dans le sud de la région parisienne de 1540 à 1560, Paris, 1929, 145, 159; H. Sée, Französisehe Wirtsehaftsgeschiehte I, Jena, 1930, 87—8; K. T. Ehenberg, Agrarische Zustände in Italien, Leipzig, 1886, 15. — Вид. и: M. Festy, Les conditions de production et de récolte des céréales, Paris, 1947; К. Г. Авајев, „Тропољни систем земљорадње", Београд, 1947, 7.

2. J. Meuvret, L'agrieulture en Europe aux XVIIe et XVIIIe siècle, Relazioni CISS IV, 140—1; исти, Agronomie et jardinage au XVIIe et au XVIIIe siècle, Homage à Lucien Febvre. Eventail à l'histoire vivante II, Paris, 1953, 353—5; Sombart, Der moderne Kapitalismus I, München—Leipzig, 1922, 489; J. Kulischer, Allgemeine Wirtschartlgesehichte des Mittelalters und der Neuzeit I, Padova, 1938, 27; W. Abel, Agrarkriesen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13 bis zum 19 Jahrhundert, Berlin, 1935, 52—3; Raveau, L'agriculture et les classes paysannes, Paris, 1926, 147; M. Bloch, Les caractères, 19, 25, 119; R. Mousniere, Les XVIe et XVIIe siècles, Paris, 1950, 246.

3. J. Kulischer, н. д., II, 39; H. Heaton, Histoire économique de l'Europe, I, Paris, 1950, 239.

4. Sombart, Kapitalismus II, 640. — Нita (Heaton, н. д., I, 205) погрешно мисли да је и памук пренесен из Америке.

5. E. Luillard, La vie rurale dans la ploine de Basse Alsace, Strasbourg—Paris, 1953, 41.

6. F. Braudel, La Méditerranée et le Monde méditerraneon à l'époque de Philippe II, Paris, 1949/57—8, 219, 221; G. Luzzatto, Storia economica I, 108—9; P. Grand, L'agriculture au moyen âge de la fin de l'empire romain au XVIe siècle, Paris, 1950, 257—8.

7. N. Gras, н. д., 157—70; M. Bloch, La vie rurale: problèmes de jadis et de naguere, Annales d'histoire économique et sociale II, Paris, 1930, 100 исти, Les caractères, 192, 211—2. — Вид. и K. Kautsky, „Аграрно питање", Београд — Загреб, 1953, 14—29. — На исушеним теренима на Западу обично су настајали заједнички пашњаци, L'Occident 31, 40, 42—3).

8. R. Grand, н. д., 260—64.

9. Исто, 265—9 и 269—71.

10. Исто, 271—8.

11. Исто, 278—81.

12. Исто, 281—2.

13. Исто, 282—5.

14. Исто, 285—91.

15. Исто, 291—314.

16. Исто, 315—22.

17. Исто, 322—29.

18. Исто, 329—53.

19. J. Le Goff, Средњовековна цивилизација Западне Европе, Београд, 1974, 252—53, 165—8, 125—6, 137, 256—7, 462, 479, 483.

20. G. Duby, L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Oscident médiévale I, Paris, 1962, 182—3, 222.

21. Р. Лопез, „Рођење Европе", Загреб, 1978, 129—30.

22. G. Lorenzoni, La questione agraria albaneže, Firenze, 1930, 21, 10.

II

1. Излагање пододелька израђено је на основу уводног саопштења приређивача књиге „Браничевски тефтер" (Београд, 1987) Момчила Стојаковића (1—14 страна). — Ради скраћеног цитирања, страница овог тефтера наводиће се у загради у основном тексту.

2. Д. Бојанић, „Прелаз са средњовековних тежинских и површинских мера на турске мере у северној Србији", зборник „Мере на тлу Србије кроз векове", Београд, 1974, 92.

3. С. Мишић, „Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV—XVI века", Историјски часопис, XXXIX, Београд, 1994, 53.

III

1. Б. Храбак, „Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века", Глас САНУ, 290, Београд, 1974, 34—5.

2. Б. Храбак, „Исламизација краљевачког, чачанског, ужичког и рудничког краја 1475—1575", „Наша прошлост", I н. с, Краљево, 1986, 27 и 30—1.

3. Н. Тодоров, „За демографското Състояние на Балканския полуостров през XV —XVI в.", Годишник на Софиския университет, т. LIII, 2, София, 1960, 206, 211, 212, 215.

4. Б. Храбак, „Рурална привреда области САП Косова 1455—1600", Гласник Музеја Косова, XIII—XIV, Приштина, 1984, 147.

5. Икономиката на България до социалистическата революция, София, 1969.

6. К. Костић, „Културне биљке у српским земљама за турскога времена", „Наставник", лист Професорског друштва, XXIV, Београд, 1913, 162—3.

7. М. Соколоски, „Градот Велес во периодот од околу 1460—1544. година", Гласник на Институтот за национална историја, бр. 2/1959, Скопје, 170—1.

8. F. Babinger, Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopol und Kleinasien (1553—55, München—Leipzig, 1923, 41; М. Влаинац, „Из путописа Ханса Дершшвана 1553—55. год.", „Братство", XXI, Београд, 1927, 41 и 44.

9. „Косово некад и данас", Београд, 1973, 289.

10. J. Саказов, Булгарисахе Виртсехафтгесехиехте, Берлин—Лепизиг 1929, 199—28,

11. Н. Вучо, „Привредна историја Србије до Првог светског рата", Београд, 1955, 128.

12. N. Beldiceanu, Les actes des premiers sultans, conservés dans les manuserits tures de la Bibliothéque nationale â Paris, t. I, Paris — La Haöe, 1960, 144—5, 119, 121.

13. Осврт О. Л. Баркана на Броделову књигу »La Méditerranée« у Revue de la Faculté des sciences économiques de l'Université d'Istanbul, année XI', 14 (1953), 203; A. Inan, Aperçu général per l'histoire économique de l'Empire ottoman, Istanbul, 1941, 12.

14. Б. Храбак, „Извоз житарица из Османлијског Царства у XIV, XV и XVI столећу", Приштина, 1971, 463—4.

15. F. Babinger, Dernschwam's Tagebuch, 234—5 и 251; М. Влаинац, „Из путописа", 41, 44, 39.

16. G. Duby, L'économie rurale et la vie des campagnes du l'Occident médiéval, Paris, 84—91; Р. ж. Бошковић, „Дневник са пута из Цариграда у Пољску (1762)", превео Д. Недељковић, Београд, 1937, 28, 31, 75.

17. Kanuni i kanunname, Сарајево, 1958, 31, 41, 45, 54, 66; „Историја народа Југославије", II, Београд, 1960, 135.

18. Б. Храбак, „Путници из хришћанске Европе о привредним приликама словенских земаља на Балкану под Турцима у XVI веку", Зборник Филозофског факултета у Приштини, VI Б (1969).
Kanuniikanunname,diéval,Paris,

19. Kanuni i kanunname, 84; O. L. Barkan, XV ve XVIinci asirlarda Osmanli Imparatorlugunda ziraî ekonominin hukuki ve mali esaslari, II cilt, Istanbul, 1945, 10.

20. Д. Бојанић, „Неготинска Крајина у време турске владавине", Гласник Етнографског музеја, XXXI—XXXII, Београд, 1969, 89—90.

21. „Политика" (Београд), 9. V 1994, 22.

22. Подаци за анализу ратарске производње за три нахије поречја Западне Мораве узети су из публикације: „Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије, XV и XVI век", I, приредио А. Аличић, Чачак, 1984 (цифре у заградама у основном тексту односе се у поглављу на ту публикацију).

23. С. Мишић, н. н, 54.

24. Б. Храбак, „Цене житарица и вина око Западне Мораве, Ужица и Рудника 1475—1575", Историјски гласник, 1986, 1, 56—57.

IV

1. Овај одељак израђен је на основу текста: Д. Бојанић, „Фрагменти опширног пописа видинског санџака из 1478—81. године", Мешовита грађа, II, Београд, 1973, 79—177, (странице у загради основног текста односе се на ову публикацију).

2. С. Мишић, н. н, 54.

AGRICULTURE DE LA SERBIE SEPTENTRIONALE DANS LE DERNIER TIERS DU XVe SIÈCLE

Si l'on ne connaît pas l'agriculture dans les conditions rurales du XVe siècle, il est difficile de se faire une idée exacte de l'ensemble des conditions et des domaines de la vie d'un milieu et d'une population. Cette activité économique fondamentale ne peut pas être étudiée partiellement (analyser, par exemple, une ville actuelle avec les villages de la commune); il faut considérer un territoire beaucoup plus vaste pour éviter de prendre des phénomènes contingents et spécifiques d'une région pour une caractéristique générale. Lorsqu'il est question de la technique et des cultures agricoles, un jugement bien fondé suppose une analyse de la situation en Europe aussi.

Les possibilités historiographiques de la fin du moyen âge sont loin d'assurer des réponses exigées par la société et la science modernes. Les études sur l'agriculture de la Serbie septentrionale au début de la domination turque dans les régions serbes n'existent pas. Cependant, il existe des defters de recensement turcs, partiellement connus grâce à la traduction de ceux-ci, si bien qu'il est possible de traiter de nombreuses questions de façon tout à fait concrète. Du point de vue géographique il ne peut être question que d'examens fragmentaires, du fait que les rôles d'impôt n'ont été publiés que pour le sous-pachalik de Braničevo, pour les nahies du bassin de la Morava occidentale et pour deux régions du Nord-Est de la Serbie (Svrljig et Banja). D'autre part, il convient de tenir compte du fait que le nord extrême de la Serbie, la région de Belgrade et la Mačva n'étaient pas encore occupés par les Turcs. Cela impose la nécessité d'études comparées et de référence aux sources turques pour les régions voisines (nord-est de la Bulgarie, Bosnie).

Les recherches effectuées sur les trois territoires ausmentionnés accusent des différences qu'il faudrait examiner dans le détail, d'où la nécessité d'analyser cette matière séparément. Dans la première partie de la présente étude sont exposées les données relatives à la culture et à la technique agricoles de l'Europe occidentale et de l'Europe centrale aux XIVe et XVe siècles. La Serbie du Nord était en retard sur cet ensemble du point de vue du développement, raison pour laquelle il faudrait se pencher aussi sur le siècle avant-dernier de l'Occident médiéval. Des comparaisons révèlent aussi certains avantages de la Serbie: passage partiel de l'ensemencement du blé tous les trois ans à l'ensemencement de cette culture tous les quatre ans, ainsi que la production des quantités de froment beaucoup plus importantes, étant donné les besoins de l'Empire ottoman (revitaillement d'une puissante armée, nombreux centres urbains). Il y a eu des essais de convertir les questités de mouture en unités de poids utilisées à l'époque actuelle et d'établir des différences non seulement entre des régions, mais aussi entre des villages voisins. Ces différences étaient des prémisses d'une économie de marché. Avant la fin du XVe siècle les Turcs n'empêchaient pas le mouvement des produits agricoles, si bien que l'on assista à la formation libre des systèmes de prix, différents de ceux, dépressifs, qui étaient fixés par l'État, ce qui donna naissance à des marchés ruraux. La circulation des marchandises comprenait surtout le bié (étant donné qu'il était utilisé pour payer le tribut), les porcs, le foin, les melons et les céréales de moindre valeur, employées comme nourriture des bestiaux, ces derniers ayant déjà commencé à être gardés dans les étables en montagne. Tout cela a dû être considéré dans le cadre des migrations de la population, les immigrés apportant avec eux des cultures de leur pays d'origine. Aussi l'enquête a-t-elle embrassé les »mezra« qui n'étaient plus seulement des villages d'autrefois, mais aussi des emblavures nouvellement acquises, le prix des terres ayant commencé à augmenter. L'horticulture était toujours peu développée et insignifiantes, alors que la viticulture était trop développée pour les conditions existantes, les villes musulmanes ne consommant pas de boissons alcooliques. Le prix du vin non fermenté variait beaucoup et, par endroits, de même que d'autres cultures, il pouvait être remplacé par de l'argent. Cela ne faisait que stimuler le commerce. Les oscillations du prix du lin aussi et dans le cadre d'une même région témoignaient, à leur tour, des débuts de l'économie de marché que les Turcs supprimèrent dès le XVIe siècle.

Др ЖИВОТА МАРКОВИЋ

ЈУГОЗАПАДНИ ФРОНТ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1806. ГОДИНЕ И БОРБЕ С ТУРЦИМА НА РАДАЉЕВУ И У ЛОПАШУ

Др ЖИВОТА МАРКОВИЋ
YU 31000 Ужице
Страхињића Бана 4

УДК 949.711 „1806"

Иако је Први српски устанак најинтензивније отпочео у рудничкој, београдској, крагујевачкој и ваљевској нахији, у току 1804. године започело је врење у народу готово у целом Београдском пашалуку. Акције устаника се брзо шире и захватају и оне крајеве у којима је до већих устаничких борби дошло касније, као што је случај у југозападном делу Србије. Турци нису стигли да изврше сечу кнезова у овом делу, али је почетак устанка имао снажног одјека и у овим крајевима.

За разлику од Шумадије, западних и источних нахија Београдског пашалука, устанички вртлог 1804. године захватио је само делимично југозападне пограничне нахије — соколску, ужичку и пожешку (чачанску). Но, неоспорно је учешће једног дела српског живља ових крајева у неким догађајима и устаничким акцијама прве године српског устанка. Један аустријски извештај од 20. марта 1804.

помиње да су устаници у јачини од 1.800 људи, под командом Стевана Јаковљевића, контролисали простор код Рудника и „у пределу Ужица, према босанској граници".[1] Забележен је и податак да је Карађорђе, почетком друге половине марта, када је отишао према београдској нахији, поставио обезбеђење према ужичкој нахији, на Маљену, код Овчара и другде.[2]

У 1804. години ни сав Београдски пашалук није био ослобођен. На скупштини народних старешина у Пећанима у априлу 1805. године одлучено је да се још три неослобођене нахије: ужичка, соколска и пожешка (чачанска) очисте од Турака и ставе под српску власт.[3] У њима се било прикупило највише дахијских присталица и из суседних ослобођених нахија, одакле су правили испаде и чинили насиља Србима и стално претили на југозападним границама ослобођеног Београдског пашалука. Има података да су Турци побили велики број Срба од 23. до 30. априла 1805. У жалби српских старешина турском султану, 30. новембра 1805. године, наводи се да су „зликовци" Турци разбојнички нападали Србе, жене и децу робили, имања отимали, на ослобођене нахије ударали. Исто тако било је сукоба између Срба и Турака и у Старом Влаху.[4]

Било је и неколико значајнијих устаничких борби у овим нахијама. Драгачево, које је припадало пожешкој (чачанској) нахији, одметнуло се још 1804. године. При гоњењу Турака са Рудника, у марту 1804. учествовали су устаници из чачанског и драгачевског краја. У сукобу с устаницима страдали су чачански Турци. Они су напустили Чачак и отишли у Карановац, Пожегу и Ужице. Али, Турци су држали пожешку нахију све до јула 1805. године када су Чачак и делови пожешке нахије потпуно ослобођени. Према Стојану Новаковићу, до тада је у Чачку и овом крају било „половно стање" — ни Срби ни Турци „га (Чачак — Ж. М) не држе у својим рукама".[5]

Заједно са осталом устаничком војском, ратници пожешке (чачанске) и ужичке нахије учествовали су у ослобађању ових нахија у току 1805. године. Најзначајније борбе су биле почетком лета приликом заузимања Карановца (29. јун, односно 12. јул по новом календару) и у борбама за ослобођење Ужица, 30. јула до 3. августа. По својој прилици, тада је било сукоба и код Чачка.[6]

После заузимања Карановца и Ужица, довршено је ослобађање Београдског пашалука од Турака. С догађајима у 1805. години односи између Срба и Турака улазе у нову фазу. Успеси Срба и сталан успон устанка проширивали су његове политичке циљеве. Није се више радило само о борби против дахијског начина управе и јани-

чарских насиља, већ о борби с Турском царевином: Срби су желели да очувају оно што су стекли, да смање обим турске власти у Београдском пашалуку и прошире ослобођену територију. Устанак је све више добијао обележје отвореног сукоба Срба с легалним властима Турског царства. За Турке је ширење устанка могло имати далекосежне последице на даље слабљење државе и њен интегритет. Постојао је оправдан страх од ширења устаничког покрета и на друге области под њиховом влашћу.

На једној од најважнијих скупштина устаничких првака, одржаној у Смедереву крајем новембра и почетком децембра 1805. године, утврђени су даљи задаци ослободилачке борбе.[7] Они су се, у првом реду, односили на ослобођена места у којима су још били турски гарнизони и предузимање офанзивних дејстава преко границе дотад ослобођене територије. Поред одбране од турских напада, основни циљ је био ширење ослобођеног подручја, подизање народа на устанак и заузимање повољнијих стратешких позиција. Почетком 1806. године устанички ратни план садржавао је главне операцијске правце. Поред источног фронта — према Крајини и Кључу, југоисточног — према Нишу, западног ради ослобађања Шапца и дејства преко Дрине, те ослобођења Београда, предвиђао је операције и на југозападном правцу.[8] Почетком 1806. године операције устаничке војске с успехом су се развијале на готово свим секторима српско-турских борби: од Дунава преко Црне Реке, Мораве, Лаба, Новог Пазара, Старог Влаха до Дрине.[9]

Југозападни фронт имао је два сектора: Вишеград — Нова Варош, под командом Милана Обреновића, и Нови Пазар, са командантом, пожешким и карановачким капетаном Радичем Петровићем.[10] Предвиђене операције на југозападном правцу указују на далекосежне намере устаника — ширење ослободилачке борбе у Стари Влах и новопазарску нахију и продор ка Херцеговини и Црној Гори.

Турци су били узнемирени устаничким покретом у Старом Влаху, који је добијао на интензитету крајем 1805. године и продором српских устаника на то подручје. Претила је опасност и од устанка „босанске раје". Прелаз Срба преко границе Београдског пашалука и њихова освајања у јануару и фебруару 1806. године, као и њихове везе још од раније са Србима у Босни, Херцеговини и околним крајевима, утицали су на Порту да предузме врло оштре мере против устаника. Плашећи се да се Срби из околних области не придруже устаницима, Порта је наредила војно-управним властима да по целој европској Турској, уз најригорозније мере, покупе оружје од хриш-

ћана. Оштре мере турских власти изазвале су немире и покрете међу Србима у Старом Влаху, у Неготинској крајини, око Видина и у нишком крају.[11] Царским заповестима, издатим у то време против побуњене раје, налаже се „да се убија, уништава и стреља сваки бунтовник, па ма где се ухватио". Проглашен је „ратно-верски поход" против „побуњене неверничке раје" док сасвим не буде уништен непријатељ „дин-ислама".[12]

Према Портиним заповестима, још с јесени 1805. године босански везир је ужурбано прикупљао војску за операције против устаника на граници Београдског и Босанског пашалука. Крајем године у близини Дрине било је преко 20.000 војника. Већ у јануару они су почели прелазити Дрину и борити се са Србима.[13] У исто време спремала се војска у Херцеговини. Она је претходно угушила устанак у Дробњацима и, под командом Сулејман-паше Скопљака, почетком 1806. године, упућена ка Новом Пазару да се састане с другим турским снагама које су се кретале у сусрет Сулејман-паши, одакле је требало да се долином Рашке и Ибра упуте на Србију.[14]

У српско-турском ратовању и догађајима који су се збили на југозападном сектору у току прве половине 1806. године, у коме су српски устаници имали успеха али и пораза, у наставку ћемо се задржати на приликама и ратним догађајима на овом сектору, с посебним освртом на борбама које су устанички одреди водили с Турцима у првој половини 1806. године: у марту на Радаљеву (у моравичком Старом Влаху) и у мају у селу Лопашу (у Драгачеву).

Иако оскудни, подаци о операцијама на југозападном сектору почетком 1806. указују на њихов значај. Устаничка офанзива започела је крајем децембра 1805. и почетком јануара 1806. године. Снаге под командом Милана Обреновића и Радича Петровића упућене су у Стари Влах и новопазарску нахију. Милан Обреновић је с војском продро до Вишеграда и Нове Вароши. На новопазарском сектору налазио се Радич Петровић. С њим је био и Танаско Рајић с одредом шумадијске војске.

Уз Ибарску долину капетан Радич је још од јануара усмерио кретање ка Новом Пазару. Он је успешно продро до Студенице. Ово напредовање устаничке војске помиње се у турским извештајима од 13. фебруара 1806. године, када је турска војска упућена у Нови Пазар.[15] Продор у Стари Влах био је од великог значаја. Осим ширења устанка, овим се „цариградски друм који у Босну иде, сасвим затворио и пут Црној Гори отворио и отуд барут, олово и прочаја добивао".[16]

Да би тамошње Србе подигао на устанак, Радич Петровић је 9. фебруара упутио позив становништву да устаје на оружје. „За веру и закон хришћански, мало и велико, које има пушку, а које нема нека узме секиру, уиме Бога, устајте...",[17] каже се у апелу. За кратко време подигну се „сва села у пазарској нахији по Горњем Ибру, по Јошаници, по Рогозни и Подгорју".[18] Устанак се проширивао по Старом Влаху. Из турских извора се види да се још у децембру 1805. године, под утицајем „српске раје" из Београдског пашалука, побунио „део раје" из Старог Влаха.[91] Нешто касније, према једном допису из Земуна од 6. фебруара 1806. године, Стари Влах је био у „пуном устанку".[20]

Устаницима из Београдског пашалука пришли су угледни људи и народне старешине поставши носиоци организације народног отпора из Старога Влаха: Максим Рашковић, Хаџи Продан Глигоријевић, Петроније Шишо и друге локалне старешине и бројни устаници овога краја. Очекујући турске нападе, устаници су подизали утврђења и шанчеве. Тада је Милан Обреновић наредио да се подигну шанчеви на Катићима и у Деретину. Овде је оставио нешто војске с протом Милутином Илићем Гучанином и Новаком Бошковићем са задатком да спречавају турско напредовање с те стране. Утврђења су настајала и према Новом Пазару.[21]

Српске јединице налазиле су се испред Вишеграда, Нове Вароши и Новог Пазара. Повезивањем устаничких снага из дубље унутрашњости Србије са овим из Старог Влаха образовао се организовани фронт према Новом Пазару, па преко Голије и Јавора до на Златибор и даље ка Дрини.[22] Турци су се на овом простору нашли према већ организованом фронту. Устаничка војска угрожавала је одбрану Босне и њену везу преко Сјенице и Новог Пазара са Румелијом. Околне турске паше су знале за устаничке намере да се састану са Црногорцима и Херцеговцима ради заједничких акција. Страховали су од одсецања Босне и Херцеговине од осталог дела Отоманске царевине.[23]

Догађаји с почетка 1806. могу се донекле пратити из турских сведочанстава. У једном документу каже се да су српски устаници „подговорили рају по неким босанским кадилуцима" и с мноштвом војске навалили на подручје градова Прибоја, Рудог, Пљеваља, Вишеграда и других места у Новопазарском санџаку. Прибој и Вишеград су попалили. Муслиманско становништво, посебно жене, деца и старци, по зими, слабо одевени и обувени, напуштали су своје до-

мове и одлазили у друге босанске касабе.[24] Устаници су наступали према Новом Пазару, па су Турци отпочели нагло пребацивање своје војске и појачања на југозападни фронт. Предузели су концентричан напад на устанике у Старом Влаху с циљем да их отуд потисну. По зими и уз велике тешкоће вођене су борбе у овом крају.

Суочена с отвореном опасношћу из Србије и њеног повезивања са околним областима, Порта је убрзавала опсежне припреме за сузбијање устаничких снага. Турски планови су обухватали: (1) спречавање даљег продора устаника, (2) упад у побуњену земљу ради успостављања старог поретка. Ради тога, на овом крају земље, према устаничким положајима концентрисали су јаке војне снаге. Тако се успоставио југозападни фронт српско-турског ратовања.

Ферман од 18. фебруара 1806. садржи наређење босанском везиру Мустафа-паши и свим војним командантима да иду „на Ужице, Шабац и Баинбашћу". Према турским заповестима, паше око Србије могле су „са неограниченом пуномоћи" и „голом сабљом у руци" да успоставе ред у Србији.[25] Турци су предузели концентричан напад на устанике у Старом Влаху и на правцу Вишеград—Ужице. Припремали су се за продор у моравску долину и да на ширем фронту пређу реку Дрину. Поред војске Сарајевског санџака, која се припремала за операције на југозападном фронту, у последњој декади фебруара добио је наређење и скадарски паша да крене са војском према Ужицу, Бајиној Башти, а потом и Шапцу.[26]

Сулејман-паша Скопљак ударио је на Стари Влах и на новопазарску нахију. Почетком марта 1806. уследиле су борбе по Старом Влаху и пренеле се спрам Новог Пазара. У писму од 3. марта Радич Петровић, командант новопазарског сектора, упућеном Раки Левајцу, који је под Радичевом командом руководио операцијама на простору између Новог Пазара и Нове Вароши, јавља да је на њега ударио Сулејман-паша Скопљак, заповедник турских снага на овој страни.[27] Из писма се види да су сви странци побегли из Новог Пазара и да се истиче потреба да се Старовласи мобилишу и да, ако нема „џебане", Рака Левајац пошаље једног товарног коња да му је он пошаље.

О ратовању у марту говоре и други извори. Уочавајући опасност од Турака с те стране, Правительствујушчи совјет 8. марта 1806. пише из Смедерева војводи Милану Обреновићу,[28] који се тада налазио у српском логору у Пожеги, да се припрема за борбу, а народ, стоку и намирнице да склања у позадину. О овом писму Милан Обреновић је 14. марта обавестио Раку Левајца, који је био на терену

према Новој Вароши и Новом Пазару. Препоручује му да организује отпор Турцима који су надирали кроз старовлашки крај. Тражи да му са тога подручја шаље вести. Јавља да је у кнежину Ужичка Црна Гора пристигло појачање од 600 људи које води Грбовић (Никола, из ваљевске нахије).[29] Иначе, у Пожеги је тада било мноштво војске. Очекивало се да Карађорђе дође у овај крај.

И страна штампа из овог доба помиње догађаје у Старом Влаху и ужичком крају. Француски лист »Journal de Commerce« од 28. фебруара 1806. јавља о устаничким акцијама у Босни, Црној Гори и Херцеговини, а »Journal de l'Empire« од 17. марта извештава о устанку у Старом Влаху.[30] У списима бечких архива има оскудних података, махом уходских вести, у којима се помињу српско-турске борбе, југозападна Србија и кретање турске војске у Босни.[31]

Више извора потврђује да су по јакој зими и уз велике тешкоће вођене борбе у Старом Влаху. Радич Петровић је водио битку на Дежеви на домак Новог Пазара. Затим, 15. дана текле су борбе у селу Будићима, близу Дежеве.[32] „На Дежеви Радич је оставио на бојишту 70 својих храбрих бораца, а на Будићима изгубио је свог барјактара и верног друга Ђуру Брнчанина, из Подгоре...",[33] казују извори.

У овим борбама Турци су се сурово обрачунавали са устаницима. Заробљене и ухваћене Србе су стављали на велике муке пре него што их погубе. Ђакона Рувима из манастира Студенице, рањеног у бој, Турци су заробили и у Новом Пазару му главу одсекли. И младог Нићифора, због тога што је народ „одметао од Турака", ставили су на најгоре муке, па га после обесили.[34]

Сузбивши Србе крај Студенице, Сулејман-паша Скопљак је спалио овај манастир и продро низ Ибар. О томе Вук Караџић каже: „Око Цвијети удари Сулејман-паша с војском, те Србе узбије натраг и запали Студеницу и народ онај испредаје, те Радича пређера опет у Београдски пашалук, а народ који се био побунио испредаје и опет умири: тада с Радичем побјегну и калуђери студенички са светим краљем а Сулејман паша дошавши у пусту Студеницу запали је, те изгори."[35]

Турци су у овим борбама имали успеха. Опустошили су освојене крајеве. На страни устаника било је виликих губитака. Срби су се на овом сектору борили уз велике тешкоће. Једно писмо секретара Совјета Божа Грујовића од 12. априла 1806. године[36] показује да су они на сектору Новог Пазара имали „доста војника", али оскудевају у храни, док им „дебане и оружја" највише треба. У писму

се, даље, истиче да су „сви околни Срби готови да се... заједно боре" само оружје немају. Набрајајући успехе Срба у Поречу, ражањској, крушевачкој и алексиначкој нахији, наводи се да су Срби добили „и пола пазарске (нахије) и Стари Влах" и да се очекује да ће се за „који дан с Црногорцима састати".[37]

Турци су потиснули устаничку војску са подручја које је она ослободила фебруарском офанзивом. Капетан Радич Петровић и друге устаничке старешине били су присиљени на повлачење. Иза ових фронталних напада Сулејман-паша је усмерио тежиште продора ка моравичком крају и ужичкој нахији.

Поред борби у Старом Влаху, вођене су борбе са Турцима и од Вишеграда према Ужицу. У фебруару је турска војска продрла из Босне према Ужицу и Ваљеву, али су их Срби протерали преко Дрине. У даљим сукобима босанска војска је потискивала устанике од Вишеграда према Ужицу.

У исто време када је Сулејман-паша напао Радича Петровића код Студенице, јединице под командом Мехмед-паше Видајића, који је био главни заповедник турске војске према Ужицу, продрле су у правцу града. Око 5. априла 1806. Турци су успели да поврате Ужице. Том приликом Мехмед-паша је одредио део војске да чува град. Ужичкој посади допремана је храна из Кладња.[38] При освајању Ужица заробили су неколико лица, међу којима и једну муслиманску девојку — Никшићанку, од које су у Сарајеву, где је била упућена ради испитивања, дознали да се Срби ужичког краја, чим „гора зазелени", спремају за даљу борбу.[39] Овај успех турске војске поздрављен је у Травнику грувањем топова.

Пошто је спалио манастир Студеницу, Сулејман-паша, наступајући кроз старовлашка села и долином реке Моравице, кренуо је у правцу Ариља.[40] Турци су на овај правац упутили јаке снаге. Према процени једног аустријског обавештајаца, турске јединице које су нападале Стари Влах бројале су око 30.000 војника.[41] Иако су поменута цифра може чинити претераном неспорно је да су снаге које су кренуле на Стари Влах и ужичку нахију биле знатно надмоћније од оних које су на овом простору имали устаници.

Турци су нападали с јаким снагама. Успут су вршили насиља и пљачкали становништво. Срби су пружали отпор, а било је и више озбиљнијих окршаја. Ни српски шанчеви на Деретину, Катићима и другим местима нису могли да задрже турске нападе. Војвода Милан Обреновић, са старешинама, одлучио је да повуче снаге на нове положаје, на којима би Турци могли пружити одлучнији отпор и спре-

чити даље продирање низ Моравицу.[42] При избору новог положаја српске старешине су се определиле за планински превој. Он се налази на тромеђи садашњих општина Ивањица и Ариље и Драгачева. Са источне стране превој допире до реке Моравице, стварајући теснац између села Добрача и Радаљева, код манастира Клисуре. У близини постоје остаци средњовековне тврђаве, што указује на војнички значај овог прелаза још из раније прошлости. У својој књизи „Летопис арињски"[43] Новак Живковић је исправно запазио да је тај прелаз био погодан за заустављање продора турске војске у моравску долину, а тиме и да се спречи спајање ових са снагама од Ужица којима су пристизала појачања из Босне.

Из појединих докумената од марта 1806. види се да се устаничко вођство припремало за одбрану од турског напада из тога правца. Милан Обреновић, у свом писму, упућеном 14. марта из Пожеге Раки Левајцу, пише да се организује јужни део ужичке нахије ради пружања отпора Турцима. Помиње старешину Радуловића (Михаило, из Милићева Села) и Ојданића и налаже да изађу с војском и да се улогоре. Новак Живковић сматра да је то логорско место, постављено ради спречавања продирања турске војске, било на Радаљевској градини.[44]

Наступајући у правцу Ариља, надмоћније и бројније турске јединице потискивале су Србе који су се, уз организован отпор, повлачили. До борбе већих размера дошло је у марту 1806. на Радаљеву, где су устаници пружили жесток отпор нападачима.[45] Оскудни историјски извори и подаци са надгробних споменика из овог краја и Драгачева сведоче о упорној борби устаника с колоном Сулејман-паше Скопљака на Радаљеву и на Градини у Трешњевици.

Не помињући борбу на Радаљеву, Вук Караџић наводи да је Сулејман-паша Скопљак, после продора ка Студеници, ударио „и на наију Ужичку и продре чак до Ариља".[46] Један од учесника у овој борби из арињског краја, Вучић Пиперин, само је помиње приликом набрајања бојева у којима је учествовао.[47] И податак уписан у једној читољи у Трешњевици казује да је Сретен Јанковић „погинуо у борби са Скопљак-пашом на Градини за време Карађорђевог војевања".[48]

Ова и сведочанства уклесана на камену говоре о јаким турским снагама и о тешкој борби током које Срби нису могли одолети нападима. После крвавог боја Турци су разбили српску одбрану на Радаљеву. Поред већег броја устаника, погинуле су и неке народне старешине. На то указују записи уклесани на каменом белегу. Како

наводи Новак Живковић, у Трешњевици се налази споменик чији запис сведочи да је пожешки кнез Ристивоје[50] (презиме није познато) погинуо у борби против „Скопљак-паше за време Карађорђевог рата". На споменику код Гуче драгачевском буљубаши Дмитру, познатом и као Вировац, пише да је јуначки погинуо „на битки радаљевачкој ... 1806 м[а]р[та]".[51] Неки подаци посредно указују да је у овој борби погинуо нахијски старешина Михаило Радуловић из Милићева Села (ужичка нахија). Њега је Карађорђе 21. августа 1805. поставио за обор-кнеза у ужичкој нахији.[52]

Разбијањем устаничке одбране на Радаљеву, Турцима је био отворен пут низ Моравицу. Скопљак-паша је са војском продро до Ариља. Тада је ариљска црква похарана. Турци су покушали да је сруше. Минирали су је, али „свештило није упалило", па је грађевина одолела нападачима.[53] Око цркве, на коље су Турци набили 70 српских глава. Освајач је у овом крају пљачкао и палио по селима, па је у народу настала глад.

Турско продирање са овог правца се, ипак, зауставило. На то је, по свој прилици, утицало и окупљање устаничких снага из унутрашњости, па је намеравани турски продор привремено одложен.

Међутим, поред успеха у Старом Влаху, турска војска је после поменутог заузимања Ужица појачавала своје снаге у њему. Овим је било прекинуто двовлашће које је у граду постојало од освајања од стране Срба 31. јула 1805. Оно ће бити поново успостављено у јулу—августу 1806. Турци су нарочито настојали да осигурају одбрану ужичке тврђаве и да обезбеде и контролишу комуникацију на правцу Вишеград—Ужице. У турским изворима из половине априла 1806. помиње се да је дотада војни заповедник у Ужицу био Шејх Али-ага, „вођа новопазарских војника". Ускоро је место њега именован сарајевски мутеселим Хаџи Ахмед-бег Палош. Њему је наређено да одмах иде у Ужице и чува га с тамошњом војском.[54]

Према Турцима био је део устаничких снага које су се, потиснуте офанзивом Сулејман-паше Скопљака из Старог Влаха, повукле у ужички крај, као и оне из унутрашњости. У изворима се помињу устанички одреди старешина из Драгачева: проте Милутина Илића Гучанина, Новака Бошковића и Милића Радовића и старовалшког кнеза Максима Рашковића.[55] Оне су са другим устаничким снагама на ширем простору затварале Ужице као јако турско упориште и спречавале њихове испаде.

Половином маја 1806. око Ужица је, углавном, било мирно. Нешто касније се из Сарајева, преко Вишеграда, ка Ужицу упутио

Орд-ага са око 1.000 турских војника. Захваљујући небудности српских стража, Турци су ушли у Ужице. У граду су провели два дана. Ту су им се придружили Турци Ужичани, па су, затим, кренули низ Ђетињу. Преко Горобиља су стигли до Милићева Села, где су прешли на десну страну реке Моравице, и у селу Лопашу водили дводневну борбу са српским устаницима 21. и 22. маја (1. и 2. јуна) 1806. године.[56] Под утицајем описа боја на Мишару, народни певач из Драгачева опевао је овај сукоб као „Бој на Лопашу".[57]

Кренувши низ Ђетињу Турци су овај, иначе лоше планирани, поход користили за пљачку и задобијање плена. То се види и из народне песме. Распитујући докле је Орд-ага стигао са војском, његова љуба пита „два врана гаврана":

„Не виђесте л' ђе Орд-агу мога,
И његову убојиту војску...
Је л' Мораву мутну пребродио,
Је ли дош'о равном Драгачеву,
Је ли с Влахом бојак учинио,
Је л' посјек'о црна каурина,
Љуту гују попа Милутина
Од онога Драгачева равна;
Је ли дворе њему похарао
Драгачево је ли поробио?
Води ли ми танких Драгачевки
Које би ме послужиле вјерно?..."

После проласка кроз село Горобиље, Турци су, како народна песма каже, преноћили у Милићевом Селу. Успут су народу чинили велику штету. У пљачкашком походу према Лопашу прешли су реку Моравицу код газа Каменьаче.[58] Тамо их је, изгледа, дочекала српска стража, али их није могла зауставити, па су почели пленити у околини. Међутим, ту су их пресрели устанички одреди, које су предводили народне страшение из Драгачева Прота Милутин Илић Гучанин, Новак Бошковић из Горачића, Милић Радовић из Каоне и Максим Јанковић — Црнковић из Зеока. Неки подаци говоре да је и кнез Максим Рашковић учествовао у овом боју, који се из Старог Влаха под туроким притиском повукао у ужички крај.[59] Народна песма, уз име Милића Радовића, помиње „кнез Максима храбра", али се то, вероватно, мисли на Максима Јанковића — Црнковића, кнеза из села Зеока. За њега је М. Д. Протић написао да се у боју на

Лопашу истакао својим јунаштвом.[60] Овим не треба искључивати учешће и Максима Рашковића са својим саборцима, кога неки историчари помињу у својим радовима. Напоменимо да драгачевски гуслар у „Бој на Лопашу" говори само о учешћу Драгачеваца. Има јасних доказа да су се у борби у селу Лопашу тукли и устаници из ариљског краја, Њих је предводио стари ратник Вучић Пиперин, ариљски бимбаша.[61]

Поприште сударa простирало се на десној страни Моравице, у селу Лопашу, наспрам Милићева Села и Горобиља. Учесник ове борбе Вучић Пиперин наводи и село Прилипац као бојиште, што је вероватно, пошто се оно налази уз село Лопаш, па је и у њему могло бити сукоба.[62] Иначе, Лопаш се помиње као насеље још у средњем веку. Према сумарном попису Смедеревског санџака из 1525. године, у њему је било 45 домова.[63] На издуженом брегу налазила се средњовековна тврђава. Главно поприште борби било је на десној страни реке, уз издужени брег, који је представљао кордонску линију из почетка 1806. године. Борбе су вођене на други и трећи дан Тројица, 21. и 22. маја.[64] У овом окршају Турци су до ногу потучени. Имали су губитке од 200 до 300 људи, а погинуо је и њихов заповедник Орд-ага. Рачуна се да је овде изгинуло и око 40 Турака Ужичана.[65] Осим тога, имали су доста и рањеника. Ту је изгинуло и нешто Срба, а било је и рањених.

Бој на Лопашу сликовито описује народна песма:

„Бојак бише цијелога дана,
Нит' се знаде ко ће задобити.
А кад други данак освануо,
Опета се ударише војске.
Паде тама по земљици црној
Од онога праха и олова,
Те се, госпо, видјет' не могаше
Ко ли гине ко си задобија? . . ."

Када је погинуо њихов заповедник Орд-ага, међу Турцима је настала још већа пометња. Стадоше бежати преко Моравице, на њену леву страну. Гонећи их, Срби су задобили добар плен у оружју и коњима. Бекство Турака са бојишта из Лопаша описује народна песма:

„Плећа даше, бијежати стадоше.
Многи шићар туна оставише.

Одатле их Срби окупише.
Ту погибе много Сарајлија
И са њима четрест Ужичана.
Још сувише доста рањеника;
А од Срба нешто изгинуло
И запало јуначкијех рана..."

Разбивши турску војску у Лопашу српски одреди наставили су гоњење противника. Они су одступали ка Ужицу, па се тежиште борби пренело у његову околину. За та дејства Вучић Пиперин каже да су Срби „на Ужице војевати пошли".[66] Уз садејство са другим устаничким јединицама, затварали су важно турско упориште Ужице и излазак њиховим јединицама из ужичке тврђаве. Овим акцијама руководили су Лазар Мутап и прота Милутин Илић Гучанин.[67]

Иако борба у Лопашу не представља неку одлучујућу битку са Турцима, победа устаника имала је несумњиво позитиван одјек у овом делу Србије. После одступања устаника кроз Стари Влах и турског продора од Вишеграда према Ужицу, овај догађај је повратио веру и самопоуздање бораца и становништва. Осим тога, пораз Турака у Лопашу и избијање устаничких снага у околини Ужица спречавали су продирање јединица турске војске са те стране у долину Мораве, што би могло угрозити српску војску која се борила против Турака из правца Ниша.

НАПОМЕНЕ

1. Др Мирослав Борђевић, „Ослободилачки рат српских устаника 1804—1806", Београд, 1967, стр. 92.
2. Др Радош Љушић, „Рат за ослобођење 1804—1807", у књ. „Историја Титовог Ужица", I, 1989, стр. 308.
3. Стојан Новаковић, „Васкрс државе српске", Београд, 1954, стр. 79.
4. Миленко Вукићевић, „Карађорђе", II, Београд, 1912, стр. 247. и напомена на стр. 239.
5. Стојан Новаковић, „Устанак на дахије 1804", Београд, 1954, стр. 136, 152—153; Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, „Драгачево", 1981, стр. 23.
6. Др Радош Љушић, н. рад, стр. 311.
7. „Историја српског народа", књ. V, Београд, 1981, стр. 36.
8. Др Мирослав Борђевић, н. д, стр. 240.
9. Др Владимир Стојанчевић, „Србија у време Првог српског устанка", Београд, 1985, 95.
10. Др Радош Љушић, н. рад, стр. 313; др М. Борђевић, н. д, стр. 240.
11. Миленко Вукићевић, н. д, стр. 345.

12. Исто, стр. 348.

13. Исто, стр. 349.

14. Исто, стр. 350.

15. Миленко Вукићевић, н. д, стр. 357; др М. Борђевић, н. д, стр. 263.

16. Др Радош Љушић, н. рад, стр. 313.

17. Др Стеван Игњић, Јован Радовановић, Властимир Луковић, Љубомир Марковић, Милан Бујошевић, „Иванњица", Београд, 1972, стр. 14.

18. Миловаан Ристић, „Стари Влах", Београд, 1963, стр. 238.

19. Др М. Борђевић, н. д, стр. 234.

20. Исто, 262.

21. Миленко Вукићевић, н. д, стр. 357; Лазар Арсенијевић Баталка, „Историја српског народа", књ. I, Београд, 1988, стр. 197.

22. Новак Живковић, „Летопис арињски", 1981, стр. 11; др М. Борђевић, н. д, стр. 263.

23. Милован Ристић, н. д, стр. 241.

24. Кемура Шејх Сејфудин, „Први српски устанак под Карађорђем", 1914, стр. 72.

25. Др Стеван Игњић, „Ужичка нахија", Београд, 1961, стр. 55; Новак Живковић, н. д, стр. 11—12.

26. Др Богумил Храбак, „Ужице између српских устаника и босанских Османлија 1804—1807", Ужички зборник, 1985, стр. 55.

27. М. Ристић, н. д, стр. 239. — Рака Левајац, родом је из Горње Горевнице, рудничка нахија. Од првих дана 1804. године био је устанички старешина. На новопазарском сектору, као бимбаша, борио се под командом Радича Петровића. У писму, капетан Радич наводи да ће Р. Левајац по ослобођењу Нове Вароши бити постављен за војводу.

28. „Први српски устанак — акта и писма", књ. I, 1804—1808, Београд, 1978, стр. 167, док. бр. 115.

29. Исто.

30. Др Драгослав Јанковић, „Француска штампа о Првом српском устанку", Београд, 1959, стр. 130, 135.

31. Алекса Ивић, „Списи бечких архива о Првом српском устанку", књ. III, год. 1806, Суботица, 1937, стр. 8, 51, 158.

32. Др Богумил Храбак, „Бој на Карановцу", Београд, 1954, стр. 44.

33. Према: М. Ристић, н. д, стр. 250.

34. Исто, стр. 250—251.

35. Вук Караџић, „Грађа", 204—205.

36. Миленко Вукићевић, н. д, стр. 367—368.

37. Исто.

38. Кемура, н. д, стр. 71—78; др Р. Љушић, н. д, стр. 314; др Б. Храбак, н. рад, 56.

39. Кемура, н. д, стр. 73.

40. Н. Живковић, н. д, стр. 13.

41. Исто.

42. Др Р. Љушић, н. рад, стр. 314; Н. Живковић, н. д, стр. 12.

43. Исто.

44. „Први српски устанак — акта и писма", I, Београд, 1978, стр. 167; Н. Живковић, н. д, стр. 9.

45. Н. Живковић, н. д, стр. 13; др Б. Храбак, н. рад, стр. 55.

46. В. Караџић, н. д, стр. 204—205; М. Ристић, н. д, стр. 240.

47. Н. Живковић, н. д, стр. 13.

48. Исто.
49. Исто.
50. Исто.
51. Исто.
52. Види опширније: Н. Живковић, н. д, стр. 9—10.
53. Милан Б. Милићевић, „Кнежевина Србија", Београд, 1876, стр. 589; Н. Живковић, н. д, стр. 15.
54. Кемура, н. д, стр. 85.
55. М. Вукићевић, н. д, стр. 292; др Р. Љушић, н. рад, стр. 314.
56. М. Вукићевић, н. д, стр. 376; Н. Живковић, н. д, стр. 16; Милисав Д. Протић, Гучанин, „Драгачево и његови славни синови", Ниш, 1940, стр. 112.
57. М. Д. Гучанин, н. д, стр. 113.
58. Н. Живковић, н. д, стр. 16.
59. М. Вукићевић, н. д, стр. 376; др Б. Храбак, н. д, рад, стр. 57.
60. М. Д. Гучанин, н. д, стр. 92.
61. Н. Живковић, н. д, стр. 17.
62. Исто.
63. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век", Чачак, I, 1984, стр. 612.
64. М. Вукићевић, н. д, стр. 376.
65. М. Вукићевић, н. д, стр. 376; Н. Живковић, н. д, стр. 16.
66. Према: Н. Живковић, н. д, стр. 17.
67. Др Богумил Храбак, н. рад, стр. 58.

FRONT SUD-OUEST DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DE L'ANNÉE 1806 ET COMBATS CONTRE LES TURCS À RADALJEVO ET À LOPAŠ

Dans la première partie de l'ouvrage l'auteur rappelle les événements les plus importants qui se sont produits en Serbie en 1805. Il souligne, entre autres, que, après la prise de Karanovac et d'Užice par les insurgés serbes, la libération du pachalik de Belgrade fut achevée. En 1805 les rapports entre les Serbes et les Turcs entrèrent dans la seconde phase: il ne s'agissait plus uniquement de la lutte contre la méthode dont les dahis gouvernèrent la Serbie et contre la tyrannie exercée par les janissaires, mais, de plus en plus, d'un conflit ouvert entre les Serbes et les autorités légales de l'Empire turc.

A partir de 1806, le plan des opérations militaires embrassait des actions offensives au-delà des frontières du territoire libéré jusque-là sur presque tous les secteurs des luttes entre les Serbes et les Turcs.

L'auteur s'appesentit sur les combats entre les Serbes et les Turcs et les événements qui se produisirent sur le front sud-ouest. Les opérations se déroulaient dans deux secteurs: celles qui étaient effectuées sur la ligne Višegrad—Nova Varoš étaient organisées par le voïvode Milan Obrenović, alors que celles de la région de Novi Pazar étaient dirigées par le capitaine Radič Petrović qui commandait les troupes de Požega et de Karanovac. Au début de 1806, les forces des insurgés passèrent à l'offensive sur les deux secteurs et, au commencement, enregistrèrent des succès. Au printemps de la même année, les troupes turques, de loin plus nombreuses et plus puissantes les firent reculer de Stari Vlah, ainsi que sur la ligne Višegrad—Užice.

Après ces attaques, les Turcs dirigèrent leurs actions dans la direction de la région de Moravice et vers la nahie d'Užice. Depuis le mois de mars jusqu'à la fin de mai 1806, deux betailles importantes eurent lieu dans cette région. La première fut livrée à Radaljevo, où les insurgés serbes subirent une défaite et, la seconde, dans le village de Lopuš, à la frontière entre la nahie de Požega et celle d'Užice. Dans cette dernière, qui eut lieu les 21 et 22 mai, les Serbes écrasèrent l'armée turque, après quoi des combats furent engagés surtout dans les environs d'Užice.

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

ДЕПУТАТИ ИЗ ОПШТИНЕ КАОНСКЕ НА ПЕТРОВСКОЈ (1848) И СВЕТОАНДРЕЈСКОЈ (1858) СКУПШТИНИ

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ
YU 32000 Чачак
Топличка 9

УДК 342.571

У време уставобранитељског режима, када се на челу Србије налазио кнез Александар Карађорђевић, сазване су две народне скупштине — Петровска 1848. и Светоандрејска 1858/59. године. На њима су учествовали и депутати из општине каонске у Драгачеву.

Прва је заказана за Петровдан 1848. године у Крагујевцу. У округу чачанском (срезови: карановачки, односно краљевачки, студенички, драгачевски, трнавски и град Чачак) изабрана су 32 народна представника — депутата; а по положају и председник окружног суда, окружни и срески начелници.

Из Драгачева је било десет депутата: Петроније Поповић из Тијања, Павле Зимоња (Зимоњић) из Горачића, Аксентије Котуровић из Дубца, Гаврило Илић из Граба, Кузман Шолајић из Лисе, Василије Стевановић из Дучаловића, Младен Протић из Гуче, Сретен Јовано-

вић из Котраже, Ристо Јојић из Миросаљаца и Петар Марковић из Властељица.

На овој скупштини депутати чачанског окружја истакли су у 24 тачке захтеве народа свога краја. Указали су на проблеме целе Србије, али и свог подручја.[1]

ПЕТАР МАРКОВИЋ (? — 1860)

Марковићи су у Властељицама једна од најстаријих породица. Славе Врачеве. Не зна се када су, и одакле, досељени.

Први Марковић који се помиње у овом селу је Паун. Он је 1831. године био трговац марвени и — калауз.

Петар Марковић пописан је 1835. и 1839. године као пореска глава.[2] Не зна се у каквом је сродству био са Пауном, нити — ко су му родитељи. Помиње се као депутат на Петровској скупштини 1848. године.[3]

Подаци из матичних књига цркве каонске кажу да се два пута женио: 11. маја 1856. венчао се са Маријом, супругом покојног Милића Калајџића из Милатовића, а 26. јануара 1857. са Станијом, супругом покојног Гаврила Буловића из Ласца. Венчали су их јереј Аврам Кнежевић и кум Лазар Величић. Матице знају и за његовог сина Сретена, који је рођен 29. маја 1859.

Петар је преминуо 14. новембра 1860.[4]

Од Петровске скупштине прошло је десет година до сазивања нове, Светоандрејске. Она се састала 30. новембра 1858.

Посланици су бирани, а број оних који су позвани на заседање „по положају" знатно је смањен. Из Драгачева је било осам депутата: Милорад Јовковић из Зеока, Радосав Ћебић из Дљина, Вучић Ћекић из Ртију, Никола Ћендић из Губереваца, Благоје Мићовић из Лисе, Димитрије Милекић из Виче, Милан Достанић из Турице и Стефан Радичевић из Каоне.[5]

Скупштинско заседање трајало је до 31. јануара 1859. Посланици су тражили да она постане стално законодавно тело, да се реформишу устав, судство и порески систем, гарантује слобода штампе и обезбеди локална самоуправа. Збачен је са власти кнез Александар Карађорђевић, а на његово место постављен, поново, Милош Обреновић. До Милошевог доласка из Влашке, државне послове, како је одлучено, обављало је посебно намесништво.

СТЕФАН РАДИЧЕВИЋ (1817—1867)

Коста Јовановић је утврдио да су Радичевићи дошли у Каону у XVIII веку. Славе Ђурђевдан. Драгомир Радичевић тврди да је овај род старином из села Краље код Андријевице.[7] Њихов предак Радич, по коме су добили презиме, пре 150—180 година је из села Краље из Васојевића на Комовима најпре отишао у Јагњило код Крагујевца, а потом дошао у Каону.[8] Подигао је колибу на потесу Кремен, на обронцима планине Јелице, тамо где је данас брвнара Божа Радичевића. Касније, та колиба је спуштена на потес Ранац, где се још увек налази стублина.

Стефан Радичевић рођен је око 1817. Не зна се ко су му отац и мајка.

При попису обављеном 1863. године Стефан Радичевић био је кмет села Каоне и члан пописне комисије. Имао је 45 година, супругу Стану (40), синове Радича (17), Милисава (13) и Светозара (шест) и кћерке Милојку (10) и Јевросиму (две године). Са њим је, у заједничком домаћинству, живео и брат Радован (40) са супругом Лепосавом (40), синовима Милованом (10), Радивојем (две) и Витором (пола година) и кћеркама Стојком (седам) и Јелицом (пет година). Поседовали су: кућу, две зграде, плуг орнице, два плуга земље „у Морави", плуг воћњака „под гором" и 10 коса ливаде. Имовина им је процењена на 280 цесарских дуката.[10]

На надгробној плочи, постављеној преко његовог гроба, код цркве у Каони, пише да је Радичевић кметовао 12 година, да је био главни трговац у срезу драгачевском и посланик на Светоандрејској скупштини 1858. године.[11] Са осталим депутатима из Драгачева, Радичевић је потписао захтев „да се олакша положај сељака и да се већа имања поделе сеоској сиротињи". Овај захтев прочитан је у посебном скупштинском одбору 28. јула 1859, а припремљен је раније — 21. децембра 1858. године.[12]

Стефан Радичевић умро је 22. јануара 1867.

АВРАМ КНЕЖЕВИЋ (1821—1884)

Кнежевићи су у Властељицама најстарија породица. У овом селу живели су у средњем веку. Помињу их турски катастарски пописи 1476. године и касније. Непрестано су кнезовали, па отуда им и презиме Кнежевић.

Крајем XVIII и почетком XIX века сви Кнежевићи живели су у једном домаћинству, које је имало преко 50 чланова. Старешина куће била је кнегиња Неранца. Када су Турци залазили у село да би га пљачкали, чељад и стока склањани су у планину, а у дому је остајала само кнегиња Неранца.[13]

Аврам Кнежевић је из ове старе породице. Родитељи су му били Радосав (1786—1857) и Аранђија (1796—1858). Радосављева мајка била је кнегиња Неранца, која је за подизање цркве у Каони (1818—1827) даровала 500 гроша. Умрла је 1829. у својој 71. години.[14]

Аврам Кнежевић рођен је 14. јануара 1821. Основну школу, по свој прилици, учио је у Петници, а први разред гимназије, школске 1844/45. године, у Чачку.[15] Не зна се да ли се даље школовао. Венчао се 21. јануара 1849. са Пауном, кћерком Милана Веселиновића из Горачића (рођена 1823). Венчао их је свештеник Милић Поповић из Милатовића. За свештеника је рукоположен 5. марта 1849. Као парох цркве каонске службовао је до смрти — 1884. године. Имао је брата Вучића—Вучка, земљорадника, ожењеног са Маријом—Маром. Вучко и Мара имали су кћерку Ружицу—Ружу, која је рођена 6. марта 1850. и коју је крстио поп Аврам, а кум је био Максим Поповић из Милатовића. Вучко је умро 26. августа 1850. Његова супруга Мара се, нешто касније, преудала у Обрадовиће у Самаили, а Ружица је остала у кући са стрицом — попом Аврамом. Аврам није имао деце, па је усвојио синовицу Ружицу, коју је 1869. удао за Мијаила Плазинића из Губереваца. Плазинић је рукоположен за свештеника 21. новембра 1869. Живео је у домаћинству попа Аврама и службовао у цркви каонској. У кућу је, ради обраде земље, довео и брата Вељка. Свештеник Плазинић преминуо је 6. априла 1883, у својој 33. години. Након тога, поп Аврам Кнежевић оделио је Вељка Плазинића. Дао му је 40 хектара земље, а остатак је оставио Ружиној и Мијаиловој деци — Даринки, Новки, Везики и Зори.

У то време поп Аврам био је богат човек. Приходе је остваривао од имања, трговине стоком и ракијом и од „нурије" — парохије. Део имовине је наследио од оца, други део купио. Поседовао је око 100 до 120 хектара земљишта. Очевина му се налазила на потесима Окућнице, Раскрснице, Добродо и Осредак, уз виноград у Премећи, а „куповина" на Заједници, Пивљаковини, Лековини, Вековини и Под гором. Све је то било ограђено прошћем. Вратнице, за улаз, налазиле су се на Голом брегу, а породична кућа — у подножју брда Чук. Године 1863. пописане су му кућа и зграда. Касније је подигао још једну кућу, која је имала приземље и спрат.[17]

Поп Аврам Кнежевић трговао је заједно са Јаћимом Кнежевићем из Властељица (1823—1877) и Станком Пајовићем из Каоне (1835—1888), марвеним трговцима. Куповали су и продавали свиње за тов, ракију и пољопривредне производе. Сам је имао доста стоке, велику шталу и салаш. Држао је и слуге. У архиви цркве каонске чувају се документа из којих се види, од 1877. до 1883. године, да су неки сељаци били обавезни да, за унапред примљени новац, попу Авраму Кнежевићу ухране и предају одређени број свиња. Ти сељаци били су из Премеће, Горњег Дубца, Милатовића, Виче, Ласца и неких других села. Сачувана је и писмено дефинисана обавеза Савка Терзића из Властељица да за новац, примљен у готову, каонском свештенику преда 170 ока ракије јачине 10 гради. Признанице је, иначе, писао Мијаило Дуњић, тадашњи каонски учитељ.

Године 1874. при каонској цркви постојале су две парохије: једна са 215 домова (Каона — 72, Властељице — 49, Брезовице — 19 и Горњи Дубац са Толишницом — 75), друга са 217 домова (Милатовићи — 106, Доњи Дубац — 58 и део Губеревaца — 73).[18] Парохијски свештеници били су Аврам Кнежевић (од 1849. до 1884) и Мијаило Плазинић (од 1869. до 1883), а у другој — Милић Поповић (од 1822. до 1878). После њихове смрти обе парохије су спојене, опслуживали су их свештиници из околних села, а од 6. августа 1886. до јуна 1889. парох је био Светозар Поповић из Милатовића.

Аврам Кнежевић био је и књигољубац. Године 1849. помиње се као пренумерант на две књиге Вука Караџића („Српске народне пословице" и „Ковчежић за историју језика и обичаја Срба сва три закона"), које су штампане у Бечу.[19] Његова библиотека чувана је до 1944. године, али су је тада запленили окупаторски војници.

Поп Аврам учествовао је у раду Светоандрејске скупштине од 11. децембра 1858. до 31. јануара 1859. Нема података о томе којој је врсти посланика припадао. По казивању људи из Каоне, он се налазио у депутацији Драгачева која је Милоша Обреновића дочекала при његовом повратку у Србију.[20]

Он је 1863. био члан пописне комисије и проценитељ вредности имовине домаћинстава у општини каонској. Забележено је, тада, да је имао 42 године, његова супруга Пауна — 40, а синовица Ружица — 13. Сем куће и зграде, поседовао је: два плуга орнице, 10 коса ливаде, плуг забрана (шуме), мотику винограда и плуг воћњака — све у вредности од 260 дуката.[21] Он је 30. јануара 1866. написао акт представника Каоне, Властељица, Милатовића, Горњег и Доњег Дуб-

ца, упућен среском начелнику са захтевом да им се одобри почетак изградње школске зграде у Каони, код цркве. За време његовог свештениковања Радич Радичевић приложио је (1867. године) цркви у Каони „за душу оца Стефану Радичевићу једну дарохранилницу од сребра".

Од краја 1867. до 1872. године забележени су у Каони и Властељицама случајеви пљачке од стране хајдука. Међу жртвама био је и поп Аврам Кнежевић. Једне ноћи, наиме, 1870. или 1871. године, напали су га, у његовој кући у Властељицама, хајдуци — браћа Јевђовићи и Зарија Мартиновић из моравичког краја. Тукли су га, разбили му бубреге. Осим новца и другог накита, похранили су огрлице и прстење његове супруге Пауне и синовице Ружице.[22] Да би се обезбедио од нових препада хајдука, озидао је нову кућу од камена и цигле, са подрумом и спратом. На улазу у подум била су гвоздена врата. Остављен је само један мали прозор са решеткама од метала. Из подрума се улазило на спрат дрвеним степеницама, а потом је тај отвор одозго, са спрата, затварао дрвеним капком преко кога је стављана гвоздена шипка. Спрат је имао три собе, ходник и висећи клозет. Већ у први сумрак поп Аврам се с породицом повлачио на спрат своје нове куће.

После 1880. три године је боловао од последица насталих од батина које је добио од хајдука. Напокон, „у жељи да се излечи оде у Беч, где је и умро 25. септембра 1884", у својој 64. години. Супруга Пауна, Стеван и Јаћим Кнежевић пренели су га из Беча и сахранили 25. октобра код цркве у Каони.[23] Пре смрти своју имовину разделио је на „равне части" Вељку Плазинићу, супрузи Пауни, унуци Даринки и унукама Новки, Визики и Зорки. Тестамент је потврђен код чачанског првостепеног суда 12. новембра 1891.

Пауна је преминула 1. марта 1897. Сахрањена је поред супруга. Даринка се удала за свештеника Уроша Оцокољића из Лисе код Ивањице, који је 1898. дошао за пароха цркве у Каони, где је живео у кући и на имању свештеника Мијаила Плазинића и Аврама Кнежевића. С њима је живела и Даринкина мајка Ружица, све до смрти, 1930. године. Даринка је споразумно са сестрама поделила имање од око 30 хектара. Поп Урош оставио је бројне потомке. Умро је 17. фебруара 1945. у осамдесетој, а Даринка 14. септембра 1959. у осамдесетшестој години.

МИЛИЋ ПОПОВИЋ (1793—1878)

Поповићи у Милатовићима су постали од Вукићевића. Славе Ђурђевдан. По предању, један од Поповића, Илија, био је барјактар у Карађорђевој војсци.[24]

Милић Поповић рођен је 1793. Не зна се где се школовао. Свештенички чин примио је 1822. Те и две године касније имао је 15 оваца и коза. Године 1839, као свештеник, иако је пописан као пореска глава, није плаћао порез.

Служио је, као парох, у цркви каонокој. Када су сељаци из Милатовића, код Дубраве, близу рода Ђурчићи, на месту старе, подигли нову капелу — црквицу, он је и у њој, повремено, крштавао, венчавао и причешћивао земљаке.[25]

Као свештеник учествовао је у раду Светоандрејске скупштине.

Године 1863, 12. октобра, пописано је Поповићево домаћинство у Милатовићима. Сем њега: син Ђорђе (26), снаха Сава (20), унуци Јефрем (четири), Аврам (три) и Милован (пола године). Поседовали су: кућу, четири зграде, три плуга ораће земље код куће, плуг ораће земље „у Морави", 14 коса траве у Милатовићима, плуг земље под воћњаком, осам плугова земље „под гором", два плуга земље „под крупном гором" — све у вредности од 160 дуката.[26] Међу проценитељима, у овом попису, налазио се и Милићев син Ђоко, који је имао сина Јоксима, свештеника.

Милић Поповић је „пуних 56 година служио народ и цркву каонску". Умро је 1. августа 1878. у 85. години живота.[27]

НАПОМЕНЕ

1. Др Драгоје Тодоровић, „Захтеви депутације округа чачанског на Петровској скупштини у Крагујевцу 1848. године", Зборник радова Народног музеја у Чачку, XIII, 1983, 93, 95.
2. Архив Србије, инв. бр. 532.
3. Др Драгоје Тодоровић, нав. дело, с. 92.
4. Протокол умрлих цркве каонске, 1864—1904.
5. Др Драгоје Тодоровић, „Горачићка буна 1893", Историјски архив, Чачак, 23.
6. Војимир Капларевић, „Сећања", 1953, рукопис.
7. Казивање Драгомира Радичевића из Каоне, 1977. године.
8. Коста Јовановић, „Горње Драгачева", Београд, 1908.
9. Казивање Мирка Радичевића из Каоне, 1977 године.

10. Архив Србије, попис људства и имовине 1863.
11. Спомен-плоча на гробу Стефана Радичевића у Каони.
12. Др Андрија Раденић, „Светоандрејска скупштина", 1964.
13. Казивање Данице Радичевић из Властељица 1977. године.
14. Милисав Д. Протић, „Драгачево и његови славни синови", Ниш 1940, 43.
15. Споменица чачанске гимназије 1837/1937 Чачак, 1938.
16—17. Казивање Данице Радичевић из Властељица 1977. године.
18. Милисав Д. Протић, нав. дело, 1940, 48.
19. Никола Стојић, Драгомир М. Павловић, „Вук и Драгачево", Гуча, 1987, 12.
20. Војимир Капларевић, нав. рукопис.
21. Архив Србије. Попис људства и имовине 1863.
22. Казивање Драгољуба Кнежевића из Властељица 1977. године.
23. Запис на споменику поп Авраму код цркве каонске.
24. Војимир Капларевић, нав. рукопис.
25. Исто.
26. Архив Србије, Попис људства и имовине 1863.
27. Милисав Д. Протић, нав. дело, 1948.

LES DÉPUTÉS DE LA COMMUNE DE KAONA (RÉGION DE DRAGAČEVO) À L'ASSEMBLÉE DE LA SAINT PIERRE (1848) ET À CELLE DE LA SAINT-ANDRÉ (1859)

A l'Assemblée de la Saint-Pierre (1848) et à celle de la Saint-André (1859) ont pris part, entre autres, les députés de Kaona qui comprenait aussi, à l'époque, les villages de Vlasteljice, de Milatovići et de Brezovice.

En se référant à des documents d'archives et à la littérature, l'auteur donne dans son ouvrage de brèves biographies de ces représentants du peuple: Petar Marković, Stefan Radičević et Milić Popović.

СИНИША ДИЛПАРИЋ

ВИШЊА, РОДОНАЧЕЛНИК ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋ

СИНИША ДИЛПАРИЋ
YU 32000 Чачак
Бељинска 6

УДК 347.115

Дуго је династија Обреновић владала Србијом, па је и разумљиво што се велики број истраживача занимао знаменитијим личностима тога рода. Откриване су појединости из њиховог живота, разјашњавани поједини поступци.

Нема озбиљније студије о прошлости државе Србије и српског народа, а да се у њој не помињу Обреновићи. Ипак, ни из далека још нису разјашњене улоге сваког истакнутог Обреновића у историји Србије. И због тога, наша је жеља да, у овом раду, укажемо на неке појединости о животу две готово занемарене личности — Обрену Мартиновићу и његовој супрузи Вишњи.

О ове две личности мало је писано, чак и у периодичним публикацијама. Ни једна енциклопедија, објављена у последњих педесет година, нема одредница из којих би читалац могао да добије најосновнија обавештења о родоначелницима једне од најзначајнијих династија у Срба. Ни о Вишњи, ни о њеном мужу, по чијем је име-

ну добила презиме династија која је, с прекидом од непуне две деценије, била владајућа у Србији.

„Преглед радова из политичке и културне националне хисторије објављених у југословенским публикацијама од првих почетака до 1945" пружа могућност да се сазнају радови о Александру, Анки, Драги, Јеврему, Јовану, Јулији, Љубици, Марији, Михаилу, Милану (унуку Јевремовом), Милошу, Милошу (сину Јевремовом), Наталији, Петрији и Томанији.[1] На први поглед, учини се да су поменути сви Обреновићи. А, уствари, нема помена о више Обреновића, и то баш оних личности за које би се могло рећи да им је припадало право да носе породично име Обреновић. Набројани су присвојили право да се презивају као и шесторо изостављених, иначе најближих сродника Обрена Мартиновића из Брусница. Сасвим свесно настојећи да за себе присвоји добар глас правих Обренових потомака, млађа али владајућа грана ове фамилије засенила је своје рођаке по мајци, па и саму мајку.

Заборављени су, иначе: Обрен Мартиновић, његова супруга Вишња, синови им Јаков и Милан, снахе Ђурђија и Стоја и Миланов син Христивоје. Настојање аутора овог рада да сазна да ли су Јаков и Ђурђија имали порода и да ли су Милан и Стоја, сем сина Христивоја, имали још деце, нису, до данас, уродила плодом. Има озбиљних разлога да се закључи да је Христивоје имао сестру, али та чињеница мора, засад, да остане без ближих одређења. Деца Обренова и Вишњина заслужују посебна проучавања, много опширније радове. Ваља се надати да има оних који ће истражити живот и рад једног од најистакнутијих вођа српске националне револуције — Милана, у народу познатог под именом Господар Милан или Војвода Милан, који је, и својим ауторитетом, уздигао свог брата по мајци — Милоша Обреновића.

Ми, овом приликом, говоримо о Обрену и Вишњи. Покушаћемо да отклонимо неке непрецизности (или прећуткивања) из њихових живота. Они, иначе, нису у историји сасвим заборављени. Уосталом, то и није било могуће, јер су по Обрену потомци постали Обреновићи, а Вишња је мајка кнеза Милоша (па је помињана увек када се писало о њеном сину).

У селу Брусници, с леве стране реке Деспотовице, од старина је живела породица Мартиновић. Преци су им вероватно досељени из Црне Горе или Херцеговине. На гробљу у Брусници нађен је споменик Ђурђији, супрузи Јакова, сина Обреновог. Умрла је 1847. у

80. години. Из овог податка може се закључити да су Мартиновићи живели у Брусници и пре средине XVIII века.[2]

Не знамо када је рођен и када је умро Обрен Мартиновић. Поред цркве у селу Савинцу налази се мраморна плоча са урезаним натписом: „Овде почивају кости раба Божија Обрена Мартиновића. Рожден бист и престави се в Бруснице. Јегоже син бје Господар Милан."[3]

Сматрамо да се, са сигурношћу, може тврдити да је Обрен умро пре 1780. године. По опште прихваћеном податку да је кнез Милош рођен 1780, године, искључује се у то време живот Обренов.

Наша историографија помиње Обрена Мартиновића, али различито приказује једну важну појединост живота те породице.

Наиме, Вук Караџић каже да су после Обренове смрти његови синови „Милан и Јаков оставши ситни и у сиромаштву" живели у беди.[4] Константин Н. Ненадовић се саглашава са Вуком: „Отац Миланов Обрен био је здраво сиромашног стања човек, који је једино од своји руку надницом земљу обрађујући живео, и себе са својом женом децу издржавао".[5] Др Живота Марковић наводи да је „Вишња превела троје деце из првог брака" после удаје за Теодора Михаиловића у Средњу Добриње.[6]

Ди Вук Караџић, ни Константин Ненадовић, не наводе изворе сазнања о имовном стању Мартиновића. Јасно је да они пишу на основу казивања других људи. Међутим, чини се да та сведочења нису истинита.

Супротан закључак произилази из чињенице да је Милан, млађи син Обренов и Вишњин, пре 1804. године био познат, уважаван и утицајан човек. Врло је убедљиво сведочење Петра Јокића о сусрету Карађорђа и Милана почетком устанка и пре освајања Рудника. Милан и Карађорђе су се познавали од раније, па је Милан, одлучивши се да приђе устаницима, довео са собом значајну групу бораца.[7]

У Топчидеру 15/27. маја 1804. године Милан је потписао писмо земунским трговцима с молбом за зајам, нужан устаницима.[8]

Сасвим друкчије од Вука Караџића и Костантина Н. Ненадовића, а на основу казивања Вишњиних рођака, описује имовно стање Обреново Владимир Тошић, земљорадник из Мрчајеваца, у свом делу „Мрчајевци и околина". Народно предање забележено је овако: „Обрен је био имућан човек и још уз то сточни трговац бавио се трговином стоке.[9]

Није Милан Обреновић могао из крајње беде за кратко време после очеве смрти, па до почетка устанка, изаћи на добар глас и постати познати трговац и старешина у рудничком крају. Биће да је наставио успешно пословање свога оца, па ваља прихватити народно предање забележено у завичају Мартиновића, а не причу записану у Бечу и Будиму. Без обзира на чињеницу да је предање у завичају записано после дужег времена, оно је убедљивије од старе приче настале у доба династичких сукоба. То што предање записује и нама предаје пољопривредник заљубљен у свој родни крај, само поткрепљује основаност закључка да је Обрен Мартиновић из Брусница био имућан човек и трговац стоком.

О пореклу своје мајке књаз Милош се није изјашњавао. Ни Вук Караџић ни Константин Н. Ненадовић не кажу о томе ништа. Међутим, др Владимир Стојанчевић каже да је „мајка Милошева родом из Горње Трепче од фамилије Гојковића".[10] Ово прихвата др Живота Марковић мада се не позива на изворе.[11]

Супротно тврде двојица истраживача и казује народно предање. Радомир Илић наводи да „у самим Гојковићима нико не казује да је баба Вишња из њихове фамилије".[12] Радојко Николић је пронашао и описао споменик ујака бабе Вишње, на коме пише: „Димитрије Урошевић ујак господара Милана престави се Н 1821 Н децембрија 26".[13]

Не може бити сумње да је Димитрије Урошевић брат Миланове мајке. Чак и уколико се претпостави да се мајка „баба Вишње" удавала два пута, не може се искључити порекло Вишњине мајке — од Урошевића по мушкој линији.

Релативно је лако објаснити чињеницу зашто је у Брусници подигнут споменик Димитрију Урошевићу. Нема сумње да је у том селу умро и сахрањен, а то би требало да значи да је тамо и живео ујак „господара Милана", па се поставља питање, зашто?

Милан је умро у Букурешту 16. децембра 1810. Стоја му је умрла 1813, а син Христивоје се од пропасти устанка 1813. године налазио у Русији. У Брусници је остала њихова непокретна имовина. Миланов старији брат Јаков умро је 1811. године, па, пошто је Вишња напустила Брусницу, имање је остало без мушке радне снаге. Произилази да је Димитрије био најближи рођак, позван да пружи нужну помоћ и заштити децу умрлих сестрића. Смрт га је у Брусници затекла, а на споменику је уписан сестрић Милан, а не Милош, јер то није било имање Милошевог оца, па је споменик знак

и сведок имања правих Обреновића—Јакова и Милана, као и њихових потомака. Допустива је претпоставка да су у то време на имању живела деца Јаковљева и још неко дете Миланово (што захтева дубља истраживања).

Најзад, Владимир Тошић записује казивање Војина Јевтовића из Доње Трепче, који потврђује порекло Вишњино — из фамилије Урошевић, удате за Обрена Мартиновића, па, после његове смрти, за Теодора Михаиловића.

Произилази да се више не би требало колебати о пореклу родоначелнице династије Обреновић.

Мора се изнаћи прави одговор и на питање: зашто је на споменику Димитрија Урошевића поменут Милан, а не Милош, који је неприкосновени господар Србије у време подизања споменика а такође је сестрић покојника?

Већ је истакнуто да је Јаков умро 1811,[14] а супруга му Ђурђија тек 1847. године (што значи да је надживела мужевог ујака). Ђурђија није имала разлога да много уважава своју свекрву и њеног сина из ванбрачне везе, па макар он био на највишој власти. Текст на споменику је истовремено и пркос моћном Милошу, а и знак да је гроб на имању првог Обреновића, уваженог господара и војводе Милана.

У историографији постоји озбиљна противуречност о разлозима Вишњиног напуштања имања Обреновића у Брусници. Неспорно је да се то догодило после Обренове смрти.

Константин Н. Ненадовић каже: „Кад Обрен умре и жена његова Вишња потегне, те се у село Добрињу у срезу Пожешком округа Ужичког, за неког Тешу Михаиловића сиромашног стања уда, а Милана, Јакова и Стану ситну сирочад остави".[15]

Владимир Тошић записује шта се збило после Обренове смрти: „Вишња остане млада удовица ... ступи са слугом Теодором у интимне односе, и стога заће Милошем. Кад то сазнају Обренова браћа (а Вишњини девери), викну те истерају Теодора и Вишњу с њим, који оду у Средњу Добрињу".[16] И овде не треба сумњати у казивања родбине пореклом из Вишњиног рода о односима у кући Мартиновића после смрти Обренове. Ово утолико више што та казивања потврђују докази у које нема сумње.

Родоначелница династије Обреновића је дуго живела.[17] Имала је богат живот и поред тешкоћа после смрти првог мужа до повратка у кућу Мартиновића после смрти синова из првог брака. Њена деца су била најистакнутији људи Србије и српског народа дуже од пе-

десет година, а њихови потомци све до 1903. Дакле, укупно скоро 100 година. До краја живота књаз Милош је поштовао мајку и њено име трајно обележио, не само на споменику, већ и на конаку код цркве у Врањевшници.

Ваљало би закључити да у српском роду после косовске трагедије нема тако истакнуте жене као што је била Вишња, рођена Урошевић, удата Мартиновић, па Михаиловић. Њен живот и значај за нашу историју очекују романописца, режисера и глумицу да дочара „баба Вишњу" — девојку, младу мајку и удовицу, скромну жену и старицу предану молитвама и размишљању.

НАПОМЕНЕ

1. Библиографија расправа и чланака Лексикографског завода IV/2; Загреб, 1964, стр. 556.
2. Тамо се и данас налази.
3. М. Б. Милићевић, „Поменик", стр. 466.
4. Вук Караџић, „Историски списи", I, стр. 44.
5. „Живот и дела Карађорђа и његових војвода и јунака", II, Београд, 1971, стр. 240.
6. Др Живота Марковић, „Милош Обреновић, први књаз српски", Ужице, 1991, стр. 21.
7. „Казивања о Српском устанку 1804", СКЗ, 1980, стр. 186.
8. Документа, „Карађорђе", I, стр. 33.
9. „Мрчајевци и околина", Мрчајевци, 1978, стр. 358.
10. „Милош Обреновић и његово доба", Београд, 1966.
11. Као 6.
12. „О Љубићким селима", Радомира Илића.
13. Као 2.
14. Као 3.
15. Као под 5, стр. 241.
16. Као 9.
17. Вишња је умрла 1819. године — по др Животи Марковићу, као под 6, стр. 24, напомена 69.

ВИТОМИР ВАСИЛИЋ

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ЧАЧАК 1815—1941.

ВИТОМИР ВАСИЛИЋ
YU 32000 Чачак
Историјски архив

УДК 314.02 (497.11)

Чачак је одувек био економски, културни и административни центар за шире подручје, које, заједно с њим, чини једну заокружену географску целину. Ту је било седиште пожешке нахије, затим губернатора пожешке и рудничке нахије, Рашког великог сердарства, Моравско-подрињске војне команде, Начелства округа чачанског и рудничког, Суда округа чачанског, Начелства среза трнавског, Епископата ужичког и других надлештава.[1] У њему је било седиште Суда општине чачанске, односно Градског поглаварства. Данас је седиште општине Чачак, која територијално обухвата подручја бившег љубићког и трнавског среза са следећим насељима: Атеница, Балуга (Прељинска и Трнавска), Бањица, Бељина, Бечањ, Брезовице, Бресница. Вапа, Видова, Виљуша, Вранићи, Врнчани, Вујетинци, Горичани, Горња Горевница, Горња Трепча, Доња Горевница, Доња Трепча, Жаочани, Заблаће, Јанчићи, Јежевица, Јездина, Катр-

га, Качулице, Кулиновци, Коњевићи, Кукићи, Липница, Лозница, Љубић, Међувршје, Миоковци, Милићевци, Мојсиње, Мрчајевци, Мршинци, Овчар Бања, Остра, Паковраће, Парменац, Петница, Прељина, Премећа, Придворица, Прислоница, Пријевор, Рајац, Рићаге, Ракова, Рошци, Слатина, Соколићи, Станчићи, Трнава, Трбушани и Чачак.

Од почетка XIX века до данас ово је подручје често било дељено на веће или мање административно-територијалне јединице, али су оне увек биле и остале делови државне територије и једног система који је постојао и мењао се у току историје. Зато људи са овог подручја могу рећи да су живели у нахији, кнежини, срезу, капетанији, округу, општини... све до данашњих месних заједница, комуне, регије... Све ове промене у основи су имале циљ да, у датом тренутку и под одређеним околностима, обезбеде целисходнију организацију државне власти и у одређеним оквирима локалну самоуправу грађанима. У напору да се пронађу најприкладнија решења за постизање ових циљева, у прошлости су се испољавале велике разлике у мишљењима и ставовима водећих политичких партија и група. Она су се манифестовала кроз политичку борбу која се водила око проблема обима и квалитета власти локалних органа. Кнез Милош Обреновић је тежио да установи обласне органе да би на тај начин ефикасније спроводио своју личну вољу. Уставобранитељи су се свим средствима борили против централистичких тежњи кнеза. Познато је да су се политичке странке, које су поникле из народа, жестоко бориле за локалну самоуправу и тежиле да образују велике општине и велике срезове, без округа. Насупрот њима, обреновићевска династија настојала је да задржи округе са малим срезовима и уситњеним општинама. Краљ Александар Карађорђевић је своју централистичку власт остварио Видовданским уставом, најпре кроз жупаније, а затим кроз још веће административно-територијалне јединице — бановине. У социјалистичком периоду власт је била у почетку постављена на малим општинама, које су се ослањале на срезове, округе и области, све док су се развиле данашње велике општине.

Мора се, међутим, имати у виду да су се често и локални интереси група и појединаца уплитали у живот и рад локалних органа управе. Зато је историја административно-територијалних промена у Србији, па и на овом подручју, била веома бурна. Кроз њу се одражавала стална тежња народа за што већом самоуправом и већом демократијом, а против централизма државне власти и утицајних група и појединаца и њихових интереса.

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ЧАЧАК 1815—1941.

Административно-територијалне промене, које су у прошлости вршене на подручју садашње општине Чачак, овде ће бити изложене хронолошким редом на основу података до којих се у овом тренутку могло доћи.

За време турског периода највећи део територије Србије, а у оквиру ње и територија садашње општине Чачак, тада је био у саставу београдског пашалука, односно смедеревског санџака. Површина му је износила 23.700 км². На њој је живело око 400.000 становника.[2] Био је подељен на 13 нахија, које су имале седишта у Београду, Ваљеву, Шапцу, Соколу, Ужицу, Пожеги, Руднику, Крагујевцу, Јагодини, Ћуприји, Пожаревцу, Смедереву и Гроцкој. (Грочанска нахија касније је припојена београдској). Свака нахија именована је по називу места у коме је било њено седиште. Отуда рудничка, пожешка... нахија. Делиле су се на кнежине, а кнежине на села. Данашња територија општине Чачак тада је била обухваћена једним делом пожешком, а другим делом рудничком нахијом.

После Првог српског устанка, Правитељствујушчи совјет је 1807. године донео одлуку којом се потврђује подела земље на нахије, а ових на кнежине и села. На челу сваке нахије налазио се нахијски кнез, на челу кнежине — кнежински кнез, док су селима управљали сеоски кнезови или кметови.[3]

Од почетка Другог српског устанка 1815. године у Србији се постепено уводе коренитије административно-територијалне промене. Већ је на Народној скупштини 19. децембра 1815. године, између осталог, одлучено:

„... Да порез на личност прикупљају сеоски кметови и ... предају кнежинским старешинама, а ови нахијским..."

„... Да се и убудуће задржи стара административна подела Србије на 12 нахија ..."

„... Да се за сваку нахију постави по један главни кнез".[4]

Према попису стања кућа и становника за дмитровску скупштину 1818. године у свих 12 нахија било је: 45 кнежина, 1.395 села и вароши, 51.344 домова и 115.885 пореско-харачких глава. Села су распоређена по кнежинама, а кнежине по нахијама. Тада је рудничка нахија имала 111 села, распоређених у пет кнежина, а пожешка нахија — 104 села распоређена у осам срезова.[5]

Састав нахија по кнежинама и селима према наведеном попису из 1818. године, био је следећи:

РУДНИЧКА НАХИЈА

I. Кнежина Моравска са 23 села, са седиштем у Брђанима:

Село	Домова	Арачких лица (глава)	Село	Домова	Арачких лица глава
1. Балуга (Прељинска)	17	36	13. Поповићи	11	35
2. Прислоница	47	111	14. Опланићи	34	72
3. Прељина	38	94	15. Сирча	82	201
4. Мојсиње	45	100	16. Милочај	41	99
5. Доња Трепча	32	75	17. Цветке	32	72
6. Горња Трепча	19	42	18. Тавник	54	126
7. Станчићи	25	50	19. Лаћевци	37	104
8. Доња Горевница	40	94	20. Бресница	67	154
9. Мрчајевци	89	207	21. Бечањ	59	122
10. Катрга	58	147	22. Остра	48	120
11. Обрва	30	77	23. Вујетинци	18	41
12. Црна Бара	8	11			

II Кнежина Карадак са 17 села, са седиштем у Љубићу

Село	Домова	Арачких лица (глава)	Село	Домова	Арачких лица (глава)
1. Ракова	29	85	10. Милићевци	38	84
2. Соколићи	18	36	11. Миоковци	45	103
3. Коњевићи	41	83	12. Рошци	30	74
4. Љубић	47	105	13. Врнчани	15	49
5. Брђани	35	88	14. Табановићи	23	53
6. Вранићи	30	62	15. Папратиште	8	20
7. Трбушани	36	82	16. Гугаљ	30	69
8. Горња Горевница	53	126	17. Јанчићи	11	34
9. Пријевор	51	125			

III Кнежина Црногорска са 22 села, са седиштем у Мајдану

Село	Домова	Арачких лица (глава)	Село	Домова	Арачких лица (глава)
1. Срезојевци	16	41	7. Леушићи	18	46
2. Бершићи	37	92	8. Прањани	80	212
3. Брајићи	8	20	9. Дренова	23	57
4. Брезна	23	63	10. Лочевци	13	28
5. Теочин	37	132	11. Ба-а	22	58
6. Коштунићи	34	91	12. Полом	7	34

13. Бањани	9	16	18. Накучани	14	30
14. Лозањ	25	66	19. Врнчани	20	49
15. Бранетићи	39	116	20. Калиманићи	13	39
16. Озрен	35	79	21. Љеваја	9	27
17. Синошевићи	14	29	22. Ручићи	17	35

IV Кнежина Качерска са 26 села, са седиштем у Блазнави па на Руднику

Село	Домова	Арачких лица (глава)	Село	Домова	Арачких лица (глава)
1. Драгољ	20	46	14. Козељ	29	69
2. Церова	11	27	15. Моравци	24	69
3. Крива Река	13	30	16. Трудељ	30	68
4. Шилопае	13	43	17. Липље	19	54
5. Давидовци	7	19	18. Пољанице	34	75
6. Мутањ	18	42	19. Ивановци	26	54
7. Релинци	13	35	20. Шутци	47	117
8. Заграђе	45	113	21. Смрдљиковац	40	110
9. Бољковци	41	100	22. Калањевци	25	61
10. Лалинци	17	36	23. Берисава	8	17
11. Штавица	28	64	24. Житковци	44	104
12. Папратина	8	20	25. Босута	41	100
13. Угриновци	30	61	26. Варнице	4	13

V Кнежина Лазићева са 23 села, са седиштем у Брусници

Село	Домова	Арачких лица (глава)	Село	Домова	Арачких лица (глава)
1. Страгари	47	119	13. Неваде	34	67
2. Бушинци	9	23	14. Велереч	52	121
3. Блазнава	36	85	15. Клатичево	16	51
4. Гуришевци	16	43	16. Љутовница	23	51
5. Јарменовци	21	52	17. Мајдан	58	149
6. Каменица	24	55	18. Рудник	39	85
7. Кнежевац	8	25	19. Сврачковци	10	33
8. Црнућа Горња	9	32	20. Таково	34	87
9. Црнућа Доња	19	47	21. Шарани	20	45
10. Грабовица	39	87	22. Семедраж	17	40
11. Јабланица	17	48	23. Варош Брусница	62	151
12. Луњевица	27	65			

ПОЖЕШКА НАХИЈА

Села пожешке нахије, уместо на кнежине, била су распоређена у осам срезова, и то:

I Срез Трнавски са 18 села, са седиштем у Трнави

Село	Домова	Арачких глава	Село	Домова	Арачких глава
1. Трнава	50	200	10. Липница	25	67
2. Бањица	15	39	11. Мршинци	45	116
3. Остругати	12	27	12. Слатина	35	78
4. Вапа	20	43	13. Кукићи	25	70
5. Балуга	25	47	14. Качулице	23	70
6. Виљуша	40	100	15. Жаочани	23	45
7. Јежевица	40	123	16. Горичани	23	57
8. Премећа	25	65	17. Петница	20	54
9. Рајац	40	113	18. Заблаће	25	57

II Срез Видовски са 10 села, са седиштем у Видови па у Чачку

Село	Домова	Арачких глава	Село	Домова	Арачких глава
1. Видова	20	45	6. Кулиновци	20	40
2. Парменац	13	22	7. Атеница	35	59
3. Паковраће	14	26	8. Лозница	30	65
4. Придворица	23	52	9. Дервари	12	23
5. Јездина	24	50	10. Варош Чачак	67	195

III Срез Самаилски са 14 села, са седиштем у Самаилима па у Карановцу

Село	Домова	Арачких глава	Село	Домова	Арачких глава
1. Самаила	46	153	8. Конарево	85	247
2. Лазац	55	163	9. Мрсаћ	60	200
3. Буковица	30	100	10. Адрани	65	201
4. Роћевићи	64	205	11. Бабско Поље	20	57
5. Лопатница	60	203	12. Риека	50	150
6. Врдила	40	118	13. Градица	27	75
7. Погорелица	62	172	14. Варошица Карановац	62	179

IV Срез Трстенички са 6 села, са седиштем у Трстенику

Село	Домова	Арачких глава	Село	Домова	Арачких глава
1. Стари Трстеник	23	57	4. Лопаш	10	24
2. Осаоница	105	216	5. Чернишава	45	113
3. Руђинци	40	24	6. Оцаци	132	292

V Срез Ковачки са шест села, са седиштем у Матаругама

Село	Домова	Арачких глава	Село	Домова	Арачких глава
1. Ковачи	35	80	4. Безбоге	60	142
2. Готовац	20	42	5. Замачање	17	54
3. Матаруге	60	209	6. Рибница	70	209

VI Срез Читлучки са 13 села, са седиштем у Подунавцима

Село	Домова	Арачких глава	Село	Домова	Арачких глава
1. Врба	40	119	8. Вукишница	13	31
2. Драгосиљци	60	145	9. Отроци	40	97
3. Метикоше	12	28	10. Липова	20	50
4. Ратина	50	150	11. Каменица	18	40
5. Заклопача	25	63	12. Мељаница	10	24
6. Подунавци	45	103	13. Брезна	17	41
7. Вранеши	80	212			

VII Срез Гучки са 19 села, са седиштем у Гучи

Село	Домова	Арачких глава	Село	Домова	Арачких глава
1. Гуча	60	200	11. Брезовице	5	14
2. Рти	30	90	12. Властељица	15	48
3. Лиса	35	100	13. Каона	20	64
4. Луке	30	67	14. Живица	15	34
5. Котража	70	223	15. Турица	20	46
6. Марковица	6	19	16. Горачићи	75	173
7. Вича	50	137	17. Рогача	30	57
8. Милатовићи	20	50	18. Граб	30	73
9. Губеревци	40	115	19. Зеоке	20	48
10. Дубац	50	145			

VIII Срез Вировски са 18 села, са седиштем у Вирову па у Пожеги

Село	Домова	Арачких глава	Село	Домова	Арачких глава
1. Вирово	20	47	6. Капица	10	27
2. Краварица	45	106	7. Таисићи	35	95
3. Трбуовац	15	35	8. Церова	20	47
4. Лопаш	40	100	9. Пилатовићи	40	94
5. Миросаљци	35	95	10. Лисице	35	93

11. Негришори	30	67	15. Тиани	10	28
12. Лучани	23	47	16. Дучаловићи	24	47
13. Тучково	8	23	17. Ртари	23	52
14. Длин	32	95	18. Варош Пожега	45	106

Пописи домова и арачких глава из 1818. године пожешке и рудничке нахије по селима и по њиховој припадности кнежинама, односно срезовима, дати су у целини да би се на основу каснијих пописа могле успешније пратити административно-територијалне промене и називи њихових јединица.

Од 1818. до 1830. године на територији данашње општине Чачак вршене су честе промене и у саставу и у називу административних јединица. Ради њихове прегледности, изложићемо их по годинама на основу пописа домова, пореских и арачких глава по нахијама, кнежинама, односно срезовима и селима:

НАХИЈА ПОЖЕШКА 1821/22. ГОДИНЕ

Села	Куће	Пореске главе	Арачке главе	Села	Куће	Пореске главе	Арачке главе
Видовски срез							
1. Варош Чачак	85	82	208	6. Атеница	39	43	89
2. Парменац и Рибаге	15	17	35	7. Лозница	28	33	66
3. Паковраће	17	22	34	8. Кулиновац	22	27	50
4. Придворица и Белина	24	24	53	9. Видова	21	24	48
5. Јездина	25	26	53	10. Дрвари	24	23	46
				Сумма	300	321	682
Трнавски срез							
1. Трнава	56	63	128	10. Јежевица	50	59	137
2. Острушата и Баница	38	48	108	11. Мршинци	45	50	125
3. Вињуша	40	45	98	12. Слатина	39	43	103
4. Вапа	25	26	53	13. Горичани	26	33	72
5. Заблаће	31	38	71	14. Петница	22	28	62
6. Балуга	28	31	60	15. Премећа	27	33	84
7. Кукинћи	29	33	67	16. Жаочани	23	26	46
8. Липница	26	32	78	17. Качулице	29	35	77
9. Рајац	41	54	120				

Према овом попису пожешка нахија била је састављена од осам срезова (ковачки, читлучки, трстенички, видовски, трнавски, самаилски, горачки и пожешки) са 106 насељених места.[6]

НАХИЈА РУДНИЧКА 1821/22. ГОДИНЕ

Села	Куће	Порезске главе	Арачке главе	Села	Куће	Порезске главе	Арачке главе
1. Катрга	64	76	156	16. Брђани	39	42	100
2. Вујетинци	19	21	53	17. Соколићи	20	20	39
3. Бресница	86	100	185	18. Милићевци	42	42	98
4. Бечањ	70	81	186				
5. Горевница				20. Ракова	31	40	80
6. Мрчајевци	97	108	232	21. Трбушани	42	50	90
7. Остра	49	60	132	22. Љубић	46	60	122
8. Трепча Долња	31	40	76	23. Суви Брег	10	10	16
9. Мојсиње	52	57	105	24. Вранићи	31	40	69
10. Трепча Горња	19	20	40	25. Превор	59	64	134
11. Прељина	46	46	102	26. Мијоковци	29	52	129
12. Балуга	19	17	37	27. Горевница	64	80	153
13. Прислоница	54	60	126	28. Рошци	35	40	102
14. Коњевићи	46	50	98	29. Јанчићи	13	18	40
15. Станчићи	26	30	44	30. Врнчани	16	24	55

Рудничка нахија је, према овом попису, обухватала 112 насељених места, али их пописивач није разврстао на кнежине којима су припадала, па се не могу утврдити померања уколико их је било.[7]

Упоређујући попис стања кућа и становника за дмитровску скупштину из 1818. са пописом пожешке и рудничке нахије из 1821/22. године, можемо запазити следеће: срез вировски у пожешкој нахији мења назив у срез пожешки, а гучки у срез горачки; Осоница је први пут уписана као село у оквиру овога среза; уз село Луке уписан је засеок Мечке, а уз Зеоке засеок Каићи, такође у истом срезу.

НАХИЈА ПОЖЕШКА 1822. ГОДИНЕ

Села	Куће	Порезске главе	Арачке главе	Села	Куће	Порезске главе	Арачке главе
Чачански срез							
1. Варош Чачак	98	103	201	7. Кулиновци	23	28	52
2. Парменац	16	21	36	8. Атеница	40	43	90
3. Паковраће	18	21	32	9. Лозница	28	32	67
4. Видова	19	22	44	10. Дрвари	24	24	47
5. Придворица	23	23	51				
6. Јездина	24	25	55	Сумма	313	342	675

Трнавски срез

1. Баница и Острушати	36	48	108	11. Слатина	40	46	108
2. Вапа	25	28	55	12. Кукићи	29	34	69
3. Балуга	30	33	64	13. Качулице	29	35	78
4. Виљуша	41	53	101	14. Жаочани	23	24	47
5. Јежевица	52	61	134	15. Горичани	29	35	75
6. Трнава	57	63	129	16. Петница	20	24	56
7. Премећа	25	31	82	17. Заблаће	35	39	75
8. Рајац	42	55	120				
9. Липница	27	35	78	Сумма	591	704	1504
10. Мршинци	51	60	125				

НАХИЈА РУДНИЧКА 1882. ГОДИНЕ

Села	Куће	Порезске главе	Арачке главе	Села	Куће	Порезске главе	Арачке главе
Кнежина моравска							
1. Катрга	58	71	146	9. Трепча Горња	18	20	49
2. Бресница	81	93	183	10. Трепча Доња	36	38	87
3. Бечањ	71	84	177	11. Прељина	44	48	103
4. Мрчајевци	99	110	238	12. Балуга	21	21	40
5. Вујетинци	21	23	54	13. Станчићи	30	31	57
6. Горевница	41	53	113	14. Прислоница	56	64	115
7. Остра	51	68	137				
8. Мојсиње	53	59	109	Сумма	680	783	1608
Кнежина карадак							
1. Коњевићи	47	51	93	10. Превор	67	74	133
2. Ракова	31	38	70	11. Милићевци	39	41	91
3. Соколићи	20	20	33	12. Мијоковци	45	56	120
4. Љубић	48	58	118	13. Рожшци	35	40	86
5. Брђани	41	45	93	14. Врнчани	16	24	61
6. Суви Брег	10	10	15	15. Јанчићи	14	18	38
7. Вранићи	32	36	65				
8. Трбушани	45	50	87				
9. Горевница	63	80	154	Сумма	553	641	1257

Из ових пописа видимо да је срез видовски променио назив у срез чачански, али без територијалних промена, док је село Острушати претворено у засеок села Бањице у срезу трнавском. У кнежини Карадак рудничке нахије јавља се село Суви Брег, а у кнежини моравској долази до укидања села Црна Бара, које се делом прикључује Катрги а делом Обрви.[8]

Према попису из 1823. године срез чачански поново добија назив срез видовски у оквиру пожешке нахије и повећава му се број

села са 10 на 11 дописивањем насеља „Обала до Чачка" као новог села; укида се срез пожешки, а његова територија припаја срезу горачком. У рудничкој нахији кнежина Карадак повећава своју територију припајањем села Јелен-Дол.[9]

Значајније промене извршене су у пожешкој нахији приликом пописа домова, пореских и арачких глава 1824/25. године. Тада је од осам срезова образовано четири кнежине: моравска, трстеничка, подибарска и драгачевска. Кнежина моравска настала је спајањем бивших срезова: видовског, трнавског и самаилског. Укидањем среза Ковачи и среза читлучког, образована је кнежина подибарска. У свом саставу кнежина моравска имала је 48 села са 1.857 домова, кнежина подибарска 19 села са 1.045 домова, кнежина трстеничка осам села са 490 домова и кнежина драгачевска 35 села са 1.397 домова.[10]

Те године, у рудничкој нахији пописа није било.

Године 1825. приликом пописа за исте државне потребе, уочавају се следеће промене: у пожешкој нахији све кнежине мењају називе у срезове; из кнежине подибарске издваја се територија бившег среза видовског и образује „срез чачанскиј"; Суви Брег у кнежини Карадак рудничке нахије припаја се селу Љубић.[11]

Следеће, 1826. године у пожешкој нахији срезови поново мењају називе у кнежине, али без територијалних промена. Кнежина Карадак у рудничкој нахији територијално је смањена и сведена на седам села: Рошци, Врнчани, Гугаљ, Папратиште, Јелен-Дол, Табановић и Јанчићи, док је 11 села из његовог састава (Соколићи, Брђани, Ракова, Коњевићи, Љубић, Милићевци, Горевница, Вранићи, Миоковци, Трбушани и Пријевор) припојено кнежини моравској у истој нахији[12]

У години 1828. смањен је број кнежина у пожешкој нахији са пет на четири: пожешка (раније драгачевска), моравска (којој је те године припојена кнежина чачанска), подибарска и трстеничка. На основу ових промена, састав кнежина је био: пожешка са 40 села и 1.473 домова, моравска, укључујући вароши Чачак и Карановац, са 46 села и 1.941 домом, подибарска са 20 села и 1.006 домова и трстеничка са осам села и 546 домова.[13]

Исте године у рудничкој нахији укинута је кнежина Карадак, а њена територија припојена кнежини моравској. Састав кнежина у рудничкој нахији тада је био: моравска са 40 села, 1.941 домом, Црна Гора са 20 села и 640 домова, качерска са 24 села и 727 домова и брусничка са 24 села и 797 домова[14]

.Године 1830. кнежине мењају назив у капетаније. Тако је пожешка нахија, према попису домова за 1831. годину, била подељена на капетаније са капетанима као старешинама. То су: моравска, подибарска, трстеничка и пожешка; у рудничкој нахији: моравска, Карадак, црногорска, качерска и брусничка.[15]

Капетанија моравска у пожешкој нахији имала је у свом саставу 50 села. Уз варош Чачак додато је ново насеље под називом „Беркани" (дошљаци). У оквиру рудничке нахије поново се појављује административно-територијална јединица Карадак, али сада као капетанија са седам села. Са подручја данашње општине Чачак села Јанчићи, Рошци и Врнчани била су у оквиру ове капетаније.

На скупштини одржаној 1834. године донета је одлука о унутрашњем уређењу земље. У Србији су установљене нове управне јединице — сердарства, која ће обухватати по неколико нахија. Нахије су тада добиле назив окружја (касније округи). Постојало је пет сердарстава: рашко, расинско, подунавско, мачванско и тимочко. Данашња територија општине Чачак тада је била у саставу рашког сердарства, које је имало седиште у Чачку. За великог сердара рашког сердарства постављен је Јован Обреновић. Рашко сердарство обухватало је следећа окружја: старовлашко, ужичко, чачанско и рудничко. Окружја су се делила на капетаније (раније кнежине), на челу са среским капетаном, који је, као и окружни начелник и сердар, био човек Милошевог, а не народног поверења.[16]

Сретењским уставом од 1835. године укинута су велика сердарства и управна подела Србије заснована је на округзима, срезовима и општинама. Уставом је било предвиђено спајање окружја чачанског и окружја рудничког у окружје рудничко, са седиштем у Чачку. Новоформирано окружје обухватало је седам срезова: драгачевски, качерски, новоселски, подибарски, руднички, трнавски и црногорски.[17] Међутим, већ наредне, 1836. године чачанско окружје је поново успостављено у старим границама.

„Законом о дужности војени команданата, исправничества и срезски старјешина" из 1836. године у Србији су установљене четири војне области. На чело виших административних јединица постављени су команданти са војном и цивилном влашћу: у војним областима ђенерали, у округзима пуковници, потпуковници или понегде мајори, а у срезовима капетани. Њихов надзор над радом локалних органа управе трајао је до 1838. године.[18]

„У регистру Милошевог совјета, који се у рукопису чува у Државној архиви НРС (данас Архив Србије), налазе се и први трагови детаљнијих ад-

министративно-територијалних промена. Одлуке о овим променама донете су у четири маха, — јануара, априла и октобра 1837. године.

Одлуком од 22. јануара 1837. године, бр. 100, решено је да се извесни мали срезови из обзира штедње споје са суседним срезовима и то: у округу чачанском да се трнавски срез споји са самаилским срезом".[19]

Уставом од 1838. године и „Устројенијем окружних начелстава и главним дужностима среских начелника" од 1839. године образована су у Србији начелства са 17 округа: подрињски, ваљевски, шабачки, београдски, смедеревски, пожаревачки, ћупријски, крагујевачки, јагодински, ужички, чачански, крушевачки, алексиначки, гургусовачки (од 1863. књажевачки), црноречки, крајински и руднички.[20] Ослобођењем јужних крајева и њиховим укључењем у састав Србије 1878. године образована су још четири округа: нишки, пиротски, врањски и топлички.

На основу Устава из 1838. године убрзано се приступило и уређењу општина у Србији. То је учињено Законом о устројству општина од 13. јула 1839. године.[21]

Најпотпуније податке о образовању тих првих општина у Србији и седиштима њихових примирителних судова даје тадашњи начелник одељења при Попечитељству финансија у Кнежевини Србији Јован Гавриловић у свом делу „Речник географијско-статистичниј Србије". Рад на овом речнику отпочео је 1840, завршен је 1844, а публикован је 1846. године. Због интересантних података које он пружа, цитираћемо она места која се односе на подручје данашње општине Чачак.

ЧАЧАНСКО ОКРУЖИЈЕ

„Трнавскиј Срез, Окружија Чачанског, имаде 1 варош, 11 села и 15 засеока, у коима се налазе 1642 куће и 8649 душа. Срезскиј начелник седи у Чачку".[22]

Према овом речнику, у срезу трнавском општине су:

„1. Варош Чачак са 305 кућа и 948 душа;
2. Атеница, са засеоцима Лозницом и Кулиновцима, има 147 кућа и 808 душа;
3. Горичани, са засеоком Бапско Поље, има 85 кућа и 459 душа;
4. Заблаће, са засеоцима Вапом и Балугом, има 124 куће и 627 душа. Има цркву парохијалну;
5. Јежевица, са засеоцима Бањицом, Липницом и Острушати, има 179 кућа и 1035 душа;
6. Јездина, са засеоцима Придворицом и Бељином, има 98 кућа и 536 душа;
7. Лазац, са засеоцима Петницом и Качулицама, има 174 куће и 1118 душа. Има цркву парохијалну;
8. Мршинци, са засеоком Жаочани, има 107 кућа и 596 душа;

9. Паковраће, са засеоцима Риђаге и Парменац, има 73 куће и 434 душе. Примирителни Суд чини општину са Риђагама и Парменцом;

10. Премећа, са засеоком Рајац, има 101 кућу и 706 душа;

11. Слатина, са засеоком Кукићи, има 97 кућа и 564 душе, и

12. Трнава, са засеоком Виљуша, има 152 куће и 818 душа. Има цркву парохијалну".[23]

РУДНИЧКО ОКРУЖИЈЕ

„Моравскиј Срез, Окружија Рудничког, имаде 1 варош и 40 села, у коима се налазе 2564 куће и 15729 душа. Начелник Срезскиј седи у Брђанима".[24]

У моравском срезу општине су:

„1. Бечањ са 101 кућом и 552 душе. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Бресницом;

2. Врнчани са 26 кућа и 266 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Јанчићима, Тучковом и Рошцима;

3. Горевница Горња са 105 кућа и 619 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Трбушанима и Миоковцима;

4. Трепча Доња са 69 кућа и 401 душом. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Трепчом Горњом;

5. Љубић са 64 куће и 426 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Коњевићима;

6. Милићевци са 64 куће и 381 душом. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Раковом и Вранићима;

7. Мојсиње са 74 куће и 409 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Балугом и Станчићима. Има цркву парохијалну;

8. Мрчајевци са 145 кућа и 840 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Горевницом Доњом. Има цркву парохијалну;

9. Остра са 90 кућа и 605 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Вујетинцима;

10. Пријевор са 90 кућа и 451 душом. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Видовом;

11. Прислоница са 88 кућа и 538 душа. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Прељином;

12. Брђани са 65 кућа и 422 душе. Овде је Примирителни Суд и саставља једну општину са Соколићима".[25]

Због непоузданих извора из овог периода не може се са сигурношћу утврдити број општина и кад је и у ком месту она образована, нарочито у срезу трнавском. Међутим, сигурно је да је овај процес организовано и убрзано спровођен у читавој Србији после доношења Закона о устројству општина из 1839. године. О томе сведочи „Речник" Јована Гавриловића из 1846. У њему су, поред осталог, по срезовима наведена места као седишта општина, мада не свуда. Вероватно због тога што ни он сам није могао да дође до потпуних и проверених података. Зато је у примедби (стр. IX) нагласио да су примирителни судови образовани у свим селима која имају парохијалну цркву.

Што се тиче округа и срезова, после Устава из 1838. године на овом подручју наступило је затишје и није пуних педесет година било значајнијих померања њихових граница. Једино је одлуком надлежног органа од 18. марта 1854. укинут самаилски срез у округу чачанском и на истој територији образован трнавски срез, у који је укључена и варош Чачак.[26] У округу рудничком, решењем Народне скупштине од 22. априла 1885. године, срез моравски променио је назив у срез љубићски.[27]

У периоду од 1839. до 1866. године, тј. до доношења другог по реду закона о општинама, није било знатнијих померања општинских граница на територији данашње општине Чачак. Једино је 27. јануара 1861. укинута мршиначка општина и њена територија (села Мршинци и Жаочани) припојена слатинској општини.[28]

Законом о устројству општина и општинских власти од 24. марта 1866. утврђене су две врсте општина: варошке и сеоске. Донекле је проширена самоуправа општина. У исто време формирани су општински одбор и општински збор, а примирителни суд је претворен у општински суд, који се старао о локалним интересима и вршио одређене судске и управно-полицијске послове.[29]

Преглед општина на подручју садашње општине Чачак, које су образоване на основу поменутог закона:

ОКРУЖИЈЕ РУДНИЧКО

Општине у срезу моравском

1. врнчанска:
   Врнчани
   Тучково
   Јанчићи и
   Рошци
2. пријеворска:
   Видова
   Пријевор и
   Трбушани
3. миоковачка:
   Миоковци и
   Горња Горевница
4. милићевачка:
   Вранићи
   Ракова и
   Милићевци
5. брђанска:
   Брђани
   Соколићи[30]
6. прислоничка:
   Прислоница и
   Пријељина
7. трепчанска:
   Доња Трепча
   Горња Трепча
   Станчићи
   Балуга
   (Прељинска)
8. љубићска:
   Коњевићи и
   Љубић
9. островачка:
   Вујетинци
   Мојсиње
   Остра
10. мрчајевачка:
    Доња Горевница
    Мрчајевци

11. бечањска:
    Бечањ и
    Бресница
12. тавничка:
    Тавник и
    Катрга
13. лаћевачка:
    Обрва
    Лаћевци и
    Цветке
14. милочајска:
    Милочај
15. сирчанска:
    Поповићи
    Опланићи и
    Сирча

ОКРУЖИЈЕ ЧАЧАНСКО

Општине у срезу трнавском

1. варош Чачак
2. заблаћска:
    Заблаће
    Вапа и
    Балуга
3. јежевичка:
    Јежевица
    Липница
    Бањица и
    Рајац
4. лазачка:
    Лазац
5. качуличка:
    Петница
    Премећа и
    Качулице
6. горичанска:
    Горичани
    Бапско Поље
7. слатинска:
    Слатина
    Жаочани
    Мршинци и
    Кукићи
8. атеничка:
    Атеница
    Трнава
    Виљуша
    Кулиновци и
    Лозница
9. паковраћска:
    Паковраће
    Парменац
    Бјељина и
    Јездина[31]

Закон о устројству општина и општинских власти из 1866. године мењан је и допуњаван неколико пута. Према Закону о изменама и допунама овог закона од 11. јуна 1884. ниједна општина није могла имати мање од 500 пореских глава, па је због тога вршено спајање више општина у једну. Тако су, по налогу државних власти, стваране тзв. „велике општине", а да се уопште није водило рачуна о жељама и интересима грађана.[32] Као резултат ове законске допуне, донесено је у току 1885. и 1886. више одлука којима су укинуте постојеће општине на територији данашње општине Чачак и образоване нове. У срезу трнавском 1885. године укинуто је 10, а образоване четири општине. У љубићком срезу 1886. године укинуто је 17, а образовано девет нових општина.[33] Том приликом укинуто је у Србији 1.314 општина и образовано 529 већих.

Решењем Народне скупштине од 22. априла 1885. срез моравски у округу рудничком променио је назив у срез љубићки. Истим решењем укинуте су неке општине у округу чачанском.

У срезу трнавском: паковраћска, јездинска, атеничка, трнавска, заблаћска, јежевичка, слатинска, горичанска, качуличка и лазачка. Уместо њих, образоване су: заблаћка, слатинска, јездинска и лазачка. У њихов састав улазило је по неколико села — јездинска: Паковраће, Рићаге, Јездина, Придворица, Лозница, Кулиновци и Атеница, заблаћка: Трнава, Виљуша, Бањица, Јежевица, Заблаће, Вапа и Балуга, слатинска: Рајац, Липница, Кукићи, Слатина, Мршинци, Жаочани, Горичани и Бабско Поље и лазачка: Лазац, Петница и Премећа.[34]

Годину дана касније донето је решење на основу кога се у рудничком округу, у срезу љубићском, укидају општине: прељинска, прислоничка, милочајска, брђанска, лаћевачка, мрчајевачка, сирчанска, трепчанска, тавничка, врнчанска, пријеворска, милићевачка и островачка. Истим решењем оснивају се на територији овог среза следеће општине: љубићка (Прељина, Љубић, Коњевићи, Ракова и Балуга — Прељинска); мојсињска (Мојсиње, Остра, Доња Трепча, Горња Трепча и Станчићи); мрчајевачка (Мрчајевци, Доња Горевница и Катрга); бресничка (Бресница, Бечањ и Вујетинци), брђанска (Брђани, Прислоница и Соколићи); миоковачка (Миоковци, Трбушани, Грња Горевница, Милићевци, Вранићи и Пријевор), рожачка: (Врнчани, Рошци, Јанчићи и Видова).[35]

На основу Устава из 1888. године донети су следећи закони: Закон о општинама од 25. новембра 1889, Закон о административној подели Краљевине Србије од 15. марта 1890. и Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула исте године.

Према Закону о административној подели од 15. марта 1890. Србија се дели на петнаест округа. Спојени су руднички и чачански округ у нови-руднички, са седиштем начелства у Чачку.[36] Округ су сачињавали срезови: драгачевски (Гуча), жички (Краљево), качерски (Рудник), љубићки (Прељина), студенички (Рашка), таковски (Горњи Милановац) и трнавски (Чачак).[37] Њему је Законом од 5. јануара 1899. године припојен срез моравички, који је, до тада, био у саставу округа ужичког.[38]

Законом од 10. априла 1902. укинут је округ руднички, а његова територија раздвојена на руднички и чачански округ.[38] У састав чачанског округа ушли су срезови: драгачевски, жички, мора-

вички, студенички и трнавски и варош Чачак, а у састав рудничког округа срезови: качерски, љубићки и таковски и варош Горњи Милановац.[39] Овај закон одржао се до 1918, односно до 1922. године. Законом од 26. априла 1922. укинути су окрузи и цела земља подељена је на 33 области.[40]

У периоду од 1890. до 1922. на подручју данашње општине Чачак није било већих територијалних измена. Године 1890. села Милочај и Опланићи из љубићког прелазе у жички срез, а 1903. и Бабско Поље из трнавског такође у жички срез.[41]

Закон о општинама од 25. новембра 1889. године, поред осталих одредаба, утврдио је да општина не може имати мање од 200 пореских глава. Створена је могућност уситњавања великих општина које су образоване у току 1885—1886. године.

Општине и њихов састав у рудничком округу према административно-територијалној подели Србије из 1890. године:

СРЕЗ ЉУБИЋКИ

1. бечањска:
   Бечањ
2. брђанска:
   Брђани и
   Соколићи
3. бресничка:
   Бресница
4. лаћевачка:
   Лаћевци и
   Обрва
5. љубићка:
   Љубић и
   Коњевићи
6. милићевачка:
   Вранићи
   Милићевци и
   Ракова
7. миоковачка:
   Горња Горевница
   Миоковци и
   Трбушани
8. мојсињска:
   Мојсиње и
   Станчићи
9. мрчајевачка:
   Доња Горевница
   Мрчајевци
10. островачка:
    Вујетинци и
    Остра
11. прељинска:
    Балуга и
    Прељина
12. пријеворска:
    Видова и
    Пријевор
13. прислоничка:
    Прислоница
14. рожачка:
    Врнчани
    Јанчићи и
    Рошци
15. тавничка:
    Катрга и
    Тавник
16. трепчанска:
    Горња Трепча
    Доња Трепча
17. цветачка:
    Цветке[42]

СРЕЗ ТРНАВСКИ

1. атеничка:
   Атеница
   Јездина
   Кулиновци и
   Лозница
2. заблаћка:
   Балуга
   Вапа и
   Заблаће
3. јежевичка:
   Бањица
   Јежевица
   Липница и
   Рајац
4. качуличка:
   Бабско Поље
   Горичани и
   Качулице
5. лазачка:
   Лазац
6. паковраћска:
   Паковраће
   Парменац
   Придворица и
   Риђаге
7. петничка:
   Петница и
   Премећа
8. слатинска:
   Жаочани
   Кукићи
   Мршинци и
   Слатина
9. трнавска:
   Трнава и
   Виљуша
10. чачанска:
    варош Чачак[43]

Нова велика реорганизација општина вршена је на подручју љубићког и трнавског среза на основу Закона о изменама и допунама Закона о општинама од 21. јула 1898. године.[44]

Према том закону, општине су у срезу љубићком: каменичка (Рошци, Јанчићи, Врнчани, Пријевор и Видова); миоковачка (Миоковци, Горња Горевница, Трбушани, Милићевци, Врнчани и Ракова); љубићка (Прељина, Балуга — Прељинска, Љубић и Коњевићи); мојсињска (Мојсиње, Станчићи, Горња Трепча и Доња Трепча); бресничка (Бечањ и Бресница); тавничка (Цветке, Лаћевци, Обрва и Тавник) и мрчајевачка (Катрга, Мрчајевци, Доња Горевница). У срезу трнавском: паковраћска (Паковраће са засеоком Међувршје, Парменац, Риђаге, Придворица са засеоком Бељина, Лозница и Јездина); трнавска (Атеница, Кулиновци, Трнава, Виљуша, Балуга и Вапа); јежевичка (Јежевица, Бањица, Липница, Рајац, Заблаће и Кукићи); лазачка: (Слатина, Мршинци, Жаочани, Петница, Премећа, Лазац, Качулице, Горичани и Бабско Поље).

Нови Закон о општинама донет је 21. марта 1902, али је био укинут, па поново враћен 5. маја 1903. године.[45] Важио је за територију Србије до 1933. године, али је у току свог постојања трпео честе измене и допуне. По њему, свака општина морала је имати своју територију (атар), на коју се протеже, и најмање 200 пунолетних гра-

ђана. Овај закон био је полазна основа за поновну деобу већих у мање општине.

Решењима надлежног органа, која су донета на основу овог закона, образовано је више општина.

У срезу љубићком округа рудничког: пријеворска 18. августа 1902. издвајањем Пријевора и Видове из састава општине каменичке;[46] рожачка 18. августа 1902. издвајањем Врнчана, Јанчића и Рожаца из састава општине каменичке;[47] брђанска 4. јуна 1903. издвајањем Брђана, Соколића и Прислонице из састава општине прислоничке, с тим да прва два села образују општину брђанску, а Прислоница општину прислоничку;[48] љубићка 18. октобра 1903. издвајањем Љубића и Коњевића из општине љубићке, а Прељина и Балуга (Прељинска), која су такође била у саставу општине љубићке, образују општину прељинску;[49] мојсињска 22. децембра 1903. у саставу са Мојсињем и Станчићима, а Горња Трепча и Доња Трепча (из општине мојсињске) образују за себе општину — трепчанску;[50] горњогоревничка 29. фебруара 1904. издвајањем Горње Горевнице из састава општине моковачке;[51] бечањска и мрчајевачка општина остале су непромењене у односу на поменути закон.

Село Бабско Поље издвојено је 1903. године из састава општине качуличке у срезу трнавском и припојено општини мрсаћкој у срезу жичком.[52]

У срезу трнавском, округа чачанског: јездинска 4. јуна 1903. издвајањем Јездине и Лознице из састава општине паковрашке;[53] атеничка 4. јуна 1903. издвајањем Атенице и Кулиноваца из састава општине трнавске;[54] заблаћска 4. јуна 1903. издвајањем Вапе и Балуге из састава општине трнавске и Заблаћа из састава општине јежевичке;[55] качуличка и лазачка општина деобом лазачке општине 26. октобра 1906, с тим што су у састав качуличке општине ушла села Качулице, Петница и Премећа, а у састав лазачке само Лазац;[56] слатинска 15. јануара 1903. издвајањем Жаочана, Мршинаца, Горичана и Слатине из састава општине лазачке и Кукића из састава општине јежевичке.[57]

Решењем Народне скупштине од 13. јануара 1909. спојене су качуличка и лазачка општина у једну под називом општина лазачка. Истовремено, решено је да се село Горичани одвоји од општине слатинске, а Качулице од општине лазачке и образују нову општину — горичанску.[58]

Такав распоред и састав општина на подручју општине Чачак остао је непромењен до завршетка Првог светског рата. Своју де-

латност оне су обављале на основу раније донетих закона и у оквиру раније утврђене административно-територијалне поделе на округе, срезове и општине. По ослобођењу Чачка и његове околине, 25. октобра 1918. године, на основу наређења начелника округа чачанског бр. 20 из те године, свуда су смењене старе и именоване нове општинске управе — до стварања услова за спровођење редовних избора.[59]

Видовданским уставом из 1921. године укинута је таква традиционална подела. На место округа, Законом од 26. априла 1922. уведена је подела земље на области. Тада је, поред осталих, образована рашка област, састављена од чачанског, звечанског и рашког округа.[60]

Међутим, подела на срезове и општине остала је на овом подручју иста и без промена граница административних јединица.

После завођења шестојануарске диктатуре, Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. држава је променила назив у — Краљевина Југославија, а њена територија подељена је на девет бановина.[61] Бановине су: дравска, савска, врбаска, приморска, дринска, зетска, дунавска, моравска и вардарска. Подручје општине Чачак било је у саставу дринске бановине.

Од тада до капитулације Краљевине Југославије 1941. године бројнијих административно-територијалних промена није било, изузев ових:

Законом о општинама од 18. фебруара 1929. укинута је општина качуличка, а од 14. октобра 1931. села Лађевци, Тавник, Цветке и Обрва одвојени су од среза љубићког и припојена срезу жичком.[62] У марту 1930. престао је да ради Суд општине атеничке, а његова територија је припојена општини чачанској.[63]

У току свог постојања, од 1839. до 1941. године, све општине су имале једнобразан назив: од 1839—1866 — примирителни суд, од 1866—1933 — суд општине и од 1933—1941 — општина, с тим што је овим називима додавано име места у коме је било седиште општине.

Разлика у називу општина уведена је (на овом подручју) тек од 1934. Те године донет је, 22. јуна, Закон о градским општинама. У Закону су наведена имена градова на које се односи. За разлику од сеоских, градске општине су као своје органе имале градско веће и председника. Градско веће су чинили већници изабрани на четири године. Број већника био је одређен бројем становника града. Две трећине градских већника и председника бирано је гласањем, а је-

дну трећину је постављао бан. Председник градске општине био је представник града у свим његовим односима и пословима. Он је и извршни орган градског већа и шеф целе градске администрације. Надлештво се звало градско поглаварство, у нашем случају — Градско поглаварство Чачак.[64]

После капитулације Краљевине Југославије, 18. априла 1941. године, извршене су промене у административној подели окупиране Србије. Недићева квинслиншка влада донела је у децембру 1941. године уредбу којом се укидају бановине и утврђује подела земље на округе, срезове и општине.[65] Према тој уредби, садашња територија општине Чачак и Лучани била је укључена у краљевачки, а Горњи Милановац у крагујевачки округ. Таква подела остаће до завршетка окупације ове територије, односно до краја 1944. године.

НАПОМЕНЕ

1. Др Бранко Перуничић, „Чачак и Горњи Милановац 1815—1865", I, Чачак, 1968, стр. 22—23.
2. „Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834—1954", Београд, 1955, стр. 3.
3. Исто, стр. 4.
4. Раде В. Познановић, „Административно-територијалне промене у региону Титово Ужице 1815—1974", чланак објављен у „Ужичком зборнику" број 8, Титово Ужице, 1979, стр. 86.
5. Владимир Тошић, „Мрчајевци и околина", Мрчајевци, 1978, стр. 382—389.
6. Др Бранко Перуничић, н. д, стр. 54—60.
7. Исто, стр. 57—60.
8. Исто, стр. 70—73.
9. Исто, стр. 79—86.
10. Исто, стр. 89—96.
11. Исто, стр. 98—105.
12. Исто, стр. 107—113.
13. Исто, стр. 131—134.
14. Исто, стр. 135—138.
15. Исто, стр. 161—165.
16. „Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834—1954", Београд, 1955, стр. 3.
17. Владимир Тошић, н. д, стр. 394.
18. Др Федор Никић, „Локална управа Србије у XIX и XX веку", Београд, 1927, стр. 20.
19. „Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834—1954", Београд, 1955, стр. 8—9.
20. Зборник закона и уредаба, I, Београд, 1840, стр. 78.
21. Зборник закона и уредаба, I, Београд, 1840, стр. 78.
21. Станоје Станојевић, „Народна енциклопедија — српско-хрватско-словеначка", III, Загреб, 1928, стр. 198.
22. Јован Гавриловић, „Речник географијско-статистичнїј Србије", Београд, 1846, стр. 4—308.
23. Исто.
24. Исто, стр. 172.
25. Исто, стр. 19—210.
26. Владимир Тошић, н. д, стр. 395.
27. „Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834—1954", Београд, 1955, стр. 283.
28. Владимир Тошић, н. д, стр. 403.
29. Зборник закона и уредаба, XIX, Београд, 1866, стр. 1.
30. „Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834—1954", Београд, 1955, стр. 217—228.
31. Исто, стр. 232.
32. Слободан Јовановић, „Влада Александра Обреновића", I, Београд, 1934, стр. 23.
33. Исто, стр. 24.
34. Зборник закона и уредаба, 41, Београд, 1885, стр. 234. и 413—414.
35. Исто, 42, Београд, 1887, стр. 35—38.
36. „Административно-територијалне промене у НР Србији, од 1834—1954", Београд, 1955, стр. 26.
37. Исто, стр. 28.
38. Исто, стр. 30.
39. Исто.
40. Водич Историјског архива Београда, I, Београд, 1984, стр. 46.
41. „Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834—1954", Београд, 1955, стр. 32.
42. Исто, стр. 272.

43. Исто, стр. 274.
44. Зборник закона и уредаба, 54, Београд, 1903, стр. 260—262.
45. Исто, пречишћено и систематски уређено издање, Београд, 1913, стр. 268.
46. „Српске новине", бр. 184 од 27. августа 1902. и Зборник закона и уредаба, 57, Београд, 1904, стр. 479.
47. Исто, бр. 130 од 11. јуна 1903. и Зборник закона и уредаба, 57, Београд, 1904, стр. 431.
48. Исто и Зборник закона и уредаба, 58, Београд. 1905, стр. 358 и 482.
49. „Српске новине", бр. 242 од 23. октобра 1903. и Зборник закона и уредаба.
50. „Српске новине", бр. 5 од 8. јануара 1904. и Зборник закона и уредаба, 58, Београд, 1905, стр. 950.
51. Исто, бр. 58 од 14. марта 1904. и Зборник закона и уредаба, 59, Београд, 1906, стр. 210.
52. Владимир Тошић, н. д, стр. 407.
53. „Српске новине", бр. 130 од 11. јуна 1903. и Зборник закона и уредаба, 58, Београд, 1905, стр. 441.
54. Исто.
55. Исто.
56. „Српске новине", бр. 244 од 31. октобра 1906. и Зборник закона и уредаба, 61, Београд, 1909, стр. 311—312.
57. Зборник закона и уредаба, 58, Београд, 1905, стр. 117—119.
58. Исто, 64, стр. 268.
59. Историјски архив Чачак, Градско поглаварство — Чачак, Наредба Начелства округа чачанског бр. 20 од 27. октобра 1918, кут. инв. бр. 1.
60. „Административно-територијална подела НР Србије од 1834—1954", Београд, 1955, стр. 48.
61. Исто, стр. 49.
62. Владимир Тошић, н. д, стр. 408.
63. „Службене новине Краљевине Југославије", I, Београд, 1930, стр. 549.
64. Др Станко Мајцен, „Коментар Закона о градским општинама", Београд, 1935, стр. 28; Сл. нов. Краљ. Југ. бр. 169 од 1934, стр. 116—709.
65. „Службене новине", бр. 136-А од 26. децембра 1941, стр. 1.

ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ

ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ ФИЗИЧКЕ КУЛТУРЕ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ
YU 11000 Београд
Архив Србије

УДК 796 (081) (497.11)

Прошлост Чачка и његове околине предмет је научних истраживања већ дуги низ година.

Усвајајући ову препоруку, као мото, кроз овај рад желели смо да пружимо податке до којих смо дошли о једној теми која није довољно расветљена. То је физичка култура.

Када говоримо о овој активности, ту, пре свега, мислимо на њено деловање у основним и средњим школама овог краја, јер нам активност одговарајућих друштава није позната.

Целокупна ова активност у свему носи печат времена. Физичка култура, кроз њено најраспрострањеније поље делатности, гимнастику, у овом временском периоду представља важно подручје људске делатности. Она се мора посматрати кроз спектар политичких и друштвених прилика, јер није условљена сама собом.

За обраду ове материје неопходан је осврт на прилике у којима је она настала и под којим условима се развијала. Сагледавање

читавог сплета позитивних и негативних струјања и околности дато је у основним цртама, зато се ми, овом приликом, нећемо тиме подробније бавити, већ, како смо и у наслову то рекли, само сазнањима до којих смо дошли о овој делатности у основним и средњим школама, па ћемо је тако и изложити.

I

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

О потреби телесног вежбања деце у Србији се дуго времена поклањало мало пажње. У наставним програмима, почев од 1836. године, када је држава кроз „План како у Србији имају постојати школе" преузела стручни надзор над њиховим радом, нема званичног помена о било каквим видовима физичке културе. То питање нису дотакли ни програми из 1838, 1844. и 1850. године.

Трачак наде појавио се 1855. године. Милован Спасић, један од начелника у Министарству просвете, у своме методском упутству, намењеном учитељима, књизи под називом „Педагогическо методичко наставление", навео да је „Телесно васпитавање од велике важности, јер тело је обиталиште душе, и само у здравом телу може и душа дејствовати како треба". То, телесно, васпитање мале деце, треба да је првенствено брига родитеља, које у школи и учитељ треба да потпомаже. Учитељи још нису имали у својим програмима предвиђено било какву врсту телесног вежбања.

Међутим, поједини учитељи, вођени неким својим сазнањима, осећали су и сами важност и корисност упражњавања телесног вежбања. Један такав пример наводи др Владан Ђорђевић у својој књизи „Успомене". Говорећи о своме учитељу Александру Шушкаловићу, поред осталог, каже да је он знао да је деци милија игра него књига, и да то није од беса него од нужде, коју мало тело осећа за што више и разноврсније кретање, јер му је ово потребно за развијање мишића. Пре почетка преподневне и поподневне наставе он је са својим ученицима играо лопте, мете, робова, клиса, ту се бацао камен с рамена, утркивало „се ко ће прије стићи ја л' утећи", изводили се разни скокови да се види ко ће даље скочити итд.

Али, то су били изузеци. Важност ове активности по дечје здравље још дуго није била схваћена.

Снажан покрет, који се шездесетих година почео ширити Европом, као средство јачања телесне снаге прихватио је гимнастику.

Ова схватања нису остала без одјека у Србији. Мисао о важности гимнастике и потреби увођења овог предмета у школе, особито основне, почела се пробијати у њој. Пробуђена свест о нужности телесне неге, јачања здравља, схватање потребе физичке културе, као важног чиниоца у развитку друштва, довели су до тога да се и телесно вежбање прихвати као неопходно средство у васпитању деце.

Ова мисао особито је дошла до изражаја 1868. године. Указивало се на прихватање гимнастике као наставног предмета и у основним школама у другим земљама. За ово се залагао и Главни одбор Уједињене омладине српске. Он је у марту 1868. године упутио апел лекарима, свештеницима и учитељима да се поведе брига о чувању здравља деце и народа.

Ове године и Министарство просвете је преузело мере за преустројство основних школа. Била је формирана и посебна комисија на челу које је био Милован Спасић, а чланови: С. Сретеновић, В. Вујић, Ст. Бошковић, М. Ђ. Милићевић и Ђорђе Натошевић. Подлога рада ове комисије био је извештај који је поднео Натошевић, који је, поред осталог, сачињавао и предлог „научног материјала који се има предавати у основним школама". Поред осталих предмета у основној школи, први пут наилазимо на предлог да се гимнастика третира као обавезан предмет. Сем тога, предлог је предвиђао и шта ће се у ком разреду радити из овог предмета, као и време у току дана када би се часови одржавали (11—11,30, 16—16,30).

Комисија није у потпуности прихватила Натошевићев предлог и, извештавајући о томе министра, крајем фебруара 1868. године, изнела је следеће:

„Комисија се сложила за гимнастику, да се препоручи учитељима по варошима, а и по селима где се може, за децу у међучасу, место скакања и играња, обуче неким правилним кретањима гимнастичким, но притом, да им се јасно каже шта и како да раде, како се тај посао неби изметнуо на зло".[1]

Даљим напорима за увођење гимнастике допринео је новопостављени министар просвете Димитрије Матић, који је дошао на чело овог ресора у другој половини септембра 1868. И сам придајући велику важност гимнастици, он је телесно вежбање деце третирао као средство јачања физичке снаге, која је одсудна у низу ствари и у миру и у ратовима.

Резултат таквог схватања је и наредба у виду расписа, која је почетком децембра 1868. године упућена учитељима и учитељицама основних школа у Србији.

Иако је значај гимнастике за најмлађе, ученике основних школа, био очевидан, она, као што смо видели, још није била озакоњена као наставни предмет. Ценећи, пак, њену улогу у школи, Матић је сматрао да док се то законски не реши, не треба одлагати њено упражњавање. Распис упућен „Господ. учитељима и Госпођ. учитељкама основних школа"[2] образлагао је њихове најглавније дужности. А међу њима стајало је и ово: „Осим тога препоручујем свима учитељима и учитељкама да сваке недеље одреде по три четири часа ван школског времена и за гимнастику. Томе се могу вежбати деца у школи или на пољу пред школом, кад је лепо време, а често се то може чинити и за време предавања, али наравно само неколико минута.

Да би учитељи знали како ће децу телесно вежбати препоручујем им да поступају по изложеним правилима која су особито наштампана и која овом распису придодајем. Она су написана просто и разумљиво. Нека се за сад по том учитељи управљају док се та ствар доцније за школу не преради и допуни".

Овим актом и његовом применом започета је настава телесног вежбања најмлађих ученика у школама. Ова се настава, са мање или више успеха, често пута и у зависности од програма, изводила све до избијања Првог светског рата. Али, истини за вољу, можемо рећи да се о њој бринуо и окупатор у свом програму за основне школе у току Првог светског рата.

Мада, као што смо видели, гимнастика није била званично предвиђена као наставни предмет, она је постала обавеза уведена у школску праксу. Расправе, и поред појединачних отпора, о потреби телесног вежбања ученика основних школа, пренела се не само у ондашње стручне часописе, већ је добила место и у одговарајућим просветним круговима. Тако је 1869. Комисија, која је започела посао на преуређењу школе у Србији, поред осталог, расправљала и о гимнастици. Прихваћен је предлог да се гимнастика усвоји као обавезан наставни предмет и по варошима и по селима.

Ипак, потпуно „право грађанства" гимнастика је у основној школи добила 1871. године. На основу новог Закона о основним школама, у септембру те године утврђен је и „Распоред предмета за мушке и женске основне школе".[3]

Овим „Распоредом" санкционисана је досадашња пракса и гимнастика озакоњена као обавезан наставни предмет, за сва четири разреда основних школа.

Уз овај распоред дата су била и „Упутства за гимнастику":

„Дугим седењем у школи исцрпи се телесна снага дечија и деца постану трома и сањива. Да би се с те стране освежили, учитељ ће их сваког школског дана између 1 и 2 часа пре и после подне пуштати мало у школску авлију или ходник али не без реда. Наредиће где су школске авлије тесне, да два и два у реду, а по датом такту, проходају оближњом улицом или се построју у порти ако је црква до школе. У дане сасма хладне и непогодне неће их пуштати напоље, но ће наредити да остану на својим местима у скамији па ће предузети с њима неколико фигура из телесног вежбања с рукама; за то време држаће који прозор отворен ради промаје. Овако ручна кретања по команди могу се предузети на часу свагда, кад се примети да су деца и расејана".

Иако уведена прописима у основне школе, гимнастика није имала оспособљене учитеље који би је предавали. Министар просвете Димитрије Матић увидео је ову потребу, и покушао да је на неки начин реши.

У ту сврху донео је одлуку у зиму, децембра 1871, да се за време школског одмора, у лето 1872. године, за одређену групу учитеља основних школа одржи специјални курс ради стручног усавршавања. Из тог разлога било је наређено управитељу Учитељске школе у Крагујевцу Стевану Поповићу да овај курс организује. На њему се, поред осталих осам предмета, по први пут, као девети, имало да предаје и телесно вежбање. За овај курс Петар Предраговић, наставник гимнастике у Гимназији и Учитељској школи у Крагујевцу, саставио је и посебан програм.[4]

Део који је био предвиђен за телесно васпитање имао је 18 часова, а основни му је био циљ да се укаже на то какве користи пружа гимнастика, а онда да се све то прикаже и практично. Слушаоца курса било је две врсте. За једне избор је извршио министар просвете, а други су ишли по сопственој вољи.

Из чачанског и рудничког округа у првој групи били су: Јеврем Маринковић из Врањевшнице, Љубомир Павловић из Брезне, Радисав Ђукнић из Мојсиња, Лука Поповић из Прељине, Јован Протић из Прилипца и Мића Поповић из Рашке.

У другој групи, међу њих 29, били су и: Владимир Поповић из Заблаћа и Павле Зорић из Котраже.[5]

Позитиван резултат овог курса учинио је да се и следеће 1873. године, у исто време, у јулу, одржи и други. Припреме су биле детаљније обављене него претходне године. Предавач је и овога пута био Предраговић. Његов програм практичних предавања обухватао је ове године 16 часова. Сам, пак, програм предавања, као и за остале предмете, био је још у мају објављен преко „Српских новина".[6]

Интересовање за предавања била су далеко већа него раније. Док их је протекле године било 46, сада их има већ 73 одређених

од Министарства, међу којима су и четири учитељице, поред којих је још 39 учитеља и учитељица дошлих добровољно. Међу њима су у првој групи из ова два округа били: Сретен Поповић (Бањани), Михаило Терзић (Љутовница), Миливој Ковачевић (Бољковци), Милован Петровић (Чачак), Сава Јовичић (Карановац), Григорије Белопавлић (Гуча) и Радослав Мајсторовић (Јежевица).

Од „добровољаца" ту су: Мијаило Петровић (Савинац), Мијаило Миловановић (Каона), Јован Милосављевић (Миросаљци) и Радоје Тодоровић (Чачак).[7]

Међутим, сазнање о резултатима њиховог и рада других су, бар за сада, доста скромна. Надамо се да ћемо их даљим истраживањима допуњавати.

Први конкретнији податак имамо већ из 1875. Он се односи на основну школу у Чачку. Васа Филиповић и Радивоје Тодоровић, одређени од стране Министарства просвете да изврше преглед ове школе, поднели су извештај о обављеном послу 3. јуна 1875. У њему су изнели да Милева Петровић, учитељица у III разреду, „телесно вежбање није никако предавала с изговором да и прошлих година то није чинила", а њена колегиница Персида Милићевић — „телесно вежбање није никако предавала с изговором да нема књиге и упутства за то".[8]

Следећи податак је тек из 1881. године. У извештају о прегледу рада основних школа у рудничком округу констатује се „да се телесно вежбање ретко где предаје".[9]

Нешто повољнија ситуација у овом округу је школске 1884/85. године.

„Мало сам школа нашао које имају гимнастичке справе већ је сав гимнастички прибор у једним барнама,[10] и то је све, а негде ни ових нема. Према овоме у више се школа рад ове вештине ограничио на: дизање руку горе, доље и у страну. У једној сам школи нашао ђаке особито обучене у војном вежбању", писао је у свом извештају — ревизор за округ руднички.[11]

И извештаји школских надзорника поднетих Министарству просвете за школску 1887/88. говоре о рђавом стању у настави овог предмета у Србији. Оваква ситуација није мимоишла ни чачански округ, и школе у њему. Надзорник Светозар Атанацковић у своме извештају је писао:

„Најпотребније гимнастичке справе као барне, рек,[12] рингле (?), имају само неке школе. По свима осталим школама гимнастика се састоји само у кретању руку, ногу, прегибавању тела, маршираљу итд. Кад би се овакво телесно вежбање у свим школама редовно преко године вршило као што се врши у неким школама, онда не би имали места да будемо незадовољни са предавањем те вештине".[13]

Нови наставни програм за гимнастику, донет у оквиру програма за основне школе 17. јуна 1891, поставио је као циљ „гимнастици да разноврсним кретањем снажи тело и прибавља му потребну окретност што има знатне здравствене и васпитне вредности и што доста помаже стварању реда у основној школи".[14] Истицано је:

„Уверен да ће наставници појмити важност овога предмета, очекујем да се не само часови гимнастике тачно држе, него да се наставници брину и о томе, да ученици и за време одмора међу часовима имају довољно кретања. То је потребно не само за здравље ученичко, него се тиме деца разведре, те после наставу боље примају.

Ако се због рђавог времена који пут не би могли држати часови гимнастике, они се могу заменити другим предметима, али ће у том случају наставници другим часовима вратити гимнастици што јој је одузето, чим то буде могућно.

Из програма ће наставници видети да се сада за гимнастику не траже готово никакве нарочите справе, те ће сваком наставнику бити могућно да изврши све што је програмом прописано. Као новина уведене су новим програмом неке дечје игре. Пре игре ће наставници показати саму игру ученицима, ако је они не би знали, и мотриће да се деца правилно и људно играју и да се сва играју. Осем прописаних игара могу деца играти и друге игре, које су подесне за вежбање тела. При свима играма наставници треба да пазе на то, да се изобичаје неуљудности или штетности, ако су тако што деца пре тога научила. Тако исто наставници ће пазити и упућивати ученике на хигијенска правила пре и после гимнастике, како се не би дечје здравље оштетило.

Све, пак, гимнастичке радње треба да се врше под надзором наставниковим и увек само у слободном и чистом ваздуху.

При гимнастичким радњама уопште, па биле оне у играма или у другим редним вежбањима, треба да владају потпун ред и правилност. Правилност у покретима и једновремено заједничко извођење гимнастичких радњи чине суштину гимнастичких вежбања. Сва она вежбања (игре), која се не могу вршити по такту или команди, треба да се изводе тако, као кад би се вршила по такту или команди. Ова правилност у држању и покретима не само што је лепа за око, него она утиче и васпитно на ученике.

При раћењу гимнастике, нарочито при играма (н. пр. при игрању „робова" или „шуке"), наши ученици необично јако вичу и лармају. Често се пута може чути у овој вици, која иде без икаквог реда, и по неки ружан и непристојан израз. Цела игра губи свој значај и лепоту, кад се овако ружно изводи. Ово се никако не сме допустити. Да би се ученици од овог одвикли, треба их вежбати да ћутећки играју. Може им се на пример наредити да играју под надзором наставниковим читав сахат „мете" или „робова", а да за то време не сме ни један ништа проговорити. Ако би се при оваком немом игрању десила каква неправилност у игри ученичкој, наставник је дужан одмах исправити је".

Међутим, доношење овог, новог програма није значило и промену става према гимнастици у основним школама. То се најбоље види и из извештаја школских надзорника у овом периоду. За време својих посета школама, присуствујући испитима, нису обраћали пажњу гимнастици. Њихови извештаји су пуни детаљних описа о стању у школама и о успеху у осталим наставним предметима, сем гимнастике, о којој нису говорили ништа. Додуше, ако су је и узимали у обзир, писали су о њој веома кратко.

Ипак, постојали су, мада ретки, и такви школски надзорници који су ценили наставу овог предмета. Они су и овом предмету поклањали достојну пажњу желећи да и она буде подигнута на ниво пажње, која се обраћала и другим предметима. Један од таквих је био и надзорник за рудnички округ Сретен Пашић.

Подносећи извештај Министру просвете о посетама школама 1899. године, за гимнастику пише:

„Многи наставници погрешно схватају да је дуго пешачење до школе (по селима) или без икаквог реда јурење (по градовима) довољно за физички развитак дечји. Тога ради обратио сам им пажњу на велику цену коју хигијена и терапија дају дечјим играма и шведској гимнастици, и за које никакве, или врло просте справе требају. Две-три лопте, неколико дрвених штапова, која узица, неколико кола песка — довољна су за њих средства. Чега највише треба јесу: дубоко уверење наставниково о користи њиховог и јака воља да се издржи подсмевање чаршије, која у нас прати сваку новину. Наравно да и за овај посао много ометају канцеларије и кафане, у којима зачемели наставник осећа врло мало живота и расположења за дечје игре".[15]

У свом извештају о стању у настави гимнастике у рудничком округу, за школску 1899/1900. годину Пашић је писао:

„Настао сам био да се овај предмет предаје с оном збиљом, коју он заслужује. Дуго се је година гимнастика по основним школама сматрала као играчка без које школа може да буде. Отуда се је она предавала само ради испита, и то обично пред сам испит, а у многим школама ни тада. Данас се у многим школама може видети лепо извођење гимнастичке радње, што је последица беспрекорног вежбања целе године.

Поред гимнастике негују се и дечје игре, приређују се излети и заједнички састанци на средокрађама између неколико школа. На њима се поред поука из географије и историје, изводе витешке утакмице: бацање камена, скакање, трчање, хрвање; ту се заједнички и понаособ певају: химна, светосавске и друге песме; декламују се и рецитују стихови из народних песама у којима се опевају витешка дела наших јунака".[16]

Овај надзорник износи и конкретне примере учитеља који поклања довољно пажње неговању физичке културе, налазећи начина да то учини и кроз народне игре. Залажући се за потребу да се нпр. бацање камена с рамена, као витешко такмичење унесе у народ, он каже да то треба почети још са децом, у народној (основној) школи. Томе у прилог он износи следећи случај: У лето те 1900. године он је у драгачевском селу Каони бацао камена с рамена, и само мало је било бољи у тој „утакмици" од стаситих Драгачеваца. За главног пропагатора оваквог такмичења, он са пуно похвале наводи њиховог учитеља, иначе његовог бившег ученика Вићентија Марковића, који, сем што ову врсту народне гимнастике негује код своје школе, то чини и на сваком скупу — код цркве или општинске суднице.[17]

Овакав став продужио се и у почетку овог века. Тако школски надзорник Мијајло П. Милошевић, подносећи у јулу 1904. извештај о посети школама у рудничком округу, оцењујући њихов рад у школској 1903/1904, пише:

„Гимнастика је тако рећи, сасвим престала. Она се претварала у дечје игре, које децу више кваре и праве их неучтивим и развратним. Игре изазивају (несмањено) смањење и кевељење (?), да је више пута то непријатно посматрати и слушати. Док се предавало гимнастичко вежбање, деца су била здравија и учтивија".[18]

Тадашњи надзорник чачанског округа, у исто време, у свом извештају од јула 1904, не обрађује физичко васпитање, ни као предмет. У одељку овога извештаја под насловом „Мере примењиване на физички развитак ученика", он се, ипак, дотиче ове проблематике, и износи следеће:

„У овом погледу наше основне школе бар у овом округу стоје и сувише трајаво. Да би наставници прешли програм и постигли што бољи успех концентришу сав свој рад на умно развиће ученика, телесно развиће остављају природи. Од толиких школа у овом округу свега сам у једној нашао и то једну једину гимнастичку справу — барне. Сав рад у овом погледу своди се на играње дечијих игара и нешто мало више некакве војничке гимнастике.

Но овај недостатак доста надокнађује код сеоске деце околност што су им куће по неколико часова удаљене од школе, те деци, која препешаче дневно по неколико часова и није потребна некаква друга гимнастика. Стога би се у овом погледу требало да обрати мало више пажње код градских школа, чија деца немају ни чистог ваздуха, а камо ли што другог за успешно телесно напредовање".[19]

И у чланку: „Народне школе у Србији 1906—7. године — по извештајима школских надзорника",[20] када се говори о такозваним „Споредним предметима", пише:

„У овим предметима надзорнички извештаји говоре махом укупно (цртање, лепо писање, певање и гимнастика), рачунајући их уобичајено у тзв. вештине. А те вештине, види се да и већина надзорника, као и већина учитеља не рачунају у озбиљне и важне предмете. Један надзорник врло лепо вели, да ту заблуду помажу и учитељске школе, делећи наставне предмете на главне и споредне. Код таквог схватања ништа није помогао ни распис МПС, којим је наређено, да се вештине морају обрађивати као и други предмети.

Часови ових предмета махом се замењују часовима „главних предмета" па се тек пред испит обрађују.

Часови гимнастике истина се и не могу у свако доба држати тачно по распореду, али се с тим послом иде даље, па се не држе ни кад се може. Старање за „науку" прогутало је старање за телесни развитак и здравље дечје."

За овакву наставу, која је била преовладајућа до Првог светског рата, говорило се често да од здравог и чилог ученика, какав је био при доласку у школу, он на крају постане богаљ по завршеном школовању.

II

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

Нешто боље стање било је у средњим школама овога краја, у Горњем Милановцу и Чачку.

„Гимнастика", као наставни предмет којим се обраћа пажња и на ову страну васпитања ученика средњих школа, први пут је била уведена 1844. године. Наиме, Закон о школама, „Устројеније јавног училишног наставленија", донет 23. септембра те године, под девизом да за ученике гимназија треба чинити све оно „што у њима пробуђује и крепи чувство и мисли за све, што је добро и лепо", озаконио је као школски предмет и гимнастику.

„Устројеније" је предвидело две врсте средњих школа: гимназију са шест разреда и полугимназију са четири разреда. У обе ове школе „телоупражњеније (гимнастика) предаваће се од I до VI разреда по свим степенима овог ходоженства".[21]

Као предмет, међутим, гимнастика је имала и један „недостатак". Она није била обавезна за све ученике. Уколико су то родитељи желели, на њихову молбу, ученици су могли бити ослобођени наставе овог предмета.

По доношењу „Закона" Попечительство просвештенија (Министарство просвете) је, у смислу његових одредби, предузело одговарајуће, потребне мере. Једна од њих је и била да се сва питања везана за наставу до детаља разраде. У том смислу је, крајем септембра 1845, Одбору просвештенија (Просветном савету) упућен захтев да предмете предвиђене законом прегледа са молбом да „и мњенија своја поднесе да ли цели одговарају". Истовремено је Одбор замољен да поднесе план „по ком се имају сачинити нови предмети". У том смислу, писало је даље у овом писму, поднеће „Одбор мњенија у каквом ће се струкама Начертанија (цртања), па и како у Гимнастики младеж Гимназијама обучавати".[22]

Али, овај посао није у потпуности завршен. Зато је поново, после две године, Попечительство просвештенија 1847. године, тражило од Одбора просвештенија да сачини план како да се предају предмети предвиђени програмом у „гимназијалним заведенијама". Да би тај посао што ваљаније био обављен, били су чланови Одбора, појединачно, задужени да о предметима поднесу своја мишљења. Да би то што ваљаније обавили, ови су затражили од Попечительства

да им набави литературу са стране, из иностранства. Био је поднет и конкретан списак те литературе.

Члан „коме је по закључењу Одбора предано сачињеније плана о томе, како ће се у Гимназијалним Заведенијама учећој се младежи предавати, по новом Устројенију училишном предписама Гимнастика" био је Атанасије Николић.[23]

Међутим, он је половином јуна те, 1847. године, јавио „Одбору да он без сходни помоћни дела план за овај у опште нов предмет сачинити неможе, а будући се међу послатим Одбору од Високославног Попечитељства књигама никакво дело о Гимнастики неналази, то Одбор најпокорније моли предхваљено Попечитељство, да оно изволи у списку наведена дела о Гимнастики набавити, а потом Одбору ради употребљенија послати".

Приложени списак садржавао је пет дела, најновијет датума, издатих 1843. и 1844. године, наравно у иностранству.[24]

„Устројеније" од 1844. остало је на снази до 1853. године. Петнаестог септембра те године донето је „Устројство Гимназије и Лицеја". Према одредбама овог закона, и даље постоје: гимназија, али сада продужена на седам разреда, и полугимназија, која и даље остаје са четири разреда.[25]

Овим, новим, школским законом, предвиђен је и нов предмет: „Војено учење и гимнастика". „Војено учење" је требало да се предаје у свих седам разреда, док је у V, VI и VII њему додавана и гимнастика.

Школски закон од 1853. године није донео прописане наставне програме. Њих су били принуђени да раде сами предавачи, наставници. Тек 1856. године предузима се општа акција да се програми, онако како су их замишљали појединци, сада усагласе: Резултат тога била су и „Правила" за рад у гимназијама и полугимназијама. Али, нажалост, Правилима гимнастика није била обухваћена. У образложењу, приликом њиховог доношења, Попечитељ просвештенија је написао и да „За егзерцир и гимнастику, кад тому време буде, прописаће Попечитељство просвештенија особита правила и ради удејствованија директору саопштити". Уствари, једноставно речено, телесно вежбање ученика није било у сфери интересовања школских власти.

Овој чињеници иде у „прилог" и став који је заузела и „Школска комисија". У захтеву, који је пред њу поставило Попечитељство просвештенија у вези „предавајени предмета", и мишљења о евентуалним изменама у њиховим наставним програмима, она уопште

није нашла за сходно, да се, поред других наведених предмета, окрене гимнастици, и заложи да се она уведе као предмет, равноправан осталима, у средњој школи.[26]

Све ово показује да и донети законски прописи у два школска закона, у 1844. и 1853. години, нису имали такву снагу да телесно васпитање уврсте у наставне предмете. Ову чињеницу илуструје, веома лепо, и извештај који је о извођењу наставе у школској 1861/62. години, објавило Попечительство просвештенија. У том извештају, објављеном у „Српским новинама" од 22. јуна 1862,[26a] о настави гимнастике у гимназијама се каже: „И гимнастика је ушла у ред предмета за предавање, но због оскудице у способним учитељима не предаје се".

Али, догађаји који су те године следили, особито проглашење ратног стања, указали су на потребу да народ буде способан за борбе које предстоје. А, за то је морао бити и физички способан. Зато је потреба и физичке спремности целе нације, па и у овом случају ученика гимназијалаца — добила све више у значају.

Од 1863. године ствара се у Србији сасвим нов однос према овој делатности, телесном васпитању. Не само у круговима државних органа, који су о томе имали да воде бригу, већ и у јавности, оформљује се позитивно мишљење о потреби неговања физичког васпитања. Овоме су допринела и сазнања о искуствима у напредним земљама Европе, где је настава ове врсте већ стекла право грађанства, а била и остварена у школској пракси.

Резултати овога су били да се низом законских прописа гимнастика уводи као школски наставни предмет, а у буџету државе обезбеђују се и средства, често пута и минимална. Све то, ипак, омогућује да ова грана креће напред. Обезбеђују се и средства за плаћање учитеља гимнастике у школама, мада она нису била довољна да у потпуности, на ширем плану, задовоље све потребе наставе. Још се, често и услед указаних потреба за штедњу, штеди у издацима за гимнастику. Али, сазнање стечено споља сагледавање потреба младог нараштаја нарочито, а и важност и значај наставе гимнастике били су нека врста стимуланса — да се спровођењу њеном приђе са више бриге и разумевања.

О потреби извођења наставе гимнастике пишу и истакнути интелектуалци онога времена. Међу њима су и лекари. Тако је др Јован Валента у поглављу своје књиге „Наука о чувању здравља" под називом „Движење тела" (кретање, покрет тела), износи и своје погледе на телесно васпитање. Он пише:

„Просвећене државе одавно примише вежбање тела као редовни предмет, ово је и сама Аустрија усвојила и увела у свим гимназијама движење тела. У нашем отачеству на тај важни предмет досад пристојна позорност обраћена није. Само се у војној школи, академији и београдској гимназији питомци уче вежбању тела, само се тамо находе сви стројеви и све зграде ради вежбања у скакању итд. На жалост и код наше народне војске, вежбање тела није још заведено. Мада редовна војска, већ то вежбање учи. Нашим чиновницима не би требало бољег средства ради одржања здравља но што је вежбање тела. Обраћамо се нашем високом правительству с покорном молбом, да благоволи тај предмет као веома важан увести у све школе и у народну војску.

Жељни бисмо били, видети у сваком месту друштво за вежбање тела, желимо да видимо и у народној војсци такво вежбање, јер га сматрамо као средство против разнежености и немарљивости, као средство које предупређује разне болести и слаб састав телесни, који би иначе као средство нашег назови цивилизованог живота следовати морала. Право изображење мора гледати и на тело и на душу, а не само на једно".

Најзначајнији је онај део текста који се односи на објашњење о томе како у школама учитељи могу без неке нарочите претходне спреме да упражњавају гимнастику са школском омладином.

Године 1863. дошло је и до преустројења гимназија. Те године је, 16. септембра, донет Закон о устројству гимназија. То је био један од закона у области просвете којима је кнез Михаило Обреновић желео да регулише више питања.

Иначе, ова област је имала видно место у законодавној активности кнеза. Њима је учињено неколико организационих и садржајних измена. Тако је већ у првом члану одређен основни циљ гимназије, а то је припрема ученика за „слушање виших наука", док је као друга обавеза означена потреба оспособљавања надлежни за државну службу. Учење у гимназији је прописано на шест година.

Наставни рад по новом Закону започет је већ у септембру 1863. Предмети који су предавани, обавезни по овом закону, били су следећи: 1. наука хришћанска, 2. српска граматика, 3. словенска граматика, 4. теорија прозе и историја српске литературе, 5. историја јестаствена, 6. историја српског народа с погледом на земљопис Србије, 7. општа историја с погледом на земљопис, 8. политички земљопис, 9. земљопис математички и физички, 10. геометрија практична с геометријским цртањем, 11. популарна физика, 12. рачуница, 13. математика, 14. експериментална физика с основама хемије и механике, 15. латински језик, 16. немачки језик, 17. француски језик и 18. краснопис и цртање. Осим обавезних предмета, министар просвете је био овлашћен да, према околностима, може наредити увођење, као предмета: црквено појање, музика и гимнастика. За њих би се бирали они ученици који имају „за то способности и склоно-

сти". За разлику од осталих предмета, њихова оцена неће имати утицаја на општу оцену и прелазак ученика из једног разреда у други.

Закон, сем што је, поред језика, обухватао и доста предмета практичне намене (предмети наведени под бројем 10, 11 и 14) имао је и један крупан недостатак. У њему није писало у ком ће се разреду који од ових предмета предавати, и са колико часова. Овај недостатак уклоњен је убрзо. У септембру те године послат је распоред предмета на разреде, број часова појединих предмета, као и садржај, односно шта ће се учити из кога предмета. Овим је, у неку руку, утврђен и наставни програм. Али, ни овом приликом није био одређен број часова за гимнастику. Ово је исправљено тек 1865. године. По допунама наставног плана од августа те године гимнастика је уведена са по два часа недељно.

Даљем развитку гимнастике у школама допринео је и Димитрије Матић, о чијем смо раду на овом послу говорили у претходним деловима овог рада. Он је 1868. године, објавио и дело „Наука о васпитању", у коме је потребу телесног вежбања објашњавао и из националних побуда.[27]

Са Законом од 1863. и Наставним планом из 1865. радило се све до 1873. године. У таквој ситуацији по наставу физичког васпитања, извршена је и обнова рада „реалне школе" у Чачку, у августу 1869.

Прве вести о извођењу овог предмета имамо из 1871. Оне су са два извора. У марту те године професор ове школе упутио је питање Министарству просвете — може ли дозволити ученицима Реалке да се обучавају у гимнастици, а за који посао услугу нуди бесплатно понтењерски поручник Светозар Љочић. Он је у близини Западне Мораве поставио (начинио) гимнастичке справе за вежбање својих војника, али је по распореду који је сачинио вежбао на овим справама са ученицима[28] основне школе и Реалке. Одговор Министарства је био „у АКТА".

О Светозару Љочићу извештавао је и учитељ Милован Петровић. Он је у листу „Школа", у броју 14, од 10. маја 1871, писао да „желећи и другима бити од користи, овај честити Србин узима на се труд да и толике друге обучава у тој вештини без икакве награде. Он је позвао учитеље основних школа и професоре реалчице у Чачку, да са својим ђацима, први од 4—6, а други од свршетка 7-га сахата долазе и уче се". После тога, писао је даље Петровић, „он обучава војнике и друге млађе грађане који то желе, а ми сви радо идемо на та вежбања".[29]

Овај начин рада вероватно је био у уској вези и са једном идејом покренутом 1869. Наиме, те године покренуто је спајање гимнастике са војним вежбањима у гимназији. У комисији која је имала задатак да ради на реформи целокупног школства било је мишљење да се с гимнастиком удружи и војно вежбање, и то почев још од трећег разреда гимназије. Као основа за ово били су још и неки ранији предлози, који су вукли корене још из 1853. године; и не само то, већ због тога што је таква пракса добила своју потврду у неким европским земљама.[30]

Проблем промене постојећег средњошколског законодавства покренут је 1873. године, када је прво дошло до измене наставног плана у августу, а затим, у децембру, и до измене закона.

Иницијатор измене ових прописа био је тадашњи министар просвете Стојан Новаковић. Он је у мају 1873. послао распис свим директорима и професорским саветима са питањем — шта би требало мењати у постојећем школском систему, обраћајући пажњу, поред осталог, и на наставни план.

Одговори су били различити. Резултат тога је био — да се у Министарству поново покрене раније поменута идеја о спајању гимнастике са војним вежбањем. У лето те, 1873. године увидело се да настава овог предмета у средњој школи не задовољава, да је запуштена, да се од наставе овог предмета не постижу користи за телесно и морално здравље ученика. Речју, не постиже се оно што се очекује. А као узрок наведен је недостатак спремних људи за то, као и неодређеност „и поготову оскудица правога програма".

Да би се ови, увиђени, недостаци отклонили још у следећој 1873/1874. школској години, „влада је његове књажеске светлости решила, да се предавање гимнастике у средњим школама споји са основама војног вежбања и да се повери људима војне струке", писало је у писму које је Министарство просвете половином августа 1873. упутило Министарству војске. У писму се ово министарство даље молило да одреди комисију чији би задатак био да изради програм гимнастике и војног вежбања у гимназији, а да при томе рачуна да он мора бити извођен са два часа недељно. Овај програм је био убрзо, после месец дана урађен, и послан Министарству просвете на преглед.

Комисија одређена од овог министарства, којој је на челу био Сима Живковић, управитељ Учитељске школе у Крагујевцу, а чланови Стеван Поповић, методичар ове школе, др Филип Тајсић, школ-

ски лекар, и учитељ гимнастике обеју крагујевачких средњих школа (Учитељске и Гимназије) Петар Предраговић, доставило је своје мишљење половином октобра 1873.

Само мишљење формулисано је у пет тачака. По тачкама, углавном, оно се састојало од следећег: 1) Све што је у програму предвиђено је потребно, нема ничег сувишног, деца неће бити преоптерећена; 2) да, уколико гимнастика буде обавезан предмет, од ње треба ослободити оне који имају веће телесне недостатке, као и све оне којима лекар за то изрекне забрану, краће или дуже; 3) да се у вежбањима уведе постепеност и умереност, да теже и опасније вежбе раде само они који су јачи и слободнији, а да се при опасним вежбама увек буде присутан наставник ради отклањања евентуално насталих опасности; 4) није ова комисија била сагласна са војном у погледу наставника и њиховог положаја, а сматрало се да више школа у једном месту могу имати једног наставника ради штедње, јер неће бити преоптерећен; наставници не морају бити искључиво војна лица, али би то требало да буду помоћници, и то она „за која се зна да су човечна". А, о њиховом изједначавању са осталим професорима, све ће зависити од законских услова, који буду постављени, и 5) дата је детаљнија разрада саме поделе вежбања, по појединим разредима.[31]

На овој констатацији се остало дуже времена, више од годину дана. У међувремену је, у августу 1874, донет нов наставни план, на основу кога је гимнастика и даље имала по два часа недељно.

Новоформирана комисија од два члана: капетан Димитрије Ђурић и професор Војне школе Фердо Михоковић поново је прегледала предложени програм телесног и војног вежбања и о њему поднела извештај почетком децембра 1874.

Војна комисија се у прве две тачке сложила са мишљењем „крагујевачке комисије". За трећу тачку је сматрала да треба да уђе у „Упутство". Што се, пак, тиче четврте тачке, војна комисија је сматрала да гимнастику треба да предаје војничко лице, а грађанско само у случају кад може да одговори свему што и војник. Исто тако је сматрала да „равноправност телесног вежбања јесте коренити услов за напредак", али се сложила са положајем професора који је био у „Извештају". За пету тачку је дата генерална оцена да ће „појединости пројекта рашчистити практика".[32]

Овај програм проучио је и министар војни. У своме писму, упућеном министру просвете почетком априла 1875, он је истакао да се уопште не слаже са идејом да се уз телесна предају и војна веж-

бања у средњој школи. При том је нагласио да у овој школи нема услова каквих има војска, да је механизам војног вежбања — низ тактичких захтева ... Стога је сматрао да у средњим школама „требало би да се предаје чисто телесно вежбање са неким малим, основним, војничким покретима, што би се имало удесити наспрам прилика школских уопште, и чему би поглавити циљ била очвршћење снаге и духа младићског, те тим створио добар елемент за војничке захтеве".[33] Са овим се почетком маја сложио и дао своју сагласност и министар просвете, остављајући да министар војни програм скрати или прилагоди. Тако је преписка око увођења војног и телесног вежбања текла и даље — како би се нашао компромис између жеља и могућности.

У лето 1875. у Министарству војном сачињен је нови програм, и 23. августа упућен Министарству просвете.[34] Овај војни програм коришћен је и у средњим школама, јер за њих није постојао прецизан програм наставе. Наставу су изводила иста лица која су у војсци била задужена за гимнастику.[35]

Али, захтеви које су војна правила постављала били су сувише тешки, јер су за то недостајале гимнастичке справе, као и подесне просторије. Све је то довело до тога да се, ипак, увођења војног и телесног вежбања у средњим школама пролонгира. Тражен је компромис, који би усагласио жеље и могућности. Ово је најбоље изразио министар војни Тихомиљ Николић у јануару 1876. када је обавестио министра просвете да се са реализацијом војне наставе у средњим школама закаснило, а да на то утичу и политичке прилике које намећу припреме за ступање у рат са Турском. Зато је предложио да се одмах отпочне само са практичним војним вежбањем у последња два или макар једном разреду средњих школа, и то за све истовремено, због недостатка наставника.[36]

Окршаји у ратовима 1876. и 1877. указали су на потребу да се српска школска омладина боље припреми кроз васпитни процес за борбе које су јој предстојале. Ова замисао убрзо је реализована. Поднета је законска одредба да у средњој школи отпочне војна обука ученика.

Нов закон о уређењу гимназија, усвојен у марту 1881. године, донео је нов обавезан предмет за све ученике, са повећаним бројем часова него до сада. Овај предмет, гимнастика и војно вежбање, на основу наставног плана утврђеног у августу те године, предвиђао је за његово остварење по три часа недељно.

Али, поставио се један проблем: док је за предавање гимнастике постојао програм, за војничко вежбање нису постојали никакви прописи, ни програми. Зато је већ у септембру тражено да се што хитније од стране војних лица сачини такав програм. Но, ипак се стало на становиште да то треба да учини једна „мешовита комисија". Споразумом оба министра одређена је комисија са задатком да уради предлог наставног програма за телесно и војно вежбање. У њу су ушли: директор београдске гимназије Светозар Милосављевић, наставник телесног васпитања те школе Љубомир Илић, генералштабни пуковник Димитрије Ђурић и капетан Фердо Михоковић.[37]

Комисија је завршила рад почетком 1882. године. Њен предлог је, затим, разматран на Главном просветном савету у фебруару, када је и усвојен. Обавештивши о овоме министра војног у марту, министар просвете га је молио за помоћ у његовом остварењу. Молио је и тражио за овај рад известан број официра и подофицира. На списку школа, са назначеним бројем часова, нашле су се и школе у Чачку и Горњем Милановцу.

У априлу нови наставни програм за гимнастику и војно вежбање био је достављен од стране Министарства просвете школама. Наставнике за његово извођење поставио је министар војни у лето 1882. За свој рад официри су били и награђени. Онај у Чачку са 480, а онај у Горњем Милановцу са 240 динара.[38]

Међутим, већ 1883. године указала се потреба за измену програма. Њу је условио нови „Закон о устројству војске", донет у јануару те године. Према чл. 72 овог закона било је прописано да се у средњим школама, ради обука у оним знањима која су потребна резервним официрима, предаје и „војна гимнастика са практичним вежбањем из егзирцира и ратне службе".[39]

Војно и телесно вежбање, применом оваквих законских норми, временом је изгубило све оне елементе гимнастике која је у себи садржавала, и утопило се у чисто војну наставу. Ради њеног што тачнијег испуњења, „пошто старешине средњих школа, које су позване да воде непосредни надзор над предавањем наука у школи, нису стручне у гимнастици и војничком вежбању", министар војни је у јануару 1884. тражио сагласност за то да постави надзорнике за војна и телесна вежбања. Они би водили надзор над наставом и присуствовали испитима, а одређивани су из редова стручних официра гарнизона у коме се школа налази.[40]

На основу овога, почетком марта 1884. одређен је за школу у Чачку мајор Јован Хаџи Димић. За Горњи Милановац није одређен надзорник, јер у том месту није било старијег официра.[41]

Резултат рада надзорника био је да су они већ у јесен те године сугерисали измене у наставном програму овог предмета. Њихове примедбе су биле вишеструке, али су се најважније сводиле на то да се скрати програм телесног вежбања, да војно вежбање буде обавезан предмет, као и да многе школе немају потребне и прописане справе за гимнастику.[42]

То је био основ на којем је у новембру формирана мешовита комисија, састављена од представника два министарства, војног и просвете, са циљем да преради програм. Са предлогом комисије у децембру се сложио министар војни, али је министар просвете у фебруару 1885. ставио на њега одређене примедбе. Међутим, у јеку рада на овој реформи избио је, 1885. године, српско-бугарски рат, који је овај посао одложио на дуже време. Услед ратног стања, школе су обуставиле рад због оскудице у наставном особљу (које је мобилисано) или због тога што су многе школске зграде постале болнице и прихватилишта за рањенике.

Проблем нове наставе у средњим школама поново је актуелизован почетком 1887. године. У фебруару те године министар просвете је, по сугестији министра војног, обновио наставу војних предмета.

Све школе су обавештене да је „чланом 87, тачком а) закона о устројству војне прописано да ђаци који сврше нижу гимназију или реалку, морају свршити уједно и сву репрутску обуку, а ђаци који сврше вишу гимназију....., морају свршити у исто време и подофицирску школу за чин резервног пешадијског поднаредника".[43]

На основу овог, и министар војни је одредио предаваче за све средње школе и наредио им да отпочну предавање војних знања по програму који је утврђен.

По томе програму, циљ војног вежбања је „да младиће физички развија, снажи и да им да спреме из војног знања". Војно вежбање у средњим школама је обухватило „гимнастику и неке чисто војне предмете". Гимнастика је обухватила следећих осам делова: телесно вежбање без оружја, телесно вежбање са оружјем, борбу с пушком, гимнастику на справама, трчање и скакање, радњу са ђуладима, волтижовање и пливање. Чисто војничких је било пет: пешачки егзерцир, гарнизонска служба, настава за гађање, ратна служба и дисциплинске уредбе.[44]

Али, ни овај програм није био дуга века. У следећој, 1888. години дошло је до промена у гимназијском образовању. Учење у гимназијама је повишено на осам година, уместо ранијих седам. Уз ову промену, донет је и нови наставни план. По плану од септембра 1888, учињене су и промене у броју часова. У њему је предвиђено да од I до IV разреда настава буде заступљена са по четири, а од V до VIII разреда са по три часа недељно.

На основу ових, нових, законских одредби министар војни је у новембру 1889. саставио и нови програм војне наставе у средњим школама. Разлика у овом новом, у односу на стари, била је што су у њему била уведена и нека основна теоретска знања. Овим се желело да се искористи зимски период, када би се то предавало у учионицама.[45]

За овакав предлог програма затражено је мишљење и министра просвете Он је оцену препустио комисији коју су сачињавали: ректор богословије, управитељ учитељске школе и директори свих београдских гимназија и реалке — Јак. Павловић, др Н. Петровић, Ђ. Козарац, Мил. Р. Маринковић, Д. Плајан и В. Бакић.[46]

Основни став ове комисије био је: да се нов програм не разликује много од оног који је у употреби, не би било корисно да се мења усред школске године, а непотребно је уведена у нижој гимназији војна теорија, која није за дечији узраст. Такође је напоменуто и то да, пре него што се утврди сталан програм за војно вежбање, треба детаљно проучити како се то ради у иностранству, како би користило и ученицима и народу, или да се војна настава одвоји од телесног и војног вежбања.

Министар војни, по добијеном мишљењу комисије, дао је сагласност за проучавање проблема у иностранству. Но, ту се појавио проблем недостатка финансијских средстава. Потврдио је и своју сагласност за одвајање наставе. У том случају сматрао је да телесно вежбање треба да предају стални учитељи, а док се то не реши, наставом, као и до тада, треба да руководе официри.[47]

Договор два министра резултирао је почетком 1890. године стварањем новог, привременог програма за војна и гимнастичка вежбања. У јануару он је упућен свим средњим школама са циљем да буде предат свим наставницима овог предмета, који треба према њему да се управљају.

Међутим, у току 1890. године дошло је до промене које су битно измениле наставу физичке културе у средњим школама. Пре-

лом у овом учињен је доношењем Закона о устројству војске од 15. априла 1890.[48]

Одредбе у Закону, којим је замењен онај из 1887. године смањиле су велику потребу за резервним официрима који су се добијали у школама. Поред тога, заведена је од стране владе и строга штедња у утрошку државних финансија. Ове две чињенице вероватно су биле основ из става који је заузео тадашњи министар војни генерал Сава Грујић, који је закључио, у писму достављеном у мају министру просвете, да дотадашњи систем војне наставе у средњим школама треба да буде напуштен и да треба израдити и усвојити сасвим другачији.[49]

Министар просвете усвојио је предлог који му је упућен и, на основу сагласности оба министра, одређена је комисија која је требало да приступи реформи војне наставе у средњим школама. Са каквом се озбиљношћу пришло овом послу, говори и сам састав комисије. У њој су били војници: Јован Мишковић, ђенералштабни пуковник (он је у неколико махова био и министар војни), Јован Ковачевић, мајор, Коста Јокић, поручник, и цивили: др Богдан Гавриловић, професор Велике школе, и др Никола Ј. Петровић, директор Друге београдске гимназије и истакнути научни радник.[50]

Овај посао Комисија је завршила крајем августа доневши, као свој предлог, три документа: 1) Пројект Закона о војном вежбању и настави у средњим школама, 2) Програм војне наставе за средње школе, и 3) Програм војне наставе у Великој школи.

Материјал са овим предлогом био је прво, почетком септембра, упућен министру војном. Он је цео материјал упутио, половином септембра, министру просвете, са молбом за мишљење о њему. Истовремено је предложио да настава по овоме почне 1. октобра 1890.[51]

Међутим, неодговарање министра просвете створило је недоумице код војног министра генерала Саве Грујића. Он га је у своме писму од 20. новембра подсећао да су школе одавно почеле да раде, али да се војна настава у њима не обавља. Истовремено је молио министра просвете да предложи на који начин ова настава може да се продужи по програмима који су предложени. Али, одговора није било.[52]

Министар просвете је искористио ситуацију која је настала крајем јуна 1890. Наиме, на основу његовог предлога, са којим се сложио и министар војни, почетком јуна донета је одлука да престане настава војног вежбања, да се крајем јуна сви наставници овог предмета у средњим школама разреше дужности. Као разлог за овакву

одлуку је наведено то што се „има да приступи преустројству ове наставе", а са тим у вези да се промени и положај наставника овог предмета.

Пошто је настава војног вежбања прекинута крајем јула,[53] она, као што смо видели, није у новој школској години ни настављена. Ургенције војног министра остале су без одјека. У новембру је и сваки даљи разговор о овоме био прекинут. Тиме је питање војне наставе било скинуто с дневног реда.

Како се све ово одражавало у раду средњих школа чачанског краја?

Прве податке о активности на овом подручју имамо, како смо то већ изнели, из 1871. године, када је поручник Љочић на обали Западне Мораве поставио гимнастичке справе за војнике, а чијим су се вежбама придружили и ученици Чачанске гимназије.

Али, организоване наставе још задуго није било. Буџетом школе место наставника било је планирано, али на мало чудан начин. У пројекту буџета за 1875. годину, који је школа доставила министру просвете стајало је и следеће: „Плата за учитеља гимнастике и певања(?) само је за ову годину изостала а увек је до сада била одређивана с тога држим да и за идућу годину у буџет стави до 2400".[54] Али, ни планирање плате није обезбедило увођење наставе.

Стање у гимназији најбоље је изнео министарски изасланик Јос. Пецић у своме извештају од јуна 1875. рекавши: „Гимнастика и певање остали су судећи по распореду часова незаступљени. За ове предмете није било наставника".[55]

Ова се ситуација није мењала ни каснијих година. За доказ може послужити и извештај који је Васа Филиповић, директор Чачанске гимназије, поднео у јуну 1880. Министарству просвете, где се каже:

„Певање, музика и гимнастика нису досад у овом заводу предавани, стога професорски савет и не може о успеху тих предмета говорити. Али ако би се за ове вештине нашло спремних наставника који би ове предмете с успехом могли предавати, професорски савет изјављује најтачнију жељу, да се такви учитељи одмах поставе, јер је сасвим јасна ствар да би ти предмети били ученицима од користи, пошто је досад успех а и корист из тих предмета свугде довољно осведочен".[55а]

Но, у лето 1880. године био је из Алексинца у Чачак премештен за професора српског језика Сретен Пашић. Иако није био наставник гимнастике, он је својим радом настојао да што више учини на њеном популарисању. Ево шта је о томе написао у своме делу „Гимнастика и јуначке игре":

„Старинске наше јуначке игре, бацање камена и скакање, још су овде биле у пуном јеку, а кад нам дође и др Лаза Илић, лекар, склописмо мало гимнастичко друштво, наместисмо справе у врту доктора Кужеља, који нам је ту услугу бесплатно учинио, као велики пријатељ гимнастици. Недељом и празником скупљао се у томе врту повећи број грађана и чиновника, те смо проводили време у вежбањима на разбоју и на вратилу, бацали са камена и скакали. Ја и др Лаза бацали смо најдаље тешкога камена с места; ја сам скакао најдаље с места. Жуја месар из трке, а Васа Гавриловић, трговац преко клупе (то је научно скакући сваки дан у својем дућану преко прага) и бацао је најдаље камена обема рукама омаушке, трчећи".[56]

Први наставник у Чачанској гимназији био је постављен тек у августу 1882. То је био пешадијски потпоручник Чедомир Пејовић, као наставник војног и телесног вежбања. Његов помоћник у настави био је, такође истог дана постављен, Светозар Томовић, пешадијски наредник. Пејовић је остао на овом месту до марта 1883. године када је премештен у Крагујевац. На његово место постављен је за наставника Никола Стојановић, капетан I класе.[57]

Ипак, у извођењу наставе војног и телесног вежбања у школи било је проблема. Требало је прво решити проблем девојчица — ученица. Наиме, школске 1878/79. године у ову школу су први пут ступиле и ученице. Програм телесног и војног вежбања није био предвиђен за њих. Зато их је директор Филиповић ослободио ове наставе. О томе је обавестио министра просвете у новембру 1882. Исто тако, писао је у том извештају Филиповић, он је од ове наставе, за извесно време, ослободио и оне ученике који пешаче из села до школе и натраг. Као разлог за овакав поступак према овим ученицима, он је навео следеће чињенице: за часове овог предмета одређено је време од 4—5 сати по подне. У зимско време тада већ пада мрак. Ученици који путују морали би ноћу да се враћају кућама, и то није упутно.

У своме одговору министар је препоручио директору да направи такав распоред да ови часови буду у времену од 11—12 часова, макар два пута недељно. По његовом мишљењу, у наставу би могле да буду укључене и ученице — могле би се учити телесним вежбањима, осим оних која нису за њих.

На ово је следио одговор директора Филиповића, у децембру. Ученике—путнике ослободио је наставе само за време док су дани кратки и док је време рђаво. Успео је и да убеди родитеље да нађу за своју децу стан у вароши, тако да сада само још три ученика путују. Иначе, зими се ради у школском ходнику, доста се кубури и „не може се као у пољу то радити". Не слаже се — каже — ни са променом распореда часова због три ученика.

Што се тиче ученица, он их је ослободио, јер зна да и њихови родитељи нису за то да им деца уче телесно вежбање. Ако се мисли да и оне треба то да уче, онда им треба одредити засебан час, да оне то раде увек у школи, а не на отвореном пољу, јер их је мали број, има их само 10. На овако образложење и министар је дао своју сагласност. „Женска деца да не уче гимнастику пошто није удешена за њих", писало је у његовом одговору.[58]

И следеће 1883. године, иако је — по извештају директора — већина ученика показала наклоност према овом предмету, редовне наставе није било.

У времену од 1884. до 1886. као наставник радио је у школи поручник Тимотије Новаковић. Њему као надзорник постављен је у мају 1886. мајор Алекса Савић.[59] Новаковића је 1887. заменио Радован Михајловић, да га новембра исте године замени поручник Никола Димитријевић, који је на овој дужности остао до 1890. У овом међувремену (1886—1890) као надзорници су били: капетан Михајло Радуловић, мајор Ђура Димић и мајор Михаило Барјактаревић.

Својим расписом, почетком марта 1888, министар просвете је обавестио школу о учињеним, у сагласности са министром војним, изменама у наставном програму војног и телесног вежбања. Њима је било предвиђено да ђаци до VI разреда вежбају са дрвеним пушкама, а тек од тада да почне „вежбање истинским оружјем (пушком)", јер од тада „развијенија физичка снага ђака то допушта", да се „дисциплинарна уредба" предаје од V разреда, а да ће се у школама „предавати само они војнички предмети, који се и могу практиковати".[60]

Позивајући се на овај распис, поручник Никола Димитријевић је упозорио у новембру 1889. године да школа још није добила дрвене пушке за обуку ђака, да нема одређене собе за рад преко зимске сезоне, а нема ни гимнастичких справа (ни собних ни пољских), па је, због тога, принуђен да ради пешадијски егзерцир без оружја, закључно са војном обуком, и телесно војно вежбање. Предложио је да се ово вежбање прекине до 1. априла следеће године, јер је немогуће радити по киши, блату, лапавици, снегу, догод се не направе посебни локали за обављање овог вежбања, а то захтевају и интереси државне касе, јер би и он и помоћник незаслужено примали плату.

Заступник директора ове школе Васа Филиповић обавестио је 14. новембра 1889. године министра просвете о стању ове наставе. Он је доказивао да се у јесен и зиму часови телесног и војног вежбања не могу уредно одржати, због киша и због хладноће. У школи

нема сале за гимнастику (као и у осталим школама у унутрашњости). Покушава се да се ради по ходницима, истицао је. Овакав рад ђацима не користи. Не могу да раде сви, изложени су назебу, а наставници узалуд примају плату. Надзорници телесног и војног вежбања, одређени од команданта, готово преко целе године не дођу да виде шта се ради и како се ради, већ се, „изговарају да су оптерећени својим канцеларијским пословима". Стога предлаже да се сваке године од 1. новембра до 1. априла обуставе предавања телесног и војног вежбања и да се за то време наставницима не издаје плата.

Усвајајући ове разлоге, министар просвете је предложио, у децембру 1889. године, министру војном да разреши наставнике телесног и војног вежбања до 1. априла, јер се разлози директора Чачанске гимназије односе на све средње школе.

Поводом овога, министар војни је тражио, половином јануара 1890. године, изјашњење од надзорника војног и телесног вежбања у Чачанској гимназији. Питао је колико је пута обишао рад тамошњег наставника. У исто време је тражио изјашњење од наставника Николе Димитријевића: да ли су му познати прописи о подношењу предлога ове врсте, као и време кад их треба подносити.

Одговор Димитријевићев је гласио:

„Од новембра месеца 1887. год., па до данас, ја сам обављао, а и сада обављам дужност наставника војног вежбања у овдашњој нижој гимназији.

Када сам ову дужност примио, ја сам предавање држао по распореду наставе из фебруара месеца 1887. године. (Но 544 шумадиске дивизије), који је распоред заснован, по предспису Г. Министра војног ФБНО 3056 од исте год.

У марту месецу 1888. године за рад наставника вежбања, добио сам од директора гимназије у копији решења Г. Министра просвете и црквени послова П Бр. 1562. Коју копију у прилогу под 1. прилажем којим се наставни програм мења и теоретска настава укида до V разреда гимназије; о чему сам усмено известио бившег надзорника пешадијског мајора г. Бурђу Димића, који ми је наредио: да се по овом управљам. — И да сам се по овом наређењу управљао дакле ово тврди да сам непосредно налоге о настави и вежбању примио од директора. А ово још боље утврђава и садашње наређење Г. Министра просвете и црквених послова од 12. јануара ове год. П бр. 782. са којим ми је директор предао „Привремени програм војне наставе у средњим школама."

Дакле са ових разлога, а у духу саме ове манипулације, ја сам сматрао за дужност, да приложени мој реферат поднесем директору школе; а овај је требао да спроведе надзорнику војног вежбања, а зашто он то учинио није. Он то треба и да објасни.

У овдашњој гимназији нема справа гимнастички, како пољски тако и собни, нити су до сада послате дрвене пушке које су прописане споменутим решењем г. Министра просвете Пбр 1562 и према томе, ја сам од априла месеца 1888. год. па све до данас, и данас радио са ђацима „Телесно вежбање". Јединачну врстачну и војну обуку, и то сам обављао 16. часова недељно (та-

ко да су ове радње ђацима постале монотоне, а и факт је да деца воле промену а ова би била да је овдашња гимназија снабдевена прописаним справама.

Све ове побројане радње могао сам са ђацима радити, само по лепом и топлом времену, а никако у времену елементарних појава.

Пошто је за неко доба наступила киша нисам могао обављати ово вежбање, са ђацима, тим пре што су махом деца: гола боса и врло танко одевена ја сам био принуђен да поднесем приморан мој реферат, у здравственом интересу ђака, а и да би скинуо са себе моралну одговорност.

Све што сам у мом реферату навео у истини и достоји јер је то потврдио и директор овдашње гимназије у свом спроводу № 277 а мислим да ће и кандидат као надзорник овог вежбања потврдити.

Истина да сам се ја у рапорту мом изразио о хонорару, о коме нисам био надлежан да своје мишљење дајем, а зашто сам ово учинио молим да објасним.

Пре два три дана него што сам написао и поднео реферат ја сам ово питање увео у дискусију међу наставницима овдашње гимназије који су ово моје мишљење одобрили, али ми је том говору један напомињем сада који рекао „Факат је: да се војно вежбање зими неможе вршити, кад већ нема зато одређена соба и справа али драги Г. официру неби требало зато време и награду да примате".

Ова примедба дотичног наставника дарнула ме је и ја сам казао да ћу навести да зато време и награда нетражим. Што сам и учинио.

Овом приликом слободан сам уверити команданта да са мојим рефератом, нисам имао тенденциозне намере већ чисто искрене и патриотске.

Ово је мој учтиви одговор.

25. јануара 1890. год.
Чачак

Никола Димитријевић
Ађут. Поручник"

Барјактаревићев одговор:

Помоћнику шумадијске дивизијске области. — према предњем препису Г. Министра војног и команданта шумадијске дивизије част ми је послати му изјаснање пешад. поруч. Г. Николе Димитријевића, као и своје у следећем:

Изјази заступника директора Чачан. ниже гимназије, које је он употребио у писму своме упућеном на Г. министра народне просвете ниуком случају не могу се односити подписатом пошто је Г. Филиповић примио дужност директора Чачанске ниже гимназије тек 22. септембра 1889. год.

У септембру, августу и октобру мцу. пр. г. потписати ниједан пут није обишао рад наставника на вежбању а из разлога, што је службом спречен био: наиме, што је од 9. па до 23. августа пр. г. провео у округу у ревидирајућој комисији за опис позива, што је од 23. авг. па до 28. септембра пр. г. радио на позивима и што је од 26. септембра па до 1. новембра пр. г. као надзорник вежбања провео код обвезника II позива I и II батаљона.

26. јануара 1890. год.
Чачак

Командант мајор
Мих. Барјактаревић"[61]

Епилог свега је следећи: министар војни је доставио 10. фебруара 1890. министру просвете наредбу за надзорника и наставнике војне наставе, по којој су надзорници били дужни да посећују наставнике сваког месеца, а наставници су обавезни да долазе на часове тачно по школском распореду, без обзира на њихову редовну службу.[62]

Велику тешкоћу у спровођењу наставе телесног и војног вежбања причињавао је недостатак гимнастичких справа. Директор ове школе Ст. Симић молио је крајем марта 1888. општину да о свом трошку направи гимнастичке справе. Општина је одговорила почетком априла 1889. да је донела одлуку да подигне ове справе. Међутим, пошто су зграда и двориште ове школе тескобни и нема довољно простора за справе, грађење справа је одложено до лета 1889. године, када се буде подигла нова зграда за основну школу. Директор школе је тог месеца обавестио министра просвете да се због недостатка гимнастичких справа неће моћи предавати гимнастичка вежбања. Препоручено му је да се предаје само војно вежбање.[63]

Заступник директора, професор Васа Филиповић ургирао је 2. јануара 1890. на акт од 15. новембра 1889. тражећи код министра просвете да се у овој школи разреши наставник војног вежбања (као у свим школама). Интервенисало је и Министарство просвете, али је министар војни објаснио 12. јануара 1890. да наставници војног вежбања нису од дужности разрешени до 1. априла зато што су у међувремену послата два привремена програма на одобрење, по којима се ова настава има регулисати. Када би се предлози појединих наставника као чачански делимично усвајали, објашњавао је даље министар војни, онда би се наставни план врло често мењао и не би имао примене за све средње школе. Ни хонорар наставника војног вежбања није регулисан по месецима, него је цифром одређен на годину у 480 динара, без обзира на број разреда и број недељних часова. Када би се хонорар укинуо за поједине месеце, онда би у месецима преко лета требало овај хонорар увећати. „Било би неправилно да се за 6, 8 па и 10 часова недељно плаћа само 40 динара месечно. Уз то као неумесно не може се укинути настава војног вежбања у фебруару и марту, јер тада има и лепих дана, а у неким школама постоје и пространи ходници који се могу користити за вајну обуку као у касарнама".[64]

У Горњомилановачкој реалки, мањој школи, било је и мање проблема.

Од њеног отварања, школске 1879/80, у њој се предаје гимнастика. Из извештаја поднетог за ту школску годину од стране директора Марковића у јуну 1880. сазнаје се да је она „драговољно" предавана, а да су ученици „нарочито у цртање и гимнастику уложили велики труд и стрпљење да што више науче. Једва се чекало кад ће доћи часови ове две вештине".[65]

Мали застој настаје следеће две школске године, када гимнастика није предавана, јер није било наставника. Реагујући на ово, заступник директора Ђ. Врбовац је у писму упућеном Министарству просвете писао да, ако се околности не измене, она се још неће предавати и његови ученици обучавати и у овој вештини. Од какве је потребе гимнастика, за физичко развиће ученика свакако је јасно, писао је он, као и то да је „настави задатак старати се да са интелектуалним развићем и физичко развиће паралелно иде".[66]

Прихватајући ове разлоге, Министарство је поставило наставника. Врбовац је обавестио Министарство о његовом доласку, рекавши да нема више сметњи за ову наставу, и да су предавања отпочела почетком септембра 1882.[67]

Тај новопостављени наставник, који је у школу дошао у августу, био је пешадијски потпоручник Милутин Обрадовић. На овој дужности он је остао до марта 1883. године, а на његово место је у априлу те године постављен артиљеријски потпоручник Ђорђе Вукосављевић.[68]

Године 1884. и до фебруара 1885, када је постављен за надзорника, ову наставу је предавао капетан Лука Лукић. Новопостављени наставник је по избијању ратног сукоба премештен, по потреби службе, у Крушевац. Димитрије Терзић, пешадијски поручник, изразио је жељу да он овај предмет предаје бесплатно, до повратка наставника који је на војној дужности у Крушевцу, „јер гимнастика за ову годину није никако предавана". Његово заузимање примљено је са захвалношћу у Министарству и одобрено у фебруару 1886.[69] Терзић је за сталног наставника у овој школи постављен у мају те године. Истовремено је за надзорника постављен мајор Петар Радивојевић.[70]

Од 1887. до 1890. године — после Терзића — предавао је наставу војног и телесног вежбања Павле Јаковљевић. Незадовољан својом платом, он се у августу 1889. обратио директору школе са молбом за повишицу. Његова тврдња, на којој је заснивао молбу, била је да у целој Србији наставници ових вештина у нижим гимназијама имају месечно, као хонорар, по 40 динара, а он једини тај посао обавља за 30 динара, а да при том нема ни помоћника. Његова молба за изједначење са осталим наставницима ове струке била је упућена Министарству, али је остала без одговора.[71]

После периода обуке у војним вештинама наступило је дуго двадесетогодишње затишје у физичкој активности ученика средњих школа у овом крају. После 1890. године гимнастика је била скоро

потпуно заборављена. То није била посебна карактеристика само за ово подручје. Она је била, што не можемо рећи за друге активности, ван сфере интересовања надлежних државних органа.

Ово се најбоље огледа на покушајима који су чињени у току двадесетих година. Тако, на пример, војска је поново покушала да 1893. године оживи мисао о војним вежбањима. Чак је образована и заједничка комисија Министарства војног и Министарства просвете, али се остало само на томе.

Долазило је и до разних колебања у наставним плановима и програмима за средње школе. Настале су и промене у Закону о средњим школама. Особито је карактеристичан онај из јула 1898. Чачанска гимназија је сведена на шесторазредну, а Горњомилановачка — која је 1896. укинута, а затим радила као приватна — овим законом је коначно укинута.

Но, ова, 1898. година, сем што је позната по законској активности, карактеристична је и по једном ставу, који је заузело Министарство просвете у вези наставе физичког васпитања.

Професорско друштво је у мају 1897. покренуло једну иницијативу. У писму министру просвете, поред осталог, стајало је да је у нашим средњим школама занемарена, управо сасвим испуштена из вида, једна страна васпитања, а то је физичко васпитање. Затим је истицано — да од када је занемарено физичко образовање ученика „драстична несразмера између умног и физичког рада у школи, може се рећи достиже до врхунца свога". Износећи још низ аргумената, тражено је да се ова занемарена настава поново уведе у школе.[72]

Као одговор на ово, мада скоро после годину дана, упућен је у марту 1898. распис Министарства просвете свим средњим школама. Овај распис, под насловом „Гимнастика и игре", пошто је изнео низ корисности телесних вежбања, истичући да је оно „ученицима као умним посленицима, тако преко потребно после заморних школских напрезања", упућивао је директора и наставничке колегијуме да бригу и старање о овој „истакнутој мисли" оживотворе.

Износећи, даље, низ начина којим би се то могло остварити, оно је изнело да би у њему могли да учествују сви и ученици и наставници заједно. „Нека се наставници не плаше чак и свог, разуме се, пажљивог и уздржљивог учешћа, у ученичким играма и забавама; њихов ауторитет ту неће опасти а без сумње ће добити у ученичкој љубави и наклоности",[73] истиче се.

У штампаном извештају Чачанске гимназије за школску 1897/98. констатовано је да је ова препорука Министарства примљена, али нема речи да ли је нешто од ње остварено.[74]

Школски закон из 1898. године, који је увео обавезност наставе гимнастике,[75] његове касније измене нису оставиле било каквог трага у настави телесног васпитања. Она остаје и даље „заборављена ствар".

Најбољу слику оваквог стања налазимо у извештајима школског лекара Александра Богдановића. Тако у извештају за школску 1903/1904. он каже:

„Приликом главних прегледа ученика у почетку и на свршетку школске године запажено је, да су ученици телесно већином слабо развијени, да су им мишићи лабави, и т.д. Овоме се не треба чудити, јер ученици немају никаквог телесног вежбања. Треба се одмах постарати да ученици добију наставника, који би их вежбао у гимнастици, а то је у толико лакше, што су овде два батаљона војске, па би један од г.г. официра могао примити ту дужност".[67]

У извештају за 1904/05. он констатује следеће:

„Тим прошлогодишњем извештајем тражено је уједно, да се настави један наставник, који би вежбао ученике у гимнастици, али је тај захтев остао вероватно у интересу штедње глас вапијућег у пустињи. А штедети, кад се тиче телесног развића свога подмлатка грех је. Као што се може јасно видети из другог табеларног прегледа, од 161 ученика чачанске гимназије већа је половина средње и лоше конституције и за ове је неопходно потребно телесно вежбање, како не би остали јадни и кржљави, од којих ни цару харача ни Богу колача. Надати се, да ће се ове школске године поправити, што је прошле године пропуштено".[77]

У извештају за 1905/06. годину он, такође, износи своја запажања о телесном развоју. За правилно телесно развијање школа „се старала" набавком 80 скамија Rettig-овог система, у којима су смештени ученици по својој висини, каже Богдановић".[78]

Ситуација у погледу наставе остаје непромењена, значи нема никакве активности, до марта 1911. Решењем министра просвете, на дужност наставника гимнастике ступио је 1. марта те године Љубиша Пурић, привремени учитељ основне школе.[79] На тој дужности он је био и у школској 1911/12.

У школској се 1912/13. не спомиње нико као професор за овај предмет. Почетком нове школске 1913/14. тачније речено, 18. октобра 1913, за овог привременог учитеља гимнастике долази Фердо Секованић.[80]

Наставник Пурић вероватно је подигао интересовање за гимнастику међу ученицима. То се може закључити и из извештаја о екс-

курзији коју је у мају 1912. године извело 19 ученика V и VI разреда — у Ужицу где су 21. маја присуствовали јавном часу ужичких „Соколаца" на вашаришту код Ђетине.[81]

Један крупан догађај у том истом периоду нисмо успели да утврдимо кад се одиграо. У Чачку је било формирано и соколско друштво, што је значило видан напредак. То сазнајемо из извештаја за 1913/14. школску годину, у коме се каже: „Соколска група ученика ове гимназије давала је концерт у Краљеву". Нажалост, нема датума када је то било.[82]

У Чачку је од августа 1907. до школске 1911/12, као што знамо, постојала и приватна Женска гимназија. Но, из материјала нема никаквих трагова да се у њој поклањала пажња телесном васпитању.

Обновљена Горњомилановачка гимназија није у школској 1912/13. години имала гимнастику. Али, већ следеће школске године тај пропуст је надокнађен. У септембру 1913. ове се наставе, као хонорарац, прихватио Љубомир Ивковић, иначе инжењер по занимању.[83]

Целокупна ова захуктала активност, нажалост, избијањем ратног сукоба 1914. године, биће на дуже време прекинута.

НАПОМЕНЕ

1. Архив Србије, Министарство просвете (у даљем тексту А. С, МПС) Ф IV р. 515/868. У раду на овим „Прилозима" коришћени су и материјали из истраживања Никодија Трујића о физичкој култури у школама Србије, које нам је г. Трујић уступио, на чему му се, и овом приликом, захваљујемо.

2. АС. МПС Ф III р. 557/869. Овај распис је упућен свим начелствима округа, с тим да се сваком учитељу и учитељици преда по један примерак, уз по једно „Упутство за телесно вежбање", као и да се тако исто (распис и упутство) свакој општини у округу достави.

3. АС, МПС Ф VII р. 102 ½/1871.

4. АС, МПС Ф VI р. 256/872.

5. Исто.

6. „Српске новине", Београд, 5. мај 1873.

7. АС, МПС Ф VII р 224/873.

8. АС, МПС Ф XVI р. 101/875.

9. „Просветни гласник", 1881 година, стр. 512.

10. Борне су гимнастичка справа: две округле, паралелне (и водоравне) мотке, свака учвршћена на два стуба, претеча данашњег разбоја. Детаљан опис ове справе даје се у прилогу „Правила о изради справа за гимнастичка вежбања у основним школама", прописаним 24. априла 1885, а који је саставни део овог „Прилога".

11. Никодије Трујић, „Физичка култура у школама Србије у деветнаестом веку", Београд, 1976, стр. 118.

12. Претеча вратила. Предвиђен као справа „Правилима" из 1885.

13. „Просветни гласник", 1888, стр. 771.
14. „Наставни план за нижу основну школу" од 1. новембра 1891. године; „Просветни зборник закона и наредаба", Београд, 1895. стр. 803—820.
15. АС, МПС Ф XI р. 132/899.
16. АС, МПС Ф IV р. 161/900.
17. Никодије Трујић, нав. дело, стр. 186.
18. АС, МПС Ф 59 Р. 33/904.
19. АС, МПС Ф 59 Р. 16/904.
20. „Просветни гласник", 1908, стр. 304—305.
21. Зборник закона и уредаба, бр. 2, стр. 315.
22. АС, МПС Ф IV Р. 35/845.
23. Атанасије Николић (1803—1882), културни радник и писац, један од твораца Друштва српске словесности (претече Академија наука), писао романтичне драме. („Свезнање", Београд, стр. 1507).
24. АС, МПС Ф IV Р. 256/847.
25. Зборник закона и уредаба бр. 7, стр. 82.
26. АС, МПС Ф X Р. 29/859.
27. Трујић, нав. дело, стр. 277.
28. АС, МПС Ф III Р. 7/871.
29. Трујић, нав. дело, стр. 60.
30. Исто, стр. 286.
31. АС, МПС Ф IV Р. 101/875.
32. Исто.
33. Исто.
34. АС, МПС Ф VIII Р. 2/876.
35. Трујић, нав. дело, стр. 293.
36. АС, МПС Ф VII Р. 2/876.
37. АС, МПС Ф II Р. 234/883.
38. Исто.
39. Трујић, нав. дело, стр. 497.
40. „Просветни зборник", стр. 432.
41. АС, МПС Ф XVI Р. 1/886.
42. Исто.
43. „Просветни зборник", стр. 438.
44. „Просветни зборник", стр. 439—443.
45. АС, МПС Ф XIV Р. 179/890.
46. Исто.
47. Исто.
48. Зборник закона и уредби, бр. 46, стр. 442; Закон о устројству војске од 15. IV 1890.
49. АС, МПС Ф XIV Р. 179/890.
50. АС, МПС Ф XXXVI Р. 98/890.
51. АС, МПС Ф XL Р. 54/890.
52. АС, МПС Ф XXXV Р. 98/890.
53. АС, МПС Ф XL Р. 54/890.
54. АС, МПС Ф XX Р. 7/875.
55. Трујић, нав. дело, стр. 548.
55а. Просветни гласник 1881, стр. 289, 290.
56. Трујић, нав. дело, стр. 460.
57. Службени војни лист, бр. 8/1883, Београд, 26. II 1883.
58. АС, МПС Ф XXXII Р. 3952/882.
59. Трујић, нав. дело, стр. 644.
60. АС, МПС Ф IV Р. 204/890.
61. Исто.
62. Исто.
63. АС, МПС Ф X Р. 83/889.
64. АС, МПС Ф III Р. 51/890.
65. „Просветни гласник", 1881, стр. 330.
66. АС, МПС Ф XXI Р. 2562/882.

67. Исто.
68. АС, МПС Ф II Р. 234/883.
69. АС, МПС II Р. 56/886.
70. Ник. Трујић, нав. дело, стр. 589.
71. АС, МПС Ф XXVII Р. 259/889.
72. АС, МПС Ф 58 Р. 148/897.
73. АС, МПС ПМ 4485/898.
74. Гимназија у Чачку, Извештај за школску 1897/98, стр. 17.
75. Зборник закона и уредби бр. 53, стр. 187.
76. Гимназија у Чачку, Извештај за школску 1903/4, стр. 49.
77. Гимназија у Чачку, Извештај за школску 1904/05, стр. 42.
78. Гимназија у Чачку, Извештај за школску 1905/06, стр. 44.
79. АС, МПС ПМ 2286/911.
80. АС, МПС ПМ 19270/913.
81. Гимназија у Чачку, Извештај за школску 1911/12 год.
82. Гимназија у Чачку, Извештај за школску 1913/14, стр. 45.
83. Споменица гимназије у Горњем Милановцу.

CONTRIBUTION À L'HISTOIRE DE LA CULTURE PHYSIQUE DANS LA RÉGION DE TCHATCHAK

Le passé de Tchatchak et de ses environs fait l'objet de recherches scientifiques depuis de longues années. Toutefois, un domaine semble avoir échappé, à l'attention des chercheurs.

Il s'agit de la culture physique.

Dans le présent texte, l'auteur, se référant aux prescriptions de loi qui règlent ce domaine et aux rapports authentiques, éclaire les moments les plus importants dans l'histoire de la culture physique de cette partie de la Serbie, en s'appesentissant surtout sur la gymnastique pratiquée dans les écoles primaires et secondaires. L'auteur fait remarquer que, surtout dans la seconde moitié du XIXe siècle et au début du XXe, cette activité portait l'empreinte inévitable de l'époque. En effet, elle fut longtemps traitée, même par les enseignants, de matière de moindre importance, accessoire. A la vérité, dans le rapport pour l'année scolaire 1904/05 on constatait bien: »Des 161 élèves du lycée de Tchatchak une bonne moitié ont une constitution moyenne et faible, ce qui nécessite des exercices physiques pour éviter qu'ils restent malingres et chétifs, incapables de s'acquitter de leurs devoir ni envers Dieu ni envers le roi«.

Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ

БАНКЕ У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ 1888 — 1941.

Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ
YU 32000 Чачак
Радише Поштића 7

УДК 336.71 (497.11)

I ДЕО

Развој занатства и трговине у Горњем Милановцу крајем XIX века дао је подстицај за оснивање првих акционарских друштава. Тако је основана једна банка, а потом прва штампарија (1890), која је пословала као акционарско друштво, и „Горњомилановачка пољопривредна подружина" (1893), такође као акционарско друштво. У Горњем Милановцу је пре Првог светског рата радило пет акционарских банака. Њихов почетак је из другог таласа оснивања банака у Србији осамдесетих година XIX века.

ГОРЊО-МИЛАНОВАЧКА ШТЕДИОНИЦА основана је 22. августа 1888, а почела је да ради 10. новембра 1888. Почетни акцијски капитал износио је 75.000 динара. Први Управни одбор чинили су: Живко Поњавић (председник), Младен Миловановић (потпредседник), Милутин Сретеновић, Петар Павловић, Марјан Марјановић, Јеврем

Мијатовић и Вићентије Васић, а Надзорни: Александар Богдановић (председник), Максим Л. Сретеновић, Јеремија Матић, Лука Јакшевац и Милић М. Ђорђевић.[1] У вези са кредитирањем и наплатом пласираних кредита, банка је 1893. преко листа „Таково" обавестила своје комитенте да је прибавила нове изворе средстава и да је Управни одбор решио да се отплата меница од 20 на сто смањи на 10 на сто.[2] Ово обавештење важило је на суме затечене 15. августа 1893. Сам податак говори да је Горњо-Милановачка штедионица била ликвидна и да није била велика потражња кредита, пошто је, на одређен начин, одлагала повраћај постојећих пласмана.

Штедионица је од оснивања до пред Први светски рат пословала са главницом капитала у износу од 75.000 динара са којим је полако развијала своју делатност до почетка балканских ратова. У септембру 1913. донет је Закон о ликвидацији мораторних меница. Један број акционара Штедионице учествовао је у ратовима. У једном извештају каже се да су, услед ратних прилика и смањеног пољопривредног приноса, у 1913. години „трговина а и народ били у великој новчаној кризи, те је са наплатом меничног дуговања врло тешко ишло".[3]

Од почетка 1914. настало је живље регулисање меница и изгледало је да ће принос бити бољи него у иједној од претходних година. Међутим, 12. јула 1914. објављена је мобилизација целокупне војске пред почетак Првог светског рата, што је зауставило све раније започете финансијске трансакције. У једном извештају пише:

„Октобра месеца 1914. год. услед надирања непријатељске војске која је била дошла у непосредној близини Милановца (село Таково) морала је се евакуисати наша Штедионица. Тада је наш председник управног одбора г. Максим Л. Сретеновић спаковао целокупну имовину штедионичку као и књиге и носио их до Ниша. Том приликом није упропашћено ништа од штедионичке имовине већ само што су учињени неки непредвиђени већи трошкови што ће се видети из рачуна о ратној оштети".[3]

Крајем новембра 1914. непријатељска војска је враћена и Србија је била ослобођена. Тада је настављен рад Штедионице. Резултати пословања од 12. јула до 31. децембра 1914. били су врло мали. Штедионица у 1915. није радила. У октобру 1915, у ратним приликама, председник Управног одбора Максим Сретеновић и остали чланови предали су целокупну имовину у меницама, залогама и друге вредности, главну књигу, дневник, књига залога и књига улога на чување потпредседнику Управног одбора Мијајилу Обреновићу. Непријатељска војска приликом уласка у Горњи Милановац демолирала је локал Штедионице, а намештај, архиву и касе избацила на-

поље. Срећа је да су Максим Сретеновић (председник), Мијајило Обреновић (потпредседник), Петар Љутић, Драгутин Сарвановић и Василије Поповић благовремено спаковали сву штедионичку имовину. Непријатељске власти су више пута претресале, али нису успеле да пронађу веће вредности. Услед мучења од стране непријатељских власти умро је 23. децембра 1915. године Максим Сретеновић, (председник Управног одбора Штедионице,[4] и један од њених оснивача.

За време окупације Штедионица није радила. Горњомилановачка варош ослобођена је 14. октобра 1918. Одмах потом долазили су са војних дужности чланови управе и чиновници. Сви су се ангажовали на сређивању имовине и прикупљању намештаја и каса Штедионице. Ова банка (као и остале финансијске организације) није радила у 1918. и 1919. години, због тога што још није био донет закон о ликвидацији мораторнијума. (Овај закон је донесен 31. децембра 1914. године).

После извесних прописа и обављених припрема, Штедионица је почела да послује. На основу наређења министра трговине и индустрије од 25. маја 1920. Штедионица је одржала ванредни збор акционара 15. августа 1920. У раду збора учествовали су чланови Управног одбора: Мијајло Обреновић (потпредседник), Петар Љутић, Драгутин Сарвановић и Тома М. Поповић и чланови Надзорног одбора: Добросав Радивојевић (председник), Младен Чивовић, Лазар Борисављевић, Светислав Т. Поповић и Василије А. Поповић.

На ванредном збору учествовали су:

Редни број	Име и презиме	Колико акција	Колико гласова	Кога заступа
1.	Мијајло Обреновић	30	10	
2.	Петар Љутић	30	10	
3.	Драгутин Савровић	9	3	
4.	Тома Поповић	27	9	
5.	Сретен Сретеновић	6	2	Петар Љутић
6.	Добросав Радивојевић	26	8	
7.	Василије Поповић	6	2	
8.	Драгослав Мајданац	18	6	Сима Мајданац
9.	Сима Мајданац	15	5	
10.	Тихомир Нешић	4	1	
11.	Радмила Поповић	9	3	Аца Петровић
12.	Аца Петровић	18	6	
13.	Лазар Борисављевић	6	2	
14.	Божидар Србовић	6	2	
15.	Милисав Цветковић	6	2	
16.	Никола Лугомирски	6	2	Брана Лугомирски
17.	Нестор Бојовић	9	3	
18.	Драгутин Обреновић	9	3	Мијајло Обреновић

19.	Живојин Обреновић	6	2	Мијајло Обреновић
20.	Младен Чивовић	6	2	
21.	Милева Обреновић	6	2	Мијајло Обреновић
22.	Драгомир Рајичић	16	5	
23.	Радомир Рајичић	15	5	Драгомир Рајичић
24.	Милутин Мајданац	30	10	
25.	Војислав Коштуница	10	3	
26.	Добрица Мајданац	30	10	Милутин Мајданац
27.	Живојин Петровић	3	1	
28.	Радничка акционарска задруга	15	5	Петар Љутић (председник)
	Свега	377	124[5]	

Сви акционари су из Горњег Милановца.

Председавао је Петар Љутић. На збору је био комесар министра трговине и индустрије Божидар Пањић, судија Горњомилановачког првостепеног суда.

Управни одбор је поднео извештај о пословању Штедионице од 1913. до почетка 1915. године. У извештају се каже да су углавном упропашћени штедионички намештај и канцеларијски материјал.

На ванредном збору акционара усвојен је рачунски део извештаја о раду Штедионице.

Из пословања Штедионице од 1913. до 1914. године дајемо приказ неколико најзначајнијих рачуна биланса:

Активни послови I		(у динарима)
Благајна: Стање на дан 31. децембра 1913.		5.204
Примљено у току 1914. године		891.890
	Укупно	897.094
Издато у току 1914.		880.530
Стање 31. децембра 1914.		16.564
Есконт меница:		
Пренето меница из 1913.		252.405
Есконтовано меница у 1914.		1.220.695
	Укупно	1.473.100
Наплаћено меница у 1914. години		1.198.795
Стање 31. децембра 1914.		274.305
Депо код Београдске задруге:		
Пренето меница у депоу из 1913.		37.700
Послато у депо меница у 1914.		115.950
	Укупно	153.650
Враћено меница из депоа у 1914.		114.420
Стање меница 31. децембра 1914.		39.230

Депо код Београдског кредитног завода:		
Пренето меница у депоу из 1913.		30.385
Послато у депо меница у 1914.		93.195
	Укупно	123.580
Враћено меница из депоа у 1914.		92.765
Стање меница 31. децембра 1914.		30.815
Депо код Банке „Андрејевић и Ком":		
Стање меница у депоу пренето из 1913.		19.130
Послато меница у депо у 1914.		58.920
	Укупно	78.050
Враћено меница из депоа у 1914.		58.050
Стање меница у депоу 31. децембра 1914.		20.000
Депо код Крушевачке задруге:		
Пренето стање меница у депоу из 1913.		37.500
Депо код филијале Пражке кредитне банке:		
Стање меница у депоу пренето из 1913.		32.000
Послато меница у депо у 1914.		32.000
	Укупно	64.000
Враћено меницна из депоа у 1914.		32.000
Стање меница у депоу 31. децембра 1914.		32.000
Депо Београдске трговачке банке:		
Стање меница у депоу пренето из 1913.		25.370
Послато меница у депо у 1914.		120.820
	Укупно	146.190
Враћено меница из депоа у 1914.		117.520
Стање меница у депоу 31. децембра 1914.		28.670
Депо код Француско-Српске банке:		
Стање меница у депоу пренето из 1913.		40.000
Послато меница у депо у 1914.		20.000
	Укупно	60.000
Враћено меница из депоа у 1914.		20.000
Стање меница у депоу 31. децембра 1914.		40.000
Депо код Српске кредитне банке:		
Стање меница у депоу пренето из 1913.		12.950
Послато меница у депо у 1914.		53.260
	Укупно	66.210
Враћено меница из депоа у 1914.		52.910
Стање меница у депоу 31. децембра 1914.		13.300

Меница код власти на извршењу:		
Пренето из 1913. меница на извршење		12.735
Пренето у 1914. меница на извршење		26.195
	Укупно	38.930
Наплаћено меница са извршења		4.400
Стање 31. децембра 1914.		34.530
Залога:		
Пренето залога из 1913.		27.375
Издато зајмова на залогу у 1914.		4.360
	Укупно	31.735
Наплаћено залога у 1914.		4.645
Стање залога 31. децембра 1914.		27.090
Намештај:		
Пренето стање из 1913.		490
Купљено намештаја у 1914.		50
	Укупно	540
Отписана вредност намештаја 31. децембра 1914.		500

Пасивни послови II

	(у динарима)
Главница:	
Уплаћено 750 комада акција по 100 динара:	750.000
Резервни фонд:	
Уплаћено према правилима	25.000
Фонд за сумњива потраживања:	
Пренето из 1913.	5.000
Фонд за куповину куће:	
Пренето из 1913.	3.950
Улога	
Пренето улога из 1913.	138.432
Примљено на улог у 1914.	48.475
Укапиталисано камате у 1914.	1.982
Укупно	188.889
Враћено улога у 1914.	42.551
Стање улога 31. децембра 1914.	146.338
Текући рачуни:	
Дуговање по текућим рачунима 31. децембра 1914:	
Београдској задрузи	30.792
Крушевачкој задрузи	30.703
Београдском кредитном заводу	25.578
Банци „Андрејевић и Ком."	15.477
Филијали Прашке кредитне банке	25.763
Београдској Трговачкој банци	20.494
Француско-Српској банци	30.691

Српској кредитној банци		10.329
Београдској задрузи одељ. осигурања		2.848
Сретеновића и Ком.		15.791
Мијајла Обреновића		16.098
	Свега	224.565

Дивиденде:

Остало ненаплаћено дивиденде:		
за 1911. годину		12
за 1912. годину		30
за 1913. годину		1.140
	Свега	1.182

Приходи и расходи III

(у динарима)

Прихода:

У 1914. години било је прихода:		
Од камате меница		41.682
Од камате залога		527
Разних прихода		2.241
	Укупно	44.450

Расходи:

У 1914. години било је расхода:		
На камате по текућим рачунима		10.476
На камате на улоге		5.110
На порезу		2.216
На плате особљу		3.626
На трошкове		1.502
На станарину		1.333
На ажију		330
	Свега	24.593

Подела чисте добити IV

Када се од укупних прихода		44.450
одбије укупан расход		24.593
	Остаје чиста добит	19.857

Према члану 89 Штедионичких правила од ове суме припада:

15 одсто Управном одбору		2.989
2 одсто Надзорном одбору		397
	Свега	3.386
Отписује се од намештаја		40
		3.426
Остаје као чиста добит		16.431
	Укупно	19.857[6]

Остварена добит од 16.431 динара постигнута је од ненаплаћене камате за време трајања балканских ратова. Од ове добити свакој акцији подељено је као дивиденда за 1914. годину 12 динара, што чини 9.000 динара. Остатак од 7.431 динара остао је на располагању Управном одбору у 1920. години. Надзорни одбор је констатовао да је стање благајне, књига и свих рачуна у свему исправно, што је ванредни збор и усвојио.

На ванредном збору акционара, 15. августа 1920. године, усвојен је буџет Штедионице за 1920:

Плате и дневнице:	Годишње:
— књиговођи	12.000 динара
— служитељу	2.400 динара
Станарина:	
— на локал	1.200 динара
Трошкови:	
— за канцел. материјал огрев и осветљење	5.000 динара
Свега	20.600 динара

Тада је разматрана и ранија одлука из 1911. године о томе да се споје Горњомилановачка штедионица и Радничка акционарска задруга. На ванредном збору је решено да се одложи извршење раније донете одлуке, услед недовољног капитала, „а по могућству да се капитал још повећа".

Акционар Божидар Србовић, ранији књиговођа Штедионице, узет је за хонорарног књиговођу на посао од 1. маја 1920. са платом од 600 динара месечно. Божидар Србовић је тражио да му се исплати плата за време од 12. јула 1914. до 1. маја 1920, због тога што је своје обавезе стално, по потреби, обављао. Било је неколико акционара који су подржавали захтев књиговође. На збору је усвојено „да се ратне плате накнадно расправе и реше по доношењу нових закона".

На крају ванредног збора допуњени су чланови управе. За председника Управног одбора изабран је Мијаило Обреновић, за потпредседника Петар Љутић, а за члана Драгомир Рајичић.[7]

Између два рата било је и економских тешкоћа и криза. Све је то утицало и на рад банака, међу којима и на Штедионицу у Гор-

њем Милановцу. По завршетку Првог светског рата, првих година су привреда и акционарске банке били у тешкој ситуацији услед инфлаторних прилика и несређених финансијских извора, јер нико није био у прилици да враћа своје дугове. Законом о ликвидацији мораторног стања било је предвиђено оснивање Ликвидационе банке, која би примила од свих новчаних завода менице дужника, а — уместо њих — би тадашњим банкама исплатила новац за редовно пословање. На жалост, овакав вид реесконта није остварен, јер се више година очекивало оснивање Ликвидационе банке. Мораторним прописима била је, истовремено, ограничена наплата предратних потраживања. Ипак, неке банке почињале су наплату од својих дужника, али врло опрезно, с различитим примењивањем тадашњих прописа.

У свим овим пословима тешкоће су пратиле и Штедионицу. Ова банка је упутила преставку Министарству трговине и индустрије, 22. јануара 1921. године, истичући да су јој београдске банке за њене дугове по текућим рачунима, приликом обрачуна камате за 1920. годину, „обрачунавале и укапиталисавале камату сваких три месеца". Истовремено, овој банци било је немогуће по Закону о ликвидацији мораторног стања „да може наплаћивати интерес на интерес па нисмо ником ни наплаћивали".[8] О различитом понашању и тумачењу, прописа када се ради о интересу на предратне дугове и на преставку Штедионице, Министарство је одговорило „да према закону о ликвидацији мораторног стања није забрањено укапиталисавање интереса предвиђеног чл. 4. тог закона. То се укапиталисавање има вршити у роковима предвиђеним уговором о дугу". Тако у једном извештају, 27. новембра 1921. године, Петар Љутић, нови председник Управног одбора, каже, поред осталог: „Привредни Зак. о ликвидацији мораторног стања дао је могућности свим предратним дужницима, да се тим законом користе и своја менична дуговања не плаћају и зато у 1920. год. врло мали број наших дужника меничних исплатили су своје менице дуговања".[9]

Све је и ово утицало да су, почетком двадесетих година, спорије савладаване економске прилике. Многе банке, па и Штедионица, у то време, нису могле вршити есконт меница, нити се могла укључивати у нове послове, већ су вршиле, колико је било могуће. наплату меничног потраживања из ранијих година, а овако прикупљен новац је коришћен за исплату дугова и штедних улога.

СПАЈАЊЕ ДВЕ БАНКЕ

На основу одлуке управних одбора: Горњо-Милановачке штедионице и Рудничке акционарске задруге одржале су скупштину акционарских чланова 22. јануара 1922.

Скупштином је председавао Петар Љутић, који је истовремено био акционар и председник Управног одбора у обе банке. Деловођа је био Милисав Цветковић (за обе банке). Свака банка изабрала је своју комисију за бројање гласова и оверу скупштинског записника.

Констатовано је да на збору акционара присуствује из Горњо-Милановачке штедионице 27 чланова са 560 акција и правом на 184 гласова и Рудничке акционарске задруге 26 акционара са депонованих 1.009 акција са правом на 307 гласова.[10]

На предлог оба управна одбора, скупштине су донеле одлуку о спајању Рудничке акционарске задруге и Горњо-Милановачке штедионице. О овоме је била донета одлука 1911. године, али није могла бити реализована услед ратних прилика. За реализовање раније одлуке, која је од обе банке подржана и 1920. године, поднет је захтев Министарству трговине и индустрије са молбом да одобри спајање обе банке. Министар трговине и индустрије, својим решењем број 2307, од 8. септембра 1920. године, одобрио је спајање ове две банке.[11]

На скупу је усвојена одлука о томе да се разреше управни и надзорни одбори с тим да се мора сачекати одобрење министра за њихов рад у поменутим банкама за 1920. и 1921. годину. Управе ових банака имале су обавезу да изврше спајање задругине имовине са штедионицом „потпуно и потом само по себи престаје даља функционисање према чему се има сматрати за разрешену".[12]

Одлучено је да скупштинска управа позове све акционаре да у року од 90 дана донесу своје акције и замене их са Штедионичким акцијама према Правилима штедионице и уплате разлике резервном фонду. Акционарима који се не одазову овом позиву, управа ће исплатити акције по номиналној цени.

На скупу акционара евидентирани су чланови по банкама, који су унапред депоновали своје акције. Већи број чланова је истовремено имао акције у обе банке. По том основу су остваривали и исте функције у банкама. Тако је Максим Сретеновић био председник Управног одбора истовремено у обе банке. А 1914. године носио је, са једним бројем чланова, целокупну имовину обе банке до Ниша

и у повратку. Петар Љутић истовремено био је председник управног одбора у обе банке. Према томе, већи број акционара видео је интерес својих средстава и заложио се за спајање две банке да би се укрупнио њихов капитал. О броју чланова и њихових гласова при спајању две банке, говоре спискови присутних акционара:

XXVII редовна скупштина Горњо-Милановачке штедионице, 22. јануара 1922. године:

Ред. број	Име и презиме	Колико акција	Колико гласова	Кога заступа
1.	Аца Петровић	3	1	
2.	Марко Димитријевић	3	1	
3.	Војислав Коштуница	25	8	
4.	Драгутин Сарвановић	9	3	
5.	Лазар Борисављевић	6	2	
6.	Драгиша Илић	15	5	
7.	Тихомир Рајичић	9	3	
8.	Павле Савковић	16	5	
9.	Милутин Савковић	16	5	Павле Савковић
10.	Петар Нешовић	6	2	
11.	Персида Нешовић	18	6	Петар Нешовић
12.	Милисав Д. Цветковић	6	2	
13.	Живојин Обреновић	30	10	
14.	Драгутин Обреновић	27	9	Живојин Обреновић
15.	Обрад Обреновић	11	3	
16.	Петар Татовић	9	3	
17.	Божидар Србовић	6	2	
18.	Јелисавета Србовић	25	8	Божидар Србовић
19.	Божа Борђевић	30	10	
20.	Петар Љутић	30	10	
21.	Бранислав Баралић	30	10	
22.	Драгољуб Караулић	30	10	
23.	Станоје Маринковић	30	10	
24.	Василије А. Поповић	30	10	
25.	Др Радисав Катанић	6	2	Василије А. Поповић
26.	Драг. Скубић	30	10	
27.	Младен Чивовић	6	2	
28.	Драгомир Рајичић	12	4	
29.	Радомир Рајичић	10	3	Драгомир Рајичић
30.	Добросав Радивојевић	6	2	Младен Чивовић
31.	Тома Поповић	6	2	Драгутин Сарвановић
32.	Светислав Поповић	6	2	Лазар Борисављевић
33.	Драгослав С. Мајданац	3	1	Марко Димитријевић
34.	Бран. Лугомирски	3	1	Аца Петровић
35.	Десимир Радишић	15	5	
36.	Драг. Проковић	15	5	
37.	Александар Дамњановић	16	5	
38.	Светислав Белић	6	2	Бранислав Баралић
	Свега	560	184[1]	

XII редовна скупштина акционара Рудничке акционарске задруге, 22. јануар 1922. године:

Ред. број	Име и презиме	Колико акција	Колико гласова	Кога заступа
1.	Петар Љутић	30	10	
2.	Милисав Цветковић	10	3	
3.	Божидар Србовић	15	5	
4.	Јелисавета Србовић	30	10	Божидар Србовић
5.	Лазар Борисављевић	20	6	
6.	Василије А. Поповић	30	10	
7.	Вој. Митровић	15	5	
8.	Божа Борђевић	19	6	
9.	Драгутин Сарвановић	30	10	
10.	Миодраг Сарвановић	16	5	
11.	Спаса Сарвановић	30	10	Драгутин Сарвановић
12.	Петар Нешовић	30	10	
13.	Милорад Стевановић	30	10	Петар Нешовић
14.	Богољуб Јовановић	30	10	
15.	Душанка Стевановић	30	10	Богољуб Јовановић
16.	Младен Чивовић	20	6	
17.	Добросав Радивојевић	30	10	Младен Чичовић
18.	Милентије Банковић	30	10	
19.	Злата Банковић	20	6	Милентије Банковић
20.	Драгиша Таловић	100	10	
21.	Живојин Обреновић	30	10	
22.	Милева Обреновић	30	10	Живојин Обреновић
23.	Драгутин Обреновић	30	10	
24.	Милица Обреновић	30	10	Драгутин Обреновић
25.	Станоје Маринковић	19	6	
26.	Радомир Рајичић	30	10	
27.	Ранимир Рајичић	11	3	Радомир Рајичић
28.	Драгомир Рајичић	30	10	
29.	Тихомир Рајичић	30	10	Драгомир Рајичић
30.	Марко Димитријевић	30	10	
31.	Светомир Димитријевић	9	3	
32.	Мирољуб Димитријевић	6	2	
33.	Софија Љутићка	30	10	Петар Љутић
34.	Љубинко Љутић	8	2	Петар Љутић
35.	Аца Петровић	15	5	
36.	Обрад Обреновић	30	10	
37.	Радомир Обреновић	20	6	Обрад Обреновић
38.	Милутин Вукосављевић	10	3	
39.	Љуба Ивковић	30	10	Александар Дамњановић
40.	Александар Дамјановић	10	3	
41.	Милорад Радовановић	6	2	
	Свега	1.009	307[11]	

Сви су из Горњег Милановца, само је Љубомир Љубо Ивковић из Чачка.

На скупштини акционарских друштава највећу пажњу је привлачио финансијско-рачунски део извештаја о раду у 1920. и 1921. години.

Основна делатност банака испољава се преко више финансијских трансакција. Успешна делатност банке се види преко неколико билансних позиција: активе и пасиве.

Основни извори средстава у пасиви су код обе банке из главнице, улога на штедњу и депозита десет банака са својим потраживањем по приказаним текућим рачунима.

У активним пословима — пласмани финансијских средстава обављени су кредитирањем својих чланова, привредника и грађана. Ови послови вршени су есконтовањем меница и системом залоге. Нарочиту пажњу привлаче реесконтне трансакције, депои меница и текући рачуни више пословних банака.

Преглед финансијског извештаја о раду банака у 1920. и 1921. години.

I Активни послови (у динарима)

Назив билансне позиције	Горњо-Милановачка штедионица		Рудничка акционарска задруга	
	У динарима			
Благајна:				
— стањи од 31. децембра 1919.		16.565		5.206
— примљено у 1920. динара	61.542		31.580	
— примљено у 1921. динара	99.742	161.284	42.988	74.577
Свега		177.849		79.783
— издато у 1920. динара	40.353		25.506	
— издато у 1921. динара	113.909	154.262	46.050	71.557
Стање 31. 12. 1921.		23.587		8.226
Есконт меница:				
— пренето меница из 1919.		274.305		176.050
— враћено из депоа у 1920.	20.520		6.700	
— есконтовано у 1921.	30.000	50.520	7.575	13.275
Свега		324.825		189.325
— наплаћено у 1920.	46.450		28.210	
— наплаћено у 1921.	63.170	109.620	30.295	58.505
Стање 31. 12. 1921.		215.205		130.820
ОСТАВА код Београдске задруге:				
— меница 31. децембра 1919.		39.230		48.165
— враћено меница у 1920.	2.030		2.570	
— враћено меница у 1921.	2.460	4.490	1.220	3.790
Стање 31. децембра 1921.		34.740		44.375

Назив биланске позиције	Горњо-Милановачка штедионица		Рудничка акционарска задруга	
	У динарима			
ОСТАВА код банке „Андрејевић и Ком."				
— меница пренето из 1919.		20.000		14.630
— враћено меница			—	300
Стање 31. децембра 1921.		20.000		14.330
ОСТАВА код Крушевачке задруге:				
— меница пренето из 1919.		37.500		25.000
Стање 31. децембра 1921.		37.500		25.000
ОСТАВА код Београдског кредитног завода:				
— меница на дан 31. 12. 1919.		30.815		19.005
— враћено из депоа 1920.	1.470		1.340	
— враћено из депоа 1921.	6.150	7.620	1.915	3.255
Стање 31. децембра 1921.		23.195		15.750
ОСТАВА код филијале Прашке кредитне банке:				
— пренето стање из 1919.	—	32.000	—	—
ОСТАВА код Француско-Српске банке:				
— пренето из 1919.		40.000		25.150
— враћено у 1920.	—		1.490	
— враћено у 1921.	—		4.340	5.830
Стање 31. децембра 1921.		40.000		19.320
ОСТАВА код Београдске трговачке банке:				
— пренето из 1919.		28.670		—
— враћено је у 1921.	2.240			
— враћено је у 1921.	7.430	9.670		—
Стање 31. децембра 1921.		19.000		—
ОСТАВА код Српске кредитне банке:				
— пренето из 1919.		13.300		—
— враћено из депоа у 1920.		380		—
Стање 31. децембра 1921.		12.920		—
Менице код суда:				
— стање 31. децембра 1919.		34.530		22.215
— наплаћено у 1921.		750		100
Стање 31. децембра 1921.		33.780		22.115

Залога:				
— стање 31. децембра 1919 .		27.090		4.930
— наплаћено у 1920.	710		—	
— наплаћено у 1921.	9.200	9.910	600	600
Стање 31. децембра 1921.		17.180		4.330
Обвезнице:				
— пренето из 1919.	—	—		1.630
Интабулационе гаранције:				
— пренето 1919.	—	24.000	—	—
Кауције:				
— управног и надзорног одбора		7.800		—
Намештај:				
— вредност намештаја 31. 12. 1919.	—	500	—	1.500
— купљено намештаја у 1920.	—	1.185	—	480
Вредност 31. децембра 1921.	—	1.685	—	1.980
Ненаплаћена камата:				
— на менице и залоге за 1920.	—	26.053	—	15.814
— на менице и залоге за 1921.	—	29.540	—	18.367
Свега		55.593		34.181

II Пасивни послови (у динарима)

Назив билансне позиције	Горњо-Милановачка штедионица		Рудничка акционарска задруга	
ГЛАВНИЦА:				
— уплаћено 750 акција á 100 динара	—	75.000	—	—
— уплаћено 2000 ком. акција по 50 динара	—	—	—	100.000
Резервни фонд:				
— уплаћено према правилима	—	25.000	—	6.526
Фонд за сумњива потраживања:				
— пренето из 1919.	—	5.000	—	1.160
Фонд за куповину куће:				
— пренето из 1919.	—	3.950	—	—
Улога на штедњу:				
— пренето стање из 1919.	—	146.339	—	58.326
— примљено на улог у 1920.	17.449		4.212	
— премљено на залог у 1921.	21.648	39.097	8.719	12.931
Свега		185.436		71.257

— враћено са улога 1920.	2.921		6.206	
— враћено са улога 1921.	38.344	41.265	17.071	23.277
Стање улога 31. 12. 1921.	—	144.171	—	47.980
Текући рачуни:				
— дуговање по текућим рачун. 1919. било је	—	—	—	112.224
— укапиталисано камате за 1920.	—	—	11.501	
— укапитулисано камате за 1921.	—	—	10.108	21.609
				133.833
— дато у отплату у 1920.	—	—	9.480	
— дато у отплату у 1921.	—	—	21.838	31.318
— дуговање 31. 12. 1921:				
Београдској задрузи	27.968		—	—
Крушевачкој задрузи	31.563		—	—
Београдском кредит. заводу	18.156		—	—
Банци „Андрејевић и Ком."	17.603		—	—
Филијали Прашке кред. бан.	24.741		—	—
Француско-Српској банци	29.188		—	—
Српској кредитној банци	12.247		—	—
Београдској трговач. банци	12.261		—	—
Београд. задрузи одељ. осиг.	2.848		—	—
Сретеновићу и Ком.	13.180		—	—
Мијаилу Обреновићу	7.717	197.472	—	102.515
Неисплаћене дивиденде:				
— за 1909. годину		—		4
— за 1910. годину		—		10
— за 1911. годину		12		20
— за 1912. годину		30		367
— за 1913. годину		1.140		2.670
— за 1914—1919. годину		9.000		12.000
Свега		10.182		15.071
Ратне плате особљу:				
— не исплаћене ратне плате		8.335		3.900
Менични пријеми:				
— пренето из 1919. године		109.500		45.000
Тантијеме за 1919. годину:				
— остало је неисплаћено		1.559		1.125

III Приходи и расходи

Приходи		(у динарима)
— у 1920. години било је:		
од камате меница	28.113	17.431
од камате залога	1.618	110
пренесене добити из 1919.	7.431	6.366
и од разних прихода	55	—
— приходи у 1921. години:	41.001	
од камате меница		24.022
од камате залога		344
од разних прихода		53
Свега	78.218	48.326

Расходи:

— расходи у 1920. години:		
камате по текућим рачунима	14.764	11.500
камате на улоге	8.243	3.068
плате особљу	6.000	5.150
ратне плате особљу	5.000	2.000
станарина	1.135	892
трошкови	977	1.020
канцеларијски материјал	315	278
дневнице	783	
Свега	37.217	23.908
— расходи у 1921. години:		
камате по текућим рачунима	15.857	10.108
камате на улоге	9.009	3.269
плата особљу за 1921.	15.085	9.400
станарина	1.050	600
трошкови и канцел. материјал	—	1.041
Свега	78.218	48.326[15]

Из упоредног стања финансијског пословања Штедионице и Акционарске задруге у 1920. и 1921. години уочава се неколико значајних обележја:

Акцијски капитал Рудничке акционарске задруге је знатно већи (33 одсто) у односу на иста почетна средства Штедионице. То је увек био значајан параметар. Међутим, и са мањим извором главнице, до одређеног нивоа, а уз пословну ефикасност, може се прикупити већи изворни капитал. Тако је Штедионица са мањом главницом прикупила остале изворе, а нарочито улога на штедњу, који су скоро три пута већи него у Задрузи. То потврђује и већи раст фондова Штедионице него у Задрузи.

По изворима средстава, салда текућих рачуна код десет банака са којима се пословало знатно учествују у пасиви. Тако у билансу Штедионице ови извори су скоро дупло већи него код Задруге. Овакви извори средстава утицали су на бржи раст активе Штедионице, што је испред промета средстава преко благајне, есконтовања меница и оставе меничних папира код неколико ових банака у односу на резултате Задруге. Међутим, Управни одбор Задруге одлучио се да у 1920. и 1921. години не врши есконтовање меница, већ је наплаћивао менична потраживања из ранијих година и тај новац употребљавао за исплату својих дуговања по текућим рачунима. Ради се о једном општем примеру банке да поправља своју ликвидност пред

Табела 1. **Преглед биланса стања**

АКТИВА

Ред. број	Назив биланс. позиције	Горњо-Милановачке штед.				Рудничка акционарска задруга				
		1914.	1920.	1921.	1936. 31. 05. 1936.	1912.	1913.	1914.	1920.	1921.
1.	Благајна	16.564	37.753	23.587	2.352	447	865	5.206	11.279	8.227
2.	Менице у портвељу	274.305	234.735	215.205	657.319	187.520	183.250	176.050	153.540	130.820
3.	Менице у ДЕПУ код:	—	—	—	—	—	125.655	—	—	—
	— Београдске задруге	39.230	37.200	34.740	—	45.650	—	48.165	45.595	44.375
	— Београдског кред. зав.	30.815	29.345	23.195	—	17.845	—	19.005	17.665	15.750
	— Банке „Андрејевић и Ком."	20.000	20.000	20.000	—	12.640	—	14.630	14.330	14.330
	— Крушевачке задруге	37.500	37.500	37.500	—	25.000	—	25.000	25.000	25.000
	— Прашке кредитне банке	32.000	32.000	32.000	—	—	—	—	—	—
	— Београдске трговинске банке	28.670	26.430	19.000	—	—	—	—	—	—
	— Француске-Српске банке	40.000	40.000	40.000	—	24.520	—	25.150	23.660	19.320
	— Српске кредитне банке	13.300	12.910	12.910	—	—	—	—	—	—
4.	Сопствене хартије од вред.	—	—	—	11.529	—	—	—	—	—
5.	Менице на извршењу — суда	34.530	33.780	33.780	—	5.945	5.945	22.215	22.215	22.215
6.	Залоге	27.090	26.380	17.180	—	5.030	4.930	4.930	4.930	4.930
7.	Обвезнице	—	—	—	—	1.770	1.770	1.630	1.630	1.630
8.	Намештај	500	1.685	1.685	—	1.598	1.500	1.500	1.980	1.980
9.	Интабулација гаранц.	24.000	24.000	24.000	—	—	—	—	—	—
10.	Вредност резервног фонда	8.660	11.529	11.529	—	—	—	—	—	—
11.	Кауције	7.800	7.800	7.800	—	9.500	9.500	9.500	9.500	9.500
12.	Судске таксе	3.300	3.518	3.536	—	994	979	2.317	2.317	2.266
13.	Канцеларијски материјал	500	400	1.390	—	—	—	—	—	—
14.	Наплаћене камате	—	26.054	55.594	—	—	20.500	—	15.815	34.182
15.	Дужници по текућим рач.	—	—	—	416.218	—	—	—	—	—
16.	Покретнине за банчину употребу	—	—	—	16.717	—	—	—	—	—
17.	Некретнине — остале	—	—	—	296.063	—	—	—	—	—
18.	Предузеће у сопственој режији:									
	— машинерија и алат	—	—	—	643.966	—	—	—	—	—
	— инсталација електр. осветљења	—	—	—	200.000	—	—	—	—	—
	— електрични материјал	—	—	—	6.600	—	—	—	—	—
19.	Разна актива	—	—	—	16.081	—	—	—	—	—
20.	Губитак	—	—	—	14.758	—	—	—	—	—
	СВЕГА	638.767	643.020	614.631	2.281.603	338.459	354.894	355.298	349.456	333.825

Табела 2.

Преглед биланса стања

ПАСИВА

Ред. број	Назив биланс. позиције	Горњо-Милановачка штед.				Рудничка акционарска задруга				
		1914.	1920.	1921.	1936. 31. 05. 1936.	1912.	1913.	1914.	1920.	1921.
1.	Главница	75.000	75.000	75.000	1.200.000	100.000	100.000	100.000	100.000	100.000
2.	Резервни фонд	25.000	25.000	25.000	68.440	5.095	5.500	5.500	6.526	6.526
3.	Фонд за сумњива потражив.	5.000	5.000	5.000	226	643	1.160	1.160	1.160	1.160
4.	Фонд за куповину куће	3.950	3.950	3.950	—	—	—	—	—	—
5.	Пензиони фонд —	—	—	—	40.842	—	—	—	—	—
6.	Улога	146.339	160.866	144.171	473.927	83.997	88.796	58.326	56.333	47.980
7.	Текући рачуни:									
	— Поштанска штедионица, новчани заводи и остали	—	—	—	498.168	—	—	—	—	—
	— Београдска задруга	30.792	30.418	27.968	—	20.813	22.799	20.563	19.517	17.724
	— Крушевачка задруга	30.703	32.950	31.563	—	20.838	22.611	20.477	23.218	20.011
	— Београдски кредитни завод	25.578	25.450	18.156	—	14.370	15.577	15.348	16.410	15.075
	— Банка „Андрејевић и Ком."	15.477	16.381	17.603	—	10.543	11.489	10.254	10.704	12.000
	— Филијала Прашке кред. бан.	25.763	27.064	24.740	—	—	—	—	—	—
	— Београдска трговачка банка	20.494	17.697	12.260	—	—	—	—	—	—
	— Француско-Српска банка	30.691	32.725	29.188	—	20.820	22.522	20.454	20.258	15.329
	— Српска кредитна банка	10.329	11.362	12.247	—	—	—	—	—	—
	— Београдска задр. од. осиг.	2.849	2.848	2.848	—	—	—	—	—	—
	— Лазо Борисављевић	—	—	—	—	—	—	11.781	9.723	6.784
	— Сретеновић и Ком.	15.791	14.892	13.181	—	—	—	13.386	14.414	15.593
	— Мијајло Обреновић	16.098	7.015	7.717	—	—	—	—	—	—
8.	Меничних пријема	109.500	109.500	109.500	—	45.000	45.000	45.000	45.000	45.000
9.	Полагача интабул. гаранција	24.000	24.000	24.000	—	—	—	—	—	—
10.	Полагача кауција	7.800	7.800	7.800	—	9.500	9.500	9.500	9.500	9.500
11.	Дивиденда (1909—1914—1919)	10.182	10.182	10.182	—	5.787	8.047	3.072	15.011	15.071
12.	Тантијеме 1914—1919.	—	1.559	1.559	—	248	298	1.125	1.125	1.125
13.	Државног процента	—	1.360	2.663	—	805	1.595	1.026	497	1.047
14.	Ратне плате	—	—	8.335	—	—	—	—	—	3.900
15.	Чиста добит	7.431	—	—	—	—	—	18.366	—	—
	СВЕГА	638.767	643.020	614.631	2.281.603	338.459	354.894	355.298	349.456	333.825

улазак и спајање са другом банком. Обе банке су покриле приходе и расходе за 1920. и 1921. годину. У једном извештају Штедионице се каже да није обрачуната сва камата по меничном потраживању, пошто није сигурно да ће се и наплатити, јер има много дужника, који су за време рата погинули и умрли, „а некима имовина разнета".

Били су слични овакви односи активе и пасиве код Штедионице и Задруге у време доношења одлуке (1911) о њиховом спајању.

О развоју и односима ових банака најбоље говоре подаци из њиховог платног биланса, мада нема подударних података за сваку годину. (Детаљније видети табеле 1 и 2).[15а]

УТВРЂЕНА ПРАВИЛА БАНКЕ

На скупштини обе банке донето је неколико значајних одлука:

● Спајају се Штедионица и Рудничка акционарска задруга (о чему је донета одлука 1911. године);

● да се повећа штедионичка главница на 300.000 динара: дотадашњи капитал Штедионице — 75.000, капитал Рудничке акционарске задруге — 100.000 и нова емисија акција за прикупљање капитала са — 125.000 динара. Истицано је на скупу да се ствара нови новчани завод, а „према данашњим приликама могао би рáсполагати већим капиталом", који је потребан привредницима и члановима банке.

Изменама Правила, у Чл. 1, наведено је: „Циљ је штедионице да прима на приплод уштеде и да својим кредитом помаже: производњу, трговину, занате, привреду и у опште радиност".[16]

Оваква одредба била је основица за подизање индустријских предузећа и даљи развој Горњег Милановца, јер је на прво место подстакла производњу нових извора енергије. Тада је и формално правним нормама („кредитом помаже производњу . . .") обезбеђен услов и право за производњу и електричне струје.

У Чл. 2. наведено је име друштва: „Горњо-Милановачка Штедионица" и дефинисано да фирму пуноважно потписују председник или потпредседник са једним чланом управног одбора.

Одлучено је, такође, да банка може, поред седишта у Горњем Милановцу, оснивати своје филијале у осталим варошима, што, на жалост, није реализовано.

Закључено је да се, од већ утврђеног капитала од 300.000 динара, подељеног на 600 акција, од нове скупштине, по потреби, „по-

степено или од један пут може повећати капитал од 1.000.000 динара, подељен на 2.000 комада акција".[17]

У Правилима Штедионице (1922), приликом емитовања акција и вођења фондова банке, изузетно је привлачило ондашњу и садашњу јавност, поред осталог, овакво решење: „Управни одбор властан је да капитал и резервне фондове штедионичке преобрати у злато, ако за то нађе могућности. У том случају имале би се издати нове акције, које би гласиле у злату".

Изабрани су тада нови одбори од спајања органа обе банке. У Управни одбор: Василије А. Поповић (председник), Петар Љутић (потпредседник), Божо Ђорђевић, Драгутин Сарповић, Драгољуб Караулић, Павле Савковић, Александар Дамњановић и Стаиоје Маринковић, у Надзорни одбор: др Радисав Катанић (председник), Младен Чивовић, Петар Нешовић, Лазар Борисављевић и Драгиша Илић.[18]

ОСНИВАЊЕ ЕЛЕКТРИЧНЕ ЦЕНТРАЛЕ У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ

Спајање капитала од две банке (1922) није случајно. Све је то имало своју основу. Крајем прошлог и почетком XX века занатлије и трговци, у тек формираним акционарским друштвима у Горњем Милановцу (Лист „Таково" а. д, „Горњомилановачка пољопривредна подружина" а. д. и две акционарске банке) раде на укрупњавању својих капитала. Та замисао се потврђује и са доношењем одлуке (1911) о спајању капитала две тадашње банке.[19] Ова замисао је реализована после 11 година.

Обезбеђењем акционарског капитала код Штедионице (300.000 динара) и доношењем нових Правила банке обезбеђени су предуслови за помагање производње и развој индустрије у Горњем Милановцу. Индустрија почиње да се развија после Првог светског рата оснивањем Електричне централе (1921) са основним капиталом Штедионице.[20] Ова централа је од 1922. до 1939. године била власништво Штедионице, а потом општине. По обезбеђењу електричне струје, у Горњем Милановцу започиње рад фабрика бомбоне, чоколаде и ратлука (1922) и још неколико полуиндустријских занатских радњи. Капацитет електричне централе је био 70 KW. У почетку је Електрична централа запошљавала три радника (машиниста, помоћник машинисте и електромонтер). Уочи Другог рата радило је у њој седам радника.[21] Главни извор прихода овог завода притицао је од њего-

вог предузећа — Електричне централе, јер су основни корисници струје били грађанство и привредне радње. Штедионица је у раду овог предузећа имала и велике расходе услед трошкова око куповине нафте, уља и мазива, уз поправке и одржавање мреже електричне инсталације у вароши, која је рађена сасвим примитивно, одмах после пуштања у рад ових капацитета. На жалост, видећемо касније, трошкови предузећа су енормно расли у поређењу са приходима.

РАСТ ШТЕДИОНИЦЕ ДО ПРЕД ПОЧЕТАК ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ

Акцијски капитал Штедионице је 1922. износио 300.000 динара. Остварена је дивиденда од 10 одсто. У 1927. акцијски капитал је достигао 1.200.000, а резервни фонд 281.000 динара. Дивиденда за 1926. било је: на прву емисију акција — 10 одсто, на другу — шест одсто. Чиста добит за 1927. износила је 114.000 динара. Ови подаци указују да је Штедионица за пет година рада постигла велике резултате у односу на нивое после спајања две банке. Она је имала свој рачун код Поштанске штедионице, чиме се укључивала у ширу мрежу платног промета у земљи.

Стање најважнијих билансних позиција, према завршном рачуну за 1927. годину, било је следеће:

АКТИВА	
1. Благајна	72.000 динара
2. Менице	2.134.000 динара
3. Ефекти	63.000 динара
4. Дужници	523.000 динара
5. Некретнине	345.000 динара
6. Остала актива	858.000 динара
ПАСИВА	
1. Акцијски капитал	1.200.000 динара
2. Резервни фонд	281.000 динара
3. Штедња	1.068.000 динара
4. Повериоци	607.000 динара
5. Добит	114.000 динара[22]

Актива је расла услед успешно обезбеђених извора пасиве. Акцијски капитал је три пута увећан за пет година рада Штедионице.

ШТЕДИОНИЦА У ДОБА ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ И ЛИКВИДАЦИЈА

Са почетком светске економске кризе (1929—1933) тешкоће су осетили сви грађани, предузећа, радње и све банке, међу којима и Горњомилановачка штедионица. Почетком тридесетих година новчана маса банке је била мања за 57 одсто, него пре почетка кризе, када је актива износила 4.000.000 динара. Главница банке још се одржавала, али се смањивали фондови, а нарочито су подигнути већи износи штедње грађана. Штедионица се нашла у веома деликатној ситуацији, јер је скоро сав свој уложени капитал пласирала у електрично предузеће, а новац који је примила од улагача на штедњу пласирала је већим делом у менице — и то земљорадника „око 77 одсто од укупног портфеља".[23] Од када је донета прва уредба о заштити земљорадника 1932. године, земљорадници су већим делом престали да извршавају своје обавезе, а касније и оно мало што је исплаћивало своје дугове, дошло је до уверења да се не морају менице плаћати.

С друге стране, криза се још више осетила у овој банци, јер су у електричном предузећу смањени приходи „за 1/3 око 135.000 динара од ранијих година". Грађани и сама држава у тој ситуацији приморани су да смање потрошњу електричне струје. „Због тога електрично предузеће једва покрива своје расходе".[24]

Упоредо с тим, улагачи су вршили притисак на Штедионицу да подигну своју штедњу. Тако је Штедионица у једном свом извештају нарочито истакла:

„Од доношења уредбе о заштити земљорадника априла месеца 1932. па до данас исплатили смо улога за 235.000 динара... Сваким даном криза је све већа и тежа, наша околина је више пасивна, а прошла година (мисли се на 1935) сушна и неродна. Немаштина земљорадника утицала је и на грађевинарство, трговце и занатлије тако, да од наших дужника по текућим рачунима нисмо смели тражити отплате ни исплате њихових дуговања, јер би њихов опстанак довели у питање, а није нам циљ никога да упропастимо, већ на против да помогнемо по могућству кредитом".[25]

Видећи тешку економску ситуацију, Управни одбор (у саставу: Павле М. Савковић, председник, Александар Дамњановић, потпредседник, Светислав Белић, Владимир Ђурић и Петар Нешковић и Надзорни одбор: Божидар Србовић, председник, Бранис. Баралић, Божидар Ђурић и Радомир Обреновић), тражио је решења за заштиту и санацију своје банке (1936). Управни одбор је закључио да Штедионица, услед велике економске кризе и немогућности наплате сво-

јих потраживања, неће моћи да врши своје исплате. Заправо, пала је у потпуну неликвидност.

За ублажавање проблема неликвидности, Управни одбор је 15. јуна 1936. упутио молбу Министарству трговине и индустрије, на основу Уредбе о заштити новчаних завода и њихових веровника, да им се одобри одлагање плаћања својих обавеза за шест година. Тада Управни одбор, уз молбу, подноси следећи исплатни план:

„Сав новац који будемо прикупили по истеку сваких шест месеци, а по исплати режијских трошкова, такса и трошкова за одржавање електричног предузећа, делићемо улагачима сразмерно висини улога, старајући се, да првенствено исплатимо ситне улагаче до 1.000 динара, о чему ћемо, о распореду увек подносити извештај Господину Министру.

Са обзиром на пласирани капитал у земљорадничке менице, од којих према Уредби неможемо наплаћивати већу камату од 4,5%, молимо да нам се каматна стопа на улоге и текуће рачуне одреди 2% са годишњим обрачуном".[26]

Управни одбор је и урадио пресек завршног рачуна Штедионице на дан 31. маја 1936. као аргумент о стању и пословању банке у периоду од пет месеци (пречишћени текст у табели бр. 1 и 2). Ови подаци су били врло убедљиви Министарству, а посебно када се сагледало да ће Штедионица нарочито поклонити пажњу раду Електричног предузећа и да ће према плану исплаћивати штедне улоге грађана, да донесе решење према молби банке о одлагању њених других обавеза. Међутим, Министарство је пре оваквог одобрења успоставило контролу Штедионице преко свог комесара.

Банка је примила решење Министарства трговине и индустрије (20. јула 1936) којим је постављен Венцеслав Р. Алексић, старешина Среског суда у Горњем Милановцу, за комесара при Горњо-Милановачкој штедионици. Његове дужности биле су:

- да присуствује свим седницама Управног и Надзорног одбора са правом саветодавног гласа;
- да контролише све друштвене послове;
- да присуствује редовним и ванредним прегледима благајне и друштвених књига;
- да присуствује зборовима акционара;
- да сазива зборове акционара кад нађе да је то потребно.

Комесар је имао и право да обустави закључак органа завода од извршења и о томе извести министра. Имао је и право да тражи обавештења од органа завода, који су били дужни да их дају „по свом најбољем знању".[27]

Надлежни одсек Министарства у својој белешци, поред осталог, каже:

„Мораторних потраживања Завод има само по меницама и то за 504.520 динара, односно за око 22% од укупне активе. Уредно се регулишу менице за 111.020 динара.

Хипотекарних покрића, као супергаранцију по меничним потраживањима, Штедионица има за 101.180 динара, док је по текућим рачунима хипотеком обезбеђено 205.000 динара, а меницама са више од једног потписа 94.000 динара.

Електрично предузеће у које је Штедионица пласирала добар део својих сопствених средстава, према изјави чланова управе, једва покрива своје расходе".

С друге стране Штедионица је имала и обавезе од 972.000 динара у пречишћеном билансу до 31. маја 1936. На основу овога Министарство је донело решење о заштити новчаних завода и њихових веровника (13. августа 1936) којим је Штедионици одобрено:

„1. одлагање плаћања на 6 година;
2. каматна стопа на старе улоге на штедњу и по текућим рачунима са 2% бруто годишње, почев од 20. VI. 1936. године;
3. финансијске олакшице из чл. 15. Уредбе о заштити новчаних завода и њихових веровника".[28]

Ово се најбоље види из синтетичких билансних позиција на дан 31. маја 1936. године:

АКТИВА:	
Готовина	2.000 динара
Хартије од вредности	12.000 динара
Менице	657.000 динара
Текући рачуни	416.000 динара
Покретност	17.000 динара
Непокретност	296.000 динара
Предузећа у соп. режији	851.000 динара
Остала актива	16.000 динара
Губитак	15.000 динара
	2.282.000 динара
ПАСИВА:	
Главница	1.200.000 динара
Резервни фонд	69.000 динара
Пензиони фонд	41.000 динара
Улози	474.000 динара
Текући рачуни	498.000 динара
	2.282.000 динара[29]

Комесар Венцеслав Р. Алексић, по пријему свог решења, одмах се укључио у праћење и ублажавање финансијских тешкоћа, а нарочито у остваривање прихода и исплату „међу веровницима завода". Комесар је присуствовао свим седницама Управног одбора и уверио се да завод у свему поступа по Уредби. Комесар је, 20. октобра 1936. поднео извештај Министарству у коме каже да Штедионица на крају септембра дугује 983.062, међу којима су штедни улози 480.887 и дуг Поштанској штедионици од 305.079 динара. Овај завод је потраживао 1.076.059. У томе су учествовале земљорадничке менице са 509.770 динара. Штедионица је имала основни извор прихода од испоруке електричне енергије вароши.

Приходи и расходи Штедионице у другом полугођу 1936. године износили су:

Приходи	143.450 динара
Расходи	138.371 динара
Салдо — чист приход	5.079 динара

Структура расхода за заводску режију:

а) Плате особљу и комесару за шест месеци:

— Плата књиговођи	9.000	
— Благајнику	6.960	
— Слугжитељу	1.800	
— Машинисти	9.000	
— Помоћнику машинисте	3.600	
— Електромонтеру	6.000	
— Комесару за 5 месеци	2.000	38.360 динара

в) Станарина, огрев, осветлење и остали канцеларијски трошкови:

— Станарина за шест месеци по 400 динара	2.400
— Огрев за три месеца	198
— Поштарина и телефон	261
— Поштарина за закон. извештаје по меницама	419
— Разне таксе суду и властима	320
— Допринос уреду за осигурање радника за особље Штедионице	855
— Канцеларијски материјал	340
— Формулари Аграрној банци за земљорадничке менице	151
— Општини такса на фирму	150
— Бановским новинама, таксе за оглас	159
— Таксени и менични бланкети	572
— 1% допринос и 10% патријаш. порез на плате особља Штедионице	66
— Награда адвокату за писање тужби	110

— Одржавање чистоће канцеларија	61	
— Осигурање од пожара	292	
— Чланski улог трговачком удружењу	42	6.396 динара

г) Остали трошкови електране:

— Нафта за погон мотора у електрич. централи	60.418	
— Бензин за погон мотора	2.178	
— Шпирит и киселина	293	
— Уље за мазање мотора	20.606	
— Поцволе за чишћење мотора	707	
— Разне оправке мотора и замена делова	4.430	
— Таксе на признанице и рачуне	1.298	
— Допринос уреду за осигурање радника централе	1.285	
— Такса, 1% допринос и 10% патр. порез на плате особља централе	344	
— Таксирани обрачуни	159	
— Поштарина и телефон за централу	94	
— Превоз горива, мазива и делова за мотор	514	
— Одржавање чистоће, оправка зграда	402	
— Оправка и одржавање градске мреже	786	
— Огрев у централи	101	93.615 динара
Свега		138.371 динара[30]

Од остварених прихода, у другом полугодишту 1936. нису исплаћиване плате члановима управе, ни дивиденда, нити тантијема.

Од салда прихода и расхода, Штедионица је приступила плану исплате по неколико позиција:

— Држави трошарину на електричну струју	3.744 динара
— Држави службенички порез за децембар 1936.	81 динара
— Држави 2% допун. преносне таксе за непокретно имање за 1936. годину	1.000 динара
Свега	4.825 динара
За исплату старих дуговања остаје	254 динара.

Из ове упоредне анализе видимо да су и исплате обавеза, доприноса, трошарине и таксе према држави биле значајне позиције и увек испред дуговања према штедним улозима, јер је њима остало, за могућу исплату, 254 динара. Овако мали износ остатка пренет је у наредну годину.

Према захтеву Министарства, Комесар је са управом учествовао у расподели средстава на основу остареног прихода и остатка чистог прихода. Комесар о томе, на једном месту, каже: „Част ми је известити Министарство да су органи завода у потпуној сагласности радили са потписатим комесаром, и ниједна одлука његова није донета у супротности са управом завода или обратно. . .".

У првом полугођу 1937. извршено је пребијање дугова неколико дужника и поверилаца према Банци и на тај начин је смањена штедња улагачу у износу од 60.871 динара.

На основу остварених прихода и расхода у првом полугођу 1937. у свему је учињен поступак као у претходној години, укључујући исплату и камате на дуг код Поштанске штедионице у износу од 5.481 динара, тако да је у свему овоме остала разлика од 2.307 и остатак од прошле године 254, што износи 2.561 динара за исплату старих штедних улога. Од ових извора вршена је исплата старе штедње, чије су суме износиле испод 100 динара.

У првих шест месеци 1938, на основу остварених прихода, извршене су исплате у Штедионици:

а) Плате особљу и комесару	42.835 динара
в) Станарина, огрев, осветлење и остали трошкови	6.889 динара
г) Остали трошкови у Електричном предузећу	116.105 динара
Свега	165.829 динара[31]

Преостали приходи, у износу од 7.120, употребљени су за исплату камате на дуг Поштанској штедионици у износу 4.455 и на штедњу улагача 2.665 динара, чије су суме испод 100 и између 100 до 200 динара. Све потврђује да је и ранија стара штедња, на жалост, била на задњем исплатном реду.

И поред недостатка прецизнијих података о другом полугодишту 1938. и билансу за 1939. може се закључити да су остварени још неповољнији резултати у односу на оне из претходних година. То потврђује и записник о раду 45. редовног збора акционара, одржаног 24. марта 1940. Збором је руководио Павле Савковић, председник Управног одбора, а присуствовао је комесар Венцеслав Р. Алексић. Деловођа је био Драгиша Таловић, а бројачи гласова: Милан Даниловић, Добривоје Татовић и Бранко Караулић. Збору је присуствовало 16 акционара, који представљају 6.760 акција, а исто толики број

гласова. Констатовано је „да на збору учествује довољан број акција", према правилима Штедионице.

По завршном рачуну за 1939. годину постигнута је добит у износу 9.064 динара; она је унета у резервни фонд. Збор је прихватио извештаје Управног и Надзорног одбора. Усвојен је предлог буџета личних и материјалних издатака за 1940. годину у износу 46.000 динара.

Највећу пажњу привлачио је накнадни извештај Управног одбора о стању Штедионице по билансу закљученом 31. јануара 1940, након продаје Електричног предузећа општини Горњи Милановац за 500.000 динара. Пошто је биланс закључен са 31. јануаром, може се закључити да је продаја централе извршена у јануару 1940, а не, по неким прибелешкама, у 1939. години.

После економске кризе (1929—1933) Штедионица се није опоравила. Напротив, по датим анализама, финансијско стање је било све теже, са губицима и отписом потраживања, што се рефлектовало на смањење главнице банке. Познато је да је Штедионица имала капитал главнице 1.200.000 динара, али се он топио: „Отписом пропалих потраживања по одлуци 43. редов. збора, главница је смањена на 700.000 дин, а овом продајом Електричног Предузећа, главница је смањена на суму од Дин. 510.000, тј. испод половине уплаћене према друш. правилима".[32] На овај начин је код Штедионице дошло до смањења капитала главнице испод педесет одсто, што доводи банку, према друштвеним правилима, у још већу кризу. У оваквим ситуацијама, ако се обезбеде неки предуслови — првенствено додатни капитал — може се извршити санација и наставити рад. Међутим, оваквих изгледа није било код Штедионице. Тако је збор акционара, 24. марта 1940. године, једногласно решио „да Штедионица престане са радом — ликвидира у смислу горњег предлога, закона о акционар. друштвима и друштвеним правилима".

Овакво решење акционара могло се и очекивати. Скупштина је тада изабрала одбор од три акционара за ликвидаторе Штедионице: Павле Савковић, Светолик Белић и Милан Даниловић. Краљевска Банска управа Дунавске бановине (Нови Сад) својом одлуком од 4. јуна 1940, одобрила је рад збора акционара о ликвидацији Горњо-Милановачке штедионице. Тако је и Министарство трговине и индустрије 30. јула 1940. одобрило да се и у ликвидацији Штедионице, у коју је ушла, може користити одлагање плаћања према датим решењима, с тим да у ликвидационом одбору буду заступљени ула-

гачи и остали веровници са истим бројем чланова колико и акционари.

Ово упућује да су државни органи, и у поступку ликвидације Штедионице, инсистирали на исплати остатка имовине и првенствено штедишама на исплатном реду. Према томе, ликвидациони одбор је према прикупљеним средствима вршио исплате штеднье. Међутим, са почетком рата и паљењем Горњем Милановца, и на тај начин је извршена дефинитивна ликвидација и ове банке.

*

* *

Оснивање прве банке у Горњем Милановцу пада у други талас настанка банкарских организација у Србији, што је било основ за шире окупљање тадашњих трговаца и занатлија у концентрацији капитала у овој вароши. Са овим првим пословима, капитал главнице у Штедионици и Рудничкој акционарској задрузи, пре Првог светског рата, био је на нивоима већег броја познатих банака у Србији.

Ове организације су се бавиле скоро свим банкарским пословима, међу којима је (пре рата) конверзија папирних динара и кованих златних динара. У расходима из 1914. године помиње се и ажија — мањи износи, за замену динара у злато.

Оснивањем Електричне централе у Горњем Милановцу, Штедионица је дала печат индустријској ери у овом граду.

До почетка познате економске кризе Штедионица је успешно радила. Међутим, после овога, банка се није могла опоравити, изузев што је само великим напором одржавала производњу електричне струје за потребе привреде и читавог града, да би уочи Другог светског рата овај капацитет прешао у посед горњомилановачке општине.

НАПОМЕНЕ

1. „Шематизам Краљевине Србије с календаром за 1893. годину", страна 156—157, и за 1896. годину, стр. 139.
2. Лист „Таково", бр. 65, 1893.
3. Архив Југославије, Београд, Ф-65, Горњо-Милановачка штедионица, Горњи Милановац, Ф-1293, Ј.2277.
4. Исто.
5. Исто.
6. Исто.
7. Исто.
8. Архив Југославије, Београд, Ф-65, Горњо-Милановачка штедионица, допис Министарству трговине и индустрије, број 3402, од 20. новембра 1920.

9. Исто, број 4990 од 14. новембра 1921. и одговор од 27. новембра 1921.
10. Као под 3.
11. Архив Југославије, Београд, Ф-65, Рудничка акционарска задруга, Горњи Милановац, Ф-1293, Ј-2277.
12. Исто.
13. Као под 3.
14. Као под 11.
15. Као под 3 и 11.
15а. Исто.
16. Архив Југославије, Београд, Ф-65, Горњо-Милановачка штедионица и Рудничка акционарска задруга, Ф.1293, Ј-2277, Измене и допуне Правила и Одлуке Управних одбора.
17. Исто.
18. Исто.
19. Као под 16.
20. Историјски архив, Чачак, Окружни народни одбор, К-11.
21. Архив Југославије, Београд, Горњо-Милановачка штедионица, као под 3 и као под 20.
22. „Приручник СХС банака 1928—1929", Загреб, стр. 375.
23. Управни одбор Штедионице, 15. јуна 1936. године, пише извештај Министарству индустрије и трговине, као под 16.
24. Исто.
25. Исто.
26. Исто.
27. Решење министра трговине и индустрије, као под 16.
28. Молба Министарству трговине и индустрије, Београд, као под 16.
29. Исто.
30. Преписка и извештаји Министарству трговине и индустрије, Београд, 13. и 17. фебруара 1937. године, као под 16.
31. Детаљан преглед о раду Горњо-Милановачке штедионице, под 3. и 16.
32. Записник рада на 45. редовном збору акционара Горњо-Милановачке штедионице, под 3.

BANQUES DE GORNJI MILANOVAC (1888—1941)

La fondation de la première banque à Gornji Milanovac, vers les années 80 du XIXe siècle, appartient à la seconde vague d'établissement d'organismes bancaires en Serbie, ce qui servit de base à la concentration des capitaux, déposés à l'époque par les commerçants et les artisans de cette ville. Pour les premières opérations, la Caisse d'épargne et la Coopérative de Rudnik par actions disposaient d'un capital qui, avant la Première guerre mondiale, était au niveau de celui de la plupart des banques par actions fonctionnant sur le territoire de la Serbie.

Ces organismes se livraient à presque toutes sortes d'opérations bancaires, dont aussi (avant la Première guerre mondiale) la conversion des dinars en papiers et de ceux en or.

En fondant une centrale électrique à Gornji Milanovac, la Caisse d'épargne donna une empreinte à l'ère industrielle dans cette ville.

Avant le début de la crise économique de 1929, la Caisse d'épargne avait fonctionné avec succès. Cependant, après cela, cet établissement ne put plus atteindre l'ancien niveau sur le plan des opérations bancaires; tout ce qu'il réussissait encore à faire, c'était d'assurer la production de l'énergie électrique pour les besoins de l'économie et de la population urbaine, mais, à la veille de la Seconde guerre mondiale la centrale finit par passer en possession de la commune de Gornji Milanovac.

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

„НЕСРОДНИЧКА" ПРЕЗИМЕНА У ЧАЧАНСКО-РУДНИЧКОМ КРАЈУ (1822—1825)

РАДОЈКО НИКОЛИЋ
YU 32000 Чачак
Пигова 6

УДК 39 (497.11) „1822—1825"

У чибучким тефтерима из 1822, 1824. и 1825. године убележени су житељи драгачевског, моравског и рудничког краја, односно старешине домаћинстава која су имала овце и козе.[1] Десетак година после Другог устанка у тим тефтерима за насеља на простору између Ивањице и Белановице и између Гугља и Сирче уписани су земљоделци с презименима која су великом већином изведена по српском „доњоземскоме обичају" — од личних имена очева и (знатно ређе) мајки. Али, доста је презимена настало према крајевима и местима из којих се ко доселио или по занатима и занимањима којима се бавио, а понајвише по разноврсним надимцима. Та „несродбинска" презимена, о којима ће у овом раду бити реч, откривају одакле је ко почетком XIX века долазио, чиме се бавио и каквих је телесних и карактерних особитости био. Истовремено, она обелодањују уобичајену склоност људи тог времена да презименски

део имена својих сусељана означавају према географском пореклу, професионалним улогама и личним карактеристикама.

Презимена се у овом раду схватају у најширем поимању, јер под њима подразумевамо и оно што у устаљеном данашњем значењу не спада у право презиме — сваку ознаку која ма у ком виду ближе допуњује нечије крштено име. То могу бити једна или две речи, именица или придев, атрибутски израз који, надомештајући недостатак-неименовање презимена у класичном смислу, открива ма какво својство одређеног човека. Сваки допунски назив уз лично име, свеједно да ли стоји иза или испред њега.

*
* *

Иза Таковског устанка у ослобођену Србију нагртали су многи досељеници, па и у драгачевска, трнавско-љубићка и рудничка, односно таковско-качерска села. Долазили, добежавали, уљегали, припузивали се. Највише из Црне Горе, Херцеговине и Старог Влаха, са од старине наслеђеним братственим и племенским презименима. Али, старосели су многе од њих, бар за почетак, „прекрштавали" називајући их друкчије, махом према првим и непотпуним сазнањима о дошљачком трагу и предеоно-месном пореклу. Надевали их: Дошљак, Дошлац, Бежанац, Бежанић, Бежанин. Дошљак је убележен у петнаест, а Бежанац у десет села чачанско-рудничког краја. Дошљак у Рићагама, Придворици, Мршинцима, Ласцу, Пријевору, Видови, Миоковцима, Горњој Горевници, Мојсињу, Остри, Катрги, Озрему, Каменици, Живковцима. Дошлац у Јездини и Озрему. Бежанци су у Паковрађу, Бањици, Ласцу, Горњој Трепчи, Остри, Мрчајевцима, Бечњу, Сврачковцима, Руднику, Каменици и Лепљу; Бежанин — у Лопашу, Бежанић — у Милатовићима. У својеврсне досељенике спадају **припузи**, било да су се доселили или, само, као домазети, привенчали. Припуза је највише у љубићко-таковским селима. Има их у Вранићима, Коњевићима, Горњој Трепчи, Мојсињу, Бресници, Вујетинцима, Тамнику, Милочају, Прањанима, Брусници, Велеречи, Невадама, Врнчанима, Козељу, Шутцима, Кнежевцу, Иванковцима. И, само један у драгачевским Губеревцима. Дошља или прижењу, неког Радојицу из Јежевице старинци дочекаше као нежељеног, сумњивог и непозваног странца, па му уз име приденуше немилу одредбу — Уљез.

Тек досељеним непознаницима најпре се дознавало властито крштено име, док им је тешко било дати одговарајуће „презиме".

Тако је неки Маријан из Придворице назван **Населица**, а неки Периша у Горњој Горевници — **Безимени**. О овом Периши није могло (на брзу руку да се сазна ни одакле је, ни од ког је рода, ни чиме се бавио, ни каквих је телесно-духовних одлика био. Зато је у званични чибучки списак ушао неодредив, као непрезименик без икаквог ближег означја. Онима који се нигде нису лако скрашавали па су се, трагајући за што подеснијим бивалиштем, премештали из села у село, старосели дадоше презиме **Скитња**. Као Скитње у Бечњу су уписани неки Радоје, Маринко и Марко, а у Милатовићима извесни Милинко и Ђорђе. (Данас Скитњи има само у Кукићима, где су се заувек свили и бечањски и милатовићки скитачки несмирници).

Да је тек придошлим доселцима било тешко одредити друго, допунско име, показују и примери као што су: „Ђокела из Лиса" (Пухово), „Јован из Прокопа" (Горичани), „Вучић бешлија из рудничке нахије" (Јездина), „Јован Џамбас из Старога Вла" (Миоковци), „Ђорђије са Сува Брега" (Љубић), „Петар из Алина потока" (Мајдан). Посебно су остала непозната презимена привремених настањеника — пастира из Васојевића и Старог Влаха, који су са својим стадима сишли на зимовиште у жупнину моравске долине. Они су дописивани уз сталне селске житеље, при крају списка, као **јабанци**, а таквих се, на пример, задесило у Трбушанима и Љубићу по четири. За њих је убележавано: „Симо из Васојевића", „Рецо из Васојевића", „Вилип Караклаја из Старога Вла", „Стеван из ужичке нахије". Неки од ових јабанских сточара били су власници више оваца и коза него све село у коме су се краткотрајно обрели. Поменути Симо из Васојевића имао је 500, а Рецо чак 900 грла ситне стоке кад се у свем Љубићу од седамнаест домаћинстава газдовало са свега 151 овцом и козом. Пастирски сезонски бављеници свакако су и неки Раде из Васојевића у Прељини и Ратко „из Деретина Старовлашка" у Мојсињу. Јер, Раде је сам имао више мала од свих Прељинаца заједно, а Ратко од читавог Мојсиња. И један и други су уведени у чибучку бележницу само зато што су се ту затекли док још није кренула прва зелен по васојевићком и старовлашком горју (јер је попис вршен почетком марта, кад је од динарских виситора пролеће још далеко).

Одакле су све пристизали дошљаци, бежанци, допузи и припузи добро откривају извесна презимена узета по „одселним" областима и местима. Долазило се из Старог Влаха, Осата, Дробњака и „Ерске". Отуд породична имена Старовла, Осаћанин, Дробњак, Ера

(и Ерић). Старовла(ха) и Осаћана има у шеснаест, Дробњака у десет, а Ера у дванаест села. Презиме Старовла јавља се у Миросаљцима, Церови, Горњој Краварици, Ртарима, Дучаловићима, Грабу, Рајцу, Лапници, Трнави, Бечњу, Милочају, Леушићима, Руднику, Трудељу и Велеречи, а Осаћанин у Негришорима, Зеокама, Гугљу, Рошцима, Горњој Горевници, Ракови, Коњевићима, Прељини, Горњој Трепчи, Дренови, Бершићима, Озрему, Бањанима, Заграђу, Утриновцима и Пољаницама. Дробњаци се помињу у Трнави, Виљуши, Баљици, Кукићима, Пријевору, Брђанима, Катрги, Тамнику, Цветкама и Бранетићима, а Ере (и Ерићи) — у Пухову, Придворици, Лозници, Заблаћу, Рошцима, Мрчајевцима, Бечњу, Обрви, Сирчи, Прањанима, Бољковцима и Калањевцима. Неколико призимена упућује на Бихор, Пештер, Белопавлиће, Босну и Дрину (Биорац, Пештерац, Белопавлић, Бошњаковић, Дрињак). Биораца има у осам села — у Вирову, Милатовићима, Лукама, Властелицама, Јездини, Лозници, Мојсињу и Теочину. Пештерци су у Пријевору и Рајцу; Белопавлићи — у Петници, Горичанима и Ласцу; Бошњаци — у Брђанима, а Дрињаци — у Такову.

Срећу се и презимена добијена према туђим народима и земљама: Арнаутин, Бугарин и Мађар. Она су придодавана уз српске придошлице из области које су припадале или су се додиривале са Србији суседним државама. Оне су придолазиле из Арнаутлука (крајеви Старе Србије насељени претежно Арнаутима), из „Бугарске", односно југоисточне Србије, и из Срема, који је тада био у мађарском делу Аустрије. Презиме Арнаутин се помиње у Рошцима, Горњој Горевници, Јездини, Коњевићима, Прељини, Катрги, Виљуши, Горичанима, Сврачковцима, Лалинцима, Живковцима и Срдљиковцу, а Бугарин — у Вирову, Гучи, Кулиновцима, Виљуши, Липници, Доњој Горевници, Каменици, Јарменовцима, Калањевцима и Ивановцима. Мађари су само у селима чачанске котлине (Слатина, Жаочани, Кукићи, Опланићи), али и у кабларским Јанчићима и рудничкој Јабланици. Ти „Мађари" су повратници, који су по слому Карађорђевог устанка, а неки свакако и раније, избегли преко Саве, а по ослобођењу, иза 1815. године, вратили се на своја стара отачка ватришта. Да је таквих повратничких добеглица прилично било у околини Чачка, потврђују и три „прекосавска" презимена: Сремац (Петница), Ирижанин (Прељина) и Швабић (Рајац, Мајдан).[2]

Сва остала презимена указују на најужи завичај — на родна села и варошице. Највише их потиче од пештерског села Баре (а можда и из истоименог засеока у моравичком селу Сивчина), Берана

и Сјенице. Баралија има у обе Краварице, Гучи, Пилатовићима, Брезовицама, Мрчајевцима, Шаранима и Мајдану, док су Беранци (и Берјановићи) „распоређени" у Придворици, Слатини, Мршинцима, Бечњу, Брајићима, Велеречи и Руднику. Сеничани (али и Сенице и Сене) помињу се у Горачићима, Тијању, Мојсињу, Доњој Горевници, Мршинцима и Сирчи. Нека завичајна презимена се јављају у по три до четири села: Шапоња (Гуча, Премећа, Пријевор, Милићевци); Трнавац (Тамник, Коштуничи, Бранетићи, Штавица); Врана[3] (Миросаљци, Ртари, Бранетићи, Рудник); Пазарац (Јежевица, Слатина, Бечањ); Рудинац (Дубац, Властелице, Лазац); Лишанин (Лазац, Обрва, Лаћевци); Корићанин (Каона, Лаћевци, Брусница); Буђевац (Горња Горевница, Мојсиње, Тамник); Левајац (Лаћевци, Бечањ, Мрчајевци). Доста је и других свакојаких доселачких презимена: Колашинац, Ровинац, Страњанац, Брезовац, Подгорац, Суводолац, Поломац, Гостиљац, Морачанин, Увчанин, Штављанин, Гучанин, Бинићанин, Буковичанин, Комадина, Косатица, Лопатница, Кривача, Бураћа... За понека се веома тешко распознаје да су „селска", јер су настала од назива забитих и незнатних сеоца, заселя, цемата и потеса чији се траг и у сећањима и у земљописним картама изгубио. Ко ће да пронађе да су Крљанци (Зеоке) из остатијског засеока Крљани; Чакајци (Слатина) са брда Чакаје у Трешњевици; Мелајци (Слатина) из Мелаја код Коштан-поља; Трћани (Премећа) из јаворских Трћа (одавно преименованих у Смиљевац); Гошевци (Прислоница) из пештерског Гошева; Кијевци (Мрчајевци) из Кијеваца код Сјенице; Ђелкапе из истоименог засеока моравичког села Шареника.

Нека презимена (која су данас наизглед надимачког типа) у ствари су стара братственичка имена донета са црногорско-херцеговачких брда. Тако су, на пример, Зимоње братство у Гацку, Шибалије у Дробњаку, Торомани у Његушима, Зрзуле у Пиперима. Ако не братственичка, а оно породично-родовска презимена, свакако су и Ајдаче, Јелуше, Шипете, Ђураке, Кувеље, Воркапе, Крупежи, итд. Затамњеност њиховог значења је отуда што су поједина романског порекла, а поједина прастари надимци наслеђени из досељеничких постојбина.

Извесна „месна" презимена нису по местима одакле се доселило, већ по деловима села (засеоцима, потесима) у којима се живело. Тако се у Миоковцима нашло презиме Зовљанин (по потесу Зове), а у Остри — Мочилац (по потесу Мочила). Засеочке презименске одредбе су и ове: „Иван из Бреста" (Вича), „Паун из Сикире" (Ду-

чаловићи), „Ђорђије са Сува Брега" (Љубић), „Марко из Вољавче" (Тамник).

*
* *

Прилично је презимена постало од професионалних улога, односно од занимања и заната или, како је то у свом Рјечнику записао Вук Караџић, „од каке службе или од какога особитога посла". Она су давана само по непољопривредним и непастирским занимањима, па нема ниједног житеља са породичним именом Сељак, Земљоделац, Тежак, Ратар, Сточар, Пастир, Чобанин. За занатско-занимајуће презиме изборили су се једино они који су успели да се приметније издвоје из послова широког сељачког сталежа.

Најчешће презиме по занату не указује ни на какво одређено занимање, јер је означено уопштеним изразом Мајстор, а затим долази Ковач и Терзија. (У обзир се не узимају презивања на **ић** — Мајсторовић, Ковачевић и Терзић, међу којима је Ковачевића највише. Има их у 28 села, док је Мајсторовића и Терзића кудикамо мање. Тако су се презивали синови и унуци мајстора, ковача, терзија, без обзира да ли су се бавили или нису тим занимањима.) Сигурно је да се Мајстор у првом реду односи на дрводеље, и то само оне који су градили куће брвнаре, вајате, млекаре и качаре. (Зато и нема изричитог помена ниједног дрводеље или дунђера.) Презимена настала од појединих „ситнијих" дрвенарских заната су: Стругар, Колар, Чутурџија, Самарџија, Брдар и Чанчар. Она која упућују на обраду метала, осим већ наведеног Ковач, су: Калајџија, Кујунџија и Туфегџија (пушкар).[4] Сем Терзија, за мајсторе одела једино се као презиме, и то веома ретко, јавља Ћурчија. (Пошто се Абација не помиње ниједном, сви су изгледи да је термином терзија у првој половини XIX века потпуно „покриван" и израз **абација.**) Од осталих „презименских" заната срећу се: Лончар, Седлар, Мутавџија (покровчар, струнар), Бојаџија, Баруџија, Чикириз (каменорезац). У Дубцу је убележено презиме Ваљар, по мајстору који је, избијајући „редац", припремао сукно за терзијско и абацијско кројење, док је Дрндар, који је растресао вуну, поменут једино у Остри и Бечњу.

Ту су и презимена по занимањима у оквиру којих су се ма на који начин припремале и послуживале намирнице за јело и пиће: Воденичар, Брашњо, Ашчија, Бозаџија, Анџија, Меанџија, Каванџија, Музикрава. Има и прилично презимена добијених по војничко-рат-

ничкој и државно-управној служби, као што су: Солдат, Катана (коњаник), Буљубаша, Каплар, Пандур, Сеиз (коњушар), Биров, Пудар. У остале „занимајуће" називе спадају: Девеција, Кирицијa, Доганција (соколар), Чамција, Крманаш, Коњодер, Клисар (црквењак), Трговац. (Занимљиво је да је остао траг само о једном трговцу, неком Радивоју из Зеока, који се, свакако, бавио куповином и продајом стоке. Могућно је да правих марвенокупаца непосредно по Другом устанку није међу обичним сељацима ни било, јер је сву сточарску трговину у то време водио кнез Милош са неколико својих велетржних ортака.) У Придворици су именовани неки Антоније и Паун Ајнацићи, чији је отац морао бити ајнација — мајстор који је израђивао и продавао огледала.

Занимљиво је да су свештеници најчешће без породичног презимена. Убележавано је: поп Дмитар, поп Мијат, поп Раваило. Ако се имао почасни чин проте, и он се дописивао (Поп Павле прото, Прото поп Арсо). Попови се првенствено помињу у селима у којима су постојале цркве, а њихови се потомци бележе као Поповићи. Проте се јављају само у Гучи и Такову, а Протићи — једино у Гучи. (Среће се и презиме Попадић, изведено од речи попадија.)

По неким презименима сазнаје се у којим је местима било појединих ретких занимања. На Руднику се помињу тројица девеција, а у Страгарима — тројица туфегџи(ћа). Пошто је Рудник за време Турака био јако управно-војно средиште, у њега се из дальних крајева царевине долазило и на девама—камилама, па је природно да се баш у њему појаве гоничи камила — девеције. У Страгарима је постојала чувена барутана, а тамо где је барут, место је и мајсторима за израду пушака — туфегџијама. У драгачевском селу Лиси, на граници према босанском пашалуку, где је редовно била погранична стража и логориште војника, забележена су презимена Пандур, Солдат и Логоревић. Такође није случајно што се само на Руднику нашло презиме Караула, односно Караулаћ: на стражарницама рудничког града увек се караулило, а у Цветкама, селу са најстаријом школом у рудничком Поморављу, презиме — Ђак. Пудар се једино помиње у Бањици, у којој је било доста добрих винограда, које је требало чувати, а Чикириз једино у Ртима, где се свакако и зачело најстарије професионално чикиризовање у Драгачеву.

Лако је уочљиво да је већина старих заната—презимена пореклом из турског језика, на шта, поред осталог, указује и чест наставак **џија**: Самарџија, Мутавџија, Анџија, Туфегџија, Кирицијa, итд. Она су „терминолошки" остатак дугог робовања под Османлијама.

Сва наведена презимена односе се само на људе који су се одговарајућим занатима и занимањима лично бавили, док су се њихови потомци презивали на **ић**: Катанић, Туфегџић, Самарџић, Чутурџић, Кујунџић, Лончаревић, Седларевић, Стругаревић. Осим ових, срећу се и „занимајућа" презимена: Суруџић, Качаревић, Касаповић, Катранџић, Свирачевић, Трубић.

*
* *

Највише је презимена—надимака. Нађено их је преко две стотине. Надимци су давани на основу непосредних чулних утисака о разним личним карактеристикама особа — по телесним и духовним одликама, по називима животиња и биљака, ствари и предмета, као и по начину испољавања у свакидашњем понашању. Неки су нејасног значења и претпостављеног порекла пошто су настали у давнија времена, у различитим друштвеним и животним околностима, са присуством ономатопејских гласова и слогова и примесом елемената из страних језика, посебно турског. Сви су строго индивидуализовани, јер указују на личне вредности и до танчина одговарају ма по чему изузетним, издвојеним и „обележеним" појединцима и породицама. Отуда се сасвим ретко које понавља.

Повише је надимачких презимена добијених према видљивим телесним особитостима човека. Нека указују на општи изглед као што су: Дугоња, Дугачки, Мали, Дебели, Мршо, Криви, Згуро, Сакати, Габор, док нека откривају посебности на основу својстава појединих делова тела: Главоња, Дрљо, Брадоња, Ћосо, Плећо, Гузоња, Гушанац, Чупо, Белобрк, Глуви, Ћело, Ћелави, Ћелобаба, Чоло (сакат у руку), Топал (хром). Покоја упућују на боју лица, очију и косе: Црни, Каро (црн), Караџа (црномањаст), Бели, Беланац, Грао, Зелен, Зеље, Жујо. Неколика су дата према зрелој старости: Старина, Стари, Старо, Матори, Ђедо. На телесни изглед упућују и надимци Баласура (човек који је балав) и Карабасило (човек сличан прикази, авети).

Надимци према духовно-карактерним особинама могу се разделити на две основне групе: на оне који означавају живе, брзе, оштре, грубе и нападно надуте људе и на оне који су мирни, спори, тихи и безвољно млаки. У прве би спадали: Бешњо, Бајага, Зверота, Алавук, Дивљак, Дуран, Муња, Буна, Брза, Брзода, Ћилас, Врцало, Жустра, Пево, Оцокоља, Стовраг, Клиндуп. А у друге: Млакоња,

Свилоња, Свиланац, Смољо, Бабоња, Плачо, Тумарало, Непрдиловић, Дангубић. Већина оваквих надевака су подсмевачко-погрдни, а нарочито они који указују на неспособну, безвредну и неугледну особу (Шуша), или на глупаву и будаласту (Ћалов), или на шашаву и ћакнуту (Зврката). Сви су изгледи да су презимена Ћалов и Зврката наденута по основу „противности" и одударања: Ћалови из Зеока и Звркете из Негришора дали су веома паметне и предузимљиве људе. Да ли су се они за време Турака морали да праве ћаловасти и звркасти да би избегли неке опасне околности и обавезе или су их, као необичног умног устројства, сами њихови „нормални" сусељани сматрали ћакнутим и зврковитим. У веома необичан, али похвалан, надимак спада Самотвор, који се једино јавио на Руднику. Да ли је њиме означен самотворни самоук?

По животињама надимци су првенствено давани да би се назначила нечија духовна или телесна особеност којом се иначе одликује одговарајућа животиња. Они су и по дивљим и по питомим животињама, често по птицама и називима паса, волова и коња: Зец, Зекавица, Јеверица, Лисица, Срна, Шебек (мајмун црвене стражњице, али и: ругоба, ђаво), Тица, Пупавица, Жуња, Ћук, Креја, Кучко, Гаров, Кусаћ, Бусоња, Галоња, Рогоња, Шаргоња, Кулаш, Мачак, Двизац. (И надимци Зверота и Зимоња могу бити по називу вола.) По биљкама или по било чему што на њих опомиње надимака је мање, Ту су: Клица, Травчица, Мирођија, Крушка, Шљиво, Јечменица, Лужњак, Тутун (дуван), Пластан, Пластоња, Поздер.

По стварима и предметима (али и по алаткама и оружју) надимци су надевани или онима који су их израђивали, или са њима служили, или имали било какву посебну животну везу са њима. Гдекоји од њих, посредно и околишно, откривају и извесна духовна својства. У такве надимке спадају: Кора, Коруга, Крпа, Шило, Шиљак, Кука, Полуга, Затега, Котур, Сатара, Клинац, Поњава, Буђа, Тамбура, Курсабља, Стријела, Топуз, Штуле, Варкаш, Крлат.[5] Неколико их је дато по одећи и обући или по њиховим деловима: Гуња, Кићенка (капа с китом), Пртењак (по пртеном оделу), Обућина, Опанчина, Опута, а гдекоја по прехрамбеним намирницама (Масло, Маслаћ, Скорупан, Печењак).

Остала презимена—надимци су разноврсног корена и значења: Баласура, Боздилер, Бунтула, Власоња, Врндило, Глибо, Глуша, Диван, Дрндо, Дрнко, Дуко, Зајо, Зуц, Јапош, Калајица, Калан, Карабасило, Коцопеља, Крло, Крца, Мушо, Осећија, Пејица, Плазина, Порча, Пропад, Пудеља, Пулько, Пумпало, Репо, Салајица, Сечиван, То-

врља, Тотрк, Трубоња, Тупаља, Ћебо, Ћобо, Ћулуп, Ћурулија, Чарко, Чворо, Чивутњак, Чито, Шијак, Ширац, Шолаја, Шундо.

Прилично је надимака којима је порекло у турском језику. Међу њима су: Каро, Караџа, Кудуз (велики топ), Валија (гувернер једне покрајине), Топал, Чоло, Тутун, Чалук (плашљивац, сметењак), Ћулумар (ћулум — топуз, буздован), Ћибар (поносит, достојанствен, леп), Цибур (охол, надут, самодопадљив), Бешлија (најамни турски војник коњаник), Шебек, Караула, Ација, Ефендија (господин, господар), Чантроња—Чантрак (чантра — кожна торба; чантрав — који радо чантра, чангризало), Сеирџија (онај који проматра, који разгледа). Надимци узети према муслиманским именима су Абаз, Дуран, Зуко, Јашар, Салем и Смајо. Међутим, презиме Коломбаћ (Мрчајевци) је арбанашког порекла, а Ира (Таково) — мађарског. Коломбаћ означава врсту кукуруза, а ира — уштављену овчју кожу. (Данас се Коломбаћи презивају Тошићи, а Ире — Ирићи.)

Без обзира када су и како настали и с ког су језичког извориштa, доста је надимака са неизвесним значењем и недовољно познатим кореном. Њих нема ни у најопширнијим речницима нашег језика или, пак, неких има, али су без назнаке правог значења. (Само је за покоје наведено да су презимена, али не и шта она значе.) У такве надимке, поред осталих, спадају: Бајчиша, Булија, Бунур, Витака, Гичо, Денбура, Дердар, Дрпљан, Ћушаја, Зурца, Колат, Кратуљ, Курћуба, Обараш, Поврен, Сотура, Ставрља, Сусур, Тосун, Трандала, Ћизер, Ћубрк, Ћувер, Ћућа, Цоголь, Чоктан, Чопак, Чорло, Чпрљак, Чпрљо, Шуљага, Шундер.

Ево значења неких надимака: Алавук (алав човек, прождрљивац), Бајага (свађалица, инација), Басара (врста народног кола), Булат (челик, на персијском), Варага (коритасто дрво које се ставља испод ко̀ла на ваљарици — да вода боље тече),[6] Водоплав (поплава), Брзода (брзоход), Глушa (потпуна тишина, мртвило), Гуцула (од гуца — мушка игра на селу), Затега (веза, спојница; уже којим се нешто затеже), Згуро (жгољавко, гуравко), Дуран (дурљив, напрасит, осоран човек), Козодер и Козомар (рђаво време, кад цркавају козе), Крушколом (врло крупан, незграпан, а обично глуп човек), Крџа (одвећ јак и лош дуван), Крља (крпељ, али и пањ и чокот), Дрндо (брбљивац, наклапало), Клиндуп (уображен, надмен човек), Парагун (врста старинске пушке), Рњак (хрњав човек, с рапукнутим или разрезаним уснама), Тепац (скитница, пробисвет, мангуп), Типса (стипса), Товрља (брбљивац), Тотрк (куцање, ударање детлића), Тресач (дрндар, човек који дрнда вуну), Цикота и Цико (од цикот: цика,

вриска), Цић (јака, велика студен), Чубра/ш/ (особа чубрастих односно малих или осакаћених ушију), Џоџа (надимак од Ђорђе), Шијак (подсмешљив надимак којим се узајамно називају становници више крајева због разлика у говору), Шута (име одмила од шут, шутаст, а можда и од шутати, ћутати), Шундо (од шундати, шуњати).

Од већине наведених „очинских и дедовских" надимака изведена су потомачка презимена помоћу наставака **ић, вић** и **е/овић,** као што су: Аџић, Белановић, Беловић, Белић, Белобрковић, Бркић, Брковић, Брашњевић, Врцаловић, Галовић, Глибић, Гушанчевић, Дангубић, Дрндовић, Ђиласовић, Ђуракић, Жујовић, Жуњић, Затежић, Зечевић, Јашаревић, Калановић, Клинчевић, Крловић, Крушкић, Малић, Мршић, Опутић, Перлић, Плазинић, Пластоњић, Плачић, Полужић, Поњавић, Срнић, Стријелић, Тепчевић, Торомановић, Ћаловић, Ћебић, Ћелић, Ћурулић, Цикић, Чалуковић, Чарковић, Чворовић, Чолић, Чубрић, Шапоњић, Шљивић, Шутић.

Поред ових срећу се и бројна презимена настала од имена из милоште, заштитних имена и упоредних облика разних личних имена и надимака. За нека од њих данас се не тако лако распознаје да су изведена од „именског корена". У таква презимена се убрајају: Бабић, Бекић, Белић, Бешевић, Браловић, Бушић, Гачић, Гачовић, Гигић, Гогић, Голић, Голубовић, Гордић, Грбић, Грбичић, Грковић, Дукић, Ђикић, Ђиновић, Ичелић, Јазић, Кандић, Кићевић, Крњић, Кулић, Кулишчић, Куртовић, Кусовић, Лешевић, Ломић, Маћић, Мацановић, Мегић, Пеканић, Перџовић, Планић, Планојевић, Пуретић, Пуџић, Равић, Сталетић, Стањевић, Таловић, Тановић, Турешић, Тутић, Трнинић, Ћосић, Ћусловић, Шаиновић, Шукић, Шуковић.

Остала презимена постала су од мање-више препознатљивих надимачких корена у којима се назиру називи биљака, животиња и ствари или неке личне телесне и духовне особине (а има их доста и нејасног порекла и замагљеног значења). Нека упућују на личне карактеристике (Глушић, Глушчевић, Играловић, Лелековић, Слепчевић, Спрженовић, Траљевић, Тумараловић, Тупаљевић, Узуновић, Чукљевић, Чулковић), а нека на биљни свет (Броћић, Буквић, Јасичанин, Каћунић, Цвеклић). Сва друга, негруписана „по врстама", наводимо по азбучном реду: Авејић, Акшамовић, Аповић, Ацемовић, Бакић, Баковић, Бачевић, Баронић, Беновић, Бимбуловић, Брдић, Брндић, Бурмазовић, Буројевић, Буртовић, Бучуровић, Виројевић, Временац, Вурутовић, Геовић, Громић, Делић, Дерлевић, Драмлић, Ђондрић, Ђумић, Жагрић, Зикић, Зиндовић, Зјајић, Јасурџић, Језановић, Јонтулић, Камарглавић, Капетановић, Кецовић, Колаковић,

Кораксић, Кричевић, Кумурић, Курезић, Кустуровић, Кутлешић, Кушић, Логоревић, Љаљевић, Манговић, Опурковић, Палалић, Папић, Париповић, Пеловић, Пенезић, Пицаковић, Планинчић, Пралевић, Раловић, Ремић, Ризнић, Рогић, Рупић, Сарајчић, Старчевић, Стикић, Тмушић, Ћубовић, Узић, Царевић, Циглић, Црњаковић, Чарапић, Чеканац, Чековић, Чивовић, Чурлић, Шарчевић, Шевић, Шеривовић, Шићевић, Шкипић, Шошић, Шукаљевић.

Појединa и од ових презимена су изведена од речи из турског језика. На пример: Акшамовић (акшам — први мрак, сутон), Аџемовић (Аџем — Персијанац, неарапин), Делић (делића — јунак, силовит човек), Драмлић (драмлија — крупна сачма за ловачке пушке), Куртовић (курт — вук), Ћосић (ћоса — човек без браде и бркова), Узуновић (узун — дуг, висок), Шаиновић (шаин — соко), Шеривовић (шериф — частан, племенит, угледан; првак).

*
* *

У старија времена (пре ослобођења од Турака и деценију—две по њему) за многог сељака, посебно тек досељеног и сиротног, устаљено презиме у правом смислу није ни постојало. Оно није ни било од богзна какве потребе у суженом заселачко-ематском окружењу у коме се и најдаљи истоселац могао појачаним грлом дозвати, па су се сељаци у свакидашњем практичном раду и опхођењу међусобно звали, и обраћали, по личном имену или по неком надимку. И сам Вук Караџић је забележио да је и у његово доба био обичај „да се многи људи познају и зову више по крштеном имену него и по какоме презимену". Од тих „уско-дозивних" имена постепено се прелазило на шира, која су се устаљивала и учвршћивала писаним начином у разним званичним службеничким списковима и судским документима. Зато је и у чибучким тефтерима уписано прилично житеља без икаквог презимена. Само: Радован, Вуксан, Јевто, Вилотије, Станиша, Теофило, Петроније, Тодосије... У Заблаћу је 1822. године убележено чак 57 одсто безпрезименаца, а већ после две године сви су они добили неку презименску допуну: Рако **Ћелави**, Симеун **Вучковац**, Марко **Дрлупа**, Радивоје **Котур**, Миливоје **Бабић**, Илија **Ерић**. Итд. Отечествена административно-правна служба је захтевала све већу одређеност, прецизност и сталност у именовању својих поданика. За њу је било мање важно како се сељаци међусобно, у комшилуку, незванично казују и позивају, а више како их ваља озва-

ничено у тефтере писати. Тако је и поменути дошљак у Придворици најпре био само Маријан, а ускоро потом Маријан Населица. Запажа се и да је најсиромашнијим мештанима, који су слуговали и надничарили, презименска одредба — Слуга и Аргат.

Чак су и носиоци локалне световне власти (слично као и код свештеника) готово без презимена. Сеоски кмет и кнежински кнез имају само лично име. Убележавано је: Стојан кмет, Петар кмет, Ђорђије кмет, кмет Маринко. Кнез Максић, кнез Богић, Филип кнез. Ама баш ниједном кмету није означено право презиме (по оцу или мајци), док понеком кнезу јесте. Тако срећемо: „Кнез Јован Лазић" (Сврачковци), „Кнез Ђурђе Остојић" (Обрва), „Кнез Атанаско Мијаиловић" (Бершићи). Без породичног имена су и калуђери, па се у чибучким тефтерима чита: Радисав калуђер (Дучаловићи), Јосиф калуђен (Прислоница), Дуовник Ђеросим из Благовештенија (Страгари). У Рићагама се нашло и презиме Калуђерски.

Који су разлози „прескакања" и прећуткивања породичног имена овако виђеним људима? Кмет и поп нису за сељака ни били важни по правом презимену, већ по власничко-професионалној улози и моћи. У селу су један кмет и један поп. Никога није занимало какво је очево или мајчино име онога који наплаћује данак и позива на кулук и онога који свети водицу, крштава децу и опевава покојнике. Кметовска палица и свештеничка мантија били су довољни да одреде „презиме". Кмет је — кмет, поп је — поп. Међутим, за кнезове, вишу, „рећу" и даљу власт, презиме је махом било уобичајено. Као знатнији људи, они су у нахији и отечеству већ познати не само по крштеном, кумовском, имену већ и по томе како су им се стари звали и писали.[7]

Разумљиво је да су и све удовице без презимена. Строги ратничко-племенски патријархализам није им признавао право да буду носиоци имена породично-родовске лозе. Од њих око сто (колико их је у чибучке тефтере уписано) ниједној није наведено ни презиме, ни како јој се брачни друг звао, ни да ли је имала какав надимак. Оне су само удовице и ништа више: Стана удовица, Круна удовица, Марта удовица, Неранџа удовица... Понека, која је била замакла у позније године, означавана је као баба: Аранђија баба, Баба Лепосава, Баба Јелица. Од тих удовица, којих је било много после силних изгибија устаника у бојевима Првог и Другог устанка, постало је презиме Удовичић (Лисице, Горња Горевница, Коњевићи, Доња Трепча, Мојсиње, Остра, Тамник), али су она кудикамо чешћа

по њиховим личним именима: Станић, Ружић, Марић, Јелић, Јањић, Недић, Анђелић...

*
* *

Име је лични назив човеков који, на предлог кума и уз пристанак породице, поп благословом озваничи и крстом озакони одмах по рођењу. Кумови су увек били добронамерни, па је име свакад мање-више и од родитеља радо дочекано и прихваћено. Са многим презименима, а посебно оним која су произашла од ругалачких надимака, то није случај, јер је њихов надевач комшилук, неретко подсмевачки и „осветнички" расположен према појединцима, нарочито онима који су били нежељени дођини или с неком уочљивијом телесном ити карактерном маном. И Вук Караџић је у свом Рјечнику забележио да се неки надимци надевају „изван куће, понајвише подсмијеха ради". Отуда је знатан број оваквих „однемила" добијених надимака-презимена у већој или мањој мери заједљиво поругљив па су њихови носиоци били ради да их се што пре отресу у корист неког новог, доличнијег. (Но, поједини „грдни" надимци нису давани ради поруге и увреде, већ су имали заштитничку улогу. Поуздано се, на пример, зна да су Чоло, Дуран, Крњо, Курта, Мушо, Рњак, Туре и Шуша заштитна имена.)

Променама су захваћена и недовољно учвршћена презимена, а то су она која су постала по занимањима и занатима. Она су, свакако из несигурности да ли су „права" или су, пак, само ознака професије, у тефтере уписивана „помешано": и великим и малим почетним словом. Тако су мајстор и ковач чешће бележени великим, а терзија малим, док су воденичар и биров, као и слуга и аргат, записивани само малим словом. Почетна слова осталих „занатлијских" презимена су час велика, час мала. Код надимака је друкчије. Они су свагда са великим почетним словом, са изузетком оних који су „придевске" природе: дугачки, криви, сакати, црни...

Многа од првобитних, привремених и често неправичних, презимена одавно су напуштена. Потомство досељеника и државна управа су их, из породичних и практичних разлога, преиначавали по очевима и дедовима (ређе по мајкама и бабама). Тако су безмало сасвим ишчезла презимена Старовла(х), Осаћанин, Арнаутин, Бугарин и Мацар. Само је прилично остало Бугарића и Мацаревића. Нарочито су нестале „погрдне" и „унижавајуће" означенице, па нигде није задржано фамилијарно име Дошљаковић, Припузовић, Бежа-

новић, Ульезовић. Нема ни презименских одредница које ма у којој мери могу да подсете на нешто исмевачко и недолично: Трћанин, Шароња, Кулиза, Шапоња, Ђелкапа, Куколь. Из сличних разлога нека су се „ублажила" преображавањем помоћу придодатог завршетка **ић**. Од Врана је постаало Вранић, од Пуза — Пузић, од Ера — Ерић, од Комадина — Комадинић. Највише је замена учињено према прводосељеном претку. Од Павла Буковичанина настали су Павловићи (Каона), од Симеуна Раздољца — Симеуновићи (Негришори), од Пауна из Сикире — Пауновићи (Дучаловићи), од Божа Гошевца — Божовићи (Прислоница). Итд. Само су они којима је био милији завичајни корен од предачке крвне вреже прихватили да доживотно, и за све нараштаје, срасту са именом напуштеног краја: Биорци, Пештерци, Рудинци, Ровинци; Каранци, Гостиљци, Поломци, Доловци; Штављани, Мечани, Лишани, Равничани...

Нестали су скоро и сва надимачка презимена, у првом реду она са значењем поруге и увреде. Нема одавно ниједног Карабасила, Дугоње, Згура, Чупа, Звероте, Млакоње, Баласуре, Смоља, Бабоње, Крпе, Шебека, Кучка, Гарова, Рогоње. Нема ни Крушколома, Ставрље, Чпрља, Трпутле, Алавука, Дрљпана, Товрље, Репа, Кусаћа, Зурце, Клиндупа...

Оваква краткотрајна презимена су, рекосмо, све брже добијала замене готово искључиво по крвним прецима и уједначавала се наставком **ић**. На то указује чињеница да су, четрдесетак година доцније, у пописним државним књигама из 1863. године, безмало сва презимена према именима очева и дедова. Само је гдекоје по месту из кога се ко доселио, а скоро ниједно по занимању и надимку. Сваки дошљак, занатлија, слуга и просјак има уљуђено и пристојно презиме према личном имену неког од најближих предака. Све што је опоминьало на било шта недолично, а нарочито на подругачку, потцењивачку и омаловажавајућу реч — ишчезло је у непомен. Било је то у дубљем психолошком и социолошком интересу појединаца и у практичном циљу државне администрације. Такође су и удовице породично ближе одређене. Уз навођење ком су мужу припадале, постало им је и презиме познато. Али, не свима. Јер, убележавало се: „Круна поч. Васе, удова", „Станица, удова Петрова", „Стана поч. Петронија Андрејевића", „Стака удова поч. Вула Пантелића", „Атексија жена Мијаила Карамарковића", „Стоја жена поч. Јанка Ерића". Уместо удова све је чешће уписивано — жена.

*
* *

Чибучки тефтери су у почетку кнез-Милошеве владавине служили за убирање данка на овце и козе. Да се зна колико ко гроша и пара да плати на грла и торове. Данас, они из даљине опомињу да се разаберемо одакле смо се, када и ранта у Поморављу и Шумадији обрели и како нам се древни прводоселачки род звао и писао. Чибучке бележнице су сада најстарији и најправоснажнији писани извор за препознавање далеких дошљачких коренова, ишчезлих старих заната и занимања и склоности народа да своје ближње именује духовитим надимцима, у чијем је настајању често било и горког хумора и правог стваралачког надахнућа. Стара „несродничка" презимена (нарочито надимачка која носе карактеролошки печат личности) упосебљенија су, „сопственија", сликовитија и пунија животним истинама од данашњих, добијених по случају одабраним крштеним именима прародитеља. Она су жива језичка спона са стварним бивањем предака и сигуран кључ за пуноправно разумевање живота оних који су први отпочели да пребивају у поустаничкој слободи. Њима је обележено преломно време у којем се од вековног усмено-комшијског звања, казивања и позивања по први пут прелазило на писано, управно-државно. Тада је и започињао обичај да и деда и син и унук засвагда, „од кољена на кољено", имају исто, заједничко презиме. Овај спис је својеврстан „старински" презименослов, који колико-толико употпуњује досељеничку, привређивачку и духовну слику народног живота с почетка XIX века.

НАПОМЕНЕ

1. Овај рад је заснован на чибучким тефтерима објављеним у зборнику Међуопштинског историјског архива у Чачку „Изворник", бр. 2 (1982), 4, 5, 6, 7, 8, 9 (1987—1992); приредили: Радош Ж. Мајаревић и Драгољуб М. Павловић.

2. Од несрпских „народности" појавила су се у улози презимена само по једном Каравлах (Страгари) и Циганин (Ртари). Иако је Цигана било у доста села, они се у чибучким тефтерима не помињу јер се, као ковачи и свирачи, нису ни бавили гајењем стоке.

3. Презиме Врана може да буде и од надимка Вран/о/ и по птици врана, а не само по селу Вране (које се налази код Ариља).

4. У загради ће се стављати значења само оних речи за које се сматра да су већини читалаца непознате, а које се у даљем тексту неће накнадно објашњавати.

5. Варкаш/е/ значи: дрвена алатка којом опанчари затрљавају рупице на опанцима и шарају врнчанице (а свакако и занимање које се том алатком обавља), а крлат — штенара, али и мачје котилиште.

6. Можда Варага означава и „стругача" излужене коже за опанке прешњаке, јер *вараговати* (мац.) значи: стругати излужену кожу, а *варагов* — нож којим опанчари чисте кожу од меса.

7. Ако је неко имао чувенијег оца, он се могао „позивати" не по очевом личном имену, већ по његовом друштвено-професионалном положају. У Приспонници је убележен Вук *Мутавов* (син војводе Лазара Мутапа), а у Такову — Васо *Протов* (син проте Арса).

NOMS NON PATRONYMIQUES DANS LES RÉGIONS DE TCHATCHAK ET DE RUDNIK (1822—1825)

Dans les defters de tchibouks (rôles d'impôt) pour les années 1822, 1824 et 1825 on trouve bon nombre d'agriculteurs des régions de Dragačevo, de Moravice et de Rudnik dont les noms étaient formés, d'après les régions et les localités d'où ils étaient venus ou d'après les métiers qu'ils pratiquaient, mais, le plus souvent d'après les surnoms par lesquels on les désignait. De tels noms révèlent le pays d'origine de ceux qui, au début du XIXe siècle étaient venus s'établir dans le bassin de la Morava et dans la Choumadia, l'occupation de ceux-ci, ainsi que leurs propriétés physiques et leurs traits caractériels. En même temps, ces noms rappellent l'habitude de la population autochtone de l'époque de donner aux nouveaux-venus les noms d'après leur pays d'origine, leur occupation et leurs caractéristiques personnelles.

Dans le présent texte on entend par noms les mots qui, à en juger par leur signification actuelle établie, ne sont pas de vrais noms; il s'agit de toute désignation qui, sons n'importe quelle forme, est ajoutée au nom de baptême d'une personne. Il peut être question d'un ou de deux mots, substantifs ou adjectifs, attributs qui, se substituant au nom de famille au sens classique, indiquent une caractéristique d'un individu. La place de cette désignation n'a pas d'importance: elle peut figurer indifféremment avant ou après le prénom.

НЕВЕНКА БОЈОВИЋ

ОПАНЧАРСКИ АЛАТ У ЕТНОЛОШКОЈ ЗБИРЦИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

НЕВЕНКА БОЈОВИЋ
YU 32000 Чачак
Народни музеј

УДК 685 (091) (497.11)

Етнолошко одељење Народног музеја у Чачку, у настојању да систематизује и попуни збирке заната, прикупило је алате и помагала радионица опанчарског, обућарског, абацијско-терзијског, ковачко-поткивачког, столарског и качарског заната. Збирке поменутих заната, сем алата, обухватају и: производе, делове намештаја радионица, фотографије, мајсторска писма и архивску грађу. Како смо грађу о развоју заната и еснафа у Чачку, Горњем Милановцу и Ивањици више пута објављивали,[1] у овом тексту говорићемо само о помагалима и алатима опанчарског заната који се чувају у Народном музеју у Чачку, а нека су још увек власништво мајстора опанчара.[2]

Алат опанчарског заната је врло једноставан и малобројан; може се сместити у мању торбу и носити са собом, што су и чиниле сеоске занатлије. Због своје једноставности, већину алата израђивали су сами опанчари, неке преправљали или набављали код занатлија другог профила: ковача и столара. Са развојем занатства и

појавом индустрије и увезене робе, од средине XIX века многе занатлије су почеле да користе и алате фабричке производње: клешта, ножеве, шила.

Наша досадашња истраживања опанчарског заната показала су да је већина мајстора, поред изрде опанака, и штавила кожу. Стога справе, помоћна средства и алат који су користили у свом целокупном раду можемо сврстати у две групе:

а) помагала и алат за штављење коже,

б) помагала и алат за израду опанака.

У помагала и алат за штављење коже спадају: коса—„косица" за „лешење" коже, стругач за скидање вишка длака, клупа на којој се „леши" кожа, „сепија" — дрвено буре за штављење коже, казан од бакра у коме је парена шишарка, дуга клешта, мотика, дрвени рам или мотка.

ПОМАГАЛА И АЛАТ ЗА ШТАВЉЕЊЕ КОЖЕ

Клупа, за „лешење", чишћење коже, направљена од цепаног брвна, једног или два, учвршћеног између два пара косо постављених ногу. Клупа је одозго опшивена лимом. Дуга је око 250 цм. Приватно власништво

Стругач—„плоча", „крца", са сечивом овалног облика и усадником на средини у који се усађивала краћа дрвена дршка. Плочом се чистила кожа од длаке пре и после квашења и затапања у кречну воду. Стругач је производ ковача.

Димензије: 21 цм x 10,5 цм.

Инв. бр: 1420/92.

Стругач—„сап", у виду уже плоче, стањеног сечива, ушрафљен за профилисану дрвену дршку. По потреби на дршку се углављивала и „крца". Служила је за чишћење коже од месине и длака. Производ је ковача.

Димензије: сечиво: 22,5 цм x 6 цм, дршка: 20,5 x 5 цм.

Инв. бр: 1419/92.

Коса, „косица", обична косачка коса, на врху омотавана крпама, јер се приликом рада морала држати за оба краја. Служила је за чишћење, „лешење" коже од месине. Фабричке производње. Приватно власништво.

Буре, „сепија", од храстовог дрвета, служило је за штављење коже. Производ је пинтера. Приватно власништво.

Казан, од бакра, калаисан изнутра, са ручкама са стране, запремине око 150 литара. Служио је за кување, односно запаривање шишарке. Производ казанџија. Приватно власништво.

Клешта, од кованог гвожђа, дуга, са кружном главом која се завршава дужим хватаљкама у виду кљуна. Дршке, ручке на крајевима имају брадавичаста проширења, а једна је дужа и на крају савијена. Клештима се кожа превртала у току процеса испирања. Производ ковача. Приватно власништво.

Мотика, кована, са дугом дршком. Служила за мешање креча у базену. Производ ковача.

ОПАНЧАРСКИ АЛАТ И ПОМАГАЛА

Уз тезгицу и троношку, опанчарски алат и помагала чине: ножеви—„бичкије" разног облика и намене, шила-боде, пробојци-зумбе, шараљке, кашике „фаркиш"-гладилица, опанчарска клешта, обућарска клешта, обућарски чекић, брус, калупи за све врсте опанака.

Опанчарска тезгица, је мањи правоугаони радни сто од чамовог дрвета, равне плоче са ивицама на три или све четири стране, ослоњен на четири ноге које су при крају повезане пречагама. На тезгици се држао алат исецали, кројили мањи комади коже и опуте. Рад је столара.

Димензије: 96 цм х 35 цм х 50 цм, инв. бр: 1903/94.

Опанчарска столица, троношка, направљена од јасеновог дрвета. Седиште троношке је седластог облика, чији је ужи део лучно савијен на горе, док су три ногице под углом усађене у средину седишта. На столици су седели мајстори док су израђивали — „градили" опанке. Рад је дрводеља.

Димензије: седиште: 31 цм х 20 цм; висина 35 цм.

Инв. бр: 1162/90.

Нож, дугог и лучно савијеног сечива усађеног у дрвену дршку ваљкастог облика. Служио је за резање дебље коже-ђонова и опуте. Рад је мајстора опанчара (импровизација од сломљеног косира).

Димензије: сечиво: 12 цм х 2,5 цм; дршка: 12 цм.

Инв. бр: 1346/92.

Нож, краћег и лучно савијеног сечива усађеног у дрвену дршку ваљкастог облика. Служио је за кројење тањих и мањих комада коже. Рад је мајстора ножара.

Димензије: сечиво: 8 цм х 3 цм; дршка: 12 цм.

Инв. бр: 1397/92.

Нож, сечива у облику полумесеца, усађеног у дрвену дршку елипсоидног облика, ојачану металним прстеном. Служио је за сечење и обликовање коже. Фабричке је израде.

Димензије: сечиво: 9,9 цм x 9 цм; дршка: 10 цм.

Инв. бр: 1398/92.

Нож-бодо, краћег сечива копљастог облика, усађен у дрвену дршку крушкастог облика. Служио је за просецање опанака-ђона при увлачењу опуте. Фабричке је израде.

Димензије: сечиво: 5 цм; дршка: 8 цм.

Инв. бр: 1345/92.

Опанчарско шило, дуго, метално, на врху сужено, усађено у дрвену дршку крушкастог облика, ојачану уским металним прстеном. Служио је за бушење—„набадање" коже—„ваше" приликом израде опанака. Фабричке је израде.

Димензије: шило: 8 цм; дршка: 7 цм.

Инв. бр: 1401/92.

Опанчарско шило, дуго, метално, при врху сужено и зарубљено, усађено у дрвену дршку купастог облика. Служило је за бушење—„набадање" дебљих кожа. Рад је мајстора опанчара.

Димензије: шило: 9,5 цм; дршка: 4 цм.

Инв. бр: 1403/92.

Мало опанчарско шило, метално, танко и на врху савијено у виду тупог угла. Шило је усађено у дрвену дршку ваљкастог облика, која је при врху сужена. Служило је за ситно „боцкање" и украшавање опанака. Импровизација мајстора опанчара.

Димензије: шило: 6 цм; дршка: 8 цм.

Инв. бр: 1402/92.

Радла, шараљка, метални точкић са дубоким ситним ребрима, усађен је у метални рам, а овај у дрвену дршку четвороугаоног пресека. Служила је за шарање „лица" на опанцима. Фабричке је израде.

Димензије: 11 цм. Инв. бр: 1342/92.

Опанчарска кашика, дељана од једног комада дрвета; дршка је ваљкаста, на крају благо проширена у равну кружну површину док је лопатасти део плитко издубљен са полукружно сведеном доњом ивицом. Служила је за навлачење опанака на калуп и „пеглање" — глађење ђонова. Рад је мајстора дрводеља.

Димензије: дршка: 12 цм x 5 цм; кашика: 13 цм x 7,5 цм.

Инв. бр: 1399/92.

Опанчарска кашика, дељана од једног комада дрвета; дршка је ваљкаста, на крају благо проширена у равну кружну површину

док је лопатасти део дуг, плитко издубљен и равне доње ивице. Служила је за навлачење опанака на калуп и „пеглање" — глађење ђонова. Рад је мајстора дрводеља.

Димензије: дршка: 13 цм х 5 цм; лопата: 16 цм х 8,5 цм.

Инв. бр: 1343/92.

Опанчарска кашика, дељана од једног комада дрвета; дршка је ваљкаста, на крају благо проширена у равну кружну површину док је лопатасти део кратак, нешто више издубљен са равно засеченом и лучно повијеном доњом ивицом. Служила је за навлачење опанака на калуп и „пеглање" глађење ђонова. Рад је мајстора дрводеља.

Димензије: дршка: 13,5 цм х 4,5 цм; лопата: 11 цм х 7 цм.

Инв. бр: 1344/92.

Опанчарска клешта „фалцангле", од челика, са облим, краћим и извијеним крацима. Глава је кљунаста са ребрима и тролисним прорезима у средини. Служила су за извлачење опуте и „ђонова" на опанцима. Фабричка израда.

Димензије: 19 цм.

Инв. бр: 1379/92.

Обућарски чекић, са гвозденом главом, која је на средини лучно савијена. Један крај је кружно проширен, а други се трапезасто шири и има истањене ивице. На средини главе је прорез, у који је углављена ваљкаста дрвена дршка. Фабричке је израде.

Димензије: глава: 15 цм х 3,5 цм.

Инв. бр: 1395/92.

Фаркиш-гладилица, од рога, плоча обликована у виду слова S. служила је за глађење, појачавање „преплета" на опанцима.

Димензије: 16 цм х 6,5 цм х 3 цм.

Инв. бр: 1341/92.

Гладилица, природан облик рога. Служила је за глађење, појачавање „лица" на опанцима.

Дужина: 17 цм. Инв. бр: 1407/92.

Калупи за обликовање свих врста и величина опанака. Прављени су од храстовог, буковог дрвета; рад дрводеља-колара. Леви и десни опанак се нису разликовали. После Првог светског рата почела је фабричка израда калупа-шпицастих, полушпицастих, благо заобљених, на „пачији кљун". Етнолошка збирка Народног музеја у Чачку поседује више пари мушких, женских и дечјих калупа занатске и фабричке израде.

Пред наглим друштвено-економским развојем и индустријализацијом, опанчарски занат, као и други видови народне традицио-

налне културе, нагло нестаје. Мада је ношење опанака данас изузетно обичајено, ретке занатлије традиционалним и савременим алатом праве мање количине опанака за старије муштерије, културно-уметничка друштва и у туристичке сврхе. Последњи опанчар у Чачку Михајло Вукајловић „Арињац", живео је и радио до 1990. године. Наследио га је син Андрија, такође опанчар који поред израде опанака, папуча и ципела штави и прерађује коже.

НАПОМЕНЕ

1. Н. Бојовић, „Опанчарски занат у Чачку", Зборник радова Народног музеја у Чачку, IX, 1978, 185; „Абацијски занат", Зборник радова Народног музеја у Чачку, XI, 1981, 127; „Занати у чачанском и горњомилановачком крају", Зборник радова Народног музеја у Чачку, XIX, 1989, 101; Н. Бојовић, Р. М. Маринковић, „Моравички занати и занимања", Иваањица — Чачак, 1990.

2. Помагала и алат за штављење коже још увек је у власништву породице Михајла Вукајловића „Арињца", бившег опанчара из Чачка, па, у нади да ће га породица предати Народном музеју, ми га објављујемо и захваљујемо им се.

OUTILS POUR LA FABRICATION ARTISANALE DES OPANQUES DANS LA COLLECTION ETHNOLOGIQUE DU MUSÉE NATIONAL DE TCHATCHAK

En cherchant à systématiser et à compléter les collections d'artisanat, la section ethnologique du Musée National de Tchatchak a recueilli les outils et les instruments, employés dans les ateliers des différents artisans: fabricants d'opanques (sorte de sandales en cuir portées par les paysans), cordonniers, tailleurs des vêtements de village et ceux des vêtements de ville, forgerons et maréchaux-ferrants, menuisiers et tonneliers. Les collections en question comprennent aussi les produits des ateliers susmentionnés, le mobilier de ceux-ci, des photos, des diplômes de maîtrise et des documents d'archives. Étant donné que les matériaux relatifs au développement des métiers et des corporations dans les villes de Tchatchak, de Gorgni Milanovaz et d'Ivagnitza ont été publiés à plusieurs reprises, le présent texte est consacré uniquement aux instruments et aux outils employés par les faiseurs d'opanques et conservés au Musée National de Tchatchak.

Les outils pour la fabrication artisanale d'opanques sont très simples; ils peuvent tenir dans un sac et être facilement transportés, ce que faisaient généralement les artisans de campagne. Ces outils étaient souvent fabriqués par les artisans eux-mèmes ou bien acquis chez des artisans d'une autre branche (forgerons et menuisiers). Avec le développement de l'artisanat et l'apparition de l'industrie et des produits importés, de nombreux artisans commencèrent, à partir du milieu du XIXe siècle, à utiliser des outils de fabrication industrielle: tenailles, couteaux, alènes.

Les recherches effectuées jusqu'ici par l'auteur du présent texte ont montré que la plupart des artisans qui fabriquaient les opanques tannaient eux-mêmes le cuir dont ils avaient besoin. Aussi, les instruments et les outils qu'ils employaient pourraient-ils être réunis en deux groupes:

a) instruments et outils pour tanner le cuir et

b) instruments et outils pour fabriquer les opanques.

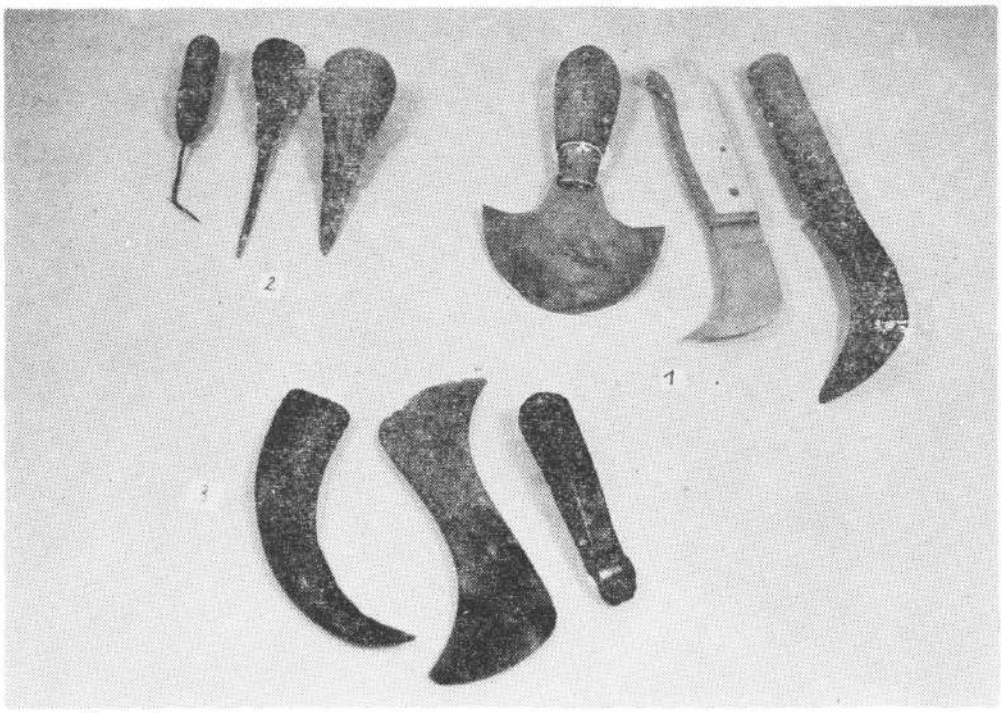

Опанчарски алат:

1. **Опанчарски ножеви за кројење коже и опуте**
2. **Опанчарска бода и шила**
3. **Опанчарска радла — шараљка, гладилице — фаркиши**

Опанчарски алат:

1. **Обућарски чекић**
2. **Опанчарска кашика**
3. **Опанчарска клешта**

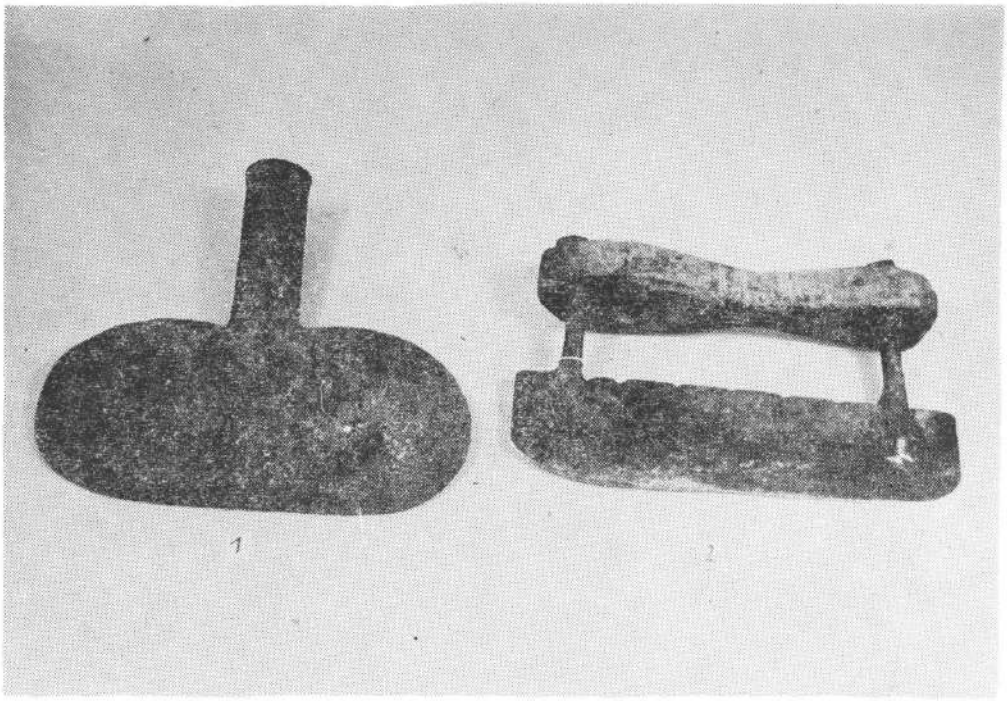

Алат за штављење коже:

1. Стругача, „плоча“, „крца“
2. Стругач „сап“

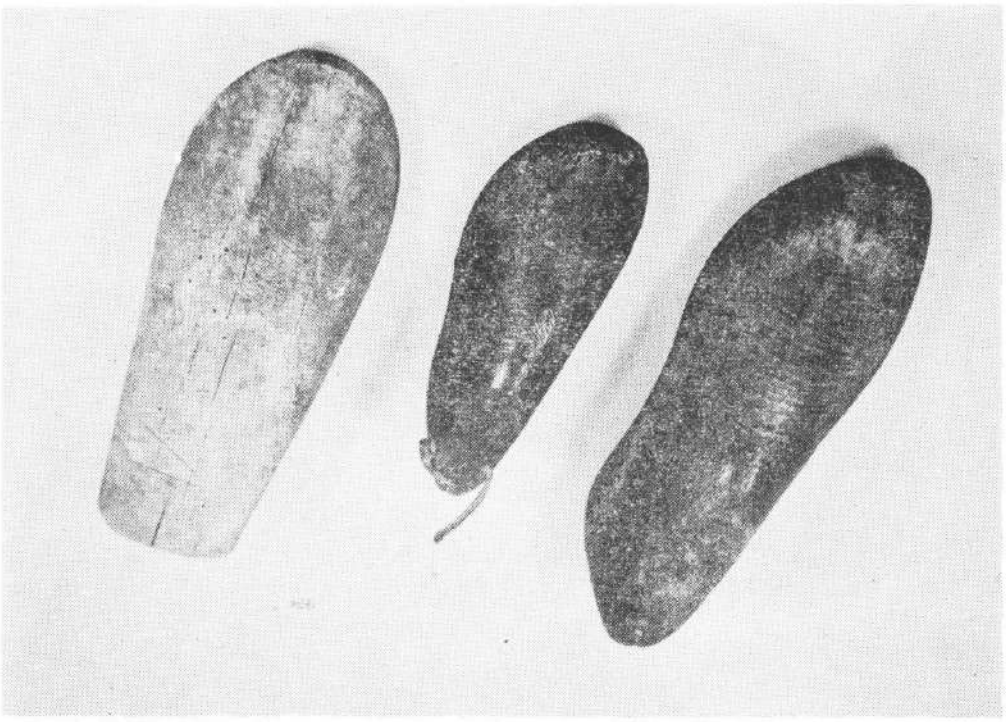

Опанчарски калупи

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

СТАНОВНИШТВО ВАПЕ И ВИЉУШЕ

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ
YU 32000 Чачак
Радише Поштића 8

УДК 316.334.55 (497.11)

У неколико претходних свезака овог годишњака публиковали смо радове о пореклу становника трнавских села у општини Чачак. У овом броју пишемо о родовима у два трнавска села: Вапи и Вињуши. Ту су сазнања до којих смо дошли проучавајући расположива документа (доста оскудна), литературу, протоколе крштених, венчаних и умрлих, епитафе са надгробника и крајпуташа и казивања најстаријих памћеника. При томе смо се суочавали са низом проблема, јер, врло често, садашње генерације старијих родова у Вапи и Вињуши мало знају о свом пореклу. Непотпуни су подаци и о одсељавању са ових простора.

За оба села, која су, иначе, веома стара, заједничко је: да је данашње њихово становништво у целини досељеничко.

ВАПА

Овде почива ра[б] Божи Мијаило Перишић бивши терзија и жител села Вапе. Поживи 48 г: и умре 25 јануара 1850. г. Овај крст удари му син его Паун...

Сеоско гробље, предак Терзића

Између друма Чачак—Краљево и Западне Мораве, код Заблаћа, налази се питомо село Вапа. Северно од њега, преко Мораве, села су Станчићи и Мојсиње, источно — Заблаће, јужно — Јежевица, а западно — Балуга.

Мештани тврде да су насељу име дали давни досељеници из Вапе код Сјенице. Не зна се када се то збило, тим пре што се ова, чачанска, Вапа помиње, под тим именом, у турским дефтерима од 1476. године па надаље. Поједини потеси у селу добили су називе по људима (Вулићевина и Карача), неки по природним облицима и својствима (Орнице, Вапско поље) док није јасно, бар мештанима, откуда топоним Маква. Кроз село протиче Јежевичка река, тако названа због тога што стиже из Јежевице.

Сеоска обетина је на Бели петак.

Први помен Вапе налазимо у турским дефтерима. Наиме, 1476. године влашко (пастирско) село Вапа у брвеничком кадилуку припадало је кнежини кнеза Ђурђа, сина Радише, који је живео у Бањици. Село је тада имало 18 влашких кућа, у којима је, поред 18 домаћина, живело још 11 одраслих мушкараца, уз једну жену — кућедомаћина, која није плаћала филурију. Два житеља Вапе били су ратаји кнеза Ђурђа. Вапа је 1528. припадала Руднику; имала је тада осам домова са осам домаћина и 11 одраслих неожењених мушкараца. Део села припадао је тада Пожеги — имао је 24 дома, 40 табија, једну удовицу и две баштине, а у два ратајска дома живела су, сем домаћина, још два одрасла мушкарца. Године 1572. у Вапи су пописане 22 рајинске (земљорадничке) куће са 26 одраслих мушких глава; сви су живели на 22 баштине, што значи да је свака кућа имала по једну. Заједно, сви су плаћали 2.925 акчи феудалних дажбина своме спахији. Напокон, 1595. године село је платило 499 акчи пореза на ситну рогату стоку.[1]

Не располажемо са подацима о Вапи у XVII и XVIII веку. Чак ни са легендама.[2]

Године 1820/21. у селу су пописани: 20 кућа, 22 ожењена и 47 арачких глава, а 1821/22, када се Вапа налазила у срезу трнавском: 25 домова, 26 пореских и 53 арачке главе.[3] Када су формиране општине, Вапа је углавном са Заблаћом чинила једну административну јединицу. Биће, једно време, у моравској кнежини, а све до иза Другог светског рата — у срезу трнавском.

Године 1971. у селу је пописано 600 житеља у 115 домова, деценију касније: 685 житеља у 186 домаћинстава, а 1991: 717 житеља у 187 домаћинстава.[4] Ако би се судило по овим подацима, могао би се стећи закључак да Вапа последњих деценија, као нека друга чачанска села, није захваћена брзим досељавањем нових родова. Ипак, ситуација је нешто другачија: из Вапе је много људи одсељено после Другог светског рата, а на њихова места стизали су други, највише из правца Старог Влаха, преко Драгачева.

Становништво Вапе у целини је досељеничко. Најстарији данашњи родови свили су породична огњишта на овом простору у другој половини XVIII века.

РАДОСАВЉЕВИЋИ (6 к, Лучиндан) су се настанили у Вапи долазећи из Вапе код Сјенице седамдесетих или осамдесетих година XVIII века. Даљим пореклом су Никшићи. Дуго су носили презиме Вапа, под којим су засновали и једно домаћинство у Београду почетком XX века. Старо презиме сведочи и један споменик на сеоском гробљу, на коме се чита да је двојици братучеда „биљеге" подигао Миме Вапа са братом Обрадом и неким Радосавом „на Вознесеније" 1837. године.[5] Успомену на Радосава Вапу овај род чува својим презименом. Без обзира што славе Митровдан, не Лучиндан, има мишљење да су им, по пореклу, род и Обрадовићи, који су, наводно, потомци Обрада Вапе. Мада ни ту могућност не треба одбацити, немамо опипљивијих доказа за такву тврдњу; у тако нешто не верују припадници ова два рода. После Другог светског рата Радосављевићи су образовали домаћинства и у Крагујевцу и Чачку.[6]

ОБРАДОВИЋИ (2 к, Митровдан) су некако у исто време дошли са простора Вапа—Градац код Сјенице. Појединци сматрају да су потомци Обрада Вапе, који се помиње на једном споменику у сеоском гробљу. У сваком случају, презиме овог рода образовано је од имена претка Обрада. Једно домаћинство имају и у Чачку.

ГЛИШОВИЋИ (8 к, Ђурђевдан) су досељени крајем XVIII века из околине Сјенице. Можда из Вапе, тамошњег насеља. На претка Глиша упућује презиме овог рода. После Другог светског рата настанили су се и у Чачку (2 к).

ПАНТОВИЋИ (2 к, Ђурђевдан) су доспели крајем XVIII века из села Градац код Сјенице. Имали су другачије презиме, али је оно заборављено, а новим се сећају претка Панта.

ПАЈОВИЋИ (5 к, Ђурђевдан) су давни доселци. Стигли су из правца Старог Влаха. Можда из Вапе код Сјенице. На име неког претка Паја подсећа презиме овог рода.

РАДОЈЕВИЋИ (— к, Лучиндан) су некако у исто време дошли из околине Сјенице. Иначе су Никшићи. Име претка Радоја чувају у свом презимену. Једно домаћинство имају у Јежевици (Чачак), а после 1955. и једно у Београду. Од 1960. у кући Живојина Радојевића живела је Бојана СТРАЊАНЧЕВИЋ из драгачевских Губеревaца (умрла пре неколико година).

ТЕРЗИЋИ (5 к, Лучиндан) су Никшићи, а овде су се настанили 1809. године долазећи из сјеничке Вапе. Једном од досељеника, од чијег им је занимања образовано презиме, споменик се налази на сеоском гробљу: Мијаило Перишић, терзија, преминуо је 25. јануара 1850. у својој 48. години.[7] Овај податак не мимоилазе ни протоколи умрлих цркве заблаћке.[8] И раније су се, као и други вапски родови, расељавали, а после 1960. године четири домаћинства образовали су у Чачку, једно у Босни.

ПЕТРОВИЋИ (3 к, Алемпијевдан) су 1809. године приспели из Вапе код Сјенице. Доселила се породица, отац и мајка, заједно са децом, човека кога сведочи епитаф на сеоском гробљу: „Зде почивает раб божи Вујо Петровић. Поживи 39 = љета а престави се у селу Вапи м[есе]ца ноември 28-го дана 1836-го љета..." Презименом чувају успомену на претка Петра.

РАДОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су давни доселци из правца Старог Влаха; не памте из ког насеља. По својој прилици, доселила се породица Јовице Радовића, рођеног у Вапи 1823, који је преминуо 1888. године.[9] Пре њега, 1862, умро је Вујо. Од имена неког претка образовано је презиме и овог рода.

ЛАЗАРЕВИЋИ (3 к, Никољдан): око 1820. у Вапи су се настанила браћа Аврам и Љубо, долазећи преко Драгачева. Ништа не знају о претку Лазару, чије име носе у свом презимену. После Другог светског рата једно домаћинство засновали су и у Доњој Трепчи (Чачак).

ЈАКОВЉЕВИЋИ I (4 к, Петковдан) су после 1830. године досељени из околине Пљеваља. Дошао је Јаков Шутановић, од чијег им је имена образовано презиме. После 1950. године домаћинства су засновали и у Чачку и Прељини.

ЈАКОВЉЕВИЋИ II (10 к, Ђурђевдан) су највероватније потомци Јакова Драговића, досељеника из драгачевских Губеревaца.[10] Он је у Вапи свио породично огњиште 1845. године и својим именом наденуо презиме својим потомцима. Род су са Мајсторовићима — по пореклу, мада неки сматрају да су Мајсторовићи сишли из Брезовица (планине Јелице). После 1960. у Чачку су образовали пет, а у Београду и Аустралији по једно домаћинство.[11]

МАЈСТОРОВИЋИ (18 к, Ђурђевдан) — исто што и Јаковљевићи II. Неко од предака био им је ковач, па отуда „мајсторско" презиме овог рода. Не треба, наравно, одбацити ни мишљење појединаца да су они из Брезовица, тим пре ако се зна да су Губеревци и Брезовице гранична села. Доста су се селили, посебно у Чачак, након Другог светског рата.

СТЕФАНОВИЋИ (1 к, Стеваньдан): године 1859. у Лазаревиће се привенчао, долазећи из Премеће (Чачак), Милован. Чињеница да је призећен, уочава се и из надимка овог рода — Пузо.[12] На неког претка Стефана упућује њихово презиме. Два домаћинства засновали су после 1960. у Чачку.

ТРАЈКОВИЋИ (8 к, Никољдан) су из Прилепа у Македонији — тамо је рођен Коста, који је умро 1884.[12a] Он се 1863. привенчао у Стефановиће. Од имена претка Трајка образовао им је презиме. Међутани их зову Македонцима. После Другог светског рата настањивали су се и у Београду (2 к) и Чачку (1 к).[13]

ДРОБЊАКОВИЋИ — ДРОБЊАЦИ (3 к, Ђурђевдан) су око 1870. досељени из Бањице (Чачак). Даљим пореклом су Дробњаци, што сведочи и њихово презиме, свеједно да ли се употребљава у скраћеном или продуженом облику. Нису сви одједном дошли. Једно домаћинство засновали су и у Чачку после 1960.

ПОПОВИЋИ (2 к, Ђурђиц) су из Семобиља код Студенице — тамо је 1850. рођен Милан. Они су, устварн, призећени за Круну Глишовић, која је имала девојачко презиме Недовић.[14] Презиме овог рода показује да им је неко од предака био свештеник, поп. Има их и у Чачку и Београду.

ВЕЛИЧКОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су вероватно 1876. дошли из Милића под Голијом. Неко каже да је то досељавање било раније. На претка Величка подсећа презиме овог рода.

САВИЋИ (5 к, Ђурђевдан) су 1860. године доспели из Божића код Андријевице. Они су Васојевићи. На име неког претка Сава упућује њихово презиме. Доста су страдали у ратовима. После 1955. два домаћинства засновали су у оближњој Липници, а једно и у Чачку.

МИЛУТИНОВИЋИ (3 к, Лазарева субота) су давни доселци из правца Старог Влаха. Дошао је, по свој прилици, Павић, који је преминуо 1862. у Вапи.[15] Колико се зна, нису се селили, а презименом чувају успомену на претка Милутина.

ДОЉЕВИЋИ (2 к, Бурђевдан) су 1860. прешли из суседне Балуге. Ако не упућује на некакав надимак, није јасно презиме овог рода. Колико се зна, нису се селили.

ДРАГИЋЕВИЋИ (6 к, Бурђиц) су око 1865. дошли из Висибабе (Пожега) — тамо је рођен Дмитар, који је 1885. преминуо у Вапи.[16] Презименом се сећају имена претка Драгића, за кога не знају када је живео. После 1960. два домаћинства образовали су и у Чачку.

ТРИФУНОВИЋИ (1 к) су 1906. доспели из Косатице код Пријепоља — тамо је рођен Петар (86), који је у Вапи преминуо 1927. године.[17] Надимак им је Кувеље, а презиме образовано од имена претка Трифуна. Колико се зна, нису се селили.

МАРИНКОВИЋИ (1 к, Никољдан) су 1910. прешли из Мојсиња (Чачак). Име претка Маринка чувају у свом презимену.

ШУЛУБУРИЋИ (4 к) су дошљаци из драгачевске Лисе — тамо је 1887. рођен Милован, који је 1943. умро у Вапи.[18] Није јасно порекло овог презимена, ако не упућује на некакав надимак.

СТЕВАНОВИЋИ (1 к, Бурђевдан): Андрија је прешлац из Јежевице. Дошао је пре Првог светског рата, а 1920. године у Вапи му је рођен син Мишо.[19] На неког претка Стевана упућује њихово презиме. Има их и у Чачку.

ЛАКИЋЕВИЋИ (1 к, Стеваньдан) су из Брезове (Иванъица) — тамо је рођен Ненад (1878), који је преминуо у Вапи 1903.[20] Презиме овог рода упућује на име неког претка, Црногорца иначе. Колико је познато, нису се селили из Вапе.

НЕСТОРОВИЋИ (3 к, Бурђевдан) су још раније, 1876. године, доспели из Брезове (Иванъица). Од мушког имена Нестор изведено је презиме овог рода. После Другог светског рата настанили су се и у Чачку и Краљеву (по једно домаћинство).

МАРТИНОВИЋИ (1 к, Васиљевдан) су после 1881. приспели из Вапе код Сјенице, а даљим пореклом су из црногорских Брда. Други кажу да су из старовлашких Дунишића. У сваком случају, стигли су са старовлашких простора. Презименом чувају успомену на претка Мартина. Једно домаћинство засновали су после 1955. и у Чачку.

ВЛАСТЕЛИЦЕ (3 к, Врачеви): Раде је дошао из оближње Липнице пред Први светски рат. Даљим пореклом су из драгачевских

Властељица, што потврђује и њихово презиме.[21] Једно домаћинство имају и у Чачку.

ПАВИЋЕВИЋИ (2 к, Ђурђевдан) су почетком XX века доспели из Црне Горе. Презиме им је изведено из имена неког претка.

После Првог и после Другог светског рата у Балугу је досељено више родова. Презимена су им махом образована од имена предака.

После 1918. године овде су стигли:

ЈУГОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су из Стопање призећени у Трајковиће,

БОГДАНОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) — из Брезове (Ивањица),

МОЈСИЛОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) — из Радаљева (Ивањица),

КНЕЖЕВИЋИ (1 к) — из чачанске Јежевице, а пореклом су из Липнице (Чачак),

САВИЋЕВИЋИ (2 к, Ђурђиц) — из Рашчића (Ивањица),

ЈЕЛЕСИЈЕВИЋИ (1 к, Никољдан) — из Бањице (Чачак),

ПАУНОВИЋИ (2 к, Ђурђевдан) — из Брезове (Ивањица),

СТИШОВИЋИ (2 к, Ђурђиц) — такође из Брезове,

НИКЕТИЋИ (2 к, Никољдан) — такође из Брезове,

СТОЈАНОВИЋИ (1 к, Никољдан) — из Горачића (Драгачево),

ГАВРИЛОВИЋИ I (3 к, Никољдан) — из Брезове (Ивањица),

ИКОДИНОВИЋИ (2 к, Алемпијевдан) — из Атенице (Чачак),

ЛАЗОВИЋИ (2 к, Лазарева субота) — из Заблаћа. Ови Лазовићи нису род са старим родом овог презимена — 1862. у Вапи је умро Раде Лазовић.[22]

После 1945. године у Балугу су дошли:

КУШИЋИ (2 к) — из Русановића код Рогатице,

ЂОРИЋИ (1 к) — из суседне Балуге,

ЗЕЧЕВИЋИ (1 к) — из Маскове (Ивањица),

ВУЧИЋЕВИЋИ (1 к) — из Шареника (Ивањица),

ГЛАВОЊИЋИ (1 к, Никољдан) — из Виче (Драгачево),

РАКИЋЕВИЋИ (1 к) — из Виљуше (Чачак),

МИЛИНКОВИЋИ (1 к) — из Ивањице,

ТАНКОСИЋИ (1 к) — из Лисе (Ивањица),

СПАСОЈЕВИЋИ—ЈОВАНОВИЋИ (1 к) — из Радаљева (Ивањица),

БОРОВИЋИ (1 к) — из Дајића (Ивањица),

РАДОЊИЋИ (1 к) — из Маскове (Ивањица),

ЈАКЛИНИ (1 к) — из Словеније,

КОСТИЋИ (1 к) — из Ужица,

ЧКОЊЕВИЋИ (1 к, Бурђевдан) — из Штиткова (Стари Влах),
НЕШКОВИЋИ (1 к) — из Бањице (Чачак),
ПЕТКОВИЋИ (2 к) — из Брусника (Ивањица),
МИХАИЛОВИЋИ (1 к) — из Клотијевца (Сребреница),
СПАСОЈЕВИЋИ (2 к) — из Јежевице (Чачак),
СТОЈКОВИЋИ (1 к) — из суседног Заблаћа,
ВЕСЕЛИНОВИЋИ (2 к) — из Јежевице (Чачак),
МАТОВИЋИ, Роми (1 к, Петковдан) — из Заблаћа (Чачак),
НИКОЛИЋИ (1 к, Бурђевдан) — из Паковраћа (Чачак), призећени у Глишовиће,
БОЈОВИЋИ (1 к, Бурђиц) — из Јежевице (Чачак), призећени у Савићевиће, а даљим пореклом су из Куманице (Ивањица),
ФИЛИПОВИЋИ (2 к) — из Мланче (Студеница),
МИЛУТИНИЋИ (1 к) — из Ограђеника (Ивањица),
ВАСИЛИЋИ (1 к, Лучиндан) — из Атенице (Чачак),
КУВЕКАЛОВИЋИ (1 к) — из Мочиоца (Ивањица),
ЈОВИЧИЋИ (1 к, Савиндан) — из Заблаћа (Чачак), а пореклом из Белог Камена (Драгачево),
САТАРИЋИ (1 к, Јовањдан) — из Заблаћа (Чачак), а даљим пореклом из Губереваца (Драгачево),
ДИЛПАРИЋИ (1 к) — из Виљуше (Чачак),
ВОЈИНОВИЋИ (1 к) — из Дунишића (Нова Варош),
БОРОВИНЕ (1 к) — из околине Сребренице,
ПАРЕЗАНОВИЋИ (1 к) — из Смиљевца (Ивањица),
МИЛЕНТИЈЕВИЋИ (1 к) — из Новог Пазара,
БУМБАРЕВИЋИ (1 к) — из Белог Камена, Котраже (Драгачево),
МАРИНКОВИЋИ II (1 к, Св. Петка и Бурђевдан) — из Трнаве (Чачак),
ГАВРИЛОВИЋИ II (1 к, Никољдан) — из Рајца (Чачак),
ПОПОВИЋИ II (1 к) — из Вучака (Ивањица),
ЗЕЧЕВИЋИ (1 к) — из Маскова (Ивањица).

БОРОВИЋИ живе у кући БАБОВИЋА, досељених у XIX веку из Радишића Дола у Санџаку, најпре у Мршинце (Чачак), одакле се Милисав призетио у Мајсторовиће, а његови потомци имају једно домаћинство у Чачку.[23]

Досељавања у Вапу и даље трају.

Документа помињу и неке друге људе у Вапи, чији потомци у селу више не живе. То су године 1843 — Павле СТАНИЧИЋ и Миливоје РАДИСАВЉЕВИЋ, 1847 — Милић СИМОВИЋ, 1850 — Радоје

АЛЕКСИЋ, 1852 — Димитрије МИРКОВИЋ, 1857 — Игњат СТАНИЋ, 1858 — Милан ДАМЉАНОВИЋ, 1860 — Станоје БИОРАЦ и Савва ЦАГОВИЋ, 1863 — Новак БАУЉЕВИЋ. Године 1898. преминуо је Радован ЈЕВТОВИЋ (60), рођен у Мрзовићима код Пљеваља, 1900 — Никола ПЕРЦОВИЋ (60), рођен у Трнову (Бугарска), 1914 — Чедомир МИЈАИЛОВИЋ (65), рођен у Ртима (Драгачево), 1910 — Драгомир Павловић, рођен 1869. у Остри (Чачак). Сви су они умрли у Вапи. Иначе, не зна се ко су потомци Милоша МИЛОЈЕВИЋА, који је 1828. био војник, или Прока ДУГАЛИЋА, који је пописан 1853. Документа знају и за старе НИКОЛИЋЕ, и за старе ПЕРИШИЋЕ, и за ДРАГОВИЋЕ.[24]

ВИЉУША

Рођен у селу Гучи срезу драгачевском...
Гробље, Миљко Драмлић (52), умро 1905.

Рођен у селу Црвско у старој Србији...
Гробље, Томо Матовић (80), умро 1909.

Од подножја планине Јелице, па према десној обали Западне Мораве стере се село Вињуша, кога окружју Балуга (трнавска), Јежевица, Бањица и Трнава.

Досељавајући се на овај простор, насељу су у XV веку име дали Власи (власи) — у знак сећања на херцеговачке Вилусе, где су раније живели.[1] Поједини потеси у селу називе су добили по људима или њиховим творевинама: Црквине, Заимовац, Аниште, Мандића брдо и Амбарина, по природним облицима или својствима: Пљошта, Кременац, Гровиште и Трсине. Није јасно порекло топонима Каоник, мада упућује на реч кал (као) — блато. За Обарак легенда каже да је тамо где су, у некаквом бољу, Турци обарани са коња. И потоци својим називима упућују на људе: Карача и Пандуровац.

Сеоска обетина је на први дан Светих Тројица.

Ако се суди по легендама, остацима материјалне културе и документима, људи су од давнина живели у овом селу. У Вучићевићима, до Јежевице, остаци су старог гробља, кога неко назива Римским, други — Илирским. Грчко гробље, код садашњег сеоског гробља, вероватно је из средњег века. На потесу Црквине налазила се црква, посвећена пророку Јелисеју. По легенди, ову богомољу запалио је

виљушки ага Заим и од њеног камена озидао бунар Заимовац. После Другог светског рата, на том месту Милорад Мандић нашао је путир са ликом цара Константина и царице Јелене. Прича се да се документа о овој цркви налазе негде у Скопљу. Иначе, Заим-агу убили су хајдуци Цике из драгачевског Граба.[2]

Први помен Виљуше је из 1476. године. Тада се ово насеље, судећи по турском дефтеру, налазило у кнежини кнеза Бурђа, који је живео у суседној Бањици. У том и неким каснијим царским дефтерима село је пописивано и као Билуса или Биљуша. Године 1476. имало је 22 куће са 40 одраслих мушких глава. У Биљуши, која је тада припадала пожешкој нахији, 1528. године пописано је 35 влашких кућа, у којима је, поред домаћина, било још 58 одраслих мушких глава. Биљуша је тада имала и још једну баштину. Коментаришући ове податке, др Хазим Шабановић је напоменуо да је у селу пописан и манастир Стјеник, који је, иначе, у атару Бањице. Други истраживач, Амхед С. Аличић, међутим, каже да је манастир Бршник — можда Стјеник у близини Виљуше. Године 1560. село Виљуша имало је 21 хришћанску кућу, са 21 домаћином и још седам одраслих хришћанских глава, али и једно муслиманско домаћинство, што упућује на почетак исламизације. У селу је тада живео прота Јован, уз једног примићура, а Виљуша је плаћала спахији феудалне дажбине у вредности од 3.375 акчи. Нешто раније, ако се суди по подацима из дефтера које је публиковао Аличић, у селу је пописан манастир Илић. Године 1572. Виљуша је имала 26 хришћанских кућа, пет неожењених хришћана и спахију, коме је плаћала 2.710 акчи феудалних дажбина. Свака кућа поседовала је по једну баштину. Уз ово село тада је уписан и манастир Арханђел. Још само један податак из периода турске доминације: 1595. године село је плаћало 299 акчи пореза на ситну стоку.[3]

Мада се насеље спорадично помиње, свеобухватнијих података о Виљуши из XVII и XVIII века нема.

Иначе, зна се да су мештани масовно учествовали у Српској револуцији са почетка XIX века. Историјски извори помињу само једног, и то Карађорђевог, устаника: Младена Шарца.[4]

Године 1820/21. село Виљуша у нахији пожешкој имало је 39 кућа, 44 ожењене и 103 арачке главе.[5] Годину дана касније насеље је ушло у састав трнавског среза — имало је 40 кућа, 45 пореских и 98 арачких глава.[6] И касније, све до иза Другог светског рата село је административно припадало трнавском срезу, а најчешће општини трнавској са седиштем у Трнави.

Године 1971. у селу је пописано 896 житеља у 243 домаћинства, а 1991 — 991 становник у 294 домаћинстава.[7]

Иначе, становништво Виљуше у целини је досељеничко.

ТОМИЋИ (7 к, Никољдан), ПАУНОВИЋИ I (5 к, Никољдан и Лучиндан) и СТЕВАНОВИЋИ I (3 к, Никољдан) један су род. По казивању Милана Томића (1904), досељени су из Галиције. Стигао је Теофан („из племена") са три сина — Томом, Пауном и Стеваном. Томић је сведочио да се ово досељавање збило „пре Турака", што није вероватно, тим пре ако се имају у виду подаци са споменика Теофановог сина Томе, који је преминуо 15. марта 1813. године.[8] Теофан се са синовима настанио у Барама на планини Јелици, недалеко од манастира Стјеник. Пошто су их ту нападали медведи, побегли су на потес Трсине, да би, потом, прешли на Краменац.[9] Произилази да су досељени у другој половини XVIII века. Томић каже да су тада у Виљуши живели само Трипковићи, којих више нема у селу.[10] Иначе, после Другог светског рата неки Томићи образовали су домаћинства и у Чачку, Сарајеву, Ужицу и суседној Јежевици, Пауновићи у Београду и Чачку (по две куће), док се Стевановићи нису селили. Сва три рода добила су презиме од имена предака, с тим што су у XIX веку Стевановићи понекад пописивани и као Стефановићи.[11]

САВИЋИ (3 к, Лучиндан) су некако у исто време стигли од Никшића преко Старог Влаха. Презиме им је изведено од личног имена. Не зна се како су се раније презивали — као Савићи се не помињу у документима из првих деценија XIX века. У Чачку имају два домаћинства.

ТУТУНОВИЋИ (6 к, Аранђеловдан) су крајем XVIII века стигли из Радаљева код Ивањице, а пореклом су Црногорци Силистрићи.[12] Шверцовали су, раније, дуван — „турун", отуда им овако презиме. Део овог рода стигао је из Радаљева 1887. године, па отуда тврдња да нису стари доселци. Ову тврдњу демантује податак из тевтера чибука за 1822. годину — у тај документ као власник ситне стоке, поред осталих, унесен је и Јован Тутин.[13] После 1950. године по једно домаћинство засновали су и у Чачку и Београду.

ВУЧИЋЕВИЋИ I (7 к, Лучиндан) су Никшићи. Доспели су у Виљушу крајем XVIII века, али са другачијим презименом. Неки мисле да су породично огњиште у овом селу свили касније — после 1830. године. Презиме им је образовано од неког личног имена. По једно домаћинство имају и у Чачку и суседној Трнави.

КОВАЧЕВИЋИ I (2 к, Никољдан) су почетком XIX века стигли из Црне Горе. Отуда им и карактеристичан надимак Црногорци. Вероватно се доселио отац Радосава ковача или Гаја Ковачевића, које помиње чибучки тевтер из 1822. године. Неко од предака био им је ковач, па отуда „мајсторско" презиме овом роду.

МАНДИЋИ (5 к, Лучиндан) су стигли пре 1800. године из Санџака, а даљим пореклом су из плавско-гусињског краја. Презиме им је изведено из неког личног имена. У Чачку имају три, у Београду два, а у Краљеву једну кућу.

ТИМОТИЈЕВИЋИ (2 к, Бурђевдан) су некако у исто време доспели у Виљушу из правца Драгачева. Презименом чувају успомену на неког претка Тимотија. После Другог светског рата два домаћинства засновали су и у Чачку.

ЈОВАНОВИЋИ (1 к, Бурђевдан) су давно досељени, али није утврђено откуда; верује се да су дошлаци из Брда црногорских. На неког претка Јована подсећа презиме овог рода, који по једно домаћинство има и у Чачку и Краљеву.

КОСТИЋИ I (1 к, Никољдан) су у време Првог српског устанка стигли из правца Драгачева; вероватно из Ртиња. Од имена претка Косте образовано им је презиме. После Другог светског рата настанили су се и у Сарајеву, чачанској Атеници и у Немачкој.

КОСТИЋИ II (1 к, Никољдан) су давни доселци, али није утврђено откуда. Презименом се сећају претка Косте. По једно домаћинство имају у Чачку и Аустралији.

ТОМАШЕВИЋИ (3 к, Никољдан) су веома стари, али не знају откуда су досељени. Једни кажу — из драгачевске Краварице, други — из Црне Горе. Име претка Томаша уткано је у презиме овог рода. После 1950. године у Чачку су засновали два, а по једно домаћинство у Краљеву, Трнави, Банатском Карловцу и Љубићу.

ГЛИШОИВЋИ (3 к, Бурђевдан), МАРИЋИ I (3 к, Бурђевдан) и АЛЕМПИЈЕВИЋИ (6 к, Јоаким и Ана) су се настанили у Виљуши у време Карађорђеве крајине. Није утврђено одакле су приспели. Презимена су им изведена од личних имена. Глишовићи по једно домаћинство имају и у Београду, Кулиновцима и Атеници (Чачак) и Вршцу, Марићи I — два у Чачку, а Алемпијевићи — два у Чачку, једно у Кулиновцима (Чачак) и по једно у Пули и у Аустралији.

ВРАНЕШЕВИЋИ (2 к, Никољдан) су после 1815. године доспели из старовлашких Вранеша — на што упућује и њихово презиме. После Другог светског рата два домаћинства су засновали у Чачку, а једно у оближњој Атеници.

ВЛАЈКОВИЋИ (7 к, Лучиндан) су Никшићи. Доспели су у Вильушу нешто раније, али са другачијим презименом. Садашње подсећа на претка Влајка, можда првог доселца. Доста су се селили после 1950. године: по три домаћинства имају у Чачку у Београду, два у Банатском Карловцу и по једно у Краљеву и Вршцу.

ЂУБОВИЋИ (29 к, Мратиндан) су давно досељени, незнано откуда. Има мишљења и да су старинци у овом селу. Презиме им је образовано од некаквог надимка. Пописивани су у XIX веку и као Милетићи. У Чачку су засновали четири, у Београду и Атеници (Чачак) по два, а једно домаћинство у Обреновцу.

ЂУБОВИЋИ—ВИШЊИЋИ (2 к, Мратиндан) су уствари Ђубовићи, али су домазети у Вишњићима, којих више нема. После Другог светског рата образовали су једно домаћинство и у Чачку.

СРЕДОВИЋИ (5 к, Савиндан) су после 1820. године доспели од Колашина. Презиме им је изведено из личног имена претка. Има их и у Чачку и Београду.

ВУКАЈЛОВИЋИ (4 к, Никољдан) су вероватно потомци дошљака Вукајла, који је после 1820. године пописиван као Јовановић, али и Арнаутин. Ово друго презиме упућује и на завичај — Арнаутлук. Презименом чувају успомену на претка Вукајла Јовановића — Арнаутина.

РАКИЋЕВИЋИ I (4 к, Аранђеловдан) су у више наврата, после 1825. године, стизали из Старог Влаха. Тако матица умрлих сведочи да је 1897. године умро Борђе (61), рођен у Чедову, односно Вапи, код Сјенице, а 1898. венчао се Филип (22), рођен у Драгојевићима („Турска").[14] Досељени су 1876. Али, и пре њих било је Ракићевића у овом селу. Иначе, презиме овог рода упућује на некакво лично име или надимак. По једно домаћинство имају у Чачку и суседној Трнави.

БОЈОВИЋИ (2 к, Никољдан) су око 1840. пристигли из Смиљевца у Моравичком Старом Влаху. Презименом се сећају претка Боја. У Парменцу (Чачак) имају два, а по једно домаћинство у Чачку и Обреновцу.

НИКОЛИЋИ (3 к, Никољдан) су некако у исто време досељени из Старог Влаха. На претка Николу упућује њихово презиме. Једно домаћинство имају и у Чачку.

САРИЋИ (1 к, Јованђдан — 20. јануар) су досељени после 1830. године са презименом Драгићевић из околине Пријепоља. Од женског имена Сара образовано им је презиме.

МИЛОВАНОВИЋИ (6 к, Лучиндан) су дошлаци од 1830. године из Никшића. Презименом се сећају претка Милована. После Другог светског рата настанили су се, у по једном домаћинству, и у Чачку, Београду, Краљеву и Банатском Карловцу.

МАТОВИЋИ (1 к, Никољдан) су после 1850. године досељени из околине Бијелог Поља. Протокол умрлих сведочи да је у Виљуши 1909. преминуо Тома (80), рођен у Бијелом Пољу,[15] а на споменику му пише „рођен у селу Црвско у старој Србији".[16] На име претка Мата подсећа презиме овог рода.

ПАВЛОВИЋИ (2 к, Јаћимовдан) су домазети из Љубића у Матовићима. Дошли су после 1860. године. Име претка Павла чувају у свом презимену.

СИМОВИЋИ (4 к, Ђурђевдан) су око 1850. године стигли из Црвених Стијена на Романији. Презименом чувају успомену на претка Сима.

ВУКСАНОВИЋИ—БАЈОВИЋИ (1 к, Врачеви) су нешто раније, можда и 1840. године, стигли из Прилика код Ивањице. Потомци су Вуксана Баја, што се уочава из оба презимена.[17] Два домаћинства имају и у Чачку.

ДРАМЛИЋИ (6 к, Јованђан) су Драгачевци: у тамошњој Гучи рођен је Маринко (62), који је преминуо 1893, али и Миљко (52), који је преминуо 1906. у Виљуши.[17a] На реч драмлија-гмизла упућује њихово презиме (свакако изведено од надимка). Три домаћинства засновали су у Чачку, а по два у Атеници и Београду.

ПЕТРОВИЋИ (5 к, Ђурђевдан) су око 1860. доспели из Бјелуше код Ариља. Презиме им је образовано од имена претка. У Чачку су после Другог светског рата засновали два домаћинства.

ДИЛПАРИЋИ (8 к, Аранђеловдан) су 1882. досељени из Буковика у Старом Влаху (код Нове Вароши). Њихово презиме упућује на излаз „дил-пара", што значи ситна пара. У Чачку су засновали два домаћинства.

ПЕРОШЕВИЋИ (1 к, Стеваћдан) су из дурмиторског краја доспели у Божетиће код Нове Вароши, а одавде 1876. године у Виљушу. Доселио се не само Луко, који је умро у 40. години 1915, а иначе је рођен, не у Божетићима, већ у Буковику.[18] Истовремено неки су се населили и у чачанској Горњој Горевници. Једно домаћинство имају и у Чачку.

АНИЧИЋИ (3 к, Јованђан) су Старовлашани — у тамошњој Пресеци рођен је Милан (50), који је у Виљуши преминуо 1919.[19] Од

женског имена Анице изведено је презиме овог рода. У суседној Јежевици имају једно домаћинство, а у Чачку — три.

ЈЕВТОВИЋИ (3 к, Никољдан) су још раније, као домазети, долазећи из чачанских Коњевића, настањени у Стевановићима. На претка Јевта упућује њихово презиме. У Чачку су засновали једно домаћинство.

АНТОНИЈЕВИЋИ (2 к, Лучиндан) су Никшићи. У Вињуши су свили породично огњиште пре 1860. године. Презименом чувају успомену на претка Антонија. После Другог светског рата једно домаћинство засновали су у Чачку.

РАДОВАНОВИЋИ (3 к, Алемпијевдан) су прешлаци из суседне Бањице, где су доспели из драгачевске Рогаче после 1865. На неког претка Радована упућује њихово презиме. У Чачку имају једно домаћинство.

МИЛУНОВИЋИ (3 к, Никољдан) су око 1860. приспели из Херцеговине и настанили се на Ковачевића имању. Презиме им је образовано од имена претка Милуна. У Чачку и Београду засновали су по једно домаћинство.

ФИЛИПОВИЋИ (3 к, Ђурђевдан) су давни доселци, али није утврђено откуда су дошли. Презименом се сећају претка Филипа.

МИЛЕТИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су стари дошљаци, али није утврђено одакле су. Презименом чувају успомену на претка Милету.

МАКСИМОВИЋИ (2 к, Лучиндан) су Никшићи, али није утврђено време њиховог досељавања. Име претка Максима чува се у њиховом презимену.

ТОПАЛОВИЋИ (3 к, Стеваљдан) су почетком XX века приспели из старовлашког Трудова. На реч топал — сакат подсећа њихово презиме.

БОРИСАВЉЕВИЋИ (3 к, Никољдан) су нешто раније дошли из Буковика код Нове Вароши. Име претка Борисава чува се у корену презимена овог рода. После Другог светског рата три домаћинства основали су у Чачку, а једно у Пули.

БОГОСАВЉЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су доселци из Лука код Ивањице. На претка Богосава подсећа њихово презиме.

Између два светска рата доселило се неколико родова, чија су презимена махом образована од имена предака:

СПАСОЈЕВИЋИ II (4 к, Аранђеловдан) — из суседне Јежевице,

СТЕВАНОВИЋИ II (3к, Стеваљдан) — из Дубраве код Ивањице (једну кућу имају и у Чачку),

ЛАЗОВИЋИ (1 к, Бурђевдан) — из суседне Трнаве (по једну кућу имају и у Чачку и Београду),

ВУЛОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) — из Брезове (Ивањица),

ВУЈОВИЋИ (2 к, Аранђеловдан) — такође из Трнаве,

ПЕТРОНИЈЕВИЋИ (1 к, Никољдан) — из суседне Бањице као домазети,

ПАРЕЗАНОВИЋИ (6 к, Митровдан) — опет из Бањице, а иначе су из Деретина у Моравичком Старом Влаху,

РАДИЧЕВИЋИ (1 к, Бурђевдан) — из драгачевске Каоне (две куће имају у Чачку),

ШИПЕТИЋИ (5 к, Аранђеловдан) — из драгачевског Граба (1924),

МИЛИВОЈЕВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су домазети у Антонијевићима, а иначе су из Драгачева,

РУЖИЧИЋИ (1 к, Бурђевдан) — из драгачевских Горачића,

БОСОВИЋИ (1 к, Мратиндан) — из Брезове у Моравичком Старом Влаху,

ВАСИЛИЋИ (4 к, Јованђдан) — из суседне Бањице,

ПАУНОВИЋИ III (1 к, Цвети) — из Македоније.

ШАРАНЦИ су домазети од 1941. године у Вранешевићима. Дошли су из Чачка, а пореклом су из Доње Топонице у Топлици.

После Другог светског рата доселили су се:

ПАУНОВИЋИ II (1 к, Никољдан) — из Балуге (трнавске),

ДУКАНЦИ (2 к, Никољдан) — из Осонице,

БОШКОВИЋИ (1 к, Никољдан) — такође из Осонице,

ШАПОЊИЋИ (1 к, Стеваньдан) — из Вапе код Сјенице,

СТАНИЋИ II (2 к, Бурђиц) — из Дубраве код Иваньице,

БОГИЋЕВИЋИ (1 к, Никољдан) — из Качулица (домазети у Ракићевићима),

БОДИЋИ (3 к, Аранђеловдан) — из Горачића (Драгачево),

ПЕРУНИЧИЋИ (1 к, Бурђевдан) — из Слатине (Чачак),

ПЛАЗИНИЋИ (1 к) — из Губереваца (Драгачево),

ЛОВРИЋИ (1 к, Стеваньдан) — из Нове Вароши,

РАКИЋЕВИЋИ II (1 к) — из Губереваца (Драгачево).

СЕКУЛИЋИ (2 к, Бурђевдан) — из Лука (Иваньица),

КОВАЧЕВИЋИ II (1 к) — из суседне Трнаве,

ДРОБЊАЦИ (1 к) — из суседне Бањице,

ПАВИЋИ (1 к) — такође из Бањице,

СИМОВИЋИ II (1 к) — такође из Бањице,

КНЕЖЕВИЋИ (1 к) — из суседне Јежевице,

ДМИТРОВИЋИ (1 к) — из Чачка,
ЈОВАНОВИЋИ II (1 к, Ђурђевдан) — из Бањице.

Документа из XIX и XX века помињу још неке родове у Вињуши, којих данас нема: променили су презимена, одсељени су или изумрли. Нема више породице ШАРАЦ, а Младен Шарац је учествовао у Првом српском устанку. Тевтер чибука за 1822. годину зна и за ове родове: ЛИЈЕШЋАНИН, ТРИПКОВИЋ, БУГАРИН, ЈЕФРЕМОВИЋ (касније: ЈЕВРЕМОВИЋ), МИЛОСАВЉЕВИЋ, ДРОБЊАК (не садашњи), МИЛАНОВИЋ, РАДОЈЕВИЋ, ЗЛАТИЋ, АТАНАСКОВИЋ, РАДОВИЋ, ТРИФУНОВИЋ, КНЕЖЕВИЋ (не данашњи). Касније документа помињу: ПАНТЕЛИЋЕ, ПЕРОВИЋЕ, ЛУЧИЋЕ, ДРАГИЋЕВИЋЕ, НИКОЛЕНДИЋЕ, ЈЕВТОВИЋЕ (старе), АКСЕНТИЈЕВИЋЕ, МАТИЋЕ, ВУЧЕТИЋЕ, ЗЕКАВИЦЕ (1908. умро је тридесетогодишњи Вучета, рођен у Богојевићима код Ариља), КУРЋУБИЋЕ (1928. умро је Војин, рођен у старовлашкој Брезови), ПАЈОВИЋЕ, КУВЕКАЛОВИЋЕ, САТАРИЋЕ, ВАСИЛИЈЕВИЋЕ, ДАРИЈЕВИЋЕ, СТЕПАНОВИЋЕ, СОКИЋЕ, МАРИНКОВИЋЕ, РАЛИЋЕ, БЕРЈАНЦЕ, ПАНТОВИЋЕ, ЈЕВТИЋЕ, ТОМОВИЋЕ, ДМИТРОВИЋЕ (стари), РИСТОВИЋЕ, ГЛИБИЋЕ, СТАНОЈЕВИЋЕ и РАКИЋЕ.[23]

НАПОМЕНЕ

ВАПА

1. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век, I—III, приредио Ахмед С. Аличић, Чачак, 1984, 1985.
2. Највише података о селу дали су ми Радојица Трајковић (1910—1993) и Живорад Жика Трајковић (1914), пензионери из Вапе.
3. Подаци су из књиге др Бранка Перуничића „Чачак и Горњи Милановац 1815—1915", први том, Чачак, 1968.
4. Подаци Завода за планирање Скупштине општине у Чачку.
5. Епитаф сам добио од Радојка Николића, књижевника из Чачка.
6. Подаци о одсељавању из Вапе сигурно нису потпуни. Ово истичу и браћа Трајковићи, Радојица и Жика, који су ми у њиховом комплетирању помагали.
7. Као под 5.
8. Протоколи умрлих цркве заблаћке чувају се у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
9. Исто.
10. На овај податак скренуо ми је својевремено пажњу покојни Милутин Јаковљевић, истраживач из Чачка. Документ се чува у архиви Окружног начелства у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
11. Исто.
12. Подаци добијени од Божидара Стефановића Пуза из Чачка, који је рођен у Вапи.

12а. Податак из протокола умрлих.

13. Као под 2 и 8.
14. Као под 8.

15. Исто.
16. Исто.
17. Исто.
18. Исто.
19. Као под 2.
20. Као под 8.
21. Податак добијен од Петра Властелице из Чачка, родом из Липнице.
22. Као под 8.
23. Податак добијен од Михаила Бабовића из Чачка, родом из Вапе.
24. Као под 8 и различита документа у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.

ВИЉУША

1. На овај податак скреће пажњу др Богумил Храбак, историчар из Београда, посебно у свом раду у Зборнику Народног музеја у Чачку за 1990. годину.
2. Казивања Милана Томића, земљорадника из Виљуше, забележена 1975. године. У истраживању ми је помогао Мирослаав Миле Мојсиловић, (1921—1993), новинар и књижевник из Чачка.
3. Др Хазим Шабановић, „Краљево и његова околина под турском влашћу до краја 16. века", „Наша прошлост", 1—2, Краљево, 1976. и „Турски катастарски попови подручја западне Србије, XV и XVI век", приредио Ахмед С. Аличић, I—III, Чачак, 1984—1985. Иако Шабановић користи исте изворе за своје коментаре, они се у дефтерима унеколико разликују, а то захтева посебна разматрања.
4. Владимир Тошић, „Мрчајевци и околина", Мрчајевци, 1978, стр. 334—335.
5. Др Бранко Перуничић, „Чачак и Горњи Милановац, 1815—1915", I, Чачак, 1968, стр. 46.
6. Исто, стр. 55.
7. Подаци из Завода за планирање Скупштине општине у Чачку.
8. Споменик се налази на гробљу у Виљуши.
9. Казивања Милана Томића (1904) из Виљуше.
10. Исто.
11. Разна документа у Међуопштинском историјском архиву у Чачку. Иначе, у комплетирању података о одсељавању из Виљуше драгоцену помоћ пружио ми је Периша Перошевић (1940), службеник из Чачка.
12. На ове податке скренуо ми је пажњу Рајо Тутуновић из Слатине.
13. На овај податак — и цео тевтер — скренуо ми је пажњу Радош Ж. Маџаревић, виши архивист Међуопштинског историјског архива у Чачку.
14. Протокол умрлих у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
15. Исто.
16. Споменик се налази на сеоском гробљу.
17. На сеоском гробљу налази се споменик карактеристичан по епитафу: „1845. Овде почива Благоје ковач Драгићевић. Поживе 35 лета и погибе од злога коншије Вуксана Баја руке и ножића за правду. Ни му био крив ни дужан. Писа Радосав Чикириз с Ртију". Текст ми је уступио Радојко Николић, књижевник из Чачка.
17а. Као под 14.
18. Исто.
19. Исто.
20. Разна документа у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.

POPULATION DES VILLAGES DE VAPA ET DE VILJUŠA

En ayant recours à des documents de source, à la littérature scientifique et en particulier aux registres de naissances, de baptêmes, de mariages et de décès, aux épitaphes et aux monuments funéraires des cimetières et à ceux des bords de routes, élevés à la mémoire des guerriers morts, mais aussi en se foundant sur les déclarations des membres de certaines familles, l'auteur du présent texte traite de l'origine de la population de deux villages de la commune de Tchatchak: Vapa et Viljuša. Les deux agglomérations sont très anciennes (à en juger par les vestiges de la vie civilisée d'autrefois et par des documents), mais leur population actuelle est composée d'immigrés dans sa totalité. Les familles les plus vieilles étaient venues s'établir à Vapa et Viljuša dès la sixième décennie du XVIIIe siècle. Elles sont originaires, pour la plupart, d'Herzegovine, du Monténégro, du Stari Vlah et du Dragačevo. Parallèlement à l'immigration se déroulait aussi l'émigration. Celle-ci fut surtout massive au lendemain de la Seconde guerre mondiale, soit pour des raisons d'études, soit pour chercher un emploi dans les villes. Ces migrations furent tellement vives qu'il est presque impossible de dresser une liste de ceux qui ont abandonné ces deux villages. L'auteur se penche aussi sur cette question.

Мр МИЛОШ РАДОВАНОВИЋ

ЧАЧАК НА РЕГУЛАЦИОНОМ ПЛАНУ ИЗ 1893. ГОДИНЕ

Мр МИЛОШ РАДОВАНОВИЋ
YU 32000 Чачак
Технички факултет

УДК 911.375 „1893"

Први регулациони план Чачка израђен је 1893. године. Његова израда трајала је дуго, јер је највероватније у току израде било доста проблема. План је рађен на, картону димензија 100/70 цм, у размери 1 : 2500, и прилично је оштећен.[1] (сл. 1)

По овом плану варош је подељена на 5 секција[2], које обухватају простор у површини од око 150 ха. Назив плана је исписан на горњој страни и то: у левом углу Варош Чачак, а на средини Генерални план. У доњем левом углу је исписана размера и напомена аутора о измени дела плана[3], а десно од њих према средини: примедба аутора која се односи на коте.

Овај план Чачка из 1893. године представља вредан документат о планирању и развоју града. То је први целовит план за уређење града, иако се зна да је и раније било парцијалних планова за поједине делове.[4] Он представља драгоцен и незаобилазан материјал за праћење урбаног развоја града, али и српског урбанизма с краја прошлог века.

Регулациони план Чачка припада другој фази развоја српског урбанизма, који обухвата доба од 1861. год. — до Првог светског рата. То је период реконструкције српских градова.[5] У првом периоду који обухвата време од 1831 — 1861. год. оснивају се нови градови и насеља са циљем да приме избеглице из крајева под турским ропством (Лешница 1836, Алексинац, Пожега 1832 год.[6]), или ради стварања нових центара државне управе (Доњи Милановац, Горњи Милановац, Рашка, Бајина Башта, Ариље). Сва ова нова насеља се подижу планski са мрежом правих широких улица, са крупним правилним правоугаоним блоковима по ортогоналној шеми.

У овом периоду постојале су идеје да се Чачак измести на љубићки плато и изгради као потпуно ново насеље, слично Милановцу и другим местима, али се од тога одустало.[7] Уместо тог плана било је и у Чачку неких парцијалних решења, као што је план регулације Велике пијаце и предлог за уређење корита Мораве. Лазар Зубан је по обиласку Пожеге 1832. год. и „у Чачку је такође обиљежио да се једна страна узмакне и стим пијацу учни пространију и бољу."[8] У Чачак је на захтев грађана који су се жалили на поплаве „Совету Књажевства сербског" кнез Михаило упутио инжењера Франца Јанкеа[9] 1841. године. Он је предложио да се „Један конштруирани насип према Морави подигне ради обезбеђења вароши".[10]

У другом периоду српског урбанизма уместо оснивања нових вароши и насеља, прелази се на регулације и реконструкције наслеђених неправилних насеља, при чему се јављају два приступа:

1. Наслеђена неправилна урбанистичка структура насеља се потпуно мења регулационим плановима увођењем нове мреже правих улица са правоугаоним блоковима. Такви примери тоталне реконструкције су: Куршумлија, Прокупље, Ниш, Лесковац и Сурдулица.
2. Постојећа неправилна урбанистичка структура градова се регулише на тај начин што се исправљају и шире постојеће улице уз задржавање основног склопа града. Такви примери су: Крагујевац, Чачак, Пожаревац, Јагодина, Пирот и Врање.[11]

У урбанизму другог периода јавља се и законодавство из те области[12], које ће много утицати на реконструкцију и уређење градова[13], а Србију уврстити у водеће европске земље у области урбанизма.

Регулациони план Чачка са једне стране донет је веома касно у односу на друге бројне вароши и варошице у Србији (Доњи Ми-

лановац 1832; Горњи Милановац 1855; Ужице 1862., Врање 1883. и Куршумлија 1888 год.), али са друге стране по својој обухватности целог простора насеља сада међу прве те врсте у Србији. Исте 1893. год. израђен је први регулациони план Београда у целини (Бешлићев план)[14] и регулациони план Ужица. Изради регулационог плана Чачка је допринела и допуна Закона о местима из 1885. год. по којој је варош Београд, као и остале вароши у Србији обавезне да у року од три године израде планове регулације и нивелације са обележавањем варошког реона.[15] Да је то тачно видимо из огласа објављеног у „Серпским новинама" од 1. јула 1888 године:

„По § (параграфу) — у 8-ом допуне закона о местима у Србији има се варош Чачак који је регулисан и нивелисан, премерити и почестни план у једноу целину издати и цртеж извршити.

Стога суд општ. Чачак на основу одлуке одборске од 17-ог августа прошле године бр. 4314; позива стручна лица да му се од 15-ог јула ове год., који би желели горњи посао извршити, пријаве и означе цену.

Бр. 2703: Од суда општине Чачак 5. јуна 1888. год. у Чачку." Из огласа видимо да је израда плана почела по допунама закона, и да је 1888. године велики део посла већ био завршен, али не и цео план. Регулационе планове је обично радило инжењерско одељење Министарства грађевина[16], али су због великих обавеза министарства општине биле принуђене да саме ангажују стручна лица. Израда регулационог плана Чачка је трајала доста дуго, јер је у његовој изради вероватно било проблема и примедби, и коначно је завршен тек 1893. године. Ко је био ангажован за израду првог дела и завршетак плана по огласу немамо документа, али се у потпису на сачуваном плану налазе имена: инжењера Св. Ст. Јовановића[17] и инжењера Ст. Кучевског.[18] Инжењер Ст. Јовановић потписан је на десној доњој страни испод примедби и највероватније је ангажован за завршетак плана, а Кучевски је потписан на левој страни и он би могао бити обрађивач првог дела плана, или 8 нека врста контроле.

Први део посла на изради регулационог плана је подразумевао премер вароши и израду геодетске подлоге. Она је на регулационом плану нанета танко црном бојом, па се из ње може видети изглед насеља пре израде плана (сл. 2). Од објеката обележени су само: црква, начелство и мост на Морави и пропусти на Лозничкој реци и каналу на Иваньичком сокаку (Кнез Милошева улица). Варош је заузимала простор готово најужег дела града: На северозападу од пош-

те до Моравице и уз Сарајевску улицу (Војводе Степе), на истоку до Ломине улице и врбака (парк код жел. станице), на југу до Обилићеве улице и уз пут за Краљево до Циганмале, и на западу до Кнез Милошеве улице (сл. 2).

Регулациони план Чачка припада типу конзервативне реконструкције, при којој је аутор настојао да се максимално прилагоди постојећем стању, али истовремено да предложеним решењем омогући даљи правилан развој града. Он је то учинио тако што је: задржао основну радијалну мрежу улица насталу на трасама главних путних праваца (према Краљеву, Милановцу, Пожеги и Гучи), исправио и проширио колико су то услови дозвољавали. Слично је урадио и са затеченим улицама у централном делу вароши: Добрачином, Богићевићевом, Пиварском, Чупићевом, Хајдук Вељковом и Љубићком (сл. 3). Видна су настојања аутора не само да постојећу мрежу побољша, настави и прошири већ се појављују радикалније интервенције на њеном повезивању, исправљању и убацивању нових улица у складу са саобраћајним потребама. Тако се пробија већи део Ломине улице (од Рајићеве до „Моравице"), Моравска, Синђелићева (до Кнез Милошеве ул), будућа Железничка, а појављује се и први део трасе будуће Кужељеве улице, од пијаца (трга) до Добрачине улице. Код пресецања и настављања ових улица видљива је тежња да се формирају што правилнији блокови иако су они још увек трапезастог облика и доста ситни.

По ободу наслеђеног дела града он настоји да успостави нову саобраћајну мрежу која тежи ка ортогоналној шеми, али се фино наставља и везује са постојећом неправилном мрежом. У северном делу града тако настају трасе будућих улица: Краља Петра I, која полази од Мораве, а код садашњег парка скреће на југ[19] и садашње Ул. Филипа Филиповића (поред парка). Нормално на њих формирају се трасе будућих улица: Цара Душана, Карађорђеве, Кабларске, Филипа Филиповића (од поште до парка), Учитељске и Пигове (сл. 3). Тако настају доста правилни блокови између ових улица и старог дела града. Следећу нову широку улицу аутор повлачи у јужном делу града паралелно са Цветном (део Ул. Цара Лазара), трасом садашње Улице 29. новембра[20], а управно на јужни крак Улице Краља Петра I. Ову улицу повезује са Цветном и њеним наставком према западу, попречним улицама нормалним на њих, док постојеће Улице Кнеза Милоша и Обилићева остају под благим углом. У источном делу вароши од вашаришта (парк код жел. станице) према Циганмали поставља се нова улица[21] паралелна Ул. Кнеза Лазара (сада Драгише Ми-

шовић), а затим се ове две улице и нова улица у јужном делу града повезују попречним улицама, од којих су реализоване Курсулина и Бирчанинова (сл. 3). Ломина се новом улицом преко вашаришта (парка) везује са путем за Краљево (Ул. Драгише Мишовић) код кафане „Цар Лазар", а од њеног северног крака код „Моравице" предвиђа се нова широка улица управна на Краља Милана (Бате Јанковића) која иде према броду. Ова улица је ишла трасом садашње Београдске, а затим је скретала на југозапад приближно трасом пруге до врбака и завршавала се код садашње железничке станице.

У јужном делу града између Цветне (Цара Лазара) и нових улица, и у северозападном делу између Сарајевске (Војводе Степе) и нове улице уз парк (Ф. Филиповића) формирају се доста правилни благо трапезасти и правоугаони блокови приближних димензија 150х 150—200 м. На простору између старог дела вароши, од Господар Јованове, до будуће Улице Краља Петра I, блокови су димензија 100——120х150—200 м. Блокови у старом делу града доста су ситнији, неуједначени, најчешће трапезастог или трапезоидног облика и крећу се од 50—100 м., па до врло ситних до величине једне парцеле.

Ширине улица су у регулационом плану[22] издиференциране према значају, али и могућностима на три класе:

— Главне улице ширине 20 м.

— Средње улице ширине 15 м.

— Споредне улице ширине 12 м.

и доведене су у склад са предлогом грађевинског закона за варош Београд и друге вароши и варошице у Србији из 1894. год.[23] Улице ширине 20 м. по овом плану су предвиђене: Нове улице у северном делу града (део Краља Петра I и Филипа Филиповића поред парка), нова улица у јужном делу града паралелна Цветној (траса Ул. 29. новембра), садашње улице Љубићка и Београдска и кнеза Лазара (Драгише Мишовић) и улица од вашаришта до Циганмале. Улице ширине 15 м. су предвиђене: Цветна, Карађорђева, Синђелићева, Хајдук Вељкова, Пашићева, као и неке попречне нове улице у јужном делу града. Остале улице су ширине 12 м. а некад и уже када то услови нису дозвољавали. Одступања од ове категоризације су мала и примећена су код садашње Ул. Бате Јанковића, која се са 20 м. сужава према цркви на 16 м. и код Пиварске чија ширина остаје испод 10 м. јер није било услова за проширење. (сл. 3).

Регулационим планом је предвиђено и уређење слободних градских површина. Пијаца (трг) је већ била уређена од стране Зубана

и као таква је задржана, стим што се од ње сада појављују трасе две нове улице: Кужељева и од северозападног угла Карађорђева. Сквер код Гимназије уобличен померањем регулационе линије ка унутрашњости блока, и на тој линији су касније постављени Гимназија и „Српски краљ". Троугласти сквер код „Моравице" (бензинска пумпа) је првобитним планом укинут а простор припојен суседном блоку, али је на захтев грађевинског савета линија враћена на садашњу регулациону линију и задржан сквер. Троугласто проширење код „мале" (касније зидане пијаце) је задржано са нешто исправљеном геометријом, ради правилнијег уливања суседних улица на њега. Уочљиво је да су и у Чачку, слично Зајечару, Трстенику и другим, постепено регулисаним градовима, слободни простори настајали на косоуглим раскршћима засецањем оштрих углова и тако добијали троугаону форму. Планом је предвиђено уређење још два слободна простора: парка од данашње „Моравице" до Мораве између улица Краља Милана (Б. Јанковића) и Моравске и формирање вашаришта на простору врбака (парк код ж. станице).

Првобитно предложено решење је на неким местима измењено на захтев грађевинског одбора, а по усвајању измена од стране Министарства грађевина. Измене су на плану унете зеленим мастилом а старо стање прекрижено и односе се на: трасу садашње Улице Краља Петра I која је померена за целу ширину према Институту за воћарство, на трасу Улице Филипа Филиповића која је померена за две ширине према парку, на трасу нове улице јужно од Цветне (Ул. 29. новембра), трасе Улица Учитељске, Железничке, део Цара Лазара (Драгише Мишовић) као и проширење Цветне улице и измене геометрије вашаришта и сквера код „Моравице".

За време Првог светског рата план су користили окупатори, који су на њему плавом оловком исписали немачке називе улица. Тако је Улица Краља Милана сада Бате Јанковића носила назив Konrad von Hölzendorf schtrase, Ломина — Fehervari schtrase, Цветна (Цара Лазара) — Andrassy schtrase, Браће Глишића — Hunyadi schtrase, Богићевићева — Laudon schtrase, Краља Александра (град. шеталиште) — Franc Jozef schtr; Душанова (део Цара Лазара) — Kayser Josef schtr. Железничка — Baninhof schtr.; Кнеза Михаила — Marija Terezija schtr. и Велика пијаца — Eugen plaz. План је како у напомени пише „Сачувао од непријатеља и предао општини чачанској окружни инжењер Љубомир Ивковић 28. VII. 1919. год."

Овај план је дуго био у употреби и значајно утицао на урбанистички развој и уређење Чачка. Његовим поређењем са геодетском

подлогом из 1933. год. може се констатовати да је доста поставки из овог плана реализовано, делимично или у целини. Изграђене су нове улице: Учитељска, Пигова, Железничка, Пашићева, Филипа Филиповића, Цара Душана, Моравска, Курсулина, део Ломине, део Карађорђеве, део Краљице Марије и уређено је ваше тиште. Овим планом је нарочито саобраћај добро решен, задржавањем радијалног система улица, са делимичном реконструкцијом и формирањем прстена око центра добијено је и за данашње појмове савремено решење. На измене дела плана је утицала изградња железничке пруге, која је условила другачије уређење простора у овом делу града. Нажалост, касније, а нарочито одмах после рата неке важне поставке овог плана, као што је изградња кључних саобраћајница су напуштене, а за њих ни до данас нису нађене одговарајуће замене.

НАПОМЕНЕ

1. План је крпљен концем, лепљен и захтева темељну конзервацију.
2. Пета секција је упола мања од осталих.
3. Напомена се налазила десно испод размере па је због бледог мастила касније преписана 1901. године и гласи:

„Измене у предлогу општине, које је предложио грађевински савет уцртане су зеленим мастилом, и све је Г. мин. Грађев. на акту *Бр. 3168* усвојено, сем у Кнез Лазара улици где *„Зелена линија не вреди"* већ *„црвена"*.

18. Јуна 1893. год Свет. Ст. Јованович ср.
Београд инж,

4. План за уређење велике пијаце и план за регулацију корита Мораве.
5. Бранко Максимовић: Идејни развој српског урбанизма (период реконструкције градова до 1914 године) и стр. 19: Српска академија наука и уметности; споменик CXXXI; БЕОГРАД 1978 године.
6. Пожега је регулисана да би примила избеглице из Ужица.
7. Исидор Јањић; Изградња и уређење Чачка; „Градац" бр. 2 Чачак, 1966 год.; стр. 56.
8. „Урбанпројект" Генерални урбанистички план Чачка и завод за урбанизам — Чачак; Чачак 1978 год. стр. 28.
9. Франц Јанке, инжењир радио на регулацији Београда и исправљању кривих улица око Стамбол и Батал џамије и дао предлог за просецање Балканске улице до Теразија што је совјет одбио 1842. године (Максимовић, исто: стр. 31).
10. Б. Максимовић; исто; стр. 19.
11. Б. Максимовић; исто; стр. 19.
12. Закон о подизању јавних грађевина 1865 год. и закон о експропријацији приватних некретнина 1865 године.
13. По закону о експропријацији кад општенародна потреба изискује држава има право свако приватно добру у своју сопственост узети.
14. Б. Максимовић; исто; стр. 58.
15. Б. Максимовић; исто; стр. 58.
16. Делокруг Министарства грађевина био је подељен у три одељења; железничко, инжињериско и архитектонско, а регулација вароши и села спадала је у делокруг инжињериског одељења (Максимовић: исто: стр. 21).

17. Инжињер. Свет. Ст. Јовановић не налази се уписан у списку државних службеника у другој половини прошлог века ни у министарству грађевина, ни као окружни инжињер, иако се по плану види да се ради о искусном и добром инжињеру.

18. Инжињер Станислав Кучевски радио је 1881 године у Крагујевцу као окружни инжињер, а у периоду од 1882—1883 године у министарству грађевина, као инжењер II класе под уговором у Архитектонском одељењу. (Шематизам за 1881/83 и 1883/84 год.).

19. Траса ове улице прелазила је Сарајевску улицу (Војводе Степе) и ишла према југозападу трасом садашње Топличке улице.

20. Део ове улице је изграђен пре рата као Улица Краљице Марије.

21. Северни део ове улице налазио се између садашње Трнавске и Девет Југовића, а јужни је поклапа са југоисточним крајем Трнавске.

22. На регулационом плану се налази 21. улица са означеним називом и то: Краља Милана, Краља Александра, Јованова, Сарајевска, Кнеза Милоша, Љубичина, Мутапова, Хајдук Вељкова, Богићевићева, Ломина, Чупићева, Добрачина, Призренска, Кнез Михајлова, Скадарска, Пиварска, Синђелићева, Кнеза Лазара, Обилићева, Душанова и Цветна.

23. Б. Максимовић: исто; стр. 26.

LA VILLE DE TCHATCHAK SELON LE PROJET URBANISTIQUE DE 1893

Le projet urbanistique de 1893 est le premier document et, en même temps, extrêmement important quant à la planification et au développement de la ville. Le projet présente le type conservateur, caractéristique de la seconde phase de l'urbanisme serbe dans la période comprise entre 1861 et la Première guerre mondiale.

L'auteur du projet avait cherché à respecter autant que possible l'état existant, mais aussi à assurer, par la solution proposée, un développement ultériur régulier de la ville. Il atteignit ce but en gardant le réseau rayonné fondamental de rues, établi par le tracé des routes principales, ainsi qu'une partie du réseau dans le noyau de la ville, en l'étendant et en le rectifiant, alors qu'autour du noyau il créa un réseau nouveau tendant vers un schéma orthogonal. Ce réseau s'intégra parfaitement dans celui qui existait déjà et c'est en suivant les tracés de celui-ci que furent formées plus tard, dans la partie septentrionale de la ville, les rues du Roi Pierre Ier, de Karageorges, de l'Empereur Douchan, de Filip Filipović, Učiteljska, Pigova et autres, alors que dans la partie méridionale de la ville furent tracées par la suite les rues du 29. novembre, de Kursula et de Birčanin.

Ce projet fut longtemps observé et il influença dans une large mesure le développement et l'aménagement de la ville. C'est la circulation qui fut surtout bien réglée par ce plan grâce au maintien du sòstème rayonné des rues. Une reconstruction partielle et la formation d'une ceinture autour du noyau de la ville ont permis d'obtenir une solution qui est moderne même du point de vue de l'urbanisme contemporain. Malheureusement, certains principes très importants de ce projet furent abandonnés par la suite, sans qu'on en trouvât d'autres, susceptibles de remplacer ceux-ci.

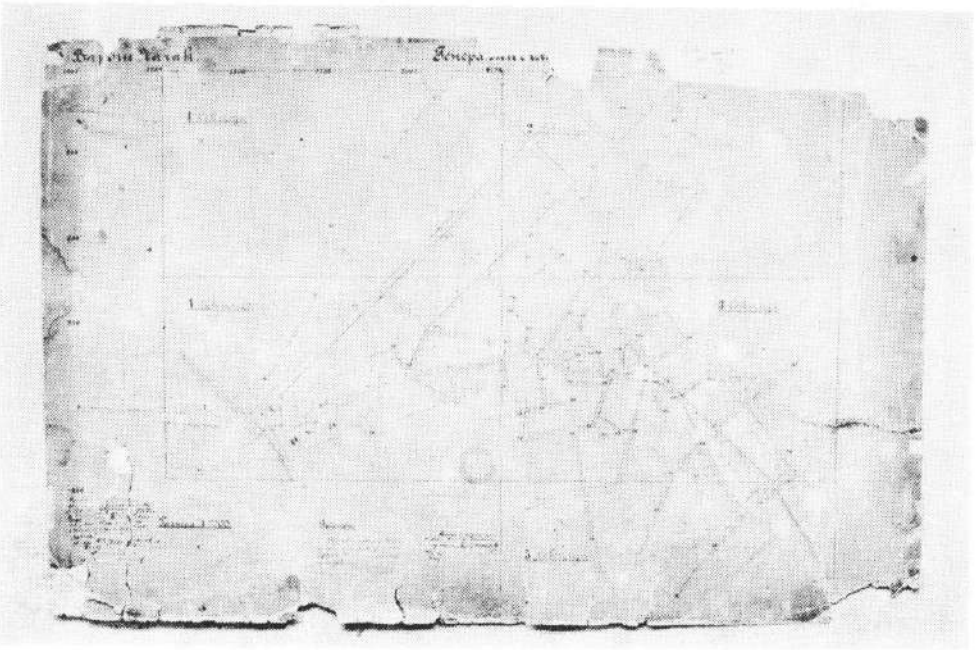

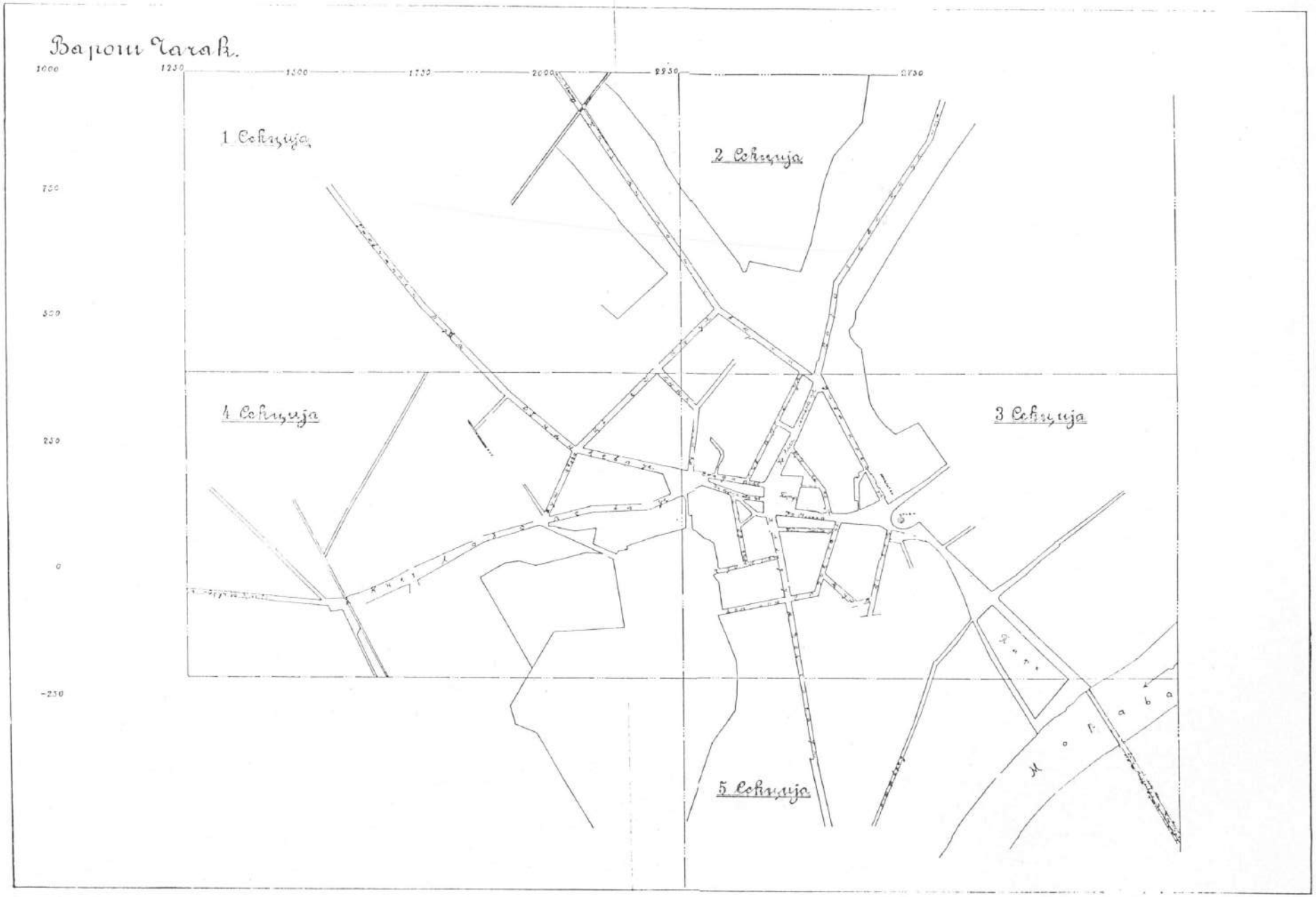
Варош Чарак.
1000
1250
1500
1750
2000
2250
2500
750
500
250
0
-250
1 Секција
2 Секција
3 Секција
4 Секција
5 Секција

SL. 2

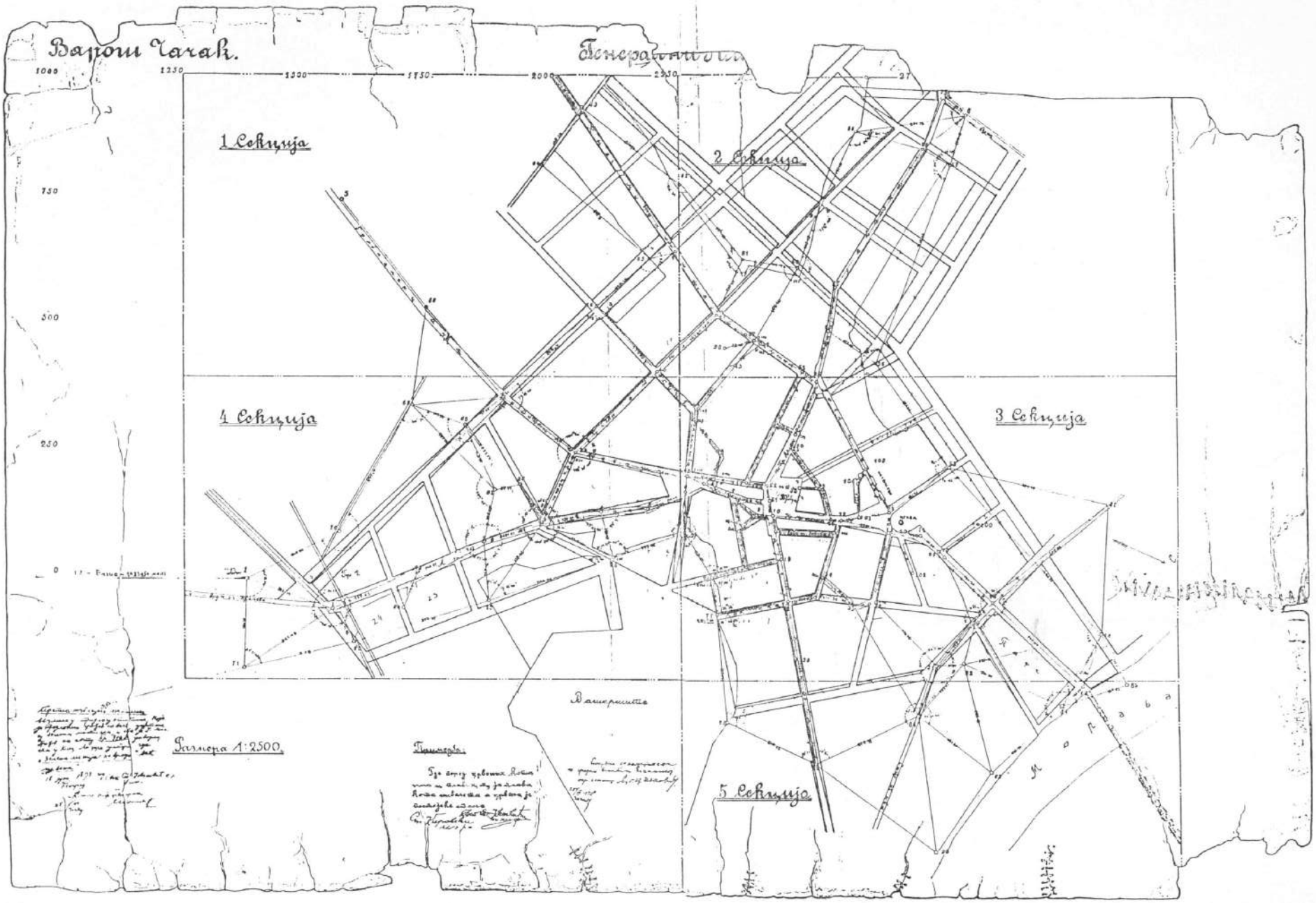
Варош Чарак.
1 Секција
2 Секција
3 Секција
4 Секција
5 Секција
Размера 1:2500.

SL. 3

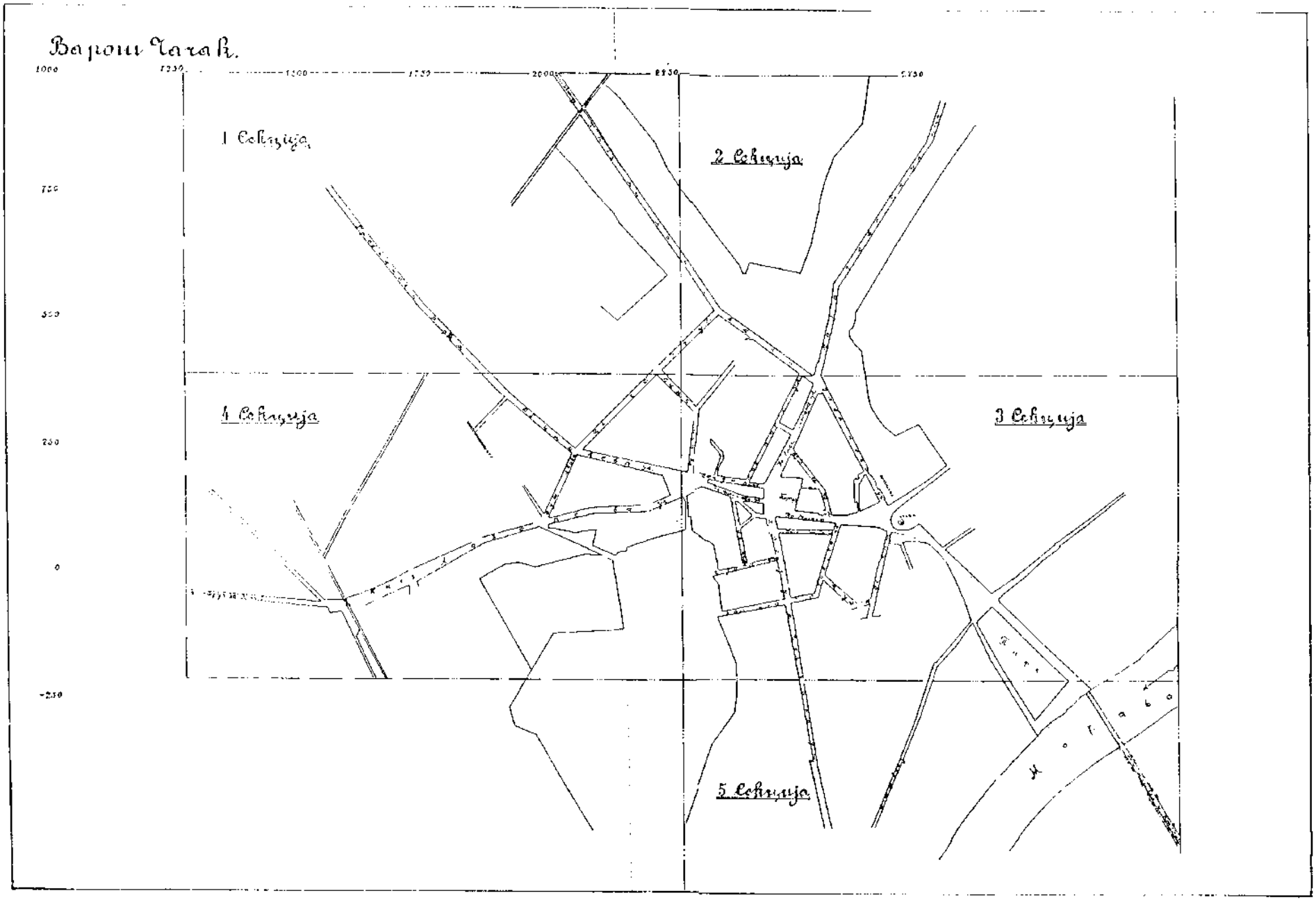
Bajom Varak.
1000
1250
1500
1750
2000
2250
2500
750
500
250
0
-250
1 Cehnyija
2 Cehnyija
3 Cehnyija
4 Cehnyija
5 Cehnyija

SL. 2

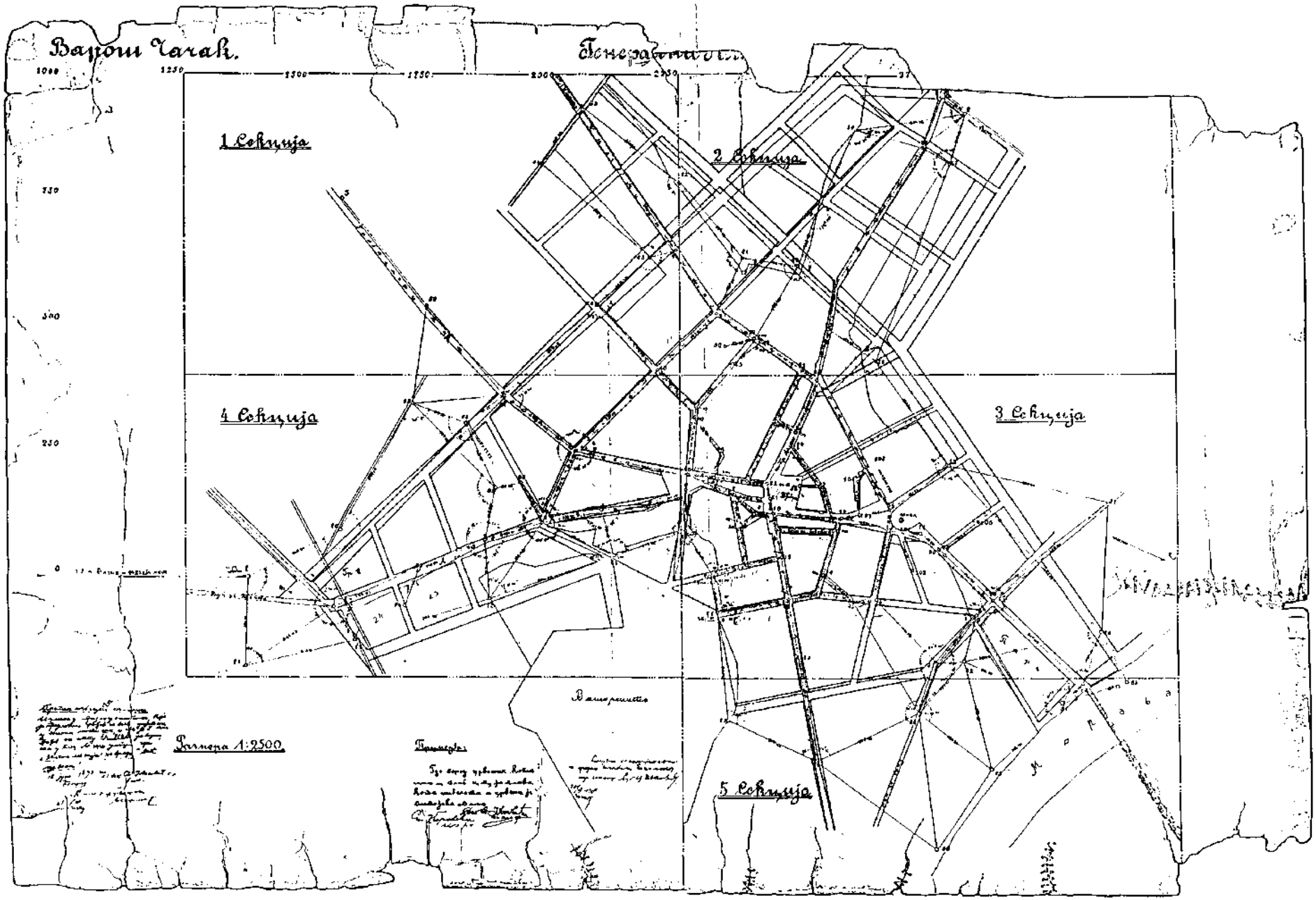
Варош Чачак.
1 Секција
2 Секција
3 Секција
4 Секција
5 Секција
Размера 1:2500

Сл. 3

Др ДРАГАН СУБОТИЋ

ШТАМПА У ТАКОВСКОМ КРАЈУ ОД 1890. ДО 1941. ГОДИНЕ

Др ДРАГАН СУБОТИЋ
YU 11000 Београд
Институт за политичке студије

УДК 070 (091) „1890—1941"

1. ПОЈАВА „ТАКОВА" 1890. И РАЗВОЈ ШТАМПЕ ДО 1914. ГОДИНЕ*

Друштвене прилике у таковском крају крајем XIX и почетком XX века погодовале су развоју штампе и писане речи. Увођење Србије у ред модерних европских држава након Берлинског конгреса 1875. године, имало је за последицу европеизацију грађанског друштва, уобличавање индустрије, а након 1888. године — конституисање парламентаризма и демократских институција.

Центар овог дела Србије је дуго деценија била Брусница, где је било седиште рудничке нахије након Првог српског устанка, а касније округа и среза. Ова варошица је 1844. године имала 63 куће и 205 становника, а село чак 85 кућа и 604 житеља. У саставу рud-

* Рад је написан у оквиру пројекта „Власт и политичке комуникације" при ИПС у Београду. Пројекат финансира Фонд за науку Министарства за науку и технологију Републике Србије.

ничког округа након Сретењског устава из 1835. били су срезови: драгачевски, качерски, новоселски, подибарски, руднички, трнавски и црногорски, који је од 1878. године, имао назив таковски.

Указом кнеза Александра Карађорђевића, а на иницијативу Младена Жујовића, иначе окружног начелника, 1853. године почиње изградња новог насеља, које, по реци, добија име Деспотовица. Изградњом државних зграда, начелства, суда, поште и осталих пратећих објеката, већ 1856. године из Брусница су пресељене важније државне установе, као и дућани, механе и остале радње. У првој половини априла 1859. обнародовао је Милош Обреновић:

„Желећи сачувати у спомену име блаженопочившега војводе Милана ја сам по предложенију Попечитељства внутрени дела и сагласно закључењем Совјета... решио: Да се варош Деспотовица која је то име од текуће кроз њу реке добила од сада зове Горњи Милановац".[1]

Кнез Милош је започео и изградњу цркве, коју је довршио кнез Михаило Обреновић. Приликом пописа становништва из 1862. године, у насељу је забележено 775 становника, који су на располагању имали мушку и женску школу (основану 1858), болницу, пошту и телеграф уведен још 1859. године.[2]

Читаоница у Горњем Милановцу „са свега четрдесет чланова", основана је већ 1860. године[3], а у августу 1879. и дворазредна гимназија, која је касније прерасла у четвороразредну и била смештена у „Дому Милоша Великог". Привредни развој овог краја започиње након Берлинског конгреса, када се, 1888. године, отвара Штедионица, а 1890. и прва штампарија у овом крају, која ће имати знатног утицаја у развоју писане речи и штампе.

Како наводе вредни истраживачи Радован М. Маринковић и Милан П. Боковић, у монографији „Гласоноше времена" (Чачак, 1992. године), „њен власник од 1890. године, био је Максим Сретеновић. Убрзо је прешла у власништво Стевана Матића, родом из Јарменоваца, који је штампарску вештину, односно занат, изучио у Крагујевцу."[4] Све до 1898. године, Матић је уређивао и био власник „Такова", радикалског листа, који је у Горњем Милановцу излазио до 1898, када се Матић из породичних разлога преселио у Чачак, где је развио живу штампарску делатност, све до своје смрти — 1935. године.[5]

За развој штампе у таковском крају крајем XIX века, високо вреднујемо оснивање штампарије у Горњем Милановцу, што је омогућило и појаву „Такова" — првог листа у овом делу Србије. Указу-

јемо на чињеницу да је све до 1860. Србија имала „само једну једину штампарију, државну, и до 1903. развој штампе је био на јаничарски начин онемогућаван"[6], а први лист у Србији, појавио се јануара 1834. у Крагујевцу. Биле су то „Новине сербске", типичан политички лист, али како то у Србији бива — и службене новине. Поред ових новина, које је уређивао чувени Димитрије Давидовић, 1848. године, излазила су само два гласила: „Српски улак" и „Новине Читалишта Београдског".

Знаменити Јован Скерлић, у раду „Историјски преглед српске штампе 1791—1911", објављеном 1911. године, у публикацији „Југословенска штампа — реферати и библиографије" (иначе у издању Српског новинарског удружења), уствrдиће да је тада у Србији излазило 89 разних листова и часописа, а у унутрашњости — чак 46, од којих 10 у Нишу, пет у Крагујевцу, и по два у Ваљеву и Горњем Милановцу. Веће вароши од Горњег Милановца, попут Крушевца, Ужица, Зајечара, Лесковца, Чачка, Алексинца, Пирота и Смедерева — имале су по један лист.[7] У додатку овог Скерлићевог прилога, у библиографији, спомињу се „Таково" и „Рудничка самоуправа". Развој штампе у таковском крају, крајем XIX и почетком XX века, последица је неких законитости у развоју штампе у српском грађанском друштву. На развитак штампе пресудно је утицало „формирање политичких странака 1881. године, као и доношење новог, либералног Закона о штампи (исте године)":

„Оснивањем странака политички живот захватио је шире народне масе, а то је истовремено допринело и већем интересовању за штампу. За издавање и растурање листова, према новом Закону о штампи, није се морало тражити допуштење полиције, а за забрану листова био је надлежан једино суд".[8]

Политички живот у Србији до 80-тих година, сведен на политичко груписање либерала и конзервативаца, бива проширен на либерале, напредњаке, али и социјалисте, што је оставило трага и на политичке прилике, а тиме и развој штампе у таковском крају. У извештају окружног начелника из Горњег Милановца министру просвете и црквених дела из фебруара 1875. године каже се: „Књижница читалачка састоји се из 243 разне књиге а у прошлој години држала је ове листове: „Српске новине", „Видовдан", „Будућност", „Јавност", „Глас јавности", „Тежак" и „Домишљан".[9] Наредних деценија стижу и други листови, углавном из Београда. Остаће забележено да су се уочи балканских ратова „Радничке новине", орган српске социјалдемократије, продавале у чак 90 — примерака![10]

За развој штампе у таковском крају не може се уважити једна општа оцена Скерлићева да се „деведесетих година прошлог века извршио знатан прелаз у животу српске штампе":

„Дотле су у српској штампи владали искључиво политички листови, борбени органи појединих странака, који су новчано подржавани од политичких група, нису водили рачуна о расположењу и духовним интересима широке публике, и који су за љубав уводног чланка и полемике са противничким листовима, занемаривали вести из обичног живота и занимљивости. Већ осамдесетих година почињу се јављати листови — приватна предузећа која имају извесну политичку боју, али која се не обраћају више једној политичкој групи но широј публици".[11]

У поређењу са тада познатим београдским листовима „Београдски дневник", „Мале новине", са листовима који су у таковском крају излазили до 1914. године, може се закључити да није било оваквог тренда у развоју штампе. Он је све до Првог светског рата остао омеђен деловањем политичких странака у овом делу Србије, локалним политичким збивањима која су мерена партијском идеологијом и уским политичким интересима, а изостао је очекивани тренд у развоју штампе, који је, захваљујући Пулицеру, на пример у Америци, назван златним добом америчког новинарства (од 1870 — до 1914. године). Такве узлете у српском новинарству достигао је у извесном смислу контраверзни Пера Тодоровић[12], када је реч о развоју штампе и новинарства у Србији, а посматрано у нивоу локалне штампе и новинарства у таковском крају — то је било присутно неколико деценија касније — тек тридесетих година XX века.

Остаће одређена недореченост за овог и будуће истраживаче поготову када је реч о релацији тзв. „престоничке штампе" и њен утицај на читаоца у унутрашњости — локални листови. Локална штампа, барем када је реч о таковском крају за период до 1914. године, никада није успела да се „одвоји" од карактера штампе у Србији до почетка осамдесетих, а камоли да се преобрази (по садржају, изгледу и оријентацији) на престоничке листове, како је писао Скерлић: „Публика је почела да чита те листове без партијске боје који су се више бринули за репортажу, занимљивости, фељтоне и подлистак, неголи за политику."[13]

У историографији је већ постало уобичајено да се период представничке парламенталне демократије и уставне монархије од 1903. до 1914. обележава као најдемократскији у историји српског народа. Летимичан поглед на историју штампе у Србији то потврђује, нарочито ако се има у виду чувени „Закон о штампи", потписан од стране краља и демократе — Петра I Карађорђевића. Усвојен 12. јануа-

ра 1904. године (са изменама и допунама од 5. децембра 1904), упућен по одредби да је штампа слободна, а слобода, као res publica, ипак јавна, донекле је остварење Марковићевић идеја из седмадесетих година XIX века да под слободом штампе ваља разумети „да се имају јавно критиковати све установе и сви закони земаљски, да се смеју слободно износити сва научна начела, и на основу њих излагати народу све могуће преправке (реформе) и преображаји у његовом живленију".[14]

Овај Закон са појединим одредбама, као, у члану првом, да сваки Србин „има право, да у границама земље искаже своју мисао, писмено, штампом — у слици..."[15], али и практичним регулама око начина регистровања листа, финансирања, растурања, избора главног уредника и низа других новинарско-штампарских проблема (уз свега три забране: увреда чланова домаћих и страних краљевских кућа, али и „позиви грађанима да устану на оружје", имао је знатног удела на појаву листова у таковском крају.

Иако, можда, делује помало и неважно, али у односу на раније законе о печатњи, знатно је смањена административна процедура, лист је могло да покрене свако пунолетно физичко лице — грађанин Краљевине Србије, уз минимална новчана средства. Дакле, није било никаквих политичких запрека, као у доба Обреновића, а новинарска професија је достигла до тада невиђен степен уважавања у српијнском друштву.

Први број „Такова", како је у заглављу писало — „листа за народне потребе", изашао је у Горњем Милановцу, 1. априла 1890. Излазио је до 1904. године два пута недељно, четвртком и недељом; претплата за Србију је износила 10 динара, а за иностранство — читавих шест форинти! Уредништво је у првим годинама излажења било смештено у кући Стевана Матића, а лист је штампан у штампарији Максима Сретеновића. У току излажења листа уредници су били: Михаило Бекић, Чедомир Михаиловић и Љубомир Јовановић.

Као већина листова у Србији у другој половини XIX века, и „Таково" је било партијско гласило Радикалне странке (од 1903. године, у поднаслову је писало: „Радикални лист"). То је уочљиво већ из садржаја првих бројева: објављиване су вести из рудничког округа, углавном о активностима Радикалне партије. Негативно је писано о припадницима династије Обреновић, који су у политичкој историји Србије XIX века остали упамћени по крвавом обрачунавању са народом, у време Тимочке, а касније и Горачићке буне. На

Видовдан 1890. године, у уводнику: „Назад!", краљ Милан Обреновић је називан најпогрднијим изразима, а Ранко Тајсић, радикалски првак из Пухова, касније функционер у округу, у низу написа, 1893—94. године, критиковао је крвав обрачун власти са сељацима у Горачићима, 20. фебруара 1893.

Као изразито радикалски лист, знатну пажњу посвећивао је политичким приликама у овом делу Србије крајем XIX века, за који ће у политичкој историји остати записано да је протекао у политичкој борби око основног питања — ко је суверен: народ или монарх? При томе се провлачило питање народне самоуправе, најпре кроз локалне институције власти, а касније и у Народној скупштини Краљевине Србије.

Најречитији пример тога јесу политичке прилике у Драгачеву с краја XIX века, где су либерали 1892—93. године настојали да од радикала преузму власт у општинама.

„Таково" је, из броја у број, изразито сликовитим и документованим написима, пратило ову борбу, која је понекад задобијала контуре отвореног сукоба и бескомпромисних, голих политичких окршаја за власт. Тако је у јануару 1893. закључено да су „страшни зулуми што их врше српски јаничари под окриљем краљевских намесника"[17], а након напада либерала и напредњака на радикалску општинску управу, 25. децембра 1892. године, када је и војска интервенисала, (што је изгледа био само увод за касније збивања у Горачићима), у „Такову" је писало:

„Јуриш је био варварски што су у стању извршити само черкези кад варош освоје... Војска опколила општину. Бој из пушака. Мртви! Рањени! Злостављања. Хапшења на свим странама. Је ли ово Србија? Важи ли још Устав? Важе ли закони?".

Ваљда због близине догађаја, о збивањима у Драгачеву, остало је релативно највише записа у „Такову", које је наредних месеци бележило реакције у Србији поводом крвавих догађаја, како је остало записано у једној десетерачкој песми објављеној маја 1893. године у „Такову": „Али, што се с Горачићем збило, српско небо није утувило."[18]

У јуну 1892. публикован је извештај са VIII ванредне седнице Сталног окружног одбора, одржане од 26. до 29. фебруара 1892. Реч је о стенографским записима, са прецизним навођењем дискусије појединих чланова одбора, углавном из редова Радикалне партије. Средином августа 1892. објављена је „Резолуција донешена на збору На-

родне радикалне странке за варош Горњи Милановац", одржаног 16. августа 1892, у коме се критички говори о активностима других политичких странака и пропагира радикалска идеологија."

У наредним бројевима јавност је обавештавана о одржавању радикалских зборова за срезове драгачевски и трнавски, као и општине таковску, брезанску и лазачку. Исте године, у рубрици „Вести из места и округа", дописници су јављали о граду који је захватио таковски и чачански крај. У тексту „Пропаст од града" каже се: „У Белом Пољу, у Чачку (на пола сата хода) и неким селима у љубићком срезу (Рошцима, Врнчанима, Ракови, Прањанима) град је нанео велику штету усевима, воћкама, оштетивши чак и сеоске зграде".

На размеђи два века, чак и листови у унутрашњости, материјално су опстајали захваљујући огласима виђенијих и богатијих трговаца, који су оглашавали набавку нове робе из Београда, па чак из иностранства — из Пеште и Беча, што је био чест случај и у листу „Таково".

У новембру 1894. уредништво је штампало, за оно време, веома провокативан напис: „Раднички покрет у нас — његов положај и задатак", у коме се излаже развитак радничког сталежа у Србији, који у другој половини XIX века, није остао имун од прудонистичких идеја који су запљускивале тадашњу грађанску средину. То је било видљиво у рубрици „из науке",[19] у којој су из броја у број, објављивана достигнућа из природних наука, технике и медицине, веома поучна за грађане ондашње Србије, која је, полако, али сигурно, корачала у ред модерних европских држава, поготову након 1888. године, када је уведен парламентарни систем.

Критика напредњачке политике и напредњачког опстојавања на власти, за радикале је изгледа био примарни политички задатак, кога нису напустали ни наредних година. Средином априла 1893. у уводнику „Ко убија углед суда?" уочљива су настојања радикала да, у спору напредњака и либерала око угледа чачанског суда, докажу да не постоје правна држава, ред и законитост, већ је реч, како је тврдио Бањанац у тексту „Безаконье државних власти", о узурпацији власти, управо у нивоу локалне управе у округу рудничком.[20]

О неким аспектима напредњачке политике сведочи и напис „Напредњачка политика и њихова журналистика", публикован у више наставака, почевши од 31. марта 1894. Ови текстови представљају пример изузетне аналитике напредњачких погледа о политичким при-

ликама у Србији, посебно о улози партијских гласила која су била у функцији легитимизације владајуће странке.

О отворености овог листа за другачије погледе најречитије говори неколико написа Миљка Савића, сељака из Свештице, од којих издвајамо онај под насловом „Социјализам и радикализам у Србији", објављен у броју 1—2 из 1894. Занимљиво је да самоуки Миљко Савић правилно сагледава изнедравање социјалистичког покрета управо из радикалског, знатно пре Тимочке буне, идентификујући његове основне контуре.

У бројним написима о династији[21] уочава се критика династије Обреновић, што траје све до 1903, када она коначно силази са историјске сцене. Међутим, није реч о критици монархистичке идеје, већ владавине династије Обреновић, која није била благонаклона према појединим партијама, а посебно појединцима који су били виђени у народу. Однос Обреновића према радикалима, међусобна борба око утицаја на политичке прилике у Србији, најбоља је слика политичких прилика и борби које су се водиле на тему: ко је суверен — народ или монарх, што је обележило политичку историју Србије у XIX веку.

Поред ових тема, које су биле идентичне са написима у неким београдским листовима — и по квалитету, и по озбиљности, што сведочи о квалитету овог листа који је имао регионални значај — објављиване су и краће вести о социјалним, политичким, економским и културним приликама у рудничком округу, кратка обавештења, огласи и рекламне поруке, на темељу којих је могуће судити о социјалним приликама у овом делу Србије.

Први број „Народне речи", органа рудничке радикалне омладине, појавио се пред читаоцима у Горњем Милановцу у недељу, 16. марта 1908. Овај лист, штампан у штампарији Стевана Матића, излазио је недељом. Као власник појављује се Урош Ломовић, а уредник је био Богомир М. Јевтић, мада је у заглављу првог броја јасно писало да лист уређује одбор. Годишња претплата је износила шест динара, што је мали износ с обзиром на тадашње социо-економске прилике у округу рудничком.

Овај лист, на основу основних циљева и задатака написаних у првом броју, био је типично радикалско гласило. Наиме, за рудничку радикалску омладину, основни је задатак да „ради на остварењу радикалског програма." Тај програм, као што је познато, састоји се из два дела. Један је део чисто политичке природе и он се састоји у томе да се народу извојују и очувају што шире политичке слободе.

Ту долазе и начела спољне и националне политике. А други се део састоји „у раду на културном препорођају народном". Из оваквог задатка радикалске омладине изводили су се основни принципи новинарског приступа: „Зато ће наше народне новине бити написане што може бити простије и разумљивије, за прост народ, за сељака Оне ће о најтежим политичким питањима обавештавати наш народ на његов прост народни језик. . ."[22]

Већ у броју два, од 23. марта 1908, појавио се извештај са конференције радикала за општину рудничку, а поновљен је апел да се организују клубови радикалне омладине по местима где је то могуће што пре реализовати. Поводом расписивања нових парламентарних избора од стране радикалске владе, 6. априла 1908. у уводнику „Радикали, на посао" каже се:

„Познато је већ читаоцима да се посланици наши у Скупштини више свађају и препиру, него што раде на пословима друштва. Ко шта ради, наши се посланици месецима у Скупштини свађају и препиру, а народ те њихове јалове и бесплодне препирке скупо и прескупо плаћа".[23]

Уочи парламентарних избора 1908. године, у „Народној речи", средином априла, појавио се чланак под насловом „Наша изјава пред кандидацију". Странка ће бити моћна и јака, каже се у напису, само онда ако „буду бирани људи који су и заслужни и народу потребни и који народ највећма поштује и воли. Радикали који буду из округа дошли да о овоме решавају све ће ово врло добро знати и неће им бити тешко да народне мисли погоде".[24]

На Окружној конференцији, одржаној на Велики четвртак 1908. године, у Горњем Милановцу, радикали су као „квалификоване кандидате" по члану 99 Устава, истакли Косту Борисављевића и Уроша Ломовића.[25] На овом великом радикалском збору, одржаном 20. априла 1908. „на Брду", који је отворио Урош Ломовић, било је присутно око 3.000 људи. Занимљиво је да је Ломовић био житељ Горњег Милановца, где је радио као јавни правозаступник, а Коста Борисављевић је био судија Касационог суда у Београду. По члану 95 Устава Краљевине Србије, за парламентарне изборе, заказане 18. мај 1908, предложени су Антоније Мутаповић, земљорадник из Прислонице, и Мико Даниловић, земљорадник из Заграђе. Уочи избора учествовали су зборови радикалске омладине у многим селима. Тако је конституисан клуб радикалске омладине у Брђанима са 52 члана, на чијем челу се нашао Војислав Крсмановић, потпредседник је био Јездимир Достанић, а секретар Војин Савић.[26] У Врањевшници председник одбора (70 омладинаца) био је Рајко Ј. Стевановић из Ли-

повца, а у Сврачковцима — Милован Борђевић из Велеречи. Средином априла 1909. изабран је партијски пододбор за општину ријеворску, а за председника Иван Марјановић из Видове.

Крајем априла „Народна реч" извештавала је о одржавању радикалских зборова у горњем крају среза љубићког — у Миоковцима, 27. априла 1908, где је било присутно 1.500 грађана.

Непосредно уочи избора, 27. априла 1908, одржан је збор самосталаца у Горњем Милановцу. Неколико дана касније, у уводнику листа, појавио се напис „Грађани Србије, чујте нашу искрену и пријатељску реч". Поводом предстојећег царинског рата са Аустро-Угарском, радикали су се обратили грађанима:

„Промислите озбиљно о томе грађани: јестели за царински рат са Аустријом, то јест за пропаст, несрећу и пораз Србије, или сте за овај одличан трговински уговор који омогућава извоз и без сваке царине превоз стоке у заклану стању и занатских производа, и тиме обезбеђује опстанак Србије и њен мирни привредни развитак... Самосталци траже да се одбаци овај трговачки уговор, што га је радикалска влада закључила са Аустријом. Ако то буде ми морамо загазити у царински рат са Аустријом и док тај рат траје, ми не можемо извозити: ни шљиву, ни јабуке, ни јаја, ни живину, ни стоку, ни жито, нити макакве друге своје производе; то значи: да убацимо угарак у своју рођену кућу и да је запалимо са све четири стране..."[27]

У мају 1908. на страницама „Народне речи" забележени су зборови радикалске омладине за општину мајданску, а 4. маја је изабран Чедомир Недељковић за председника клуба радикалске омладине за општину рудничку. Истога дана били су поновљени избори у Велеречи, а за председника је једногласно изабран Живко Ацовић.

Након парламентарних избора, у веома запаженом чланку „После избора", наводи се да су „на изборима од 11. маја ове године радикали добили 82 посланика, а све остало опозиција — укупно је добила 71 посланика. На изборима који се данас имају извршавати још на 7. места, радикалска може добити још 3—4 посланика".[28]

Из таковског краја за посланике су изабрани: Урош Ломовић и Антоније Мутаповић, Максим Сретеновић и Мико Даниловић. И даље су, у виду кратких вести, објављивана обавештења о оснивању клубова младих радикала — у Белом Пољу и Шилопају, где је за председника изабран Милорад В. Јовановић.

У литерарном подлистку, од другог броја, у наставцима, штампана је прича Р. Цервина „Исцељена", а од 17. августа 1908, од броја 19, и прича Радоја Домановића „Размишљања једног обичног српског вола". У „Народној речи" од 20. јула 1908. штампано је обавештење да 20. и 21. септембра Рудничка окружна пољопривредна по-

дружница, приређује Окружну изложбу говеди, оваца, свиња и производа свих врста". Уз мноштво реклама трговачких радњи о приспелим производима са стране, штампани су и мањи огласи, читуље и остале информације од значаја за сагледавање друштвеног живота у ондашњем Горњем Милановцу. Пажњу, свакако, завређује иницијатива народних посланика Драгослава Т. Васића и Уроша Ломовића да што пре отпочне градња пруге Чачак—Горњи Милановац—Лајковац, што је касније и реализовано, на свеопшту радост грађанства.

Пошто је лист, ипак, био партијски обојен (што је видљиво по садржају текстова), у броју 18, од 10. августа 1908, штампан је за најширу јавност „Правилник клуба Горњо-Милановачке Радикалске Омладине", који је послужио као узор за доношење сличних, готово идентичних правилника и у другим, углавном сеоским срединама.

Поред „Такова" и „Народне речи", до Првог светског рата у Горњем Милановцу објављивана су још два листа: „Рудничанин" и „Рудничка самоуправа", који су били службеног карактера — доносили су вести и документа везана за рад округа рудничког.

„Рудничанин", службени орган округа рудничког, појавио се 1893. године. Уредник, од броја 18, био је Коста Н. Недић, а сходно законским прописима, као власник листа је формирао округ рудnички.

„Рудничка самоуправа", орган самоуправног округа рудничког, излазио је петнаестодневно од 1907. до 1912. Као власник потписан је Окружни одбор округа рудничког, а први број је изашао 1. јануара 1907. Божа Стевановић је био први уредник. При крају излажења листа, 1912. године, као уредник се појављује Обрад Шолајић.

Већ у првом броју, од 1. јануара 1908, честитајући Нову годину у овом органу самоуправног округа рудничког, у уводнику се каже:

„С обзиром на то, да је ово мали округ, који је до јуче, тако рећи, био везан финансијски за данашњи чачански округ, онда се мора признати да су представници округа у самом почетку самосталног живота овај округ и доста добро и са довољно воље упутили правим путем".[29]

У истом броју, штампан је и буџет за 1908. годину, за разне струке од полицијске, привредне и првостепене до здравствене, у износу од 55.418 динара, што је за ондашње прилике скромно, у поређењу са буџетима неких других округа у Краљевини Србији.[30]

У овом двомесечном листу штампани су разнородни написи, почевши од информације да је запаљена српска гимназија у Скоп-

љу[31], да би у истом броју, чак на насловној страни објављен и прилог „Једна опасна штеточина на нашим воћкама"![32] Готово у сваком броју јавности су предочавани записници са седница Окружне скупштине округа рудничког, чак и из ранијих година.[33]

Алексије Теофиловић је председавао седницама Окружне скупштине, потпредседник је био Стеван Буровић, секретари: Никола М. Матић, Јован М. Радовановић и Велисав Јевђовић, а као чланови изабрани још 1905. године, са четворогодишњим мандатом, помињу се:

„У ужи одбор ушла су ова лица: Стеван Буровић посланик из среза љубићског, Боле Павловић и Јовица Радовановић посланици среза качерског. А у шири одбор, поред ове тројице, изабрати су за срез љубићски: Алексије Теофиловић, посланик ср. љубићског, а овоме заменика, Стеван Буровић из истог среза; за срез таковски: Благоје Симовић, посланик из среза таковског, а њему за заменика Крста Солујић; а за срез качерски Никола Матић, а њему за заменика Јовица Радовановић из истог среза".[34]

Састав Окружног одбора у потпуности је одржавао политичке прилике у овом крају, где је Радикална странка имала велики утицај на грађанство и сељаштво, поготову у срезовима качерском и љубићком.

Већ 1907. године као председник Окружне скупштине појављује се Урош Ломовић, а као секретар Војин Петровић. Они су са седам осталих посланика Окружне скупштине, у току 1907. године доста времена утрошили бавећи се финансијским проблемима у округу: оправком пута Горњи Милановац—Аранђеловац, организовањем Окружне пољопривредне изложбе, па, чак, и „ситним" проблемима, као на пример, обезбеђењем просторија за X пук у Горњем Милановцу, школовању питомаца на страни, постављању општинских службеника...

Пошто су каснили избори за посланике у Окружној скупштини, једно време, како је извештавала „Рудничка самоуправа", у броју седам, од 1. априла 1909, заступник председника је био Коста Солујић, а окружни деловођа Божа Стевановић. Наредном седницом председавао је по један члан Окружне скупштине, према редоследу који је претходно договорно утврђен. И поред тога, Окружна скупштина није престајала да ради, а седницама су присуствовали, како је писало у записницима ширег окружног одбора, следећи посланици: Стеван Буровић, Крста Солујић, Јовица Радовановић, Благоје Симовић, Борђе Павловић, Велисав Јевђовић и Антоније Мутаповић.[35]

Од маја 1909. године, у „Рудничкој самоуправи", службеном органу Округа Рудничког, почињу да се објављују и комерцијални ог-

ласи виђенијих трговаца. Тако је „Трговина помодно, мануфактурна, галантеријска и бакалска Р. Јоксића и М. Пантелића" из Горњег Милановца обавештавала да на стоваришту има квалитетну робу по нижим и свима доступним ценама, као и то да су они овлашћени „продавци лозове српске државне кл. лутрије."[36]

У јеку најжешћег царинског рата са Аустро-Угарском, у броју 13, од 1. јула 1909, објављен је текст „Обустава царине на жито од стране Аустрије и њен смер". Овај, иначе веома интересантан текст, потписан псеудонимом „Тежак", указује на ратне припреме моћне Аустро-Угарске и опомиње да сличне мере мора да предузме и Србија.

Овај службени орган самоуправног округа рудничког значајан је историјски извор за проучавање привредних и социјалних прилика у таковском крају, посебно када је реч о раду државних органа, који су почетком века имали карактер локалне самоуправе.

2. „ШКОЛСКИ РАДНИК", ПРВИ КЊИЖЕВНО-ПЕДАГОШКИ ЧАСОПИС У ОВОМ ДЕЛУ СРБИЈЕ

„Школски радник", педагошко-књижевни лист из Горњег Милановца, иначе гласник учитељског збора округа рудничког, излазио је од 1907. до 1912. Овај часопис је публикован у месечним свескама од три до четири табака; цена за Србију износила је пет динара на годину, а за друге земље — осам круна годишње. Уредник је био Јован М. Поповић, учитељ из Горњег Милановца, како је писало у заглављу часописа — све до октобра 1908. године, када је он премештен из Горњег Милановца.

Велики просветитељски задаци постављени пред учитељски сталеж нису често били у сагласности са понашањем школских власти према појединим учитељима. Изненадно премештање Јована М. Поповића из Горњег Милановца у други крај изгледа да је било у функцији слабљења уредништва и уређивања часописа, јер историјски факти говоре да је на заглављу листа, једно време, чак био потписан и „уреднички одбор", да би од броја 8, од октобра 1909. године, „власник у име учитељског збора Округа рудничког био Витомир П. Минић — учитељ". Од броја 8 из 1909. године као уредник фигурира Владимир С. Вемић, учитељ из Белановице, а као благајник — Велимир К. Цветковић, учитељ из Горњег Милановца. У финансијски одбор бирани су: Драгољуб Шибалић, учитељ из Бољковаца, Петко Петковић, учитељ из Јарменоваца, и Чедомир Милошевић. Уредниш-

тво часописа за 1910. годину чинили су: „уредник листа Г. Владимир С. Вемић, учитељ из Белановице, власник Витомир П. Николић, учитељ у Горњем Милановцу, благајник Велимир Цветковић, за коректора листа Александар Ђерамилац, учитељ у Прељини, а за чланове уређивачког одбора: Љубомир Недељковић, учитељ из Врањевшнице, З. Цветковић, Радојка Илић, уч. из Белановице, г.-ђица Милица Марковић, учитељ. из Врањевшнице, г.ђица Зорка Ракић, учитељ. из Бруснице, Христина Терзић, учитељица из Бољковаца, Божа Топаловић, учитељ из Врањевшнице, Добривоје Васиљевић, учитељ из Љутовнице, Александар Јанковић, учитељ из Миоковаца, Недељко Милићевић, учитељ из Горњег Милановца, Никола Загорчић, учитељ из Мрчајеваца, као и Љубиша Перић, учитељ из Цветака".

Овај часопис добијали су готово сви учитељи округа рудничког читавих шест година (последње су штампане свеске 4, 4, 6, за април, мај и јуни 1912. године), а одашиљан је и у тадашњу Аустро-Угарску и Немачку, одакле су стизали часописи у размену.

Чланови првог редакционог одбора, изабрани 1907. године, били су: Александар Ђерамилац, учитељ у Прељини; Владимир С. Вемић, учитељ у Белановици; Димитрије Ф. Ђосић, учитељ у Горњем Милановцу; Драгомир С. Ајдачић, учитељ у Прањанима; Александар Јанковић, учитељ у Брђанима; Добривоје Васиљевић, учитељ у Љутовници; Милан Лазић, учитељ у Брусници; Радојко Илић, учитељ у Белановици; Марија Кишпатовичева, учитељица у Брусници, и Никола Загорчић, учитељ у Мрчајевцима.[37]

Учитељски сталеж у тадашњој Србији био је вреднован у материјалном и социјалном смислу онолико колико је то у грађанском друштву уобичајено — заједно са свештеницима и чиновницима чинили су интелигенцију у Краљевини Србији, били део грађанске класе у настајању и плаћени веома оскудно за ондашње прилике. Око 2.500 учитеља и учитељица подлегали су строгим законима државне управе, прецизним школским прописима, а често и вољи министра просвете, који их је премештао из једне средине у другу, често не водећи рачуна о њиховим личним, материјалним и професионалним разлозима. Део те атмосфере сагледавамо и на страницама „Школског радника", у коме су учитељи писали о моралним проблемима српског народа, износећи примере из средине у којима су живели и радили.

У тексту „Реформа у основној школи" Радован Лазаревић, учитељ у Јовановцу, срез крагујевачки, на питање министра просвете о

реформи у основној школи, на страницама „Школског радника", јула 1907. године, одговорио је:

„Тек онда када сви чланови српског народа који су старији од десет година буду писмени, моћи ће се међу њима непрестано одржавати свест о духовном јединству целог српског народа, и тек онда ће наш народ моћи учврстити у напредније културне народе".[38]

За културне и социјалне прилике у Србији почетком XX века, овај часопис је имао солидну стручну и теоријску подлогу, чак и за наставне програме, с обзиром да је 12. децембра 1907. решењем Министарства просвете Краљевине Србије „препоручен за књижнице народних школа". То донекле противуречи основним намерама оснивача часописа, изреченим у првом броју, када је у уводнику под насловом „Пријатељима и читаоцима", поред осталог, чак наглашено и то да ће се повести борба против „корупције, економске потиштености, беде и моралне срозаности и разривености", што је било директно уперено против радикала, тада најмоћније партије са парламентарном већином у Народној скупштини.

Већ у марту-априлу 1908, у уводнику „Испит, испит и — опет испит", Павле Старовлашић о односу учитеља и професора пише:

„Ми тражимо да се основне школе и настава преда искључиво њеним осведоченим радницима, да је они поставе на безбедан терен и поведу путем неоспореног напретка: да господа факултетске дипломе опросте се од оних средњовековних и еснафских погледа, те да учитељи своју спрему и подобност не документују празном и варљивом дипломом, већ прошлошћу свога мудрога и успешнога рада".

Наредне године овај аутор, у тексту „Поклич српским матерама", реаговаће на раширену појаву слања имућније српске деце у Аустрију, где су стицали дипломе у тамошњим католичким клостерима. Као прави патриота, опоменуће светосавске Србе на могуће духовне последице таквог непромишљеног чина:

„Опомените те српске матере, да спасу своју децу из руку непријатеља нашег опстанка. То је ваша дужност. А ви, очеви, што плаћате тим калуђерицама за неколико хиљада годишње, за католичко и несрпско васпитање ваших кћери, боље ће те урадити да их у Србији спремате за догађаје у овом нашем иначе несносном друштвеном животу, но што их спремате за дане када ће презирати веру наших отаца и поезију народних гусала..."[39]

Исте године, Сретен Дикић, у уводнику „Сеоске школе и учитељи наспрам варошких"[40], анализирао је разлике у положају учитеља и ђака у сеоским и градским срединама. Они први, знатно ређе похађају наставу, ретко успевају да набаве потребан прибор, а и сеоске школе у томе оскудевају, за разлику од варошких средина

где је ситуација била знатно боља. Истовремено, наглашава да су учитељи у сеоским школама доста ангажовани и на здравственом просвећивању, не само ученика, већ и њихових родитеља, као и у раду сеоских задруга и удружења.

У току 1910. године на страницама часописа „Школски радник" занимљиву полемику водили су уредник Владимир С. Вемић и Никола Загорчић, учитељ из Мрчајеваца. У три наставка, јавно су износили различита мишљења, не само о образовној, већ и васпитној функцији школе и учитеља у грађанском друштву Србије почетком XX века. Социјализација ученика, поред породице и других установа грађанског друштва (цркве, војске, школе), обухватала је и школу, где ученици стичу прва сазнања, сматрао је Вемић, док Загорчић (који се често јављао са озбиљним преводима, приказима и чланцима из педагогије), вероватно имајући у виду практична искуства у школи у којој је радио, изричито је тврдио:

„Ја држим да смем тврдити да је домаће васпитање основни битни услов за даље васпитање. Дете у родитељској кући стиче извесне навике у поступању које се после или врло тешко или готово никако не мењају. Зато ја и не верујем у тако велику и чудесну моћ васпитача-учитеља, да би они могли створити од бабола анђела, а то када се од нас с неким правом тражи. Родитељи траже од нас да учинимо оно што су они били сами дужни учинити".[41]

Пошто је још 1909. учињен један апел[42] учитељском удружењу да се 21. марта 1911. обележи стота годишњица од смрти Доситеја Обрадовића, то је и учињено, истина, једним скромним уводником под насловом „Слава Доситеју Обрадовићу", у броју четири из 1911, чиме се још једном потсетило на просветитељску делатност Обрадовића међу Србима.

Пратећи тадашње трендове у модерној педагогији, која је покушавала да превазиђе јаз између васпитача и васпитаника, али при томе не занемарујући реалне утицаје социјалног окружења, др Владимир Бакић је размишљао и о елементима самоуправе у школском систему. У чланку „Самоуправа при школском васпитању" чак је тврдио: „Кад завладају такви социјални односи у школи, онда ту има више слободе за заједничком живљењу и више самостгалности у личном раду, и онда се ученици могу зарана вежбати у самоуправљању, како личном тако и друштвеном.[43]

Стручно-педагошки профил часописа огледао се и у низу стручних радова, што је веома занимљиво, учитеља рудничког округа, који су — иако у забаченим селима и крајевима — ипак успевали да прате савремену педагошку, андрагошку и методичку литературу,

у земљи па чак и у иностранству! Тако на пример, Душан Р. Михаиловић, учитељ из Барича, публикује прилог „Кратак преглед на нашу савремену педагошку књижевност", у коме истиче значај „Школског радника":

„Немогућна изолованост од додира са страним светом учинила је те смо ми ударили — напреднијим путем. Стварни доказ за то је: појава „Школског радника", који је покренут из доказане потребе за таквим једним листом. Ту је, дакле свест о потреби јаче научно педагошке књижевности и поимање духа времена у коме живимо изазвала појаву педагошког листа „Школски радник".[44]

Стручни карактер часописа огледао се и у низу других написа, као на пример: „Развојно-излагачки метод у настави"[45], „Техничко васпитање"[46] (Р. Василић), „Психологија и педагогија памћења"[47] (др Р. Радосављевић, Њујорк); „О методама цртања у нашим основним школама"[48] (Ангелина Нешић), „Педагошка теорија и пракса" (Ј. Миодраговић из Београда).[49]

Стручни карактер часописа огледао се и у низу прилога којима се учитељи упознају са дометима савремене педагогије и андрагогије. Тада истакнути педагози објављују у „Школском раднику" текстове теоријске природе којима се померају границе тадашњих педагошко-андрагошких сазнања. Тако Драгослав Михаиловић објављује крајње практичан текст „Методика читања у основној школи".[50] У истом броју Паја Радосављевић са америчког Педагошког факултета у Њујорку публикује текст „Сензоричко и моторичко образовање". Нису изостали ни преводи страних педагошких искустава. Љубиша Недељковић превео је текст с руског: Е. Демелеона „Како да васпитавамо нашу децу"[51], а учитељ Драган Илић из Бора веома занимљив текст с немачког аутора Паул-Крауса „Зашто треба поклонити нарочите пажње психолошком посматрању деце".[52] Интересантни су и други текстови. На пример, превод Д. Михаиловића — учитеља из Барича руских текстова. Г. И. Гордона — „О дечијим јогунствима", Божидара Павловића Рудовљевог текста — „Психичке разлике између мушког и женског пола". Ту су и прикази основних педагошко-психолошких идеја страних аутора: „Афекти у данашњој психологији — по Вунту", аутора Петра Марковића[53], професора у пензији, Радише М. Стефановића — о Херберту Спенсеру, као и Душана Р. Михаиловића на тему „Елементи и феномени из дечије психологије — један корак у психо-физиолошку област".[54]

Најинтересантија рубрика у часопису свакако су биле „Новости": публиковане су вести о активности учитеља рудничког округа. За школске надзорнике ради прегледа и оцене стања и успеха у

основним школама округа рудничког, како су писале „Школски радник" 1907. године, одређени су — „за Горњи Милановац и срез качерски г. Софроније Симић, проф. женске учитељске школе у Крагујевцу, за срез љубићки, г. Владимир К. Петровић, проф. Богословије Светог Саве, за срез таковски г. Димитрије Ф. Босић, учитељ у Горњем Милановцу[55], а Ј. М. Татић — одређен је за ревизора у срезу трнавском округа чачанског".

Исте године објављена је вест да су отворена нова одељења у Рошцима, Трепчи, Прељини и Бољковцима, пуштене су у употребу и нове школске зграде у Трепчи и Заграђу[56], а у Прислоници је „отворено ново одељење основне школе и већ је наставница постављена за то одељење." „Заслуга за отварање овог оделења у Прислоници припада вредном учитељу Љубиши Пурићу и председнику школског одбора Владиславу Милановићу".[57]

У рубрици „Просветна хроника", у броју пет из 1911. године, извештено је са учитељског збора у Горњем Милановцу одржаном 13. маја 1911. На скупу се расправљало о материјалном положају учитеља и одржавању школа, школском надзору, изједначавању плата учитељица са платама њихових колега, као и бољем вредновању школа у друштву. Слични зборови одржани су и у другим окрузима (у расинском округу 23. маја 1911. у Крушевцу), о чему сведочи и један напис 8. октобра 1911. под насловом „Бедан положај учитељства и школа у Србији":

„Државни управници запрегли су учитеље без икакве награде, да се укључе на свим пољима државног живота. Пошто их исцеде као сунђер, тада им, када се налазе на смртном одру, одузму разним расписима станарину и др."...

Следећи збор учитеља одржан је уочи балканских ратова, почетком 1912. године, у Горњем Милановцу, на крајње стручну тему: „На који се начин може што лакше и брже унети писменост у масу нашег народа"[58], што се поклапа са једним написом Николе Загорчића, учитеља из Мрчајеваца. У једној од последњих свезака „Школског радника" у 1912. години, на увек актуелну тему „Васпитање масе", Загорчић у тексту вели: „Да ли је маса збиља непросвећена и неморална; да је томе крива интелигенција која јој је можда и са најбољим намерама превремено увукла у тако оштру политичку борбу."[59]

Након шест година објављивања први стручни, књижевно-педагошки часопис у овом делу Србије, услед ратних прилика, али и фи-

нансијских околности, престао је да излази. Његова појава на почетку XX века од велике је важности за развој просветних и културних прилика у овом крају, у време када су учитељи били у сеоским срединама за народ најшколованији људи, поред свештеника и чиновничког сталежа. Домет овог часописа не може се само ограничити на руднички и чачански округ, његов је утицај знатно шири, јер заузима важно место у развоју педагошко-андрагошке мисли и модерног школства у Србији на почетку XX века.

3. ШТАМПА У ТАКОВСКОМ КРАЈУ — ОГЛЕДАЛО ПОЛИТИЧКИХ ПРИЛИКА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ (1918—1941)

Након Првог светског рата дуго се у таковском крају није појавио ни један лист, а камоли стручни часопис. Ратна разарања и окупација учинили су своје:

„Град је пружао слику пустоши и привредног мртвила. Једина железничка саобраћајница, пруга Чачак—Горњи Милановац—Лајковац порушена је приликом повлачења непријатеља. Број становника града био је сведен на 2.186. Главни привредни објекти — занатлијске радионице и трговине — готово да нису радиле..."[440]

Занимљиво је да је у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, 1919 године, излазило чак 50 дневних листова, средином тридесетих — чак 34, а 1941. године — 22 дневна листа, са тиражом од скоро 400.000 примерака. Овако велика продукција листова, размах штампе и новинарства, поред привредних неприлика, био је један од бројних разлога што се тек девет година након рата појавио нови лист у таковском крају. Али, и поред претплаћивања на дневне као и илустроване, забавне листове који су се нагло појавили након рата и радо читани и куповани у Горњем Милановцу, ипак, осећала се потреба за једним листом од локалног значаја.

Некако истовремено, 1927. године, читалачка јавност у Горњем Милановцу добила је два листа: 15. августа појавио се „Сувобор", лист за народне потребе, а 25. августа — „Народна воља", прецизније одређен као недељни политички лист. Уредник и власник недељника „Сувобор" био је Милоје М. Крстовић, а уредништво је било смештено у Таковској бр. 11. Лист је штампан у Електричној штампарији и књиговезници „Будућност", чији је власник Периша Минић, иначе књижар из Горњег Милановца.

У редакцијском уводнику „Пријатељима и читаоцима" јасно се наглашава:

„После скоро двадесет и пет година, ево се опет јавља под Рудником једно гласило народно. Под именом „Сувобор" ми смо предузели да нашој средини издајемо повремено један омањи лист за народне потребе овог краја. Као некада „Таково" што је грмело против политичких насиља, а за личне и политичке слободе, тако ће у данашње доба, сообразно потреби времена, и „Сувобор" повести борбу не само за јавну и слободу мисао и реч, него и у првом реду против корупције, економске потиштености и беде и моралне сроzаности и разривености".[61]

Основни је циљ новопокренутог листа био да се „дејствује у сузбијању мана и опачина данашњег материјалистичког времена, а за припремање једне нове и више првенствено духовне културе". Зато се „Сувобор", како је истицано на почетку излажења, „неће губити у ситним партијским и политичким агитацијама и прегоњењима, већ ће указујући на нове путеве и истинитим представљањем ствари као и доношењем других корисних поука из свију области живота, упућивати живот и његово кретање у нови колосек, у правцу једног више идеалнијег и морално трезвенијег, прибранијег и солиднијег схватања и поступања у маси народној".[62]

Помало идеалистички, рекли би смо чак и просветитељски за оно време, звуче намере покретача листа да ће за њих бити довољна награда и задовољство ако „овим радом успемо да покренемо код појединаца, народних маса, боље и узвишеније мисли о животу и о задаћама појединаца у њему, ако и ван уских и опаких међа личне и материјалне користи и удобности у којима се већином креће данашњи живот, прокрчимо пут у правцу моралног и општег културног препорођања и усаврщавања човекова. У то име ми позивљамо своје читаоце једномишљенике, пријатеље и другове и желимо срећан почетак рада".

У тексту „Треба ли читати?" наилазимо на објашњење начина финансирања листа. Наиме, да би се лист одржао и могао редовно излазити, „потребно је да се читалачка публика заинтересује и његов излазак и одржање обезбеди бар у 1000 примерака без кога броја исти не би могао излазити, а ако би излазио са натезањем, не би могао читалачкој публици донети оне користи које јој би донео тада када би имао довољно материјалних средстава да уредно и несметано излази". Повремено лист је „издавао и огласе по тарифи за коју се увек обратити у штампарији „Будућност" која ће лист штампати".

Већ у првом броју Милоје М. Крстовић, уредник листа, публиковао је опширније прилог у рубрици „Политички преглед". Послератни развој Југославије видео је у моралном, економском и духовном пропадању српског народа, захваљујући пре свега корупцији и

малверзацијама владајуће класе. Прилично смело за оно време за такво стање је оптужио Радикалну и Демократску странку, како је записао:

„Радикална странка, односно њено вођство скренуло је са свога програма како на власти тако и парламенту и у народу, па је тиме изазвала негодовање у народу и побољшање других тада постојећих странака као и покретање и побољшање других тада постојећих странака као и покретање и побољшање нових, те је тако ојачала раније самостално радикалску а сада демократску странку, која је била таман толико јака, да са радикалном странком може учествовати у влади, сарађивати и радити на општем добру народа и државе без обзира из које ће групе бити представник владе да ли радикалне или демократске".

У сваком броју, на последњој страни листа, публиковано је по неколико реклама, углавном локалног значаја, у којима штампарија „Будућност", књижара и књиговезница чији су власници били Рајчић и Минић, нуде све врсте образаца и осталих књига неопходних за пословање фирме.

Овај први новопокренути лист након Првог светског рата у Горњем Милановцу појавио се релативно касно — чак осам година након завршетка рата. Он је попунио извесну празнину у информисању грађана овог дела Србије управо у најосетљивијој тачки — локалним политичким збивањима, пошто је у вароши и околним селима већ деловало неколико одбора важнијих парламентарних и ванпарламентарних странака (Радикалне, Демократске, Земљорадничке, „Збора", илегалне КПЈ), а привредни развој наметао је конкуренцију, не само привређивања, него и политичких идеологија и покрета, што је уосталом и чинило суштину грађанског друштва у међуратној Југославији.

Недељни политички лист „Народна воља" појавио се у јавности 25. августа 1927. Уредништво и администрација налазили су се у Рудничкој улици број 1, а лист се у чаршији појављивао сваког четвртка ујутро. Главни уредник је био Рада Поповић. За ондашње финансијске прилике продавао се јефтино — свега по један динар; што је последица уско страначке оријентисаности овог листа, који је пропагирао идеје Радикалне партије и био на тај начин финансиран.

Уредништво „Народне воље" у уводнику првог броја под насловом „Поздравна реч нашим рудничанима" обелоданило је своје намере:

„У „Народној вољи" ми ћемо сваком Рудничанину радо ставити на расположењу све своје ступце да брани своју окаљану част и своје интересе.

Сваки ће моћи преко „Народне воље" да јавно жигоше подлаце који раде противу наше државе и стварају себи преко леђа поштених људи, огромне капитале".[63]

Овај радикалски лист, на првој страни, донео је напис под насловом „Тајанствени злочинци пуцају на радикале у срезу љубићком".. Наиме, уочи избора, у селу Рошцима (срез љубићки), пуцано је на синове Михаила Чвркића, угледног радикалског првака и љутог противника Демократске странке. Уочи парламентарних избора, заказаних за 11. септембар 1927, на радикалској листи за округ руднички био је Сретен М. Сретеновић индустријалац из Горњег Милановца. Он је изабран за носиоца листе на конференцији радикала округа рудничког, одржаној 24. јула 1927. у Горњем Милановцу. Тада су потврђени кандидати за срез љубићки: Лазар Б. Акшамовић, учитељ у пензији, а за заменика — Бошко М. Милошевић, економ из Прислонице. Кандидати, изабрани 31. јула 1927, на збору за срез таковски су били Радомир Илић, председник општине и економ из Лочеваца, а за заменика — Миладин Хаџић, земљоделац и резервни мајор из Јабланице.

Како је извештавала „Народна воља", кандидати за парламентарне изборе, изабрани на збору 29. јула 1927. године, за срез качерски, били су: Милован С. Гавриловић, пуковник у пензији (звани Шукри паша, јер је на Једрену заробио Шукри-пашу)[64], а за заменика Вучко С. Јанковић, директор Депозитне банке у Београду, родом из села Гуришеваца.

Уочи избора, преко листа „Народна воља", позвани су сви радикали, „њихови пријатељи и сви они који желе добра драгој нам отаџбини, да на дан 11. септембра ове год. дају свој глас овој државотворној листи чији су кандидати синови округа рудничког, а то је довољна гаранција за оправдање датог им поверења".

Крајем двадесетих година штампа је у Краљевини Југославији постала значајан фактор образовања јавног мњења и политичке културе у вишестраначком систему, који је обиловао политичким скандалима, честим променама краљевских влада, а што је најгоре — политичким насиљем и обрачунавањем политичких неистомишљеника.

У таквој атмосфери појава локалног листа „Народна воља", истина скоро једну деценију након рата, од велике је важности. Овим је чином политички живот у таковском крају у предвечерје тзв. „шестојануарске диктатуре" био доступнији политичкој јавности, ближи грађанину, раднику и сељаку, који се нашао обезглављен у вртлогу свакојаких збивања.

Био је то, истовремено, последњи изданак старог типа предратног, локалног, грађанског листа: страначки обојен, понекад пристрасан, а чини нам се, управо је из тих разлога веома кратко излазио. Ново време је тражило нове, ангажованије и профитабилније новине, (отприлике онако како је Пулицер 70-их година прошлог века у Северној Америци направио новинску империју), а „Политика" то чинила још од првих дана излажења. Неке сличне новине покушаће да реализује, почетком тридесетих неколицина ентузијаста и у Горњем Милановцу, оснивајући нове листове.

Петнаестодневно, почевши од 1. јануара 1929. у Горњем Милановцу је излазио „Народни лист". Штампан је у штампарији „Будућност", а власник и одговорни уредник је био Тоша Боровњак, директор овдашње гимназије у пензији. У поднаслову је писало да је реч о „повременом органу за народно просвећивање", али под окриљем Демократске странке у округу рудничком. Тоша Боровњак, који је дао велики допринос развоју гимназије у Горњем Милановцу, прихватио се тешког и незахвалног посла: да у маленој србијанској вароши, где су постојала само два индустријска објекта, Гимназија и начелство, на првом послератно попису 1921. године, регистровано свега 2.186 становника, а једина веза са светом била обновљена пруга Чачак — Горњи Милановац — Лајковац, покрене друштвени живот, организује грађане на културним и добротворним акцијама, стиша страначке страсти и промовише Демократску странку.

Позивајући се на лист „Таково", Боровњак је тврдио:

„И данас има интелигентних људи, који би били вољни да уложе труда и нешто свог слободног времена и за друге ствари сем за хлеб и забаве. Али поратно доба најљуће се окомило на интелигенцију. А свима је позната истина да материјалне недаће ломе и снагу и карактере".[65]

О ентузијазму овог прегаоца, иначе демократе и интелектуалаца, сведоче наводи из уводника:

„Наш уредник припремио је да сам покрене и пусти неколико бројева, ради пробе, — али је био предухитрен појавом Крстовићевог „Сувобора". Два покушаја и два истовремена листића били су излишни. Треба одати признање личној предузимљивости уредника „Сувобора", али је његов покушај био осуђен на неуспех, јер посао није био довољно организован".

И иза овога, као и осталих листова стајала је политичка партија — месни одбор Демократске странке у Горњем Милановцу, који је „прихватио идеју и обећао новчану помоћ".

Иако је појава „Сувобора" за трен тек одложила појаву овог листа, Боровњак је истицао:

„Мереħи све згоде и незгоде, ми ипак, покреħемо „Народни лист": покреħемо га у најбоољ намери да народу пружимо поуке и забаве, и у нади да ħе се у овом неповољном времену наħи неколико писмених и школованих људи који ħе нашем листу жртвовати понешто од свог слабодног времена".

Као и сви други листови у округу рудничком, и овај је био локалног карактера, пошто је пратио „целокупни живот и све догађаје у округу Рудничком:

„Уз то ħе приказивати и важније догађаје из нашег народног и државног живота. Поред тога, доносиħе у изводу или целини све важније ствари из Београдских листова. На тај начин имаħе његови читаоци, поред поуке и забаве, и разноврсна обавештења из свих грана народног и државног живота".

Оваква уређивачка концепција листа у потпуности је испоштована у оно мало бројева колико се појавило у јавности.

Просветитељски значај овог листа огледао се понајвише у рубрици „Народни универзитет", у којој су објављивани „занимљиви и поучни примери из науке, политичке економије, и обичног живота". У првом броју објављени су подаци о расама на земљи и времена на кугли земаљској. У вестима јавност је обавештавана о најзначајнијим догађајима у таковском крају: подизању основне школе у селу Цветкама, зидању храма у Прељини, општинским изборима у Милићевцима и Горњој Горевници, где су за председнике општина изабрани Стојан Филиповић и Витомир Крдић, иначе представници Демократске странке. Објављиване су и личне вести. Као на пример, о посвећењу таковца Милана Борђевића, у калуђерству званог Иринеј, за епископа горњокарловачког, као и одликовањима неколицине званичника горњомилановачког Првостепеног суда.

У „Привредном прегледу" редовно су објављиване цене пољопривредних производа на пијаци у Горњем Милановцу.. Пшеница је стајала 240 динара, као и овас и јечам, а кукуруз чак 300 динара. Шљива се, у зависности од квалитета и сорте откупљивала од 520 до 750 динара, а ракија, за свега 7,40 до 13,50 динара. На пијаци су се продавали и млечни производи, као и стока и сточна храна по приступачним ценама. Овај „водич" цена пољопривредних производа употпуњавао је слику привредних прилика у таковском крају, које су биле резултат наступајућег финансијског колапса у читавој земљи. И поред суморних политичких и привредних прилика, ипак, у листу су изношени и неки позитивни примери, као на пример, неког Драгољуба Мијатовића, сељака из Жутице, срез студенички, област Рашка, који је од изворишта до свог имања, сопственим средствима, прокопао канал за наводњавање дуг чак 18 километара, а Министар-

ство пољопривреде притекло му у помоћ тек када је радове завршио![66] Уредник листа Тоша Боровњак подстицао је развој пољопривреде кроз популарне чланке наводећи и страна искуства. У тексту „Како се цени земљорадник и земљорадња"" констатује да су „земљорадња и сеоска привреда извор највећег дела богатства"[67], а у тексту „Згоде и незгоде сеоског живота" препоручује сељацима:

„И нагомилаености послова може се у неколико доскочити. Прво разумним распоредом времена и радне снаге. Друго, такозваном поделом рада. Сваки чвек, свако село, (а ја сам видео и читаву област) изабере најрентабилнији усев и сав се посвети томе. И треће, ранијом припремом свег потребног прибора за радове, кад настане њихов јек..."[68]

Практични примери и савети из пољопривреде, објављивани су у прва два огледна броја, као, на пример, онај о вештачком ђубрењу или пак у веома посећеном предавању о штитастој ваши која пустоши шљивике, о чему су 31. децембра 1928. у Горњем Милановцу, уз обиље практичних примера и савета, говорили Никола Петровић, изасланик Пољопривредног друштва из Београда, и Срећко Милинковић, економ среза таковског. Практични савети сељацима из области пољопривреде заузимали су поприличан простор на страницама новопокренутог листа. У поучном тексту о пшеници, уз поређење светских искустава у гајењу ове културе и статистичких показатеља њене производње у Краљевини Југославији која је „подмиривала своје потребе и поред неких пасивних крајева, и остаје јој некад више, некад мање за извоз", непотписани аутор текста (вероватно Тоша Боровњак) напомиње и нека искуства у таковском крају:

„Пшенице има разне врсте. Стручњаци знају која је за крај најподеснија и најрентабилнија. Привредници у том погледу врше очигледне пробе. Тако један покушај чинио је и чича Велимир Тороман из Гор. Милановца, и како је изгледа, имао успеха".[69]

У сеоским срединама таковског краја отваране су и среске здравствене задруге, као у Горњим Бањанима и Прањанима. Највећу заслугу за отварање Прве здравствене задруге у Прањанима имао је Милета Продановић, трговац из истоименог места, а у Горњим Бањанима је сазват народни збор грађана бањанске, теочинске и горњобранетичке општине, на коме се одмах у задругу уписало преко 200 житеља ових удаљених села. Оснивање задруге је било од непроцењиве користи, јер „ће од сад (сељаци — допуна Д.С) имати брзу и јефтину лекарску помоћ, као и јевтине лекове, а уз то неће више морати у случајевима обољевања прелазити толику даљину по најгорем времену и плаћати лекара, нарочито лекове, по 5 и 10 пу-

та више."[70] Највише труда за оснивање задруге уложио је Драгољуб Домановић, учитељ у тамошњој школи, уз моралну и материјалну помоћ армијског генерала Боже Терзића, знаменитог Таковца, који је уживао велики углед у народу.

У управни одбор изабрани су виђенији грађани: Милојко Деспотовић из Полома (председник), Драгољуб Домановић (секретар и благајник), а председник Надзорног одбора био је Љубисав Смиљанић из Теочина.

У кратким вестима, углавном од локалнг значаја, грађанство је обавештавано о одржавању редовне годишње скупштине Привредне подружнице у Горњем Милановцу, као и најави годишње скупштине чланова Горњо-милановачке занатлијско набављачко-потрошачке и кредитне задруге, заказане за 20. јануар 1929.

У рубрици „Политички преглед" у прва два броја коментарисане су политичке прилике у земљи. Неколико дана пред завођење „шестојануарске диктатуре", коментарисана су политичка збивања у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Политички профил „Народног листа", као гласила Демократске странке, најочигледније је исказан у овој рубрици:

„У почетку је било велико одушевљење и за стварно јединство, али водеће личности и кругови нису брзим делењем искористили то расположење. Закони су остали неизједначени све до данас, а партијске страсти разбуктале су се у самом почетку. Уместо да одврате свој поглед од прошлости и мисле на будућност, партије су отшиле уназад (реакција) племенској и верској оријентацији (правац). Демократска странка била је најближа новим приликама и новом времену, али је она под унакрсним нападима конзервативних и екстерних струја разбијања, смањена и сведена, и нехотице, на племенску странку".[71]

Овај лист појавио се у најнезгодније време — на неколико дана од завођења тзв. „шестојануарске диктатуре", након чега је замро рад многих политичких странака, а политички живот се свео на краљевске прокламације, указе и рад државних органа и институција.

У броју два, од 14. јануара 1929, на првој страни, пренет је у целини проглас Краља Александра: „Моме драгом народу Свима Србима, Хрватима и Словенцима", у коме владар поред осталог каже:

„Ја сам уверен да ће у овом озбиљном тренутку сви Срби, Хрвати и Словенци разумети ову искрену реч свога краља и да ће они бити Моји најверњији помагачи у току Мојих будућих напора, којима је једини циљ: да се у што краћем времену постигне остварење оних установа, оне државне управе и оног државног уређења које ће најбоље одговарати општим народним потребама и државним интересима".[72]

Интересантно је да је изостао озбиљнији коментар овог краљевског чина, којим се укидао парламентаризам, који је као политичко средство „почео заслепљивати политичке страсти и злоупотребљавати у тој мери, да је постао сметња за сваки плодни рад у држави", чак и у гласилу Демократске странке, чије је деловање забрањено, а челници прогањани и малтетирани. На насловној страни, на два ступца, испод краљевске прокламације, публикована је нека врста коментара, истина непотписаног, у коме се траже разлози за морално и духовно пропадање народа. На почетку текста се констатује да је поремећеност односа примећена свуда, а не само код нас, и наставља:

„Народни лист" уложиће што више снаге, да народна култура пође унапред. Али ће најбоље снаге узалуд просути сав свој труд, ако сам народ неће да се просвети и образује. Међутим од његове непросвећености долазе многа зла (њему у првом реду). Да је народна просвећеност боља и његова страст јача, самим тим би доста зала било отклоњено или умањено".[73]

Ова блага критика краљевског акта примерена је времену у коме се живело — страховите цензуре и прогона оних који политички другачије мисле и делају.

Уосталом, били су то први дани излажења „Народног листа", како је напоминјао Тоша Боровњак у броју два, од 14. јануара 1929. године:

„2. број Народног листа излази као пробни број. Од одзива народа и извештаја зависиће излажење 3 и наредних бројева. Сада, када више нема изборних теревенки и погледа на бурад пића и врућу ракију, од народа зависи хоће ли прихватити лист који је намењен његовом просвећивању".[74]

Лист је редакција слала чак и истакнутим Таковцима, који су живели ван Горњег Милановца, позивајући их на сарадњу, а објављивањем реклама настојало се да се обезбеде материјална средства за редовно излажење листа, што је у време привредне рецесије било изузетно тешко. Тако су на последњој страни, поред некролога, објављивани и огласи и позиви на претплату за нова кола Српске књижевне задруге, чији је повереник у Горњем Милановцу био управо Тоша Боровњак. Продају робе оглашавали су и локални трговци: извозничко-шпекулативна радња Тодора Пантовића и Сина из Горњег Милановца, Браћа Савковић, али и књижар и штампар Периша Т. Минић, који је продавао не само књиге, календаре и остале обрасце, већ и музичке инструменте.

У мањим варошима Србије, у првим деценијама XX века, интелигенција се окупљала око образовних институција. У Горњем Ми-

лановцу је то била углавном Гимназија, пошто су професори били виђенији грађани, (неки су имали дипломе Универзитета у Паризу, Бечу, Пешти, Петрограду)[75] уз трговце, свештенике, официре и чиновнике. Вероватно је било тешко окупити сараднике за чак неколико листова, различитих политичких оријентација, који су излазили у Горњем Милановцу, а да се истовремено остане идеолошки неутралан, објективан и непристрасан. Зато је интересантан позив који је Тоша Боровњак упутио грађанству:

„Позната је истина да „једна ласта не чини пролеће". С тога ми је првобитна намера била да позовем неколико људи за покретање овог листа. Али ми је из искуства познато да, чим се састане неколико људи, одмах настану саветовања, а исход ових често буде негативан. Уз то се сасвим случајно деси да не буде позван неко, ко би био вредан и подесан за овај посао, па нељућен услед тога, тај остане сасвим по страни. Из тих и других сличних разлога решио сам се, да „Народни лист" пустим у јавност, па да преко овог 1. броја упутим позив јавним радницима са свих струка и умолим их за сарадњу".

Позивајући интелигенцију. свештенике, чиновнике, лекаре и агрономе, али и „племените људе који би били вољни да „Народни лист" материјално помогну и тиме му олакшају посао око народног просвећивања", као и све оне „ради којих је „Народни лист" и покренут", Боровњак се обраћао особито народу са села, „који нема могућности да се читањем књига и новина обавештава, забавља и просвећује..."[76]

Окренутост сеоским срединама таковског краја огледала се и у једном огласу, у коме Боровњак готово преклиње грађанство да чита и даље шири „Народни лист":

„Дајте га вашим млађим. У њему ће они наћи поуке и забаве. Уз то ће одржавати своју писменост, коју сеоска младеж изгуби чим остави школске клупе. А што је најважније испуниће им доколицу и одвратити их од кафане, рђавих мисли и поступака".[77]

Овај лист типичан је пример ентузијазма, својствен појединим интелектуалцима у мањим варошима, настојањима да се превазиђу провинцијске баријере удаљености од великих центара културе, науке, али и власти и моћи, покушај да се писаном речју утиче на друштво, просвети народ и бар нешто учини за добро сваког грађанина. Можда о тој намери најбоље говоре речи Тоше Боровњака изречене приликом освештења темеља храма-споменика у Прељини, у септембру 1928. године:

„Ја сам у своме краткоме животу — живот је кратак ма колико човек имао година — велим да сам у своме животу доста путовао, много видео, а још више чуо и прочитао. Али сличнога примера нити где видох, нити чух, ни-

ти прочитах: — На костима незнаних мученика подиже се храм Храм — Споменик изгинулим јунацима. Имали срећније замисли од ове?! Највиша духовна потреба — храм Божији — спојена је с најплеменитијим осећањем захвалности. Грађани општине прељинске с правом могу бити поносни својим предузећем".[78]

Све до сада приказане листове након 1918. године означавамо као класичну грађанску штампу, са изразитом информативном, али и политичком, ускостраначком компонентом, која, истина, није излазила из идеолошких оквира партије, која је стајала иза сваког новопокренутог листа, или норми и вредности грађанског буржоаског друштва. Графичка решења и техничко уређивање листа, формат и остали стандарди били су уобичајени за то време[79] с обзиром на чињеницу да су листови штампани у истој штампарији: већином код Матића у Чачку, (али и Сретеновићевој штампарији „Будућност" основаној 1891. године у Горњем Милановцу).

Помало другачији, били су листови покренути средином тридесетих година, уочи Другог светског рата. Реч је о „Рудничком гласнику", независном листу за културу и напредак рудничког краја, покренутом 1933. године (излазио до 1935) и „Рудничком гласу", недељном информативном листу за социјална питања, који се појавио 12. априла 1936.

Њихова појава одражава неке дубље трендове у српском новинарству тог доба: објављивање часописа тзв „леве оријентације", утемељени на идејама социјалне правде и једнакости — трансформација грађанских партијских листова у класична грађанска гласила, попут „Политике", која је узор за све остале дневне и недељне новине. Пажљивији аналитичар написа, уређивачке концепције, па чак и графичко-ликовних решења запазиће извесне сличности у називима рубрика, уводницима, али и словима (која су била уједначена), што није случај за развој српске штампе до Првог светског рата. Приметна деметрополизација била је у функцији утицаја других средина и национално-културних простора у Краљевини Југославији, средњеевропских и прозападњачких утицаја и стандарда, који су наметали другачије вредности новинског израза, другачију функцију штампе и улогу посленика писане речи.

„Руднички гласник"[80], недељни „независни лист за културу и напредак таковског краја", означавамо као весника новог новинарства и тзв. „ангажоване штампе", која, по садржају, разноврсности и мноштву новински обрађених тема, превазилази духовне и политичке границе таковског краја. Уредник и издавач листа био је Ра-

домир Живановић из Горњег Милановца, а први број се појавио у продаји 1933. Почетком јануара 1935. године, као издавач и уредник листа био је потписан Јован Д. Трифуновић, који је имао значајног удела на уређивачку концепцију листа. На њу су утицале друштвене и политичке прилике у земљи након убиства краља Александра Карађорђевића у Марсеју 1934. године. Политичка нестабилност и економска неразвијеност државе захтевале су више патриотизма, ослањања на вредности сопственог национа и народно-верски дух, јачање морала читавог народа — да би се пребродила криза проклamованог југословенства, у коме се изгубило српско и светосавско, а ветрови рата бивали све ближи.

Анализа написа не говори о њиховој садржајности, али када је реч о коментарисању политичких прилика, не може се говорити о њиховој неутралности, рекли бисмо непристрасности.

Трифуновић се, превазилазећи локалне оквире листа, залагао за одржање Југославије реагујући на шестогодишњицу смрти бесмртног Краља Ујединитеља: „У народу је снага и љубав. На та два стихијска елемента увек се наслања наш бесмртни Краљ Ујединитељ изграђујући ову велику и снажну југословенску државу. Чувајте његову линију сачуваћете Југославију".[81] Монархистички усмерени текстови објављивани су на страницама листа и у наредним бројевима.

Сарадник листа Миодраг Јаковљевић је, у мају 1935. године, објавио подужи фељтон „У славу Краља Ујединитеља", у коме је величина историјска улога династије Карађорђевић у историји српског народа. Нису изостале ни новинске анализе тада актуелног Српског проблема, који је узбуђивао и заокупљао пажњу јавности.[82] Враћање изворним традицијама и духовности српског народа огледало се и на страницама листа. Учестале су полемике о морално-верским питањима, положају свештеника у друштву, његовим задацима у догађањима која су наслућивана. На један доста полемичан и противуречан текст Душана Кићановића под насловом „Пословична исправност свештеника"[83] реаговао је Милорад Бурић, свештеник из Белановице. Осврћући се на богохулне и неприхватљиве Кићановићеве тврдње, Бурић је у тексту „Конфузија интелекта"[84] на начелима хришћанске етике и догматима православне вере видео позитивну и немерљиву улогу свештеника и вере за очување српског национа, док је Кићановић посумњао у моралну исправност свештенства и православне цркве.[85] Задивљују у овој полемици две чињенице: толерантност у сучељавању различитих погледа и висок ниво теолошког образовања али и борбености у одбрани вере свештеника Бурића, чак

са примесама философског метафизичког размишљања и просуђивања, иначе својственог младим свештеницима и богословима који су тада завршавали школе и факултете.

Лист је извештавао и о светосавским и видовданским прославама у школама, посебно у Гимназији која је била стожер окупљања интелигенције и младежи. Добра М. Страњаковић, на Светог Саву, 27. јануара 1935. године, огласио се уводником „Свети Сава", у коме је изнео значај овог најпознатијег српског светитеља за развој цркве, државе, школе и очување духовности српског национа.[86] У наредном броју штампано је и предавање под насловом „Свети Сава, Његова дипломатско политичка улога у стварању наше државе"[87], које је Југослав Ракић одржао на Савиндан, у овдашњој гимназији пред родитељима и ученицима. У Гимназији је прослављена 1935. и Светосавска година, покренута на иницијативу епископа Николаја Велимировића, који је будио верску и националну свест посусталог српства предосећајући, снагом интелекта и православног подвижништва, опасност од материјалистичке и бољшевичке идеологије. О томе сведочи и одштампани програм обележавања 700-година од смрти Светог Саве Немањића у Горњем Милановцу: „Прослава Светосавске године Проглас грађанству вароши Горњег Милановца 15 (2) јула 1935 (уз славу цркве, православне омладине и славе (заветине) Г. Милановца, уз литију, јавни час у Гимназији, а после подне у башти „Јовичића" говори Добра М. Страњаковић, архијерејски намесник". О Светом Сави рецитовао је Ристо Цунов, ученик IV разреда Гимназије, који се са неколицином ученика из Македоније овде школовао. Поводом 28. јуна, пригодним текстом Б. Т. Борђевића „Видовдан — дан народног посвећивања"[88] је обележен Видовдан, а у неколико наредних бројева поново су објављени текстови о Светом Сави.

Својеврсну полемику, помало неуобичајену за локалне новине, изазвао је текст Југослава Ракића „Свети Сава као књижевник", објављену јула 1935. у „Рудничком гласнику". Реагујући на тврдњу да је Свети Сава само утемељитељ националне књижевности, већ поменути Борђевић, у тексту „Један неправичан суд о Св. Сави"[89], напомиње и његову делатност на развоју теолошко-богословске мисли, која је истовремено и књижевног карактера.

За истраживање историјских, социјалних и културних прилика у таковском крају почетком XX века „Руднички гласник" је неисцрпан извор података, а издавачка и новинарска делатност Борђа Гајића — незаобилазна. Иако ће у априлу 1936. покренути „Руднички глас", претходних година је сарађивао у „Рудничком гласнику"

објављујући низ публицистичких прилога, приказа и осврта на значајније политичке прилике, људе и догађаје таковског краја. Тако је 24. марта 1935. публиковао веома интересантан прилог — „Немачка и европски мир"[90], а 2. јуна те године, веома запажену социолошку анализу — „Политичка нестабилност као последица привредне нестабилности", изврстан уводник, који ни по чему није заостајао за ондашњим коментарима, на пример, у „Правди" или „Политици". Цајић је као врстан интелектуалац објавио и есеј „За стварну књижевност"[91], а вероватно је он аутор и других уводника, на пример: „Привредна политика данашње владе"[92], у којима се критикују актуелна влада и расуло у држави.

Као и сви други листови у таковском крају, проблемима села је у „Рудничком гласнику" придавана посебна пажња. У серији текстова о дуговањима сељака, зеленашком односу кредитних банака према сиромашнима на селу, уочавале су се бројне разлике, у мишљењима, на основу којих је било могуће судити о идеолошкој припадности учесника у расправи. Поводом чланка М. Крстовића „Проблем раздужења"[94], огласио се Борђе Јевтић, земљорадник из Шутаца, са написом „Шта је узрок земљорадничком задужењу?". Супротно Крстовићу, с правом је тврдио да је узрок задужења, не у лењости сељака, већ финансијском систему који због високих, зеленашких камата и институције хипотеке, не само да узрокује пропадање сељака, већ и смањење пољопривредне производње у читавој држави. На исту тему полемика је настављена и у наредним месецима, када је Милан Крстовић, земљорадник из Клатичева, полемисао са Љубом Миленковићем из Велеречи и Јанком Новаковићем, иначе учитељом, који се у ову расправу умешао заступајући тезу да је потребна коренита реформа привредно-финансијског система.[95]

На страницама „Рудничког гласника" у марту 1935. публикован је проглас краљевске владе за изборе, а за 10. март је заказана седница среског одбора Југословенске националне странке за срез таковски. Месец дана касније је извештено да је председник владе Јевтић боравио у Горњем Милановцу.[96] Неколицина других интелектуалаца, као Љубомир М. Давидовић и Драгослав Петронијевић, огласили су се на страницама листа. Давидовић је писао о политичким збивањима на европској сцени („Томаш Т. Масарик и Фрибунгов процес"[97]), а Петронијевић о потреби прво привредне, па онда политичке обнове.[98] („На привредној обнови"). Поред ових „озбиљнијих" тема, за обичног читаоца, поготово у сеоским срединама, објављени су и написи са пуно савета (Мил. В. Петронијевић често се

оглашавао под псеудомином „Тежак"), о потреби подизања захода (нужника) по селима, одржавању сеоских воћњака, о ложењу ватре у пећи,[99] пчеларству у рудничком крају, док је инжењер Коста М. Шарчевић из Београда, у неколико бројева, давао низ корисних савета из области шумарства.[100]

Упоредо са овим темама, предлагани су разни начини за реформу села. У уводнику „Рудничком гласнику" „Сељаци и сељачке школе", од 10. марта 1935. године, аутор потписан иницијалима К. К. излаз је видео у народном просвећивању и отварању специјализованих пољопривредних школа, а Миодраг Д. Стефановић, у тексту „Како побољшати живот на селу у „економском, културном и социјалном погледу", предлагао је низ мера које су задирале у саме корене патријахалног начина живота на селу.[101]

Почетком априла 1935. објављено је и неколико написа који знатно одударају од дотадашње тематике гласила. Љубодраг М. Старчевић је размишљао о социјалним и културним задацима Универзитета, о положају жене у дохришћанском времену, а Радоје Жажовић о сузбијању проституције.

Упоредо са оваквим текстовима, публикована су обавештења о активностима политичких партија, покрета и удружења, уочи избора 5. априла 1935.

Новине су објавиле и резултате гласања у рудничком округу. У срезу таковском изабран је Матија Повреновић, качерском — Борђе Јевтовић, а у љубићком — Војко Чврки, познати радикалски првак.

Оно по чему се овај лист знатно разликовао од других који су излазили у овом крају, јесу две рубрике: о спорту (прилоге писао Младен Сретеновић)[102] и додатак из културе, у коме су објављивани књижевни прилози сарадника. У родном крају Момчила Настасијевића, било је неколико писаца-аматера. Тако је Јеврем Герасимовић објавио причу „А њен тата био јунак...", Миодраг Стефановић — кратку новинску причу „Угарка", а Миодраг Јаковљевић, земљорадник из Белог Поља по први пут огласио се са прилогом: „Таоци — прича из доба окупације".[103] У сталној рубрици Прича „Рудничког гласа" Драгомир Петронијевић објавио је причу: „Забава са игранком". За истраживаче књижевне историје биће занимљиво да објасне откуд у таковском крају оволико литерата, који своје књижевне радове публикују у локалним новинама, не само у „Рудничком гласнику", већ и „Рудничком гласу", који је започео да излази 1936. го-

дине. Вреди забележити да је овај лист имао и друге куриозитете: из броја у број публиковане су забелешке Рада Букановића, о Арсенију Ломи, познатом качерском војводи, од народних казивача, што представља велики труд и допринос културној и историјској баштини народа овог краја.

„Руднички глас", недељни информативни лист за социјална и економска питања изашао је почевши од 12. априла 1936. године у свега шест бројева. Иако је у заглављу писало да га уређује Уређивачки одбор, душа листа био је уредник Борђе Цајић. У уводнику првог броја, под насловом: „Руднички „Глас" својим читаоцима", прецизирана је суштина овог недељника за социјално-економска питања: „Руднички глас" неће бити политички оријентисан, већ ће важне догађаје са тога поља нотирати са највећом објективношћу. Он жели да буде лист Рудничана како из ових крајева, тако и Рудничана из крајева удаљених из нашег места, који мало знају о овом месту".[104]

Борђе Цајић, издавач и уредник листа, дефинисао је у уводнику главни циљ појаве у јавности нових новина, које су попуниле информативну празнину након гашења других листова:

„Руднички глас" жели да, бавећи се економским и социјалним проблемима нашега краја, задовољи и једну информативну потребу нашег села, јер ми имамо у виду, да сељак нема ни времена, ни новца да напусти плуг и мотику и да плати свакодневно по динар за дневне листове".

Овај лист у историји штампе у таковском крају остаће препознатљив по критици фашизма који је продирао и у грађанско друштво међуратне Краљевине Југославије. Миодраг Д. Стефановић, у прилогу „Фашизам", априла 1936. године, означио је ову идеологију и покрет као отворену диктатуру капитализма у политичком, економском, социјалном, културном и социјалном погледу. Стога се „фашизму мора супротставити интелектуалац, и радник и сељак и ситан трговац, јер би они били праве и можда једине жртве у новом рату. Јер рат се никад не води за корист и интерес радничке класе, већ за интересе оних који одлучују да се он води".[105]

У овом антифашистичком духу упућиване су поруке омладини, која је виђена као могућа снага реалних друштвених промена. Богомир А. Богић, у тексту „Нашој омладини", поручује:

„Омладино, неокаљана греховима прошлости: радничка, сеоска и интелектуалци оба пола — удружена чврстом идејом мира, политичке и економске слободе данас обесправљених најширих народних слојева — у јединственом антиратном и антифашистичком фронту праве народне демократије, својом

пуном младалачког полета борбом, извојеваће ослобођење и истинску владавину народа: мир, слободу, и напредак".[106]

У социјалној хроници публикован је циклус предавања под насловом „Предавања младости". Војислав М. Бабић, суплент Гимназије у Горњем Милановцу, иначе члан Соколског друштва, апеловао је на ангажовање омладине у овој организацији, које није било само у функцији јачања здравог духа у здравом телу: „Лежи нам на срцу добро нашег народа; стога ставимо себи у аманет да омладину која је његов представник и наследник спремно ојачамо духовно и физички како би кад устреба, умела да покаже како се соколска мисао и осећа".[107]

Борђе Цајић је потписао највише текстова у листу „Руднички глас", углавном оштро критикујући социо-политички систем. Постојеће стање је овако описивао:

„У данашњим тешким временима мучно се живи. Јединка пропада, разједињене снаге такође су осуђене на пропаст — треба тражити спаса. Само удружено, кроз организацију, борбом за заједнички интерес — налази се лек и спас. Село је неорганизовано. Оно тражи праве људе, вође, њему треба хлеба, знања, светлости, оно захтева бољи живот".[108]

Миодраг Д. Стефановић, раније сарадник „Рудничког гласника", сада се огласио и у новом листу. Писао је о „Социјално-економским односима на селу" и заступао тезу да аграрно питање у послератној Југославији није решено, па је стога увек извор социјалних сукоба:

„Ослободити сељака из мреже зеленаша и банкарског профита, решити аграрно питање, а сузбити социјалне болести на селу, односно, њихове узроке, који се налазе у нездравим социјално-економским односима, значи одговорити захтевима садашњости — будућности — значи решити питање социјалне правде".[109]

О истој теми, Љубиша О. Милановић, земљорадник из Велереч и, у тексту „Шта треба да предузму сеоске општинске управе; За културни, социјални и економски бољитак нашег села", био је прецизнији у томе шта практично треба предузети да би сељаци лакше поднели терет кризе:

„Општинске управе су у свакодневном додиру са сељацима и оне би могле много да ураде на културном, социјалном и економском преображају народних маса. Међутим, данашње општинске управе, овакве какве су, постоје једино ради административног отправљања послова. Оне раде само оно што силом закона морају, а од своје дужности и према својим грађанима — од дужности делања не култивишу и опште комуналној политици — од те дужности као да су изоловани".[110]

Окренутост селу и проблемима сеоске популације огледала се и у структури сарадника листа. За разлику од других листова који су излазили у таковском крају, „Руднички глас" је имао доста сарадника из редова сеоског сталежа, који су у тренуцима предаха од тешких пољских радова, остављали плуг и лаћали се пера. Писали су онако како су умели: простим и једноставним, народним, вуковским језиком, да их свако разуме. У том смислу, Рајко Нешковић, земљорадник из Лозња, осветлио је тада актуелан, рекли бисмо, популаран начин оснивања пољопривредних комора у Краљевини Југославији, а Борђе Цајић писао је о погледима сеоских домаћина о начинима за раздуживање сељака у време велике економске кризе, која се у аграрној држави најпре испољила на селу.[111]

Просветитељски карактер „Рудничког гласа" огледао се и у напису Јеврема Герасимовића о „Новом начину рада народних универзитета", који су, у пелагићевском смислу, крајем двадесетих и почетком тридесетих година XX века, оснивани у низу варошци Србије, па и у Горњем Милановцу. Милан Смиљанић из Такова извештавао је о друштвеном животу свог села[112], а у сваком од шест бројева нису изостали ни књижевни прилози Таковаца. У рубрици „Прича Рудничког гласа", Јован М. Контић је у броју два од априла 1936. штампао причу „Учитељева економија", а Радиша Буквановић веома занимљиву причу „Свакидашњи случајеви".

У овом листу, који је излазио веома кратко, налазимо највише података о активностима Удружења Рудничана у Београду, чији је председник Управног одбора био Божидар Терзић. Ово удружење окупљало је житеље краја који су живели у Београду, а били су вољни да помогну завичају. Од планираних неколико акција, које су могле да измене изглед Горњег Милановца и читавог таковског краја, истичемо само неке: „Покренуће се питање снабдевања Милановца пијаћом водом, у већој количини; питање подизања варошког купатила, 1—2 на реци Деспотовици, подизање модерног хотела пошто је Горњи Милановац проглашен за туристичко место, старачког дома, за старце и старице; једне фабрике за конзервирано воће..."[113]

Друштвени живот у Горњем Милановцу обиловао је јавним, соколским, гимнастичким часовима у дворишту Гимназије[114], а 28. маја 1936. обележена је осамдесета годишњица рођења Николе Тесле. Предавање је одржао Тома Борђевић. Те године започела је лицитација плацева на „Брду", а у виду краће вести у „Рудничком гласу" је било објављено да је бања у Горњој Трепчи — отпочела да ради.

Лист је писао да је месно друштво „Књегиња Зорка", поводом Материца, 1936. године, организовало забаву, на којој је говорила госпођа Д. Белићка, председница овог добротворног друштва. Сав приход са забаве употребљен је за потпомагање сиромашне и болесне деце.

Ово је био последњи лист који је покренут у Горњем Милановцу уочи Другог светског рата. Излажењем последњег шестог броја, 26. маја 1936. године, завршава се једна епоха штампане речи у Горњем Милановцу. Она је истовремено најбоље и најобјективније исписана социјална историја народа таковског краја, хронологија о људима и збивањима овог дела Западне Србије, који је имао значајну улогу у новијој политичкој историји српског народа у XIX и XX веку.

Капитулацијом Краљевине Југославије у априлу 1941. поновним доласком немачког окупатора у ове крајеве, и почетком грађанског рата, започело је једно друго време, другачије политичке прилике, а тиме и положај и улога штампане речи.

НАПОМЕНЕ

1. Живадин М. Стевановић, „Постанак и развитак Горњег Милановца", Г. Милановац, 1968, стр. 16.
2. Бранко Перуничић, „Чачак и Горњи Милановац", 1815—1915", I—II, Чачак, 1968, стр. 433—444; 679.
3. Миломир Глишић, „Оснивање читаонице у Горњем Милановцу", „Изворник", 1988, Чачак, бр. 5.
4. Радован М. Маринковић, Милан П. Боковић, „Гласоноше времена", Чачак, 1992, стр. 8.
5. Исто, стр. 9—10; Упореди рад истих аутора, „Штампа у чачанском крају", „Новинарски летопис" Београд, 3/90, стр. 15—18; Консултовати: Група аутора, „Црно на бело", Историјски архив, Чачак, 1956, публ. 8—9.
6. Вук Драговић, „Српска штампа између два рата", I, Београд, 1956, стр. 18.
7. Наведено дело, стр. 8.
8. Михаило Бјелица, „Штампа и друштво", Београд, 1983, стр. 137.
9. ДА СРС, Министарство просвете, XV—8—1976.
10. Видети наш рад: „Раднички покрет у таковском крају до 1915. године", Зборник радова Народног музеја, XVIII, Чачак, 1987, стр. 278.
11. Као под 7.
12. Као под 8, стр. 176.
13. Као под 8, стр. 8.
14. Светозар Марковић, Сабрана дела, књ. III, стр. 368.
15. Закон о штампи од 12. јануара 1904, са изменама и допунама од 9. децембра 1904, Београд, 1912.
16 „Таково", бр. 65, 20. VII 1892.
17. Исто, бр. 3, 7. јануар 1893.
18. Исто, бр. 42, 27. мај 1893.

19. Исто, бр. 53, 6. XI 1894.
20. Исто, бр. 30, 14. V. 1893.
21. „Трговина са династијом", бр. 2, 6. јануар 1894.
22. „Народна реч", бр. 1. 16. март 1908.
23. Исто, бр. 4, 6. април 1908.
24. Исто, бр. 5, 18. април 1908.
25. Исто.
26. Исто, бр. 6, 25. април 1908.
27. Исто, бр. 8, 1. мај 1908.
28. Исто, бр. 11, 25. мај 1908.
29. „Рудничка самоуправа", бр. 1, 1. јануар 1908.
30. Исто.
31. Упореди: „Метиљавост оваца", бр. 11, 1908.
32. Исто.
33. Видети: „Записник Састанка Окружне скупштине округа рудничког одржате на дан 26. септембра 1906", исто, бр. 2/1908;
34. Исто, бр. 3, 1. фебруар 1908.
35. Исто, бр. 8, 15. април 1908.
36. Исто, бр. 10, 15. мај 1909.
37. „Школски радник", Горњи Милановац, бр. 10, 1907.
38. Исто, бр. 8, 1907.
39. Исто, бр. ? 1909.
40. Исто, бр. 7, 1909.
41. Исто, бр. 3, 1910.
42. Исто, бр. 6, 1909.
43. Исто, бр. 8, 1911.
44. Исто, бр. 7, 1907.
45. Исто, бр. 9, новембар 1907.
46. Исто, бр. 1, 1910.
47. Исто, бр. 7, 1910.
48. Исто, бр. 5, 1907.
49. Исто, бр. 7, 1907.
50. Исто.
51. Исто, бр. 01, 1908.
52. Исто.
53. Исто, бр. 2, 1909.
54. Исто, бр. 3, 1909.
55. Исто, бр. 6, 1907.
56. Исто, бр. 2, 1907.
57. Исто, бр. 7, 1907.
58. Исто, бр. 9, 1912.
59. Исто, бр. 3—4, 1912.
60. „Гимназија Таковски устанак у Горњем Милановцу 1879—1979", Горњи Милановац, 1979, стр. 80.
61. „Сувобор", Горњи Милановац, бр. 1, 15. август 1927.
62. „Народна воља", Горњи Милановац, бр. 2, 25. август 1927.
63. Исто.
64. Исто.
65. „Народни лист", Горњи Милановац, 1. јануар 1929. бр. 1.
66. Исто.
67. Исто.
68. Исто, бр. 2, 1929.
69. Исто.
70. Исто.
71. Исто.
72. Исто.
73. Исто.
74. Исто.

75. Консултовати: „Гимназија Таковски устанак у Горњем Милановцу"..., стр. 115—127.
76. „Народни лист", Горњи Милановац, бр. 1, 1929.
77. Исто, бр. 2, 1929.
78. Исто.
79. Упореди: Динко Давидов, „Илустрације у српској штампи", зборник: „Два века српског новинарства", Београд, 1992, стр. 45—53; Радомир Петрић, „Преглед штампарства на тлу Србије", исто, стр. 69—75.
80. „Руднички гласник", Горњи Милановац, бр. 53, 1935.
81. Исто, бр. 56, 1935.
82. Исто, бр. 57, 1935.
83. Исто, бр. 54, 27. I. 1935.
84. Исто, бр. 57, 1929.
85. Видети: „Поступак достојан једног сиромашног човека", исто, бр. 61, 10. II. 1935.
86. Исто, бр. 59, 1935.
87. Исто, бр. 60, 1935.
88. Исто, бр. 77, 1935.
89. Исто, бр. 77, 1935.
90. Исто, бр. 67, 1935.
91. Исто, бр. 56, 1935.
92. Исто, бр. 61- 10. II 1935.
93. Исто, бр. 60, 1935.
94. Исто, бр. 64, 1935.
95. Исто.
96. Исто, бр. 68, 14. април 1935.
97. Исто, бр. 66, 1935.
98. Исто.
99. Н. Буровић: „Неколико напомена о ложењу ватре у пећи", бр. 65, 10. март 1935.
100. „О значају и подизању шума" — у наставцима, бр. 66, 1935.
101. Исто, бр. 73, 26. мај 1935.
102. Исто, бр. 57, 1935.
103. Исто, бр. 65, 1935.
104. „Руднички глас", бр. 1, Горњи Милановац, 12. април 1936.
105. Исто, бр. 2, 1936.
106. Исто, бр. 5, 1936.
107. Исто, бр. 1, 1936.
108. Исто, бр. 4, 1936.
109. Исто, бр. 5, 15. мај 1936.
110. Исто, бр. 6, 1936.
111. Борђе Цајић, „Сељаци о раздужењу земљорадника" исто, бр. 1, 1936.
112. Исто, бр. 2, 19. април 1936.
113. Исто, бр. 6, 26. мај 1936.
114. Исто.

4 ОДАБРАНА ЛИТЕРАТУРА

4.1. МОНОГРАФИЈЕ:

1. Вук Драговић, „Српска штампа између два рата", I, Београд, 1956.
2. Михаило Бјелица, „Штампа и друштво", Београд, 1983.
3. „Горњи Милановац и Таковски крај", Горњи Милановац, 1987.
4. Група аутора, „Црно на бело", ИАЧ, Чачак, 1956.
5. „Гимназија Таковски устанак у Горњем Милановцу 1879—1979", Г. Милановац, 1979.

6. Радован М. Маринковић, Милан П. Боковић, „Гласоноше времена", Чачак, 1992.
7. Светозар Марковић, Сабрана дела, Београд, 1965.
8. Бранко Перуничић, „Чачак и Горњи Милановац", књ. I, II, Чачак, 1968.
9. Живадин М. Стевановић, „Постанак и развитак Горњег Милановца", Г. Милановац, 1968, стр. 16.
10. „Два века српског новинарства", Београд, 1992.

4.2. ШТАМПА:

11. „Таково", Горњи Милановац, 1890—1904.
12. „Рудничанин", Горњи Милановац, 1893.
13. „Рудничка самоуправа", Горњи Милановац, 1907—1912.
14. „Народна реч", Горњи Милановац, 1908.
15. „Школски радник", Горњи Милановац, 1907—1912.
16. „Сувобор", Горњи Милановац, 1927.
17. „Народна воља", Горњи Милановац, 1927.
18. „Народни лист", Горњи Милановац, 1929.
19. „Руднички гласник", Горњи Милановац, 1933—1935.
20. „Руднички глас", Горњи Милановац, 1936.

4.3. ЧЛАНЦИ:

21. Миломир Глишић, „Оснивање читаонице у Г. Милановцу", „Изворник", Чачак, бр. 5/88.
22. Динко Давидов, „Илустрације у српској штампи", „Два века српског новинарства", Београд, 1992, стр. 45—53.
23. Радомир Петрић, „Преглед штампарства на тлу Србије", исто, стр. 69—75.
24. Радован М. Маринковић, Милан П. Боковић, „Штампа у чачанском крају", „Новинарски летопис", бр. 3/90, стр. 15—53.
25. Др Драган Суботић, „Раднички покрет у таковском крају до 1915", „Зборник радова Народног музеја", Чачак, 1987, стр. 257—284.

LA PRESSE DANS LA RÉGION DE TAKOVO ENTRE 1890 ET 1941

L'auteur expose dans le présent texte le développement de la presse dans la région de Takovo, depuis l'année 1890, date à laquelle apparut le premier numéro du journal »Takovo«, organe du Parti radical, jusqu'au début de la Première guerre mondiale. En décrivant la situation économique et sociale dans la région de Takovo, l'auteur les considère dans le cadre de la situation politique dans la société bourgeoise serba à la fin du XIXe siècle et au début du XXe, en s'appesentissant sur le développement de la presse.

Dans ce bref ouvrage l'auteur présente dix périodiques (dont une revue) qui étaient publiés dans la région de Takovo, en analysant leur contenu, mais en enévoquant aussi le contexte. L'auteur se penche surtout sur la revue »Školski radnik«, de caractère à la fois pédagogique et littéraire, qui était publiée entre 1907 et 1912. L'auteur souligne également l'importance des périodiques »Rudnički glas« et »Rudnički glasnik« qui, vers le milieu du XXe siècle, laissèrent une trace notable dans l'histoire sociale et culturelle de cette région de la Serbie. Le texte est accompagné d'une bibliographie raisonnée des sources directes et indirectes, consultées par l'auteur pour le présent texte, c'est-à-dire un répertoire des périodiques qui étaient publiés entre 1890 et 1941.

КОВИЉКА ЛЕТИЋ

ОСНОВНА ШКОЛА У ЧАЧКУ ОД 1918. ДО 1941. ГОДИНЕ

КОВИЉКА ЛЕТИЋ
YU 11000 Београд
Расинска 9

УДК 373.3 (091) „1918—1941"

У току Првог светског рата Основна школа у Чачку и основне школе у чачанском школском срезу веома су пострадале. Из извештаја чачанског школског надзорника од 17. августа 1919. године упућеног Министарству просвете (одељењу за основну наставу) сазнајемо да су њихове зграде остале без прозора, врата, ограде и споредних зграда. „Зато многе школе тужно и осамљено штрче. У овом упропашћивању суделовали су, нажалост, понегде и наши." Непријатељ је из свих школа однео звона, уништио школске и ђачке књижнице, упропастио намештај и учила. Остала је тек по која клупа и по која избледела табла.[1]

Штета на згради чачанске Основне школе износила је 14.500 динара. Вредност упропашћених књига ђачке и школске књижнице процењена је на 10.000 динара. Намештај и учила, архива, пећи, мапе, метарске мере, столови, столице, слике, рачунаљке и канцеларијски материјал — све то је оштећено или упропашћено. Укупна

штета коју је чачанска школа претрпела износила је око 45.000 динара.[2]

Чачанска општина је на оправку своје школе утрошила преко 200.000 динара. Грађевински материјал за ту оправку био је веома скуп и тешко се набављао. „Ни сам град Чачак још не може да доведе у ред своју школску зграду, а камоли удаљена села" — писао је школски надзорник министру просвете.[3]

Дуго се после рата као једини намештај у школама могао видети мали број обичних скамија, остарела табла, исцепана земљописна карта. У чачанској — није било ни клупа за све ђаке.

Школске 1919/20. у Основну школу у Чачку уписан је велики број ђака. Сустигло се неколико генерација, јер школа за време рата није радила. Првака је било 80 и њих је учио Стеван Вучковић. Милош Поповић и Анка Кордић учили су 112 другака, Савко Филиповић 64 трећака, а Пера Михаиловић 69 четвртака.[4] Управитељ школе Нинко Цветојевић ослобођен је учитељства пошто је одређен за надзорника основних школа у студеничком и моравичком срезу.

На крају школске 1919/20. ђаци су превођени у старији разред ако су показали само задовољавајући успех. Већина је остављала добар утисак. „Одело им је било чисто и они сами. Али на њиховим бледим и испијеним лицима јасно се видео траг рата" — писао је у свом извештају Благоје Радојковић, школски надзорник, министру просвете.[5]

Ђаци нису имали буквире, читанке, ни друге школске потребе. Учитељи су све чинили да ђаци из свих предмета постигну успех. Преобимно наставно градиво требало је смањити и учинити да ђаци оно што науче и — разумеју. Требало је њима и народу омилити књигу. У том смислу Министарство просвете оснивало је културне одборе. Најпре — у Чачку и Краљеву.[6]

У Чачку је октобра 1919. године Мисија Американаца од Министарства војног и морнарице добила касарну X пука и у њој отворила школу, коју су похађала сирочад Србије. Училе су их две васпитачице. „просте и неписмене жене". Њихов рад надгледале су две матроне Американке, које нису знале српски. Једна од њих је била библиотекарка, а друга глумица.[7]

Дом Американаца није био под надзором Министарства просвете, па је школски надзорник Благоје Радојковић писао Министарству просвете тражећи да министар од управе Дома захтева да се нестручне васпитачице уклоне и тај посао повери наставницима које ће

држава плаћати и које ће у Дому имати стан и храну. Ово је учињено и од тада ће се установа звати Државни дечји дом.

На крају школске 1919/20. године у Државном дечјем дому учило је 62 ученика и 17 ученица. Учили су их: Јелисије и Зорка Андрић, Наталија Милић, а ручни рад им је предавао Јездимир Р. Милинковић.

Наредне, школске 1920/21. године у чачанску школу се уписало 295 ђака, од којих је 244 редовно похађало наставу и било распоређено у пет одељења. Њихови учитељи су били: Стеван Вучковић, (уједно и управитељ), Анка Кордић, Милош Поповић, Петар Михаиловић и Савко Филиповић.

Чачак је 1921. године имао 150 домова, 1.125 пореских обвезника, 655 ђака (дечака — 316 и девојчице — 339). Државни дечији дом похађало је 188 ђака.[8]

Наредне, школске 1922/23. у Државном дечијем дому учило је 235 ђака, а учитељи су им били: Драгутин Оцокољић (који је учио 36 првака у једном одељењу) и Љубица Поповић (55 првака у другом одељењу), Зорка Андрић (60 другака), Јездимир Милинковић (44 трећака) и Јован Петронијевић (40 четвртака).

Из извештаја школског надзорника Благоја Радојковића, упућеног Министарству просвете (одељењу за основну наставу) сазнајемо да је Америчанска мисија помогла Државни дечји дом у Чачку са 138.190 динара. Сваком сиромашном детету у овом дому давано је месечно по 50 динара до првог октобра 1922. године, а после тога — по 25 динара месечно. На име помоћи Америчанска мисија је издала овом дому 703.695 динара. Осим тога, поклонила је деци у Дому 484 пари ципела (сваки ученик је добио ципеле), 484 капе, 968 комада рубља.[9]

Државни дечији дом похађала су деца стара од осам до 15 година. Млади до 12 година су похађали наставу док су старији упућивани у радионице — да изуче по неки користан занат, а увече су ишли на аналфабетски течај.

Чачанска основна школа школске 1923/24. године имала је осам одељења ђака. Прво одељење (са 34 другака) учио је Стеван Вучковић, друго (са 37 трећака) Драгутин Оцокољић, треће (са 40 четвртака) — Владимир Вељашевић, четврто (са осам првакиња и 23 другакиње) — Персида Михаиловић, пето (са 40 трећакиња) — Даница Борђевић, шесто (са 40 четвртакиња) — Јелена Радојковић, седмо (мешовито, са 17 првакиња и 13 другакиња) — Милан Смиљанић и

осмо (такође мешовито, са 14 четвртака и 17 четвртакиња) — Милева Обрадовић.[10]

Државни дечији дом је био пред затварањем, због чега је школски надзорник Брана Обрадовић предложио министру просвете да се наставник трећег одељења Владимир Вељашевић, због тога што је напунио 32 године учитељске службе и зато што је слабог здравља, пензионише, а на његово место постави Катарина Узуновић, наставница Државног дечијег дома, а да се на његово место, место школског надзорника (пошто ће он такође бити пензионисан) постави Драгутин Оцокољић, наставник другог одељења, на чије место ће доћи Јездимир Милинковић, учитељ Државног дечијег дома; и Благоја Радојковића, учитеља Државног дечијег дома, предложено је, такође пензионисати, јер је навршио 32 године учитељске службе. „Ако би министар просвете све ове предлоге прихватио онда по затварању Државног дечијег дома без службе остаје само Анка Кордић чији муж је адвокат и богат човек."[11]

Настава је у свим школама чачанског школског среза извођена доста правилно и успешно. Осећао се знатан бољитак код ђака у погледу чистоће, пажљивости, уљудности, чега није било после рата.

Наставнике у основним школама оцењивао је школски надзорник, који је два пута посећивао сваког наставника у разреду. При другом обиласку надзорник је наставнику давао оцену. Оцењивао је обрађивање градива и колико је оно постало својина ученика. Ево како је школски надзорник Милен Палуревић на крају школске 1924/25. године оценио Јелену Б. Радојковић: „Данас сам извршио завршни преглед у овом одељењу. Наставни програм је свршен из свих предмета, настава је правилна и успешна. Васпитање у ужем смислу заступљено је. По томе, а на основу члана 48. Закона о народним школама рад и успех наставнице оцењен — одличан. 30. маја 1925, Милен Палуревић."[12]

Школска година у свим школама завршавала се, на Видовдан, веома свечано. Тога дана су поклањане књиге најбољим ученицима — за одличан успех и примерно владање.

У Чачку је тек после шест година унеколико обновљена Народна књижница — са 28 књига.

Осим Народне књижнице, у Чачку је успешно радила Раденичка занатска школа, за чије остварење је најзаслужнија Ленка Гавровић, супруга дугогодишњег народног посланика Васе Гавровића. „Ленка Гавровић је била председница и душа Раденичке — занатске

школе која својим ученицима даје не само стручно знање него их и просвећује и васпитава, спрема за добре домаћице и грађанке" — писао је министру просвете школски надзорник Милен Палуревић (школски надзорник за чачански школски срез од 25. априла 1925).[13]

Ленка Гавровић је имала важну улогу и у Поодбору Друштва Црвеног крста. Била је организатор свих повремених одбора за све хумане, просветне и привредне послове. За рад на народном просвећивању предложена је да се одликује орденом Св. Саве V реда.

Школски надзорник Милен Палуревић предложио је обласном школском надзорнику да се управитељ Чачанске основне школе Стеван Вучковић такође одликује орденом Светог Саве V реда. Вучковић је предложен за овако високо признање, јер је био одличан управитељ школе, наставник и васпитач. Захваљујући њему, Чачак је имао најуређенију школу. Његовим заузимањем установљен је чачански школски подмладак Црвеног крста, који је имао велики васпитни утицај на грађане. Био је председник Среског учитељског друштва. У свим народним пословима учитељ Вучковић је призиван и народ га је веома уважавао. Био је учесник у рату. Писао је о прошлости свог родног краја. „Све што је радио, радио је из чисте љубави према свом народу" — образлагао је надзорник Палуревић свој предлог за признање овом учитељу.[14]

Управитељ Основне школе у Чачку Стеван Вучковић обавестио је министра просвете да је чачанска општина измиривала цео школски прирез и да је школа била подмирена свим потребама. Због тога је била пример многим другим градским школама.

Чачанска основна школа имала је знатан школски фонд, који је служио за помоћ сиромашним ђацима. Из њега се сваке године могао оденути известан број сиротних ђака од кошуље до зимског капута. Овај фонд био је веома цењена установа; уписивањем нових чланова непрестано је увећаван капитал фонда.

Основна школа у Чачку није имала радионицу, али су ђаци израђивали моделе од некаквог меког дрвета и исецали предмете од хартије. Девојчице у женској школи су израђивале лепе ручне радове.

Приређене су две изложбе ђачких радова, цртежа и писмених састава. Једна изложба је приређена у Чачку, 4. јуна, приликом одржавања учитељске скупштине, на коју су дошли учитељи из трнавског и љубићког среза. Другу изложбу приредили су наставници-це Чачанске основне школе и то су били веома лепи ђачки радови.[15]

У Чачанској основној школи 1. септембра 1927. отворено је ново, девето одељење, у коме је за наставницу одређена Анка Кордић.

У школи је крајем школске 1928/29. има 633 ђака. Већина наставника било је одлична: Стеван Вучковић (управитељ школе), Милева Анђелковић, новопостављена наставница, Даница Борђевић, Анка Кордић, Зорка Луковић, Евка Мариновић, Александар Милошевић, Драгољуб Оцокољић, Милица Радњић, Милан Смиљанић и Радојка Цвијовић.[16]

Од 1928. у Чачку је постојало Државно дечије забавиште. У њему је радила стручна забављља. Родитељи су прихватили ову установу и радо су у њу давали своју децу. Те, 1928. године у Забавиште је примљено 58 мушке и 62 женске деце. Прва забављља била је Катица Лауер, која је завршила течај при Учитељској школи у Дубровнику.[17]

Школске 1928/30. уписано је преко 700 ђака. Тако велики број младих није се могао сместити у постојећој школи, која је имала осам учионица и није поседовала учитељске станове. Због тога је чачанска општина 1929. године закупила, привремено, једну приватну зграду, која је послужила за школу док се нова сагради. Годишња кирија за ову зграду износила је 14.400 динара.[18]

Наредне школске године у Чачку је формирано 16 одељења ученика, које је учило 16 наставника-ца. Наставу је походило 413 дечака и 355 девојчице. Задивљујуће велики број девојчица који се школовао.

У Чачку је неколицини ученика католичке вере наставу изводио католички свештеник из Крагујевца.

Управитељ Чачанске основне школе Стеван Вучковић обавестио је 30. августа 1930. начелника трнавског среза да се у Чачку довршава учитељски дом, који ће служити као пансион за становање ђацима који похађају Чачанску основну школу, а њихови родитељи — учитељи од њих су одвојени пошто учитељују по сеоским школама. Овај дом подигло је Учитељско удружење Чачка, које је 10. и 11. октобра 1930. одржало скупштину свих задругара који су, том приликом, донели правилник и њиме прописало правила за уношење дечије имовине у овај дом. Изградња Учитељског дома стајала је 600.000 динара. Министарство просвете је помогло Учитељско удружење са 30.000 динара — да се сагради овај дом. Председник Учитељског удружења Дома у Чачку био је Стеван Вучковић, управитељ Основне школе.[19]

После много труда и убеђивања од стране Министарства просвете, привољена је чачанска општина да донесе одлуку о подизању још једне основне школе, поред постојеће, која је сграђена 1903.

године. Одређена је комисија за избор земљишта и требало је градњу почети одмах.[20]

Међутим, Школски одбор Чачанске основне школе и начелник трнавског среза обавестили су 26. марта 1934. Краљевску банску управу да је одбор чачанске општине изменио одлуку о подизању школске зграде тако што је одлучио да, уместо једне, сагради две мање — на два различита краја вароши и да су одређена места где ће се градити. Предлог је прихватила Краљевска банска управа, а министар просвете га је одобрио.[21]

Чачанска општина у свом буџету није имала довољно средстава, па је размишљала о кредиту, позајмицама и другим начинима обезбеђивања средстава за градњу школе. Почетак градње је одлаган, због чега је управитељ школе (постојеће) Стеван Вучковић то одлагање окарактерисао као „саботажу" и кривицу приписао тадашњем председнику чачанске општине Радивоју Пантовићу. Одустало се од градње две школске зграде.

Те, школске године 1936/37, када је, напокон, почела градња нове школе (почетком августа 1936). У постојећу школу уписан је 884 ученика, које је учило 22 наставника-це. Изградња нове школе постала је преко потребна.[22]

Од ових 22 наставника-це само су Драгутин и Марица Јаковљевић премештени у Сарајево. Због чега је дошло до овог премештаја, објаснио је председник Радикалног месног одбора у Чачку Јован М. Николић у жалби коју је упутио 20. септембра 1936. краљевском намеснику у Београд, у којој каже да је, након петомајских избора 1935, читаву годину дана група око народног посланика Светолика Станковића отворено претила наставнику Јаковљевићу и његовој супрузи Марици да ће их протерати из Чачка због тога што Јаковљевић на изборима није гласао за Станковића који је добио на тим изборима као посланик трнавског среза, него за владиног кандидата, премда је то била иста политичка линија. „Да је овај наставник — каже надаље овај председник — гласао за опозицију био би гоњен. Гласао је за владу опет је гоњен, да није гласао опет би био гоњен. Зар овакви прогони нису неморални?" — питао се Николић. На ову појаву он је указивао надајући се да ће краљевско намесништво учинити „да поједини несавесни посланици овако штетним радом не трују школу."[23]

Те, 1935. године подмладак Црвеног крста у Чачку подигао је на школском земљишту школску кухињу, у којој су се хранила сиромашна деца.

Наредне, 1936. године, у јесен, подигнута је нова школска зграда у Чачку, о чему је председник општине 26. новембра 1936. обавестио министра просвете и рекао да ће новоподигнута школа (чија градња је коштала милион динара) почети да ради идуће године.

Одбор за подизање споменика војводи Степи Степановићу предао је општини Чачак 74.000 динара као за помоћ за изградњу школе која ће бити украс вароши Чачка и предложио да она добије назив „Школа Војводе Степе." Одбор чачанске школе прихватио је овај предлог.[24]

Почетком школске 1937/38. по два одељења из сваког разреда (са укупно 367 ученика), осам учитеља и два помоћна радника прешли су из старе у нову школу. Свечаност почетка рада заказана је за 17. октобар. Било је то величанствено славље. За управитеља ове школе именован је Милан Смиљанић.

У старој школи остало је 11 учитеља и 515 ђака.

Први јединствени програм за четвороразредне школе између два рата донесен је 1926. године и примењиван за целу територију Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, потом Југославије. Године 1933. донесен је нови наставни план и програм за народне школе. По њему радиле су све основне школе у Југославији до 1941.

Законом о народним школама 1929. народна школа дефинисана је као друштвена установа, чији је задатак „да наставом и васпитањем у духу друштвеног и народног јединства и верске трпељивости спрема ученике за моралне, одане и активне чланове друштва, народне и друштвене заједнице."

Министар просвете је 5. фебруара 1935. прописао посебан образац-листу оцењивања за наставнике државних народних школа у Краљевини Југославије. У рубрике те листе писано је за учитеља: име и презиме, положај, подаци о ученицима, откада ради у том одељењу, у том месту, школска спрема и стручни испит, брачно и породично стање, стручна и педагошка спрема, испољене особине у раду и предности тог рада, одсуство и боловање, владање у служби и ван службе, рад на народном просвећивању, вођење разредне и школске администрације и да ли заслужује да добије други положај и боље место. У рубрици „нарочите васпитне особине" изасланик Министарства просвете Милко В. Танасијевић написао је за учитељицу Државне народне школе „Војвода Степа" Миленију Мацаревић: „Вредна, умешна, пажљива и искусна. Према деци родитељски, нежна и блага. У примени дисциплинских мера објективна." Што се тиче на-

родног просвећивања, учитељица Мацаревић је радила на Подмлатку Друштва Црвеног крста, ђачкој кухињи и Одбору мајки.[25] „Читала и пратила новине у настави. Са великом пажњом све је примењивала у васпитном и наставном раду".

Ни три генерације нису се уписале у народну школу „Војвода Степа", а већ су почеле припреме за одбрану земље од фашизма. Касарне у Чачку нису биле довољне да приме све обвезнике, који су мобилисани. Због тога су заузете неке зграде у граду као и школа „Војвода Степа". У њу су се сместили војници 9. новембра 1940. Тек када је ова јединица кренула према Скопљу, ђаци су се 19. фебруара 1941. године вратили у своје учионице. Међутим, крајем марта 1941. школа је распуштена „на неизвесно време".

ПРИЛОГ

УЧИТЕЉИ

Школска 1919/20.
I разред: Стеван К. Вучковић
Школска 1920/21.
I разред: Анка Кордић
II разред: Стеван К. Вучковић
III разред: Милош В. Поповић
Петар В. Михаиловић
IV разред: Савко Филиповић

Школска 1921/22.
I разред: Савко Филиповић
II разред: Анка Кордић
III разред: Стеван К. Вучковић
IV разред: Милош В. Поповић
Петар В. Михаиловић

Школска 1922/23.
I разред: Милош В. Поповић
II разред: Савко Филиповић
III разред: Анка Кордић
IV разред: Стеван К. Вучковић

Школска 1923/24.
I разред: Стеван К. Вучковић
II разред: Драгутин Оцокољић
III разред: Владимир Вељашевић
IV разред: Милан Т. Смиљанић

Школска 1924/25.
I разред: Анка Кордић
Персида Михаиловић
II разред: Анка Кордић
III разред: Даница Борђевић
IV разред: Владимир Вељашевић
Јелена Радојковић
Милева Обрадовић

Школска 1925/26.
I разред: Драгутин Оцокољић
Персида Михаиловић
II разред Милева Обрадовић
III разред: Катарина Узуновић
IV разред: Милан Т. Смиљанић
Даница Р. Борђевић

Школска 1926/27.
I разред: Милан Т. Смиљанић
Даница Борђевић
II разред: Анка Кордић
Персида Михаиловић
III разред: Надежда Мојовић
IV разред: Стеван К. Вучковић
Катарина Узуновић

Школска 1927/28.
I разред: Стеван К. Вучковић
Катарина Узуновић
Анка Кордић
II разред: Милан Смиљанић
Даница Борђевић
Милица Радњић
III разред: Надежда Мојовић
IV разред: Драгутин Оцокољић
Радојка К. Цвијовић

Школска 1928/29.
I разред: Драгутин Оцокољић
Радојка К. Цвијовић
Зорка Луковић
Надежда Мојовић
II разред: Милка Анђелковић
Анка Кордић

III разред: Милица Раднић
Даница Борђевић
IV разред: Александар Милошевић
Персида К. Михаиловић

Школска 1929/30.
I разред: Александар Милошевић
Божен Чулиг
Марија Браим
Милка Анђелковић
II разред: Драгутин Оцокољић
Радојка К. Цвијовић
Анка Оцокољић
Надежда Мојовић
III разред: Евка Мариновић
Десанка Милошевић
IV разред: Милан Т. Смиљанић
Зорка Симић
Милица Раднић

Школска 1930/31.
I разред: Милан Т. Смиљанић
Милица Раднић
Зорка Симић
Олга Плазинић
II разред: Александар Милошевић
Марица Јаковљевић
Илза Хубмајер
Милка Анђелковић
III разред: Надежда Мојовић
Анка Оцокољић
Радојка К. Цвијовић
IV разред: Драгољуб В. Јевтовић
Десанка Милошевић
Евка Мариновић
Певање је у свим разредима
предавала
Марија Браим.

Школска 1931/32.
I разред: Драгољуб Б. Јевтовић
Евка Мариновић
Драгослав Урошевић
Десанка Милошевић
II разред: Милан Т. Смиљанић
Милица Раднић
Зорка Симић
Олга Плазинић
III разред: Анка Оцокољић
Илза Хубмајер
Марица Јаковљевић
IV разред: Драгутин Оцокољић
Драга Благојевић
Радојка К. Цвијовић
Драгољуб Јаковљевић
Стеван К. Вучковић

Школска 1932/33.
I разред: Драгутин Оцокољић
Радојка К. Цвијовић
Марица Јаковљевић
Надежда Мојовић
II разред: Драгољуб Јевтовић
Евка Мариновић
Драгослав Урошевић
Десанка Милошевић
III разред: Олга Плазинић
Зорка Симић
Милица Раднић
IV разред: Александар Милошевић
Анка Оцокољић
Драгољуб Јаковљевић
Илза Хубмајер

Школска 1933/34.
I разред: Александар Милошевић
Марица Јаковљевић
Илза Хубмајер
Анка Оцокољић
II разред: Драгутин Оцокољић
Радојка К. Цвијовић
Драгољуб Јаковљевић
Надежда Мојовић
III разред: Драга Благојевић
Драгослав Урошевић
Евка Мариновић
IV разред: Милан Т. Смиљанић
Зорка Симић
Олга Плазинић
Милица Раднић
Радован Јов. Зец

Школска 1934/35.
I разред: Милан Т. Смиљанић
Драга Благојевић
Радован Јов. Зец
Олга Плазинић
II разред: Десанка Милошевић
Марица Јаковљевић
Илза Хубмајер
Анка Оцокољић
III разред: Надежда Мојовић
Драгољуб Јаковљевић
Радојка К. Цвијовић
IV разред: Драгослав Урошевић
Драгољуб В. Јевтовић
Десанка Милошевић
Евка Мариновић
Славојка Моковић

Школска 1935/36.
I разред: Драгољуб В. Јевтовић
Евка Мариновић
Драгослав Урошевић
Десанка Максимовић

II разред: Драгослав Веселиновић
Милан Смиљанић
Драга Благојевић
Радован Јов. Зец
Олга Плазинић
III разред: Анка Оцокољић
Јованка Лазовић
Марица Јаковљевић
IV разред: Светолик С. Пауновић
Надежда Мојовић
Радојка К. Цвијовић
Предраг Вујковић
Драгољуб Јаковљевић

Школска 1936/37.
I разред: Миленија Мацаревић
Вукосав Булатовић
Радојка К. Цвијовић
Марица Јаковљевић
Светолик Пауновић
Надежда Мојовић
II разред: Станица Глинтић
Костадинка Веселиновић
Драгољуб В. Јевтовић
Евка Мариновић
Драгослав Урошевић
Десанка Милошевић
III разред: Олга Плазинић
Радован Јов. Зец
Драга Благојевић
IV разред: Александар Милошевић
Анка Оцокољић
Драгољуб Јаковљевић
Драгослав Веселиновић
Јованка Лазовић

Школска 1937/38.
I разред: Анка Оцокољић
Александар Милошевић
Јованка Лазовић
II разред: Вукосав Булатовић
Светолик Пауновић
Радојка К. Цвијовић
Надежда Мојовић
III разред: Евка Мариновић
Десанка Милошевић
IV разред: Анка Милићевић
Драга Благојевић

Школска 1938/39.
I разред: Јованка Лазовић
Олга Плазинић
Драга Благојевић
II разред: Александар Милошевић
Јованка Лазовић
Анка Оцокољић
III разред: Надежда Мојовић
Радојка К. Цвијовић
IV разред: Евка Мариновић
Љубиша Милосављевић

Школска 1939/40.
I разред: Вера Кастратовић
Евка Мариновић
Љубиша Милосављевић
II разред: Марица Јаковљевић
Драга Благојевић
Олга Плазинић
III разред: Анка Оцокољић
Јованка Лазовић
IV разред: Милка Анђелковић
Светозар Лепосавић
Павле Јовановић

Школска 1940/41.
I разред: Павле Јовановић
Љубиша Милосављевић
Милка Анђелковић
Светозар Лепосавић
II разред: Љубиша Милосављевић
Десанка Милошевић
Евка Мариновић
III разред: Драга Благојевић
Олга Плазинић
IV разред: Јованка Лазовић
Анка Оцокољић
Александар Милошевић
Симо Кастратовић

*
* *

Основна школа „Војвода Степа"

Школска 1937/38.
I разред: Драгослав Веселиновић
Милојка Мутавџић
II разред: Добривоје Мацаревић
III разред: Драгослав Урошевић
Станица Глинтић
IV разред: Олга Плазинић
Радован Јов. Зец
Костадинка Веселиновић

Школска 1938/39.
I разред: Костадинка Веселиновић
Радован Јов. Зец
II разред: Миленија Мацаревић
III разред: Добривоје Мацаревић
Милисав Пендић
Драгослав Веселиновић
IV разред: Станица Глинтић
Десанка Милошевић
Драгослав Урошевић

Школска 1939/40.

I разред: Станица Глинтић
Драгослав Урошевић
Десанка Милошевић
II разред: Костадинка Веселиновић
Радован Јов. Зец
III разред: Драгослав Веселиновић
Миленија Мацаревић
IV разред: Милисав Пендић
Добривоје Мацаревић

Школска 1940/41.

I разред: Миленија Мацаревић
Милисав Пендић
Олга Вујовић
II разред: Драгослав Урошевић
Станица Глинтић
III разред: Радован Јов. Зец
Костадинка Веселиновић
IV разред: Борко Тодоровић
Драгослав Веселиновић

НАПОМЕНЕ

1. Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије, Одељење за основну наставу, фонд у сређивању. Општи извештај о стању основних школа у школском чачанском срезу за 1918/1919, који је школски надзорник 17. августа 1919. послао Министарству просвете (Одељењу за основну наставу).

2. Исто.

3. Исто.

4. Исто, Извештај школског надзорника Министарству просвете од 15. јула 1920, о извршеном прегледу основних школа у чачанском школском срезу на крају школске 1919/1920.

5. Исто.

6. Исто.

7. Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије, Одељење за основну наставу, фонд у сређивању, полугодишњи извештај школског надзорника за чачански школски срез о стању народних школа школске 1919/1920.

8. Исто, Извештај школског надзорника за чачански школски срез школски 1921/1922.

9. Исто.

10. Исто, извештај школског надзорника за чачански школски срез школске 1923/1924.

11. Исто.

12. Исто, извештај школског надзорника за чачански школски срез на крају школске 1924/1925.

13. Исто.

14. Исто.

15. Исто, извештај школског надзорника за чачански школски срез школске 1925/1926.

16. Исто, извештај школског надзорника за чачански школски срез школске 1928/1929.

17. Исто.

18. Исто, извештај школског надзорника за чачански школски срез на крају школске 1928/1929.

19. Исто, извештај школског надзорника за чачански школски срез школске 1930/1931.

20. Исто, извештај школског надзорника за чачански школски срез за прво полугође шк. 1930/1931.

21. Исто, извештај школског надзорника за чачански школски срез за друго полугоће школске 1933/1934.
22. Исто, извештај школског надзорника за чачански школски срез за I полугоће 1936/37.
23. Исто.
24. Исто.
25. Исто, полугодишњи извештај школског надзорника за чачански школски срез за прво полугоће 1938/1939.

ÉCOLE PRIMAIRE DE TCHATCHAK ENTRE 1918 ET 1941

Au cours de la première guerre mondiale l'École primaire de Tchatchak fut gravement endommagée. Elle perdit ses fenêtres, ses portes, sa clôture... Sa bibliothèque fut détruite, son mobilier et le matériel scolaire furent abîmés. Les dommages s'élevaient à près de 45.000 dinars.

Pour l'année scolaire 1919/20, l'École primaire de Tchatchak reçut un grand nombre d'élèves appartenant à plusieurs générations, du fait que pendant la guerre l'enseignement n'était pas donné.

En octobre 1919 une mission américaine se fit céder par le Ministère de l'Armée et de la Marine la caserne du Xe régiment, où elle ouvrit une école pour les orphelins serbes.

Ce n'est qu'au bout de six ans après la guerre que fut rénovée la bibliothèque scolaire où il n'avait subsisté que 28 volumes.

La fondation de l'École professionnelle de filles à Tchatchak fut surtout l'oevre de Lenka Gavrilović, épouse de Vasa Gavrilović qui fut le député de Tchatchk à l'Assemblée Nationale pendant plusieurs années.

Vers les années 30 du XXe siècle l'École primaire de Tchatchak était fréquentée par plus de 700 élèves. Comme un aussi grand nombre d'élèves ne pouvait pas tenir dans le bâtiment existant, la mairie de Tchatchak prit à location une maison privée, en attendant que la construction d'une nouvelle école fût achevée, Ce n'est qu'en automne 1937 que celle-ci reçut les premiers élvès.

Le Comité organisé en vue de l'élévation d'un monument à la mémoire du voivode Stepa Stepanović remit à la commune de Tchatchak une somme de 74.000 dinars à titre d'aide à la construction de l'École qui devait embellir la ville de Tchatchak et proposa que cette institution portât le nom du voïvode Stepa Stepanović. Le Conseil de l'École primaire accepta cette proposition. C'est Milan Smiljanić qui fut nommé directeur de la nouvelle école.

A peine trois générations furent inscrites à l'École destinée à perpétuer le souvenir du voïvode Stepa Stepanović que ls'on commença des préparatifs en vue de la défense contre le fascisme. Vers la fin du mois de mars 1941 l'enseignement fut suspendu pour une période indéfinie.

НОВАК ЖИВКОВИЋ

СРЕСКА БОЛНИЦА У ИВАЊИЦИ

(Неки подаци о установљењу)

НОВАК ЖИВКОВИЋ
YU 11000 Београд
Радивоја Кораћа 6

УДК 61(091) (497.11)

Моравички крај, тачније део Старог Влаха који је прикључен Србији у четвртој деценији XIX века, почели су повремено да посећују ретки лекари, нарочито када би се појавиле епидемије. Такво стање потрајало је неколико деценија док овај крај, административно формиран као срез, није добио и институцију сталног лекара. И, такво стање потрајало је нешто дуже; лекари су долазили и одлазили, а да нису могли унети неке битне промене у побољшање здравственог стања. Били су то или странци, или из других крајева Србије; обојима је заједничка тежња била да се што пре извуку из овог забаченог подручја, у које су долазили каткад као у прогонство.

Тако је овај „српски Сибир", како је понекад називан, причињавао терет лекарима и стварао невоље народу. У то је покушао да унесе промене и што више се заложи на корист народу др Недо Нешковић, први стипендиста овог среза на студијама медицине, пото-

мак старе устаничке породице. Он је набацио и мисао о установљењу болничке установе у Ивањици, која би била слична оној која је припремана у драгачевском срезу под именом „амбулаторија". Упркос ентузијазму, овај млади човек није успео; смрвиле су га страначке сплетке у Ивањици и — безразложне оптужбе. Избегао је одговорности и учинио једино што је могао: поднео је молбу за премештај и отишао за среског лекара у друго место. Тако се завичај одужио за његов ентузијазам, а идеја о болници се угасила.

Идеја о Ивањичкој болници привремено је замрла, али не за дуго. Већ на самом почетку 1908. године Окружно начелство у Чачку тражило је од Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела да се за Ивањичку болницу требују завојни материјал и лекови од Главног санитетског слагалишта. Нешто касније је од Министарства стигао и рачун за испоручени материјал овој болници, који је благовремено и исплаћен.[1] Истовремено су набављени и инструменти за Ивањицу. Уредно су испостављени рачуни и уредно исплаћени. Набавке су настављене. Из Чачка је убрзано требована испорука болничког рубља. Да би неко руковао са већ примљеним материјалом, у фебруару је постављен служитељ „при болници", а поднео је молбу за економа неки Василије Ћетеновић, бивши писар при Душевној болници, како гласи запис у Деловодном протоколу Министарства.[2]

Ово су били први људи који би руковали материјалом још неформљене Ивањичке болнице. У априлу је већ стигла потврда Министарству о пријему посуђа за ову болницу, које је испоручила трговачка радња браће Радојловић из Београда. Среска власт из Ивањице тражила је да се набаве потребни кревети за болницу у овом месту. Преписка око ове набавке вођена је неколико месеци и завршена је тек крајем ове године са тражењем кредита за исплату кревета. Набавка је извршена од фирме Гођевац у Београду.[3] Треба напоменути да су све те набавке и издаци за Ивањичку болницу вршени ванредним путем, тј. кредитима, који су тражени од Министарства унутрашњих дела. Тек у августу те године припремљен је предлог буџета за 1909, кога је Министарству доставило Окружно начелство из Чачка. Све ове послове око установљења болнице спроводио је лекар среза моравичког др Милан Стојановић, који је овде остао на дужности до 5. новембра 1908. Тада је премештен, указом краља Петра, за среског лекара у Гроцкој. На место њега у Ивањицу је дошао др Радисав Јаковљевић из Крупња, који је ступио на нову дужност 23. децембра 1908. У међувремену, од одласка једног до долас-

ка другог лекара, из моравичког среза пристигла је молба да се овде постави бар један лекарски помоћник.[4]

Тако је протекла 1908. године — у не баш одлучујућим потезима за отварање болнице у Иваници. Ако се узму у обзир неке друге чињенице, показаће се да је за отварање ове болнице посебно било заинтересовано Министарство војно — и због узмућене међународне ситуације, и због близине границе са непријатељском земљом, из које, не само да је грозила ратна опасност, него и стална најезда епидемија. Из тог и других разлога већ у самом почетку наредне, 1909. године из Иваницe долази предлог Министарству унутрашњих дела, који подноси Управа болнице иваничке — да јој се додели потребан кредит, пошто буџет још није одобрен, како би се та установа „могла отворити, пошто је набављен потребан број болничара као и економ". Молба је уважена последњег дана јануара 1909. Донето је у Министарству решење којим се Иваничкој болници одобрава предложени буџет. Али, у административном смислу она још није потврђена као званична установа. То се постигло тек у марту исте године када је дат налог за израду штамбиља и печата за восак.[5] Од овог времена лекар моравичког среза потписује се и као управник Иваничке болнице. Први такав потпис среће се на званичном извештају Иваничке болнице од 11. марта 1909.

Први месечни извештај Среске болнице у Иваници — први који је засад пронађен — односи се на фебруар 1909. и заведен је под бројем 142 од 11. марта те године. Потписао га је др Радисав Јаковљевић као управник. На њему још нема званичног печата. За наведено време боловало је овде 19 лица, од којих је седморо из претходног месеца (јануара), а примљено их је 12. Троје је умрло, остали су отпуштени као излечени или су још задржани на лечењу. За њихову негу укупно су утрошена 284 болничка дана. У болници су тада извршене две операције: једна од карцинома, а друга ради вађења куршума из трбушне дупље. Од болести су у овом извештају регистровани: дизентерија, више случајева пнеумоније, реуматизам и туберкулоза.[6]

Други пронађени месечни извештај ове болнице односи се на мај 1909. У том месецу кроз болницу је прошло 13 пацијената. За петоро је назначено да су оздравили, остали су делимично залечени и отпуштени, а један болесник задржан је на лечењу. За ово време нико није умро. Извршена је и једна мања операција, а болести је било разних, већином акутних. Овај извештај је поднесен са великим закашњењем. Он носи протоколски број болничке управе 442 и

датиран је на 2. септембром 1909. Потписао га је управник др Радисав Јаковљевић, а поред његовог је и потпис лекарског помоћника Петра Радисављевића.[7] У мају је болница имала неприлика са својим економом. То није био ни један од оних који су претходне године тражили да буду постављени на то место, него неки Лазо Ђ. Шолаја, чију је смену тражио управник др Јаковљевић, и то депешом. Министарство је наложило Окружном начелству у Чачку да случај истражи и пошаље детаљнији извештај.[8]

Месечни извештај Српске болнице у Ивањици за јули указује на смањен број пацијената и болесничких дана. Лечено је свега 11 лица, али је њих двоје умрло. Један смртни случај био је од менингитиса.[9]

Спор у болници добио је неочекиван обрт, ако се суди по извештају Окружног начелства. Наиме, економ Шолајић тужио је још у мају управника болнице за разне злоупотребе. Тужбу је убрзо поновио. Из Министарства је стигао нови налог за истрагу. Економ се упорно борио против свог старешине. Шест ивањичких грађана је упутило Министарству жалбу против др Јаковљевића и тражило да се он уклони из њихове средине, али да се њему нађе замена — како срез не би остао без лекара. Сам др Јаковљевић, осећајући да се не може изборити, а сигурно поучен искуством свог претходника др Нешковића, молио је за премештај из овог места и предлагао да се ту постави др Драгутин Владисављевић, тадашњи лекар среза драгачевског.[10] Овај сукоб се крајем августа исте године нашао пред решењем. Указом краља Петра, а по предлогу министра унутрашњих дела, отпуштен је из државне службе на основу члана 76 Закона о чиновницима грађанског реда. Истог дана је одређен за лекара у Ивањици др Драгутин Владисављевић, лекар среза драгачевског.[11] Разрешење др Јаковљевића није брзо уследило. Он је остао на својој дужности још неко време. Ово остајање је за њега створило нову невољу. У првој половини новембра др Радисав Јаковљевић је надлежним путем проглашен за душевног болесника и издат је налог Окружном начелству у Чачку да се он што пре упути на посматрање у лудницу. И др Јаковљевић и лекарски налаз о његовом душевном здрављу упућени су у Београд. Министарство унутрашњих дела издало је налог Душевној болници да др Јаковљевића прими на лечење. Ова га је болница примила последњег дана новембра. Након 15 дана — колико је било потребно за посматрање душевних болесника у то време — Душевна болница издала је сведоџбу о здравственом стању бившег управника Ивањичке болнице са повољним миш-

љењем. Из Министарства је добијен налог да се др Радисав Јаковљевић отпусти из Душевне болнице „као здрав".[12] Док је др Недо Нешковић под притиском чаршије морао да напусти Ивањицу, др Јаковљевић је изложен гротески: изгубио је службу, прошао кроз лудницу и најзад затражио пасош за одлазак у иностранство.[13] Ускоро се у Ивањици појављује још један лекар. Био је то специјалиста епидемиолог др Димитрије Милић. Он ступа на ову дужност скоро истовремено када др Драгутин Владисављевић, поред службе у Ивањици, бива задужен и за драгачевски срез.[14]

Среска ивањичка болница још је једним својим захтевом потврђивала статус озбиљне установе. Обратила се у новембру ове године Министарству унутрашњих дела с молбом за дозволу да може набавити вертхајм-касу за своје потребе. Преписка и набавка трајале су нешто дуже. Набавка је извршена у фебруару наредне године. То се види из акта Ивањичке болнице којим се, по тадашњим прописима, шаље Министарству на чување резервни кључ од набављене вертхајмке.[15]

У позну јесен ове године сручила се озбиљна опасност на овај крај — појавила се дифтерија. Помоћ није тражила Ивањичка болница, већ срески начелник, и то депешом. Тражио је одређену дозу серума против дифтерије.[16] По себи се разуме да је то спадало у надлежност епидемиолога, који, по свему судећи, и није улазио у састав болничког особља, него је деловао самостално, што ће се јасније видети тек у времену које долази. Ивањичка болница се обратила Министарству половином децембра и поднела извештај са набројаним низом потреба, које ће јој бити неопходне у наредној години. Из кратког протоколског текста не види се које су то биле потребе. Неке од њих ће бити јасније из накнадне преписке. Тако је почетком марта болнички управник др Владисављевић молио Санитетско одељење Министарства да се пошаљу, по приложеном требовању, болничко рубље и 120 метара „цвиличног" платна како би се могло дати за израду душека потребних болници. Санитетско одељење је одобрило, са закашњењем дужим од пола године, да Ивањичка болница може набавити од Ткачке фабрике ЛМТД следеће рубље: 20 ланених чаршава, 60 ланених навлака — све у вредности која је одобрена буџетом. Као што се види, у Министарству нису били дарежљиви, чак ни кад се радило о формалном одобрењу. То је било и разумљиво, пошто је тада надлежног министра замењивао министар финансија.[17]

Средина у којој се налазила ова болница никако није погодовала лекарима. То ће се убрзо показати и у случају др Владисављевића, који овде није ни огодинио, него је затражио премештај. Окружно начелство је већ 20. априла 1910. спровело његову молбу за премештај. То је била његова прва молба, али она није уважена. Обновио је свој захтев почетком септембра и тражио да се постави у посаво-тамнавски срез. Или колубарски. И та молба је остала без решења и без одговора. А, када се уверио да му се не излази у сусрет, 9. новембра опет је тражио да иде у посаво-тамнавски срез или да се та молба схвати као оставка на државну службу. Ни тада није било одговора.[18]

У јуну 1910. Среска иванићка болница се опет појавила са требовањем лекова из Главног апотекарског слагалишта. Та установа се није налазила у надлежности Санитетског одељења, него је припадала Министарству војном, које је замољено за одобрење испоруке, чему је и удовољено.[19] За рад свих установа ове врсте, па и Иванићке болнице, било је потребно да се устали нормално и редовно буџетско пословање. Око решења овог питања почела је преписка тек крајем јула 1910. када је Иванићка болница послала, преко Начелства округа чачанског, свој пројект буџета за ту годину. Начелство је проследило предлог Министарству без свог мишљења или предлога. У Министарству је предлог дошао у надлежни поступак санитетског инспектора. Интересантно је да није сачувана ни једна забелешка о ревизији, одобравању или неодобравању поднетог предлога. Тек се зна да је првобитни пројекат враћен, преко Начелства у Чачку, подносиоцу — Среској болници у Иванићи. У новом предлогу, који је сигурно сачињен према данас несачуваним примедбама и поново поднет под бр. 700 од 10. септембра 1910. године, под насловом „Извештај буџетирања Иванићке среске болнице за 1910. годину, изнете су ставке у четири одељка, који иду овим редом:

I Неуказно особље

1	Лекарски помоћник	плата	1200 динара,
2	економ	плата	840 динара, укупно 2160 динара.
3	свештеник	плата	120 динара,

II Послуга

4	превијач	плата	360 динара,
5	кувар-ица	плата	432 динара,

6	2 болничара по 300 плата	600 динара,	
7	праља	180 динара,	
8	спољни послужитељ	180 динара,	укупно 1762 динара.

III Канцеларијски трошкови

9	огрев и гориво	100 динара,	
10	осветљење	180 динара,	
11	канцеларијски материјал	50 динара,	
12	стручне књиге	50 динара,	укупно 550 динара.

IV Општи и стр. расходи

13	лекови и разна средства	500 динара,	
14	завојни материјал	300 динара,	
15	набавка и опреме инструмената	50 динара,	
16	животне намирнице	2.500 динара,	
17	инвентарске ствари	2.000 динара,	
18	све остале потребе	300 динара,	укупно 6100 динара.
			Свега 10.562 динара.

Како је буџет ове установе коначно донет тек при крају септембра, пошто је знатан део већ био реализован, то је остало да се утврди колико се још до краја године може утрошити и колико се може уштедети. Овај документ је вредан пажње због тога што даје, шематски, и укупан број особља запосленог делимице или потпуно у првим годинама рада ове среске установе.[20] Пада у очи да се у болничком буџету не налази ставка за плату среског лекара, односно управника ове здравствене установе. Његове принадлежности су долазиле из санитетског буџета Министарства унутрашњих дела, што је била знатна помоћ овој среској болници.

Молбе за премештај и оставка на службу др Владисављевића никако нису уважаване, како се већ видело. У таквим околностима доктор Владисављевић је молио бар за десетак или нешто више дана одсуствовања. Но и са тим је било тешкоћа. У Министарству, пре него што би се донело решење по тој молби, хтели су да знају ко би замењивао лекара за време његовог одсуствовања. Преписка и недоумице око овога нису дуго трајале. Тада је нађено решење. Павле Туцаковић, студент медицине, појавио се са молбом да буде постав-

љен за лекарског помоћника при Ивањичкој болници. Молба је поднета 8, а уважена 9. септембра. Туцаковић је постављен на тражено место с годишњом платом од 1.200 динара — а та сума је већ била предвиђена у болничком буџету. Ово касно постављање значило је и извесну уштеду о којој се већ говорило. Окружно начелство у Чачку одобрило је др Владисављевићу тражено одсуство и неколико дана касније тражило од Министарства да потврди ово одобрење, односно оправда поступак. Тако је др Владисављевић добио привремено какву-такву замену, Ивањичка болница лекарског помоћника кога дотада није имала, а администрација прекинула с једном досадном преписком. Истовремено се указала могућност да моравички крај, поред већ стечене болнице, добије још једну здравствену установу. Док се водила претходна преписка, магистар фармације Славко Драшкоци обратио се Санитетском одељењу Министарства с молбом да му се дозволи отварање апотеке у Ивањици. У сачуваној белешци нема ни помена да је нешто учињено по овој молби.[21] Сигурно да ништа није ни учињено, пошто је пред сам крај године магистер Драшкоци молио да му се дозволи отварање апотеке у Крупњу. Питање апотеке, односно њено отварање остало је за наредно, не тако далеко време.

Одсуство одобрено др Владисављевићу било је и прошло. Када се поново појавио у Ивањици раније најављеним писмом из Добрача — шарлах се нагло разбуктао. Одмах је од Санитетског одељења затражено да се Ивањичкој болници пошаље десет доза одређеног серума да би био опробан као лек. Санитетско одељење је одмах упутило тражени лек и затражило да се за њега исплати 40 динара. Ивањичка болница, односно др Владисављевић је 6. октобра писао Санитетском одељењу да се послати лек показао изврстан у лечењу шарлаха. Лек је ушприцаван болесницима и код свих „приметило се одмах сутрадан /.../ побољшање, а неки су већ скоро потпуно оздравили." Доктор Владисављевић, уверен у очигледни успех, тражио је да се његовој болници пошаље још десет доза истог серума. Али, како по буџету „сума одобрена за лекове већ је била скоро исцрпљена", молио је да се исплата за тај новопослати серум тражи од среске власти. При том се показало да је Ивањичка болница још врло далеко од најосновније опремљености. Она није имала, у тренутку кад је предузимала акцију против шарлаха, ни шприцева, ни игала за убризгавање серума, па је обоје наручивано истовремено када и серум. А буџетска средства била су врло ограничена. То се види из писма-жалбе управника ове болнице Министар-

ству унутрашњих дела бр. 796 од 13. октобра 1910. Извештавајући да је по министровом наређењу Ивањичкој болници испоручен серум, додаје: „Управи је част учтиво известити Господина Министра унутрашњих дела, да на позицији за набавку лекова и дезинфекционих средстава има још на располагању 5,54 дин." Упозоравајући да за већ испоручени серум треба платити 40 динара, којих нема, умољава се министар да дозволи исплату са једне друге позиције „оне завојни материјал на којој има још сто динара". Министар је одобрио овај ребаланс уз препоруку да се убудуће серум и други лекови који се употребљавају ван болнице на терену купују и плаћају на рачун среске касе. Само они лекови који се буду користили у болници могу се плаћати из њеног буџета.[22]

Невоље с материјалним пословањем нису са овим отклоњене; оне су се продужавале и повећавале. Буџет није био састављен према стварним потребама, а уз то се знатно и каснило са одобрењем; но, поврх тога, због епидемија се повећавао број болесника на болничком лечењу. То је изазвало знатно повећање издатака за животне намирнице које су се морале набављати за готов новац на пијаци. Управник Ивањичке болнице је, 11. новембра, о томе опширно писао, преко окружне власти у Чачку, Санитетском одељењу и тражио повећање кредита бар за 620 динара преко већ одобрене суме. Но, одговора и одобрења дуго није било, па је следила накнадна молба. Управник је указивао на још веће издатке и указао на једину могућност: ако се кредит не одобри, да престане исплаћивање принадлежности болничком особљу — како би се до краја године могли прехранити само болесници. После неколико ургенција депешама, Санитетско одељење је тек 8. децембра одобрило Ивањичкој болници накнадних 620 динара „колико јој потребује за снабдевање /. . ./ животним намирницама за ову годину."[23]

При самом почетку 1911. године пристизали су у Србију узнемиравајући гласови о ширењу заразних болести, а нарочито колере, по околним земљама: Румунији, Бугарској, Украјини, Русији и Турској, чија је граница налегала на моравички крај и цео Стари Влах. Ускоро су извештаји постали седмодневни и примили су форму билтена. Убрзо је Министарство иностраних дела известило санитетску власт да зна за 104 случаја појаве колере у суседној Аустроугарској, чија је граница налегала на западни део Србије. То је било чињенично стање, регистровано тих дана у преписци санитетске службе. Настајала је узбуна. Пошто више нису постојали карантини, држава је тражила и нашла нови облик заштите: подигла је и прву колеричну

станицу у Пироту са задатком сузбијања заразе. Ускоро ће се та мера проширити и на моравички крај, што ће се приказати у наредном излагању.

Ивањичка болница, при таквим околностима, појачавала је своје захтеве за лековима, завојним материјалом и инструментима. Како се тим требовањима није брзо удовољавало, они су упорно понављани, при чему се наглашавала потреба и за неким реагенсима или инструментима за прављење микроскопских препарата. Уз то су ишла требовања текстила, као и ћебади, за болничке кревете. Уз та требовања су ишли и захтеви за одобравање кредита — како би се могао исплаћивати испоручени материјал, што указује да је поново наступала невоља због неуредног буџетског пословања.[24]

Заразне болести су повећавале број болесника који су потраживали помоћ у Ивањичкој болници, а ова је била далеко од могућности да је свима укаже. Знатан број оболелих чак није до ње ни доспевао, па се, сам лечио, преживљавао или страдао — каква му је већ била судбина. Срески лекар као управник болнице нашао се у тешкој недоумици. Није знао да ли је важнији рад у срезу или у његовој установи. Првог фебруара у Министарство је стигло његово питање: да му се одговори да сме напуштати своју болницу због лечења болесника који се налазе по сеоским општинама. Из Министарства је затражено од окружне власти некакво објашњење — не зна се какво, нити се зна какав је одговор отуда стигао. Његова садржина се да наслутити по једној тужби која је стигла из Ивањице. Наиме, др Владисављевић није хтео да дође у кућу неког Светолика Ковачевића, у којој је чељад оболела од шарлаха. Смртност се повећавала изгледа и у Ивањичкој болници. То се да закључити из две скоро истовремене молбе двојице локалних свештеника за постављење у овој установи ради новог хонорара који се додељивао за опслужење у случајевима када је престајала надлежност лекара а наступали духовни обреди — утехе или опела. Црквена власт је одредила да то врши свештеник Јован Ајдачић, уз годишњи хонорар од 120 динара.[25]

Тешкоће Ивањичке болнице су се продужавале с појавом још неких заразних болести. Ово се види из дописа установе Санитетском одељењу с молбом да јој се пошаљу две врсте серума — против тетануса и менингитиса. У допису се наглашава да болница тренутно има довољну количину осталих серума, који су јој потребни. Одељење је убрзо испоручило тражене серуме и испоставило рачун на 17

динара ради исплате.[26] Тешкоће у раду ове установе имале су и неке друге последице. Таква једна је дошла до изражаја већ почетком фебруара. У регистрованој протоколској забелешци стоји податак да је лекарски помоћник при Ивањичкој болници Павле Туцаковић „напустио дужност". Не види се да ли је то био самовољни поступак или редовна оставка, само се зна да је Начелству у Чачку издато упутство „о потребном".[27]

Крајем априла се начелник среза моравичког обраћао Министарству унутрашњих дела и молио за дозволу да се набаве секциони инструменти за Ивањичку болницу. Око овог тражења се развила преписка и тек по повољном мишљењу окружне власти одобрена је набавка, и то из Женеве, при чему су обезбеђени услови за брзовозни превоз. Срески начелник је јавио из Ивањице тек 19. јула — да су инструменти стигли и тражио је одобрење за исплату. Тог времена у Београд је стигао и извештај о стању болничке зграде у Ивањици, о којој се из преписке не зна нешто више, а тај извештај је морао бити везан за неке издатке око оправке, нешто раније вршене. Ово обоје је морало бити скопчано с новчаним издацима. Из Ивањице су тада стигли захтеви да се одобре средства за још неке издатке који нису предвиђени ранијим буџетом или их није било довољно — што је случај са неким лековима. Тражило се и 150 динара за спровод душевних болесника до Чачка, као и за она лица која би се упућивала у Пастеров завод. Тражило се, поред суме додељене Ивањичкој болници, још 400 динара за сузбијање заразних болести у срезу.[28] Овим новцем је располагала среска власт.

Ивањичка среска болница, пошто је отишао лекар Јаковљевић, уклонила је из службе и болничког економа Шолајића као узрочника сукоба. На дужност економа дошао је Војислав Јовановић, о коме нема неких ближих података. Зна се само да је био незадовољан платом и да је преко Окружног начелства тражио повишицу. Да ли је повишицу добио или не, не може се видети из сачуваних записа. Незадовољан је био и др Драгутин Владисављевић. Тачније, он је само продужио са изражавањем старог захтева — да му се уважи оставка на службу. Учинио је то већ 1. јануара исте године, али без успеха. Поновио је тај захтев у јуну, па у јулу два пута. Тек на крају овог месеца краљ Петар, на предлог министра унутрашњих дела, донео је решење „да се др Драгутину Владисављевићу, лекару среза моравичког, уважи оставка коју је поднео на државну службу." Министар унутрашњих дела добио је налог да изврши ово решење.[29] Када је отишао из Ивањице др Владисављевић се не може утврди-

ти из расположивих докумената. Зна се само поуздано да се као вршилац дужности управника Ивањичке болнице јавља, са својим потписом на једном документу, др Стеван Иванић (на требовању неких ћебади „са белом бордуром за потребе ове установе; требовање је потписано 5, а у Министарству уважено 10. септембра 1911. године).[30]

Одређивање др Стевана З. Иванића за вршиоца дужности управника Ивањичке болнице показује да му та делатност није сматрана за дуготрајну. Др С. Иванић био је епидемиолог по струци. Његов долазак у овај крај прво је диктиран тренутним недостатком одговарајућег лекара за управника. Други разлог ће се видети из неких података који ће се овде изложити. Опасност од продора заразе колере се нагло повећавала и претила да се та болештина прелије преко државне границе у унутрашњост. Санитет је увео и посебне реферате у пограничним пределима према подручјима у Турској, где је беснела колера. Међу таквим рефератима су били и они који су мотрили на ширење заразе око Сјенице и Новог Пазара, што значи и на подручју Старог Влаха. Чачанско начелство се усрдно залагало за спровођење одговарајућих мера заштите. Јављало је о осигурању преласка са заражених подручја. Тада се већ знало да колера коси и у селу Брњици поред саме границе дуж моравичког среза. Из среза студеничког, због вести о колери по онограничним селима, тражена је војска за обезбеђење границе; но, то је било узалудно пошто је у нека села овог среза колера већ продрла. Тада је и Окружно начелство из Чачка тражило појачано обезбеђење границе дуж моравичког среза. Том тражењу је убрзо и удовољено и један одред се разместио дуж државне међе. Зараза је односила жртве и — наводе се имена оболелих и помрлих од колере. У земљи је долазило до забрана панађура, па чак и црквених сабора — да би се спречило проширење колере. Тако гласе само неки од забележених података, који су указивали колико грози колерична зараза становништву. У Министарству унутрашњих дела је предложено да се у моравичком срезу образују три антиколеричне станице: једна би се налазила при Среској болници, друга у Маскови (била би смештена у школу), а трећа у Миланци. Среском начелнику је наређено да се одмах те станице снабдеју, и то што пре, свим потребама, што је вероватно и учињено.[31]

Како се опасност проширивала, из моравичког среза а првенствено из болничке управе, стизали су све чешћи захтеви за отварањем кредита ради набавке лекова. Требовања је потписивао и даље

др Ст. З. Иванић као вршилац дужности управника болнице. Тада се дошло до предлога да се поступак око снабдевања лековима скрати и да се у Ивањици отвори апотека. Било је више кандидата за добијање концесије на отварање апотеке у Ивањици. Провере кандидата за добијање ове концесије трајале су неколико месеци. Министарство унутрашњих дела, тачније његово санитетско одељење, одлучило је тек половином јануара наредне године да право отварања и држања апотеке у Ивањици уступи Владиславу Констатиновићу, магистру фармације, „са обавезом, да у року од шест месеци рачунајући од дана кад ову концесију прими — буде дужан своју новоотворену апотеку у варошици Ивањици, прописно уредити и по извршеном стручном прегледу отворити..." Истовремено је, због настале потребе, тражено и проширење Ивањичке болнице.[32]

Др Ст. Иванић, са двоструким задужењем — и за болницу и за рад на сузбијању заразних болести на терену — није ни могао да одговори обема дужностима. У Министарству се то знало. Већ крајем септембра се појављује овде нови лекар, који се у званичној преписци назива „моравичким". Био је то почетник са још нерегулисаним статусом када се јавио с молбом за дозволу да може полагати државни испит. Звао се Љубиша Иваковић и имао је већ титулу доктора. Доктор Ст. Иванић је и даље био в. д. управника Ивањичке болнице. Он се у тој дужности јављао још неколико пута. Једном је то била молба да му се дозволи издање лекарских уверења, што му је ускраћено. Други пут је предлагао да се предузме све што је потребно како би се градила нова зграда за Ивањичку болницу; затим се његово име наводи као истакнутог стручњака на сузбијању епидемија.[33]

Почетком новембра 1911. коначно је решено постављење лекара у срезу моравичком. То је био раније поменути Ивковић. У указу наследника престола Александра, који је издао у име свога оца краља, ово се име пише као Љубинко. Ту се наводи како се др Љубинко Ивковић, свршени лекар и бивши државни питомац, поставља у срез моравички. Ово постављање је уследило одмах иза положеног државног испита. Истовремено је постављен лекар за срез арилски. Овде је премештен из среза пољаничког др Милован Миловановић.[34] Новопостављени др Љубинко Ивковић се већ почетком јануара 1912. јавља као управник болнице, што је тада било нераздвојно од дужности среског лекара, са требовањем знатне количине рубља и постељине за потребе своје установе. Али, са испорукама тог требовања ишло је врло отегнуто; рубље је добијено тек у

новембру те године. Оног времена када је упућено требовање за болничко рубље, из Ивањичке болнице је упућен захтев Министарству да изда одобрење да се у установу може увести електрично осветљење.[35]

Захладнело а потом и оштрије зимско време као да је утицало да мине непосредна опасност од најезде колеричне заразе; тек се у преписци она све мање помиње у овом крају. Уместо ове, наступало је друго зло: по селима моравичког среза је поново, ко зна по који пут, харала дифтерија. Срески начелник, пошто се набавка није вршила из болничког буџета, тражио је депешом неколико врста антидифтеричног серума. Том захтеву је брзо удовољено. Употреба овог серума мора да је била у надлежности др Ст. З. Иванића. Пред крај зиме се указала нова опасност у неким крајевима, мада не у моравичком срезу, који је само упозораван. Било је то беснило, на које су упозоравали и Министарство привреде и Министарство војно. Једна од последица умањења опасности од колере била је молба др Ст. З. Иванића да затражи одлазак из моравичког среза и да буде постављен за лекара у Гружи. Како одговор из Министарства није стизао, молио је поново, али за постављење у Крагујевачкој болници. На крају, молбе су му делимице уважене; није добио ни за среског лекара у Гружи, ни место у Крагујевцу. Решењем краља Петра, а по предлогу министра унутрашњих дела, премештен је, указом од 3. марта 1912, „по потреби службе", за лекара среза драгачевског.[36]

Ивањичка болница, поред честих промена лекара, такође је била лоше среће и са својим економима. Ови службеници, при болничким установама задужени за новчано-материјално пословање, такође су често мењани. Ивањичка болница није имала већ у априлу 1912. свог економа. Чим се дознало да је његово место упражњено, појавила су се два кандидата из варошице да буду ту постављени. Министарство није уважило ни једну од тих молби; поставило је трећег човека — неког Драгишу С. Николића, за кога је записано да је раније био порески помоћник.[37] Тако се приступило бољој организацији ове среске установе, од које се као и од тек отваране апотеке очекивало унапређење здравствене службе у читавом овом крају. Тек тада је могла санитетска власт да нареди строжији поступак према дућанцијама у Ивањици, који су до тада продавали разне лекарије и отровне ствари.[38]

А, када је према свему томе требало да Ивањичка болница пође чвршћим корацима напред, није то могла да учини. Испречиле су тешкоће које су зависиле из чињеница далеко од ње — из међу-

народне затегнутости. Прво се то осетило из стварања Државне болнице у Београду која је затражила од Министарства да се нека количина лекова испоручи Ивањичкој болници — што иначе није био редован пут којим је ова последња подносила своја требовања. Ствар ће постати јаснија из једног записа из јесењих дана када је требован завојни медицински материјал за Среску болницу у Ивањици. Приближавао се рат и она је примала улогу војне болнице.[39]

Др Љ. Ивковић није ни сам био боље среће од његових претходника у Ивањици. Њега је преко лета депешом оптужио Министарству унутрашњих дела ивањички житељ Арсеније Михаиловић. Навео је како је др Ивковић оставио срез без лекара и отишао у Прилике „да се коцка и игра карте". Министарство је наложило окружној власти у Чачку да испита случај и поднесе извештај. Није извесно какав је исход истраге, а можда до ње није ни дошло. Ускоро се у преписци нашло име др Љ. Ивковића, али са другачијим значењем. Он више није био на дужности у Ивањици, пошто је мобилисан и као санитетски кадар нашао се у војној јединици која је образована у Параћину. Ивањичка болница није имала ни управника, ни лекара. Из Ивањице је умољавано Министарство да интервенише како би др Ивковић вратио кључеве од касе (које је собом понео). Срески начелник је поднео Министарству предлог да се затвори ова болница. Особље болнице, које се потписало као управа, обратило се Министарству и молило да се нареди Чачанском окружном начелству да их исплати. Исплата је извршена закључно са септембром. Окружна болница у Чачку затражила је од Београда објашњење о томе ко је надлежан да води Ивањичку болницу. Министарство је издало потребна упутства, о којима нема (сада) ближих података. Болнички економ је, на све то само поднео извештај — да је особље исплаћено за септембар.[40]

До затварања Ивањичке болнице ипак није дошло. У септембру се распитивало Санитетско одељење за двојицу лекара који још нису били обухваћени војном мобилизацијом. Среска власт из Аранђеловаца је јавила да се у овом месту налазе оба тражена лекара. Одмах, без икаквих формалних решења и указа, упућен је на дужност у Војну болницу у Ивањици др Влад. Томић, месни лекар, а на његово место постављен други доктор. Окружна власт у Чачку евидентирала је постављење др Томића. Извештавала је истовремено да је у овом крају потребан још један лекар за рад по срезу, јер се појавила заразна болест срдобоља. Указивало се да војни лекар никако неће моћи да ради са пацијентима у болници и са болесници-

ма по селима. Из Министарства је затражен извештај од среске власти у Ивањици. Одговор је гласио да у овом месту постоји само један лекар. То је др Влад. Томић, „једини лекар за војну и срескy болницу". Зараза по селима није ни помињана или бар није о њој ништа речено у овом одговору. Ивањичка болница је тако ипак продужила да живи и ради у тим ратним данима 1912. године. Ово доказују неке нове испоруке болничког рубља за установу, какве су, иначе, уредно стизале по наруџбинама.[41]

*
* *

Ове, 1912. године умро је др Недо Нешковић, први питомац среза моравичког на медицинским наукама. Дошао је као млад лекар у родни крај, залагао се на послу са одушевљењем радио и био зачетник идеје о отварању болнице у свом родном крају. Никад није у њој стигао да ради, пошто се морао уклонити од неугодности. Начелство округа крушевачког известило је министра унутрашњих дела да је др Недо Нешковић умро 30. августа 1912. године, о чему је поднела извештај и тамошња окружна благајна ради обуставе плате. Др Нешковић живео је и преминуо у Трстенику као срески лекар. Његова удова Катарина регулисала је тек половином октобра своја пензијска примања.

НАПОМЕНЕ

1. АС (Архив Србије), МУД-С, Деловодни протокол 1908. №-№ 489, 1862 и 2360. Нека преписка око ових набавки је вођена крајем 1907. Од овог времена се редовно помиње Ивањичка болница којој је приписан срески ранг. Но треба знати да је она била још само у пројекту. Набавке су биле доказ да се полако ишло ка остварењу пројекта.
2. Исто, №-№ 206, 209, 816, и 2028. При овом последњем се позива на један акт из 1907.
3. Исто, №-№ 422196713; + 01, 1211414.
4. Исто, № 535, и 568.
5. АС-МУС-С, Деловодни протокол 1909, № 31 и 2331.
6. АС-МУД-С-512/1909.
7. Иста сигнатура.
8. АС-МУС-С-Деловодни протокол 1908, № 546.
9. АС-МУС-С, 512/1909.
10. АС-МУД-С, Деловодни протокол 1909, №-№ 5060, 5699, 7044; 5510. У једној приватној тужби се наводи неки анонимац и лабаво вршење дужности од стране овог лекара.

11. „Српске новине", бр. 191. од 1. септембра 1909. Указ Њ. В. краља Петра I од 28. августа 1909.

12. АС-МУД-С-Дел. протокол 1909, №-№ 12881, 13186, 13689, 14, 14775.

13. АС-МУД-С-4119; 1909.

14. АС-МУД-С-2788/1909. Ближи подаци о др Милићу нису пронађени.

15. АС-МУД-С, Деловодни протокол 1909, № 12646 и Дел. протокол 1910, 1745.

16. АС-МУД-С, Деловодни протокол 1908, № 12085.

17. АС-МУД-С-1378/1911. Акт, № 215 од 8. марта 1911, Решење СБр 2555 од 6. октобра 1910.

18. АС-МУД-С, Деловодни протокол 19 1910, №-№ 4464, 9244 и 12392. Доктор је био врло упоран иако му нису уважаване ни молбе ни оставке.

19. АС-МУД-С, Деловодни протокол 1910, № 7744.

20. АС-МУД-С-86/1910. Акт Иваничке болнице од 26. јуна 1910, и пратећа грађа.

21. АС-МУД-С-36/1912, АС, МУД, Деловодни протокол 1910, №8780, 10292; 9972; 9983.

22. АС-МУД-С, Деловодни протокол 1910, №-№ 11668, 13603; АС-МУД-С-36/1912, Акт Болнице среза моравичког, № 796 од 13. августа 1910. и пратећа преписка.

23. АС-МУД-С, 361912.

24. АС-МУД-СС. Деловодни протокол 1911, № 313, 397, 554 1352, 1458 и 1495. АС-МУД-С, 768/1911.

25. АС-МУД-С, Деловодни протокол 1911, №-№ 1322 и 1988; 314, 913 и 1552.

26. АС-МУД-С, 36/1912. Акт Болнице среза моравичког од 10. јануара 1911.

27. АС-МУД-С, Деловодни протокол 1911, №№ 1887.

28. Исто, №№ 4592, 5586.

29. „Српске новине", бр. 166 од 31. јула 1911.

30. АС-МУД-С, 766/1911. Требовање је ишло преко окружне власти у Чачку.

31. АС-МУД-С, Деловодни протокол 1911, №№ 11794, 11795 и 22461.

32. АС-МУД-С, 36/1912. О отварању апотеке у Иваници постоји обилнија грађа.

33. АС-МУД-С, Деловодни протокол 1911, №№ 10471, 14750 и 15230.

34. „Српске новине", бр. 252. од 16. новембра 1922.

35. АС-МУД-С, 181/1912, Деловодни протокол 1912, №№ 237 и 354.

36. „Српске новине", бр. 53. од 6. марта 1912.

37. АС-МУД-С, Деловодни протокол 1912, № 4679, 4702 и 4863. Овом економу је допала дужност да спроведе организацију око увођења електричне струје у болницу и изврши обрачун исплате.

38. АС-МУД-С, Деловодни протокол 1912, № 7780.

39. Исто, №№ 9115, 1255, 14323 и 557.

40. Исто, №№ 11758, 11840; 1886, 120636, 12637. и 12647.

41. Исто, №№ 13333, 12952 и 13084. Иваничка болница, за разлику од 1876—78. године када су дуж границе вођене тешке борбе са Турцима, овога рата 1912. није било много оптерећена, пошто су бојишта била далеко.

HÔPITAL D'ARRONDISSEMENT À IVANJICA

L'auteur fournit dans ce texte plusieurs informations fondées sur des documents d'archives et relatives à l'histoire de l'organisation du service de santé dans l'arrondissement de Moravice. Il s'agit de la période allant depuis les premiers projets envisageant la fondation d'un hôpital d'arrondissement à Ivanjica jusqu'à l'année 1912, où cette modeste institution sanitaire abrita le service de santé de l'armée serbe, c'est-à-dire où elle devint un hôpital militaire.

L'hôpital d'arrondissement d'Ivanjica, un de plusieurs de ce genre en Serbie, fut fondé avec des ressources minimes, sans disposer de personnel qualifié, parfois même de médecins, sans avoir l'inventaire nécessaire et sans avoir à sa disposition des instruments et des médicaments en quantités suffisantes. Sa fondation fut le fruit des efforts persévérants, déployés en vue d'assurer une protection sanitaire à la population de la région dans la mesure où c'était possible vu la situation de l'époque.

Ce texte doit être considéré comme une contribution ayant pour but de jeter de la lumière sur les circonstances où l'hôpital d'arrondissement d'Ivanjica fut fondé et sur les conditions dans lesquelles il fonctionna au cours des premières années de son existence.

Др МОМЧИЛО ИСИЋ

РЕЗУЛТАТИ ПАРЛАМЕНТАРНИХ ИЗБОРА У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ ОД 1920. ДО 1927. ГОДИНЕ

Др МОМЧИЛО ИСИЋ
YU 11000 Београд
Институт за новију историју

УДК 336.121.34 „1920—1927"

У политичком животу чачанског округа за време Краљевине СХС најзначајније место је припадало Народној радикалној странци: она је на свим парламентарним изборима побеђивала. Озбиљнијег конкурента имала је једино у Демократској странци на изборима за Конституанту, док је на свим осталим изборима остваривала убедљиву победу. О томе најбоље сведоче резултати избора, вршених 28. новембра 1920, 18. марта 1923, 8. фебруара 1925. и 11. септембра 1927.

На изборима за Конституанту, одржаним 28. новембра 1920. године, у чачанском округу су истакнуте четири кандидатске листе:[1]

Листа Народне радикалне странке

1. Милош Ђосић, земљорадник из Паковраћа,
2. Сава Р. Младеновић, економ из Трнаве,

3. Милисав Р. Тајсић, земљорадник из Пухова,
4. Петар Богавац, трговац из Краљева,
5. Анта М. Радојевић, инжењер, инспектор Министарства саобраћаја,
6. др Михајло Радовић, управник чачанске обласне болнице.

Листа Демократске странке

1. Манојло Сокић, новинар, власник и директор „Правде" из Београда,
2. Танасије Чубрић, земљорадник из Сирче,
3. Чедомир Дамјановић, механџија из Бањевца — Побрђа,
4. Драгутин Н. Оцокољић, учитељ из Лука,
5. Светозар Тодосијевић, инспектор грађевинске дирекције из Крушевца,
6. Милан Милетић, адвокат из Чачка.

Листа Савеза земљорадника

1. Борисав Т. Штављанин, земљорадник из Качулица,
2. Душан Дукић, земљоделац из Дракчића,
3. Добросав Ерић, земљорадник из Гуче,
4. Драгољуб Мијатовић, земљорадник из Жутице,
5. Милоје К. Сретеновић, професор из Београда,
6. Милорад У. Полеташевић, професор из Краљева.

Листа Комунистичке партије Југославије

1. Коста Новаковић, уредник „Радничких новина" из Београда,
2. Таса Петковић, трговац из Чачка,
3. Средоје Бркић, земљорадник из Доње Краварице,
4. Светислав Живковић, земљорадник из Трнаве,
5. Ратко Пенезић, професор из Чачка,
6. Бојислав Младеновић, суплент из Великог Градишта.

Законом о изборима за Уставотворну скупштину од 7. септембра 1920. пружене су формалне гаранције слободе избора, у првом реду онемогућавањем утицаја органа власти на ток избора. Бирачима је остављена слобода да се определе да ли ће гласати и за кога: на

њих се није смео вршити притисак да потпишу или да гласају за ову или ону листу, да изађу или не на биралиште. За спречавање или ометање бирача при гласању предвиђена је и казна затвором до две године. Да би се онемогућило властима да ма и посредно утичу на бираче у време избора, забрањено је било позивати их на било какав скуп, кулук, или на војну вежбу; затим је ту била забрана приступа органима власти на биралиште, сем у сврху употребе права гласа, и забрана доласка на биралиште под оружјем.[2]

Ипак, у објективно револуционарној ситуацији, каква је била уочи првих парламентарних избора у Краљевини СХС, власт је много више обраћала пажњу на онемогућавање револуционарних струјања него на обезбеђење слободе избора. Преузимала је све мере ради онемогућавања оних изборних агитација које су, по њеном мишљењу, биле уперене против интереса државе. У том смислу, влада је почетком новембра 1920. године донела одлуку да се у изборној борби забране све „антидржавне акције", у које су сматрани и предлози у погледу унутрашњег државног уређења Краљевине СХС.

У условима скоро потпуне контроле од стране власти, на изборе за Уставотворну скупштину у чачанском округу је изашло 58,83% бирача, што је за 6,12% мање него у целој Краљевини СХС, а за 2,5% више него на подручју Србије.[3]

Одзив бирача на изборима за Конституанту[4]

срез	бирачи	гласачи	%
драгачевски	6.383	3.689	57,88
жички	5.756	3.635	63,15
моравички	4.842	2.652	54,77
студенички	5.704	3.268	57,29
трнавски	4.081	2.488	60,96
Чачански округ	26.766	15.722	58,83

Очигледно, изразито низак одзив бирача обележје је избора за Конституанту и у чачанском округу, као и у целој Србији. Незадовољно двогодишњом владавином режима, односно странака које тај режим сачињавају, и овдашње становништво се одлучило за бојкот избора. Међутим, не само бојкотом, оно је своје незадовољство учинком странака на власти манифестовало и опредељењем за нове странке, Савез земљорадника и Комунистичку партију Југославије, поверивши им чак 26,33% гласова.

Резултати избора за Конституанту[5]

Општина	Радикална листа		Демократска листа		Земљорад. листа		Комунистичка листа	
	број	%	број	%	број	%	број	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Гуча	175	38,72	43	09,51	206	45,57	28	06,19
Дљин	21	13,55	18	11,62	113	72,90	03	01,93
Миросаљци	146	61,60	32	13,50	21	08,86	38	16,03
Горњи Дубац	13	10,57	92	74.80	16	13,00	02	01,63
Дучаловићи	190	58,82	58	17,96	17	05,26	58	17,96
Тијање	162	65,06	23	09,24	22	08,83	42	16,87
Крстац	84	51,53	22	13,50	51	31,29	06	03,68
Граб	40	21,16	58	30,69	71	37,66	20	10,58
Прилипац	09	04,26	40	18,96	158	52,61	51	24,17
Горачићи	145	51,97	38	13,62	87	31,18	09	03,22
Котража	92	36,95	41	16,46	116	46,59		
Лиса	22	13,66	75	46,58	62	38,51	02	01,24
Луке	18	10,71	126	75,00	01	0,60	23	13,69
Д. Краваричa	232	66,10	17	4,84	25	7,12	77	21,94
Вича	32	21,48	19	12,75	80	53,69	18	12,08
Каона	69	31,36	57	25,91	87	39,54	7	03,18
Драгач. срез	1450	39,41	759	20,63	1086	29,52	384	10,44
Краљево	300	60,97	110	22,36	7	01,43	75	15,24
Адрани	86	48,31	26	14,61	61	34,27	5	2,81
Жича	87	48,88	64	35,95	22	12,36	5	2,81
Врба	59	42,45	49	35,25	25	17,98	6	4,32
Самаила	43	21,08	19	09,31	122	59,80	20	9,80
Конарево	80	52,29	16	10,46	56	36,60	01	0,65
Вранеши	94	49,47	83	43,68	06	3,16	07	3,68
Врдила	22	12,04	3	1,76	145	85,29	—	
Рибница	27	15,25	106	59,89	43	24,29	01	0,56
Мрсаћ	29	23,39	26	20,97	50	40,32	19	15,32
Богут. Бања	43	38,05	58	51,33	11	9,73	1	0,88
Сирча	66	23,00	180	62,72	39	13,59	2	0,69
Грачац	63	30,88	139	68,14	1	0,49	1	0,49
Каменица	40	37,73	22	20,75	23	21,70	21	19,81
Ратина	58	48,33	35	29,17	25	20,83	2	1,67
Драгочинци	64	42,95	80	53,69	3	2,01	2	1,34
Милочај	61	58,09	22	20,95	15	14,28	7	6,67
Гокчаница	67	31,02	131	60,65	14	6,48	4	1,85
Роћевићи	65	28,63	2	0,88	159	70,04	1	0,44
Матаруге	74	71,84	23	22,33	3	2,91	3	2,91
Жички срез	1428	39,28	1194	32,86	830	22,83	183	5,03
Иваньица	96	50,53	72	37,89	2	1,05	20	10,53
Косовица	30	13,82	182	83,87	2	0,92	3	1,38
Јавор	26	17,22	98	64,90	19	12,58	8	5,30
Ковиље	63	44,68	76	53,90			2	1,42
Опаљеник	17	13,08	88	67,69	1	0,77	24	18,46
Придворица	77	40,74	99	52,38	3	1,59	10	5,29
Остатија	117	66,48	55	31,25	1	0,57	3	1,70
Ерчеге	24	15,09	133	83,65	1	0,63	1	0,63
Братьево	4	2,38	163	97,02			1	0,59
Виоиица	72	45,86	81	51,59	1	0,64	3	1,91

РЕЗУЛТАТИ ПАРЛАМЕНТАРНИХ ИЗБОРА У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ ОД 1920. ДО 1927.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Прилике	294	81,21	55	15,19	6	1,66	7	1,93
Брезова	50	22,42	143	64,12	4	1,79	26	11,66
Шуме	77	27,21	181	63,96	8	2,83	17	6,00
Средња Река	23	21,70	76	71,70	5	4,72	2	1,88
Морав. срез	970	36,58	1502	56,64	53	2,00	127	4,78
Рашка	120	62,18	68	35,23	4	2,07	1	0,52
Трнава	348	89,69	35	9,02	3	0,77	2	0,51
Градац	148	64,07	21	9,09	60	25,97	2	0,86
Студеница	90	50,00	86	47,78	2	1,11	2	1,11
Ушће	163	67,35	79	32,65	—		—	
Јошан. Бања	52	25,12	134	64,73	19	9,18	2	0,97
Пискања	21	10,05	172	82,30	13	6,22	3	1,43
Павлица	18	11,18	61	37,89	81	50,31	1	0,62
Рудница	133	61,01	74	33,94	9	4,13	2	0,92
Мланча	75	51,72	30	20,69	37	25,52	3	2,07
Баково	142	85,03	16	9,58	7	4,19	2	1,20
Бањевац	49	21,03	184	78,97				
Беоци	90	56,25	53	33,12	15	9,37	2	1,25
Биљановац	15	21,74	45	65,22	8	11,59	1	1,45
Плана	69	42,23	87	53,37	4	2,45	3	1,84
Рудно	83	61,03	40	29,41	11	8,09	2	1,47
Бистрица	135	88,32	26	15,67	5	3,01	—	
Студенички срез	1751	53,58	1211	37,06	278	8,51	28	0,85
Чачак	281	36,54	251	32,64	9	1,17	228	29,65
Паковраће	173	77,23	25	11,16	23	10,27	3	1,34
Трнава	27	13,64	53	26,77	55	27,78	63	31,81
Заблаће	38	26,39	23	15,97	16	11,11	67	46,53
Слатина	41	20,60	12	06,03	88	44,22	58	29,14
Јежевица	154	47,53	29	08,95	132	40,74	9	2,78
Атеница	53	34,64	28	18,30	64	41,83	8	5,23
Јездина	71	39,23	3	1,66	43	23,76	64	35,36
Лазац	11	7,86	37	26,43	72	51,43	20	14,28
Горичани	6	3,85	4	2,56	137	87,82	9	5,77
Трнавски срез	855	34,36	465	18,69	639	25,68	529	21,26
ЧАЧАНСКИ ОКРУГ	6.454	41,05	5.131	32,63	2.886	18,36	1.251	07,96

Тријумфујући у 34 или 44,15% општина, радикали су освојили 41,05 гласова, док су демократи победили у 25, односно 32,05% општина, добивши 32,63% гласова. Са освојених 18,36% гласова и победом у 16 општина. Савез земљорадника је представљао трећу странку по онази, док је четврто место заузела Комунистичка партија Југославије са 7,96% гласова, уз победу у двема општинама: заблаћкој и трнавској (обе у срезу трнавском).

Захваљујући стриктној примени пропорционалног система у подели мандата, иако су освојили свега 8,42% више гласова од демо-

крата, радикалима су припала три посланичка мандата, а демократима и Савезу земљорадника по један. Тко су се међу посланицима Уставотворне скупштине Краљевине СХС, из чачанског округа, нашли: Милош Ђосић, Сава Р. Младеновић и Анта Радојевић са радикалне листе, као и: Манојло Сокић из редова демократа и Борисав Штављанин као припадник Савеза земљорадника.[6]

За разлику од избора за Конституанту, други парламентарни избори у Краљевини СХС, спровођени 18. марта 1923. године, вршени су по измењеном изборном поступку, којим је напуштен пропорционални систем поделе мандата, уведен је сресни кандидат, а рок за подношење кандидатских листи на потврду суду скраћен је на 25 дана.[7] Међутим, мада су ове измене требало да спрече цепање кандидатских листи, у чачанском округу радикали су истакли две листе. Носилац званичне листе био је Петар Богавац, трговац из Краљева, а дисидентске Анта М. Радојевић, који је због тога био искључен из странке.[8] Уз радикале, кандидатске листе су још поднели: Демократска странка, Савез земљорадника и Републиканска странка.

Састав кандидатских листи на парламентарним изборима од 18. марта 1923. године:[9]

Листа Народне радикалне странке — званична:

носилац: *Петар Богавац,* трговац из Краљева

За срезове драгачевски и жички:

кандидат: Милисав Тајсић, земљорадник из Пухова,
заменик: Тијосав Јаковљевић, земљорадник из Горачића

За срезове моравички и студенички:

кандидат: Милија Луковић, учитељ из Беоца,
заменик: Петар Дугалић, земљорадник из Бресника

Трнавски срез:

кандидат: Милош В. Поповић, учитељ из Јежевице,
заменик: Радован Ерић, земљорадник из Заблаћа

Листа Народне радикалне странке — дисидентска:

носилац: *Анта М. Радојевић,* инжињер

Драгачевски срез:

кандидат: Урош Одсокољић, свештеник из Каоне,
заменик: Никола Штављанин, земљорадник из Толишнице

Жички срез:

кандидат: Милосав Милосављевић, адвокат из Краљева,
заменик: Лазар Вучковић, земљорадник из Врбе

За срезове моравички и студенички:

кандидат: Сава Младеновић, економ из Трнаве,
заменик: Атанасије Стевановић, економ из Ушћа

Трнавски срез:

кандидат: Јосип Пејовић, земљорадник из Премћана,
заменик: Радомир Белопавлић, земљорадник из Петнице

Листа Демократске странке:

носилац, *Манојло Сокић*, новинар

Драгачевски срез:

кандидат: Светозар Бурћевић, трговац из Гуче,
заменик: Алекса Радичевић, земљорадник из Каоне

Жички срез:

кандидат: Филип Цветић, трговац из Краљева,
заменик: Димитрије Радовановић, индустријалац из Краљева

Моравички срез:

кандидат: Глигорије Циврић, општински деловођа,
заменик: Станиша Борисављевић, председник ивањичке општине

Студенички срез:

кандидат: Светозар Теодосијевић, инж. из Крушевца,
заменик: Симијон Вељковић, општински деловођа

Трнавски срез:

кандидат: Милорад Миладиновић, земљорадник из Ласца,
заменик: Вељко Јелушић, земљорадник из Јездине

Листа Савеза земљорадника:

носилац, *Добросав Ерић*, земљорадник из Гуче

Драгачевски срез:

кандидат: Јовица Пајовић, земљорадник из Каоне,
заменик: Петар Недељковић, земљорадник из Вирова

Жички срез:

кандидат: Драгиша Мајсторовић, земљорадник из Дедоваца,
заменик: Живојин Кнежевић, земљорадник из Самаиле

Моравички срез:

кандидат: Светозар Петровић, економ из Иваньице,
заменик: Обрен Борисављевић, земљорадник из Рашчића

Студенички срез:

кандидат: Драгољуб Мијаиловић, земљорадник из Жутица,
заменик: Недељко Распоповић, земљорадник из Беле Стене

Трнавски срез:

кандидат: Тихомир Бугарчић, земљорадник из Кулиноваца,
заменик: Милорад А. Перуничић, земљорадник из Слатине

Листа Републиканске странке:

носилац: *Милош К. Недић*, адвокат из Чачка

За срезове драгачевски и трнавски:

кандидат: Костадин Тарлаковић, земљорадник из Ласца,
заменик: Борђе Ојдровић, инжењер из Београда

За срезове жички и студенички:

кандидат: Драгољуб Марковић, адвокат из Краљева,
заменик: Живко Радовић, инспектор Министарства правде

Моравички срез:

кандидат: Радомир Г. Јелић, трговац из Ивањице,
заменик: Јездимир Милинковић, учитељ из Чачка.

Будући да је парламентарне изборе од 18. марта 1923. спроводила хомогена радикалска влада, у условима знатно мање опасности од деловања Комунистичке партије Југославије, чији је рад био забрањен, суштину предизборне борбе у целој Србији, па и у чачанском округу, чинило је обрачунавање највећих противника: радикала и демократа. Преузевши ресор Министарства унутрашњих послова, који су у својим рукама држали демократи скоро три године, радикали су отпочели чишћење полицијског и чиновничког апарата. Према жалбама демократских посланика, радикалска влада је за три месеца уочи избора отпустила и преместила око 3.000 чиновника у Србији. Ту чињеницу је признао и министар унутрашњих послова, истина сводећи цифру „на нешто више од 280".[10] Обезбедивши подршку чиновништва и полиције, радикалски режим је знатно лакше могао да сузбије изборне акције демократа, чије је ломљење, према признању радикалског првака др Лазара Марковића, било главни задатак Народне радикалне странке.[11]

Настојећи да што више дискредитује демократе, изједначавајући их и са комунистима, радикалски режим користи чак и њихове оправдане критике, „проналазећи" у њима тежњу да се сакрију сопствене слабости. У том циљу је, управо, одговор „Самоуправе" на „Правдино" писање о подвојености у редовима радикала чачанског округа:

„Још само неколико дана до избора! Агитација је врло жива!

Изрази се у пањкању не бирају, лажи су непресушне. Од стране демократа нема дана, да коју нову рекламу упућену на противника, а нарочито против радикала, не излиферују. Видећи подвојеност код нас радикала, надају се сада или никад на жандармисање. Али ће се преварити у рачуну. „Кад мува спавају, паук поправља своје мреже"!

Подвојености је било и код демократа као и код нас, само што се код нас није догодило оно што се догодило код њих. Истина, „Правда" је изнела у јавност неку закулисану радњу у виду циркулишуће менице између Радојевића и Младеновића, она увек гледа туђе зло, трн у туђем оку, а о своме брвну не рече ни речи. Да, она не каже да су се Сокић и Кордић „споразумели" и изравнали своје несугласице за цигло седам минута, наравно, на само. То њихово изравњање сада избија из кујне њихове омладинске организације, нара-

вно у циркулишућој меници од само осамдесет тисућа, али то су ствари најстроже природе!"[12]

Потиснута са власти, Демократска странка није могла рачунати на помоћ од стране државних органа, изузев тамо где радикали још нису били стигли да изврше замену. Централно место у њеној агитацији заузимала је критика програма Народне радикалне странке и разобличавање владине политике. У том смислу је посебно интересантан плакат чачанске општине, у коме се, поред остало, каже:

„Ако гласате за радикале, ви ћете гласати за рат, за нову пропаст нашег народа и земље (...) гласаћете за петоструку порезу (...) за порезу на све: радикали спремају да вам ударе порезе на воћњаке, шљиве, казане, ракију и друго, исто онако као што нам радикали у Краљеву наметнуше трошарину, коларину и друго, те вас као хајдуци пресрећу на ћуприји, претресају вам торбе и пљачкају вас до голе душе. Немојте им веровати што су сад пред изборе „калдрмину обуставили", после избора ако би икако могли — повећаће је два пута."[13]

У складу са политичком моћи појединих политичких странака су и изборни резултати. Радикали су освојили 16,64% више гласова него на изборима за Конституанту, а демократи 7,53% мање. Трећа политичка странка по снази и даље је остао Савез земљорадника.

Резултати парламентарних избора од 18. марта 1923. године[14]

Гласачко место	Демократ. листа		Радикална дисидент. листа		Радикална листа		Земљорад. листа		Републик. листа	
	Манојло Сокић		Анта Радојевић		Петар Богавац		Добросав Ерић		Милош Недић	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Вича	19	06,57	143	49,48	14	04,84	112	38,75	01	0,35
Горачићи	86	16,44	99	18,93	260	49,71	67	12,81	11	2,10
Г. Дубац	18	07,86	32	13,97	16	6,99	153	66,81	10	4,37
Граб	78	30,23	06	2,32	103	39,92	64	24,81	7	3,71
Гуча	148	22,91	08	1,24	352	54,49	133	20,59	5	0,77
Дљин	45	14,42	24	7,69	185	59,29	49	15,70	9	2,88
Доња Краварица	55	11,78	23	4,92	292	62,53	92	19,70	5	1,07
Дучаловићи	101	21,13	8	1,67	351	73,43	17	3,56	1	0,21
Каона	36	9,92	131	36,09	2	0,55	191	52,62	3	0,83
Котража	34	9,34	138	37,91	94	25,82	98	26,92	—	
Крстац	14	6,48	—	—	193	89,35	9	2,47	—	
Лиса	39	17,89	89	40,82	1	0,46	87	39,91	2	0,92
Луке	36	16,36	27	12,27	6	2,73	151	68,64	—	
Миросаљци	49	10,45	60	12,79	330	70,36	6	1,28	24	5,12
Прилипац	71	23,51	2	0,66	71	23,51	153	50,66	5	1,65
Тијање	37	10,91	2	0,59	243	71,68	57	16,81	—	
Драгачевски срез	866	15,21	792	13,91	2.513	44,14	1.439	25,28	83	1,46

РЕЗУЛТАТИ ПАРЛАМЕНТАРНИХ ИЗБОРА У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ ОД 1920. ДО 1927.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Адрани	41	15,30	6	2,24	129	48,13	88	32,83	4	1,49
Богутовац	34	22,97	1	2,70	82	55,40	27	18,24	1	0,67
Вранеши	142	45,95	10	3,24	154	49,84	—		3	0,97
Врба	84	39,81	6	2,84	102	48,34	19	9,00	—	
Врдила	5	2,23	6	2,68	119	53,12	92	41,07	2	0,89
Гокчаница	59	17,56	7	2,08	265	78,87	3	0,89	2	0,59
Грачац	219	57,63	9	2,37	134	35,26	16	4,21	2	0,53
Драгосинци	82	44,81	1	0,55	95	51,91	4	2,18	1	0,55
Жича	124	56,88	1	0,46	90	41,28	1	0,46	2	0,92
Каменица	90	54,54	2	1,21	68	41,21	3	1,82	2	1,21
Конарево	39	17,81	4	1,83	166	75,80	9	4,11	1	0,46
Краљево	215	28,10	12	1,59	529	69,15	4	0,52	5	0,65
Матаруге	34	23,94	1	0,70	106	74,65	1	0,70	—	
Милочај	36	26,67	50	37,04	32	23,70	17	12,59	—	
Мрсаћ	34	19,10	1	0,56	72	40,45	53	29,77	18	10,11
Ратина	39	25,66	5	3,29	65	42,76	41	26,97	2	1,31
Рибница	136	53,75	1	0,39	90	35,57	24	9,49	2	0,79
Роћевићи	56	15,34	6	1,64	222	60,82	80	21,92	1	0,27
Самаила	70	21,02	4	1,20	75	22,52	174	52,25	10	3,00
Сирча	134	37,85	12	3,39	163	46,04	45	12,71	—	
Жички срез	1.673	31,34	148	2,77	2,758	51,66	701	13,13	58	1,09
Братљево	151	62,40	84	34,71	2	0,83	3	1,24	2	0,83
Брезова	144	39,24	181	49,32	6	1,63	27	7,36	9	2,45
Виоиица	51	24,76	146	70,87	6	2,91	2	0,97	1	0,48
Ерчаге	158	63,97	79	31,98	5	2,02	5	2,02	—	
Иваньица	87	38,84	124	55,36	2	0,89	5	2,23	6	2,68
Јавор	186	80,17	44	18,96	1	0,43	—		1	0,43
Ковиље	95	38,62	147	59,76	3	1,22	—		1	0,41
Косовица	123	45,39	99	36,53	2	0,74	45	16,60	2	0,74
Опаљеник	59	30,89	119	62,30	3	1,57	10	5,23	—	
Остатија	27	11,11	210	86,42	3	1,23	1	0,41	2	0,82
Придворица	29	13,18	176	80,00	1	0,45	9	4,09	5	2,27
Прилике	41	8,69	357	75,63	10	2,12	58	12,29	6	1,27
Средња Река	30	24,59	88	72,13	2	1,64	—		2	1,64
Шуме	62	17,27	117	32,59	5	1,39	161	44,85	14	3,90
Моравички срез	1.243	34,12	1.971	54,12	51	1,40	326	8,95	51	1,40
Бањевац	149	51,92	91	31,71	12	4,18	32	11,15	3	1,04
Бања	111	35,81	195	62,90	2	0,64	2	0,64	—	
Беоци	29	15,02	116	60,10	19	9,84	28	14,51	1	0,52
Биљановац	22	22,45	65	66,33	10	10,20	—		1	1,02
Бистрица	32	13,73	188	80,69	6	2,57	6	2,57	1	0,43
Градац	35	9,14	297	77,54	13	3,39	35	9,14	3	0,78
Баково	30	11,23	73	27,34	160	59,92	2	0,75	2	0,75
Мланча	32	13,85	115	49,78	76	32,90	6	2,60	2	0,86
Павлица	69	20,91	188	56,97	10	3,03	62	18,79	1	0,30
Пискања	109	45,23	104	43,15	5	2,07	22	9,13	1	0,41
Плана	64	34,59	117	63,24	2	1,08	—		2	1,08
Рашка	71	30,08	95	40,25	66	27,97	4	1,69	—	
Рудница	122	37,77	193	59,75	2	0,62	6	1,86	—	
Рудно	38	19,39	144	73,47	12	6,12	2	1,02	—	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Студеница	54	21,69	158	63,45	37	14,86				
Трнава	35	6,81	476	92,61	2	0,39	—		1	0,19
Ушће	102	25,00	288	70,59	17	4,17	1	0,24	—	
Студенички срез	1.104	23,56	2.903	61,97	451	9,62	208	4,44	18	0,38
Чачак	357	39,89	286	31,95	202	22,57	13	1,45	38	4,24
Атеница	12	5,06	23	9,70	89	37,55	105	44,30	8	3,37
Горичани	32	16,24	3	1,52	34	17,26	124	62,94	4	2,03
Заблаће	16	7,48	6	2,80	80	37,38	104	48,60	8	3,74
Јежевица	27	5,00	1	0,18	298	55,18	209	38,70	5	0,92
Јездина	55	22,09	21	8,43	107	42,97	45	18,07	21	8,43
Лазац	106	31,83	13	3,90	110	33,03	98	29,43	6	1,80
Паковраће	37	12,01	117	37,99	135	43,83	19	6,17	—	
Слатина	19	6,62	9	3,13	82	28,57	170	59,23	7	2,44
Трнава	211	66,98	16	5,08	11	3,49	65	20,63	12	3,81
Трнавски срез	871	24,36	495	13,84	1.148	32,11	952	26,62	109	3,05
ЧАЧАНСКИ ОКРУГ	5.757	25,10	6.309	27,51	6.921	30,18	3.626	15,81	319	1,39

Посланичке мандате освојили су радикали: Анта М. Радојевић и Петар Богавац, као и Манојло Сокић, носилац демократске листе.[15] Овога пута, Савез земљорадника, иако је освојио 25,64% гласова више него на изборима за Конституанту, није зарадио ни један посланички мандат будући да је изборни закон фаворизовао веће политичке странке, односно оне чије су присталице компактније на одређеном подручју.

Мада је у целој Србији Народна радикална странка убедљиво тријумфовала над демократима, првенствено захваљујући томе што је она спроводила изборе, при чему је полицијски апарат нарочито уперила против демократа, посебно високу победу радикали су извојевали управо у чачанском округу, са 7.473, или 129,81% више гласова, при чему су обе њихове листе, појединачно, освојиле више гласова него јединствена листа Демократске странке.

Као изразито најјача странка у округу, радикали су на парламентарне изборе од 8. фебруара 1925. изашли са јединственом листом, уз коју су још биле истакнуте и листе: Демократске странке, Самосталне демократске странке, Савеза земљорадника и Југословенске републиканске странке.

Састав кандидатских листи на изборима од 08. 02. 1925.[16]
Листа Народне Радикалне странке

носилац: *Анта М. Радојевић*, инжињер

Драгачевски срез:

кандидат: Андрија М. Протић, земљорадник из Гуче,
заменик: Милија В. Карић, земљорадник из Крстаца

Жички срез:

кандидат: Лаза П. Кузмановић, трговац из Краљева
заменик: Радослав Рале Миловановић, економ из Мрсаћа

Моравички срез:

кандидат: Рака Боковић, председник приличке општине,
заменик: Јован Кривокућа, земљорадник из Равне Горе

Студенички срез:

кандидат: Бранко Чорбић, трговац из Рашке,
заменик: Милорад Јеленковић, земљорадник из Рашке

Трнавски срез:

кандидат: Милош В. Поповић, учитељ из Јежевице,
заменик: Радован Ерић, земљорадник из Заблаћа

Уз радикале, кандидатске листе су истакли: демократи, самостални демократи, републиканци и Савез земљорадника.

Листа Демократске странке

носилац: *Манојло Сокић*, новинар из Београда

Драгачевски срез:

кандидат: Светозар Борђевић, трговац из Гуче
заменик: А. Радичевић, земљорадник из Каоне

Жички срез:

кандидат: М. Жарковић, председник жичке општине,
заменик: М. Рафајловић, земљорадник из Врбе

Моравички срез:

кандидат: Р. Јеремић, трговац из Ивањице,
заменик: П. Јанковић, учитељ из Ивањице

Студенички срез:

кандидат: Св. Јовановић, учитељ из Јошаничке Бање,
заменик: Г. Андријашевић, земљорадник из Беоца

Трнавски срез:

кандидат: П. Секулић, трговац из Чачка,
заменик: В. Петровић, земљорадник из Виљуше

Листа Самосталне демократске странке

носилац: *Љубомир Кордић*, адвокат из Чачка

Драгачевски срез:

кандидат: Драгољуб С. Одсокољић, учитељ из Миросаљаца,
заменик: Вучко Карић, економ из Крстаца

Жички срез:

кандидат: Милорад Лазовић, земљорадник из Поповића,
заменик: Исакије Марковић, земљорадник из Мрсаћа

Моравички срез:

кандидат: Драгоје Кривокућа, земљорадник из Равне Горе,
заменик: Милан Милетић, адвокат из Чачка

За срезове студенички и трнавски:

кандидат: др Крста Драгомировић, лекар из Чачка,
заменик: Петар Радичевић, трговац из Чачка.

Имајући, поново, власт у својим рукама, истина сада у коалицији са Самосталном демократском странком, Народна радикална странка у Србији је парламентарне изборе од 8. фебруара 1925. на-

стојала да искористи за наношење што већег пораза опозицији, пре свега демократима и Савезу земљорадника. Уз помоћ власти и државне касе, на најразличитије начине, она је успела да у Србији освоји 297.065 или 55,2% гласова и 49 посланичким мандата, док су демократи добили свега 150.264, односно 27%, што је било довољно за само 18 мандата. Са 9,7% освојених гласова, Савезу земљорадника припао је свега један посланички мандат.[17] Међутим, у самом чачанском округу радикали су много убедљивије тријумфовали. Наиме, од 81,78% гласача, што је за око 4% више него у Србији, за радикале је гласало 62,72%, за демократе 22,91% док је Савез земљорадника добио свега 12,38% гласова. Тежи пораз демократи су доживели једино у окрузима: крушевачком, нишком и тимочком. Изузето скроман број гласова оставио је овога пута демократе без посланичког мандата у чачанском округу. Све мандате приграбили су за себе радикали. Уз Анту Радојевића, посланици су постали: Андрија Протић и Бранко Чорбић.[18]

Резултати парламентарних избора од 8. фебруара 1925. године[19]

Гласачко место	Демократ. листа		Радикална листа		Самостална демократ.		Републиканска		Земљорадничка	
	Манојло Сокић		Анта Радојевић		Љубомир Кордић		Милош Недић		Милан Поповић	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Вича	22	6,79	247	76,23	1	0,31			54	16,67
Горачићи	155	26,63	314	53,95	5	0,86	4	0,69	104	17,87
Г. Дубац	85	29,21	163	56,01	1	0,34	—		42	14,43
Граб	95	33,33	152	53,33	2	0,70	1	0,35	35	12,28
Гуча	167	24,96	364	54,41	3	0,45	2	0,30	133	19,88
Д. Краварица	64	13,14	334	68,58	2	0,41	3	0,61	84	17,25
Каона	49	12,63	165	42,52	4	1,03	3	0,77	167	43,04
Котража	32	7,30	282	63,93	1	0,23	—		125	28,54
Лисице	9	3,95	214	93,86	3	1,31	1	0,44	4	1,75
Лиса	41	16,33	107	42,63	2	0,80	—		101	40,24
Луке	111	37,88	147	50,17	2	0,68	3	1,02	30	10,24
Лучани	57	17,65	168	52,01	3	0,93	3	0,93	92	28,48
Марковица	123	31,54	194	49,74	6	1,54	2	0,51	65	16,87
Миросаљци	27	5,25	447	86,96	13	2,53	20	3,89	7	1,36
Прилипац	55	18,39	89	29,76	3	1,00	3	1,00	149	49,83
Тијање	63	27,63	77	33,77	9	3,95	4	1,75	75	32,89
Драгачевски срез	1.152	19,23	3.462	57,80	60	1,00	49	0,82	1.267	21,15
Адрани	26	8,44	159	51,62	25	8,12	1	0,32	97	31,49
Богутовац	44	27,50	102	63,75	2	1,25	—		12	7,50

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Вранеши	86	35,10	155	63,26	1	0,41	3	1,22	—	
Врба	107	46,12	104	44,82	4	1,72	1	0,43	16	6,90
Врдила	9	3,73	150	62,24	1	0,41	2	0,82	79	32,78
Грачац	191	41,34	258	55,84	4	0,86	2	0,43	7	1,51
Драгосинци	103	51,76	92	46,23	1	0,50	—		3	1,50
Жича	143	61,11	91	38,89						
Јанок	44	16,12	197	72,16	5	1,83	1	0,37	26	9,52
Каменица	52	28,73	127	70,16					2	1,10
Краљево	217	31,45	446	64,64	18	2,61	8	1,16	1	0,14
Матаруге	23	15,33	126	84,00					1	0,67
Међуречје	85	23,81	259	72,55	2	0,56	1	0,28	10	2,80
Милочај	18	12,00	116	77,33	3	2,00	2	1,33	11	7,33
Мрсаћ	23	11,73	112	57,14	3	1,53	14	7,14	44	22,45
Ратина	60	33,71	78	43,82	1	0,56	1	0,56	38	21,35
Рибница	137	50,93	110	40,89					22	8,18
Роћевићи	19	4,71	289	71,71			10	2,48	85	21,09
Самаила	62	15,82	169	43,11			4	1,02	157	40,05
Сирча	113	32,28	192	54,86	4	1,14			41	11,71
Подунавци	37	41,11	52	57,77	1	1,11				
Жички срез	1.599	27,76	3.384	58,75	75	1,30	50	0,86	652	11,32
Братљево	97	38,49	153	60,71			1	0,40	1	0,40
Вионица	43	19,81	173	79,72					1	0,46
Ерчеге	127	43,49	162	55,48	2	0,68			1	0,34
Ивањица	132	53,44	110	44,53			2	0,81	3	1,21
Катићи	165	39,28	229	54,52	3	0,71	7	1,67	10	3,81
Кушићи	28	11,43	208	84,90	2	0,82	6	2,45	1	0,41
Косовица	108	31,03	212	60,92	4	1,15	1	0,29	23	6,61
Опаљеник	30	13,89	172	79,63	2	0,92			12	5,55
Остатија	31	11,40	234	86,03	5	1,84	1	0,37	1	0,37
Придворица	58	22,92	181	71,54			1	0,39	13	5,14
Прилике	66	12,34	425	79,44	2	0,37	3	0,56	39	7,29
Смиљевац	103	36,01	172	60,14	7	2,45	1	0,62	3	1,05
Средња Река	33	20,50	126	78,26	1	0,62			1	0,62
Шуме	163	37,30	147	33,64					127	29,06
Моравички срез	1.184	28,32	2.704	64,67	28	0,67	23	0,55	242	5,79
Бањевац	152	50,33	126	41,72	1	0,33			23	7,61
Бревница	24	12,24	158	80,61	2	1,02			12	6,12
Биљаховац	9	6,72	128	91,79	1	0,75			1	0,75
Бистрица	6	2,32	252	97,30					1	0,39
Градац	32	8,04	333	83,67			2	0,50	31	7,79
Баково	22	6,96	292	92,40	1	0,32			1	0,32
Ј. Бања	85	25,52	242	72,67	3	0,90	1	0,30	2	0,60
Мланча	24	8,25	265	91,06			2	0,69		
Павлиница	60	13,19	370	81,32	5	1,10	2	0,44	18	3,96
Пискања	104	38,66	156	57,99	6	2,23	2	0,74	1	0,37
Плана	103	46,82	107	48,64	5	2,27	2	0,90	3	1,36
Рашка	50	20,41	191	77,96	2	0,82			2	0,82
Рудница	104	32,50	214	66,87					2	0,62
Рудно	18	8,00	205	91,11	2	0,89				
Студеница	51	17,96	227	79,93	5	1,76			1	0,35

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Трнава	26	4,48	551	95,00			2	0,34	1	0,17
Ушће	109	22,95	364	76,63	1	0,21			1	0,21
Студенички срез	979	18,46	4.176	78,76	34	0,64	13	0,24	100	1,89
Атеница	15	5,39	171	61,51			7	2,52	85	30,57
Заблаће	7	2,87	96	39,34	2	0,82	6	2,46	133	54,51
Јежевица	33	5,20	393	61,99	3	0,47	14	2,21	191	30,13
Јездина	94	30,72	186	60,78			8	2,61	18	5,88
Лазац	185	51,10	79	21,82	5	1,38	45	12,43	48	13,26
Качулице	37	17,53	66	31,28	3	1,42	12	5,69	93	44,07
Паковраће	26	8,02	287	88,58	2	0,62	1	1,31	8	2,47
Слатина	30	9,12	132	40,12	1	0,30	4	1,20	162	49,24
Трнава	78	21,67	159	44,17	1	0,28	5	1,39	117	32,50
Чачак	356	38,44	516	55,72	27	2,91	22	2,37	5	0,54
Трнавски срез	861	21,66	2.085	52,47	44	1,11	124	3,12	860	21,64
ЧАЧАНСКИ ОКРУГ	5.775	22,91	15.811	62,72	241	0,96	259	1,02	3.121	12,38

Незадовољни резултатима избора, правдајући их насиљем и разноврсним злоупотребама владајуће Народне радикалне странке, демократи су, преко свога члана у Верификационом одбору Народне скупштине, тражили поништење избора у целом округу подносећи за то и доказе, у оквиру „Одвојеног мишљења опозиције у Верификационом одбору Народне скупштине."[20]

Започињући свој захтев за поништење избора констатацијом: „У округу чачанском већина полицијских чиновника јавно је и видно узимала учешћа агитујући за радикалну странку", демократи прилажу и циркулар начелника моравичког среза од 2. фебруара 1925. године, од којих је један био упућен и Воји Кривокући из Братљева, у коме се каже: „Драги Војо, као пријатеља упозоравам те да прикупиш све своје пријатеље и 8. фебруара гласате за листу Анте Радојевића инжињера. — Пријатељски те поздравља твој Света Поповић срески начелник."[21] Овом среском начелнику се замера и да је преко свог писара, четири-пет дана уочи избора, под плаштом ревизије рада општинских управа, претио општинским одборницима и чуварима кутија, припадницима Демократске странке.

„На дан избора поглавар г. Поповић са својим писарима г. г. Кокотовићем и Борђевићем и порезником из Ивањице г. М. Васићем у друштву са службеницима Манојлом Лојковићем и Чедомиром Ђурчићем, као и једним бројем наоружаних жандарма целога дана крстарили су на сеоским путевима у атару општине шумљанске који воде гласачком месту и том приликом јавно и отворено пратили бираче до места биралишта, задржавали их и претили".[22]

Такође, демократи оптужују и начелника трнавског среза:

„На дан избора око 11 часова пре подне поглавар среза трнавског са једним жандармеријским поднаредником упао је у саму зграду биралишта чачанске основне школе и пошто је употребом силе уклонио бираче Демократске странке: Јована Марковића, Милутина Глишића, М. Остојића, Светозара Цветића и још неке поставио је жандармеријског поднаредника пред врата гласачке собе и издао му упутства. На протесте организације председник бирачког одбора г. М. Милекић писар чачанског првостепеног суда интервенисао је и пошто је жандарма уклонио гласање је наставио."[23]

У даљем образложењу захтева за поништење избора, истичу се и јавне пресије писара трнавског среза на општинске одборнике и његово отворено агитовање за радикале, које су у лазачкој општини, на самом биралишту, у току избора вршили и двојица жандарма. Ову своју оптужбу демократи поткрепљују примедбом председника бирачког одбора гласачког места Лазац Милана Симића, учитеља из Каменице, упућене Главном бирачком одбору, у којој се каже „да је полицијски писар Живковић, на дан 7. фебруара 1925. године дошао у просторије где је бирачки одбор уредовао":

„Рад одбора још није био отпочео. Том приликом казао је присутном председнику општине и другима, да морају гласати за режим. На дан избора 8. фебруара дошла је жандармеријска патрола у просторије, где се избор обављао и то у дворишту и чим ми је то послужитељ јавио, позвао сам их у собу и саопштио им да се удаље, с позивом на чл. 105 изборног закона. Они су отишли у двориште са изјавом да имају писмен налог да се они ту налазе. После избора, чуо сам од грађана да су жандарми агитовали за режим. Ја ово нисам унео у записник зато да не бих компромитовао режим, и што су ме молили да то не чиним, и то нарочито представник радикалске листе."[24]

Такође, демократи су истицали неправилности око израде бирачких спискова:

„Неправилним и незаконитим потврдама краљевског првостепеног суда уведено је после 25. новембра 1924. године, противно прописима члана 12. и 13. Закона о бирачким списковима, 258 гласача у општинама жичког и студеничког среза: мланачкој, ушћанској, врдилској, грачачкој, подунавској, рудничкој, студеничкој и др..."[25]

Жалбе демократа остале су, међутим, без резултата. Режим, који је био спреман на коришћење свих расположивих средстава у изборној борби, није се хтео одрећи постигнутих резултата. Отуда су Демократској странци у чачанском округу следећи избори представљали једину шансу.

Парламентарни избори од 11. септембра 1927. вршени су у условима страначке подвојености, односно све израженијег организационог и идеолошког слабљења најјачих политичких странака и све чвршћег везивања владе за ауторитет краља. Они су, заправо, тре-

бало да омогуће радикалима и демократима у влади да разбију сопствене странке. Посао је нарочито био олакшан председнику владе Вељи Вукићевићу, будући да у Народној радикалној странци, после смрти Николе Пашића, није било ауторитета, који би одржао јединство. Од 17 изборних округа у Србији, радикали су у њих 15 истакли по две, или три листе, укупно 35.[26]

У чачанском округу носилац владине радикалне листе био је Милош Босић, а оне која је имала већу подршку од Главног одбора — Анта М. Радојевић. Поред ове две листе, још по једну су истакли: демократи, Савез земљорадника и независни радници.

Састав кандидатских листи на парламентарним изборима[27] од 11. септембра 1927. године

I листа Народне радикалне странке

носилац: *Милош Ф. Босић*, економ из Паковраћа

Драгачевски срез:

кандидат: Милько Танасијевић, учитељ из Гуче,
заменик: Танасије Јојић, председник општине Миросаљци

Жички срез:

кандидат: Петар Богавац, трговац из Краљева,
заменик: Радош Урошевић, економ из Роћевића

Моравички срез:

кандидат: Милош Јеремић, трговац из Ивањице,
заменик: Цветко Бајевић, економ из Прилика

Студенички срез:

кандидат: Бранко Чорбић, трговац из Рашке,
заменик: Милорад Јеленковић, економ из Рашке

Трнавски срез:

кандидат: Милош Поповић, учитељ из Чачка,
заменик: Миленко Тодосијевић, економ из Горичана

II листа Народне радикалне странке

носилац: *Анта М. Радојевић*, инжињер;

Драгачевски срез:

кандидат: Милинко Милутиновић, председник горачићке општине,
заменик: Драгутин Обрадовић, председник дучаловачке општине

Жички срез, моравички срез:

кандидат: Лазар Кузмановић, трговац из Краљева,
заменик: Глигорије Циврић, деловођа јаворске општине

Студенички срез:

кандидат: Јеврем Планојевић, трговац из Ушћа,
заменик: Ранко Кнежевић, економ из Рвата

Трнавски срез:

кандидат: Кузман Тодосијевић, председник трнавске општине,
заменик: Михаило Николић, председник паковраћке општине

Листа Демократске странке:

носилац: *Манојло Сокић*, новинар из Београда,

Драгачевски срез:

кандидат: Светозар Борђевић, трговац из Гуче,
заменик: Раденко Поповић, земљорадник из Дучаловића

Жички срез:

кандидат: Светозар Буњак, трговац из Краљева,
заменик: Милош Рафаиловић, земљорадник из Врбе

Моравички срез:

кандидат: Вукашин Спасовић, трговац из Ивањице,
заменик: Милун Стамболић, земљорадник из Брезове

Студенички срез:

кандидат: Чедомир Дамјановић, трговац из Бањевца,
заменик: Милутин Планојевић, трговац из Ушћа

Трнавски срез:

кандидат: Момчило Поповић, свештеник из Бањице,
заменик: Вељко Јелушић, економ из Јездине

Листа Савеза земљорадника:

носилац: *Димитрије Вујић*, инжињер

Драгачевски срез:

кандидат: Средоје Бркић, председник доњокраваричке општине,
заменик: Спасоје Тадић, земљорадник из Доњег Дубца

Жички срез:

кандидат: Љубивоје Николић, председник самаилске општине,
заменик: Димитрије Петровић, земљорадник из Ратине

Моравички срез:

кандидат: Мијаило Главинић, земљорадник из Бедине Вароши,
заменик: Радосав Новаковић, земљорадник из Рокаца

Студенички срез:

кандидат: Недељко-Неша Распоповић, земљорадник из Бањевца,
заменик: Благоје Покиница, земљорадник из Хрвата

Трнавски срез:

кандидат: Будимир Живковић, земљорадник из Трнаве,
заменик: Александар Вујовић, земљорадник из Качулица

Листа Независних радника:

носилац: *Таса Петковић*, чиновник из Чачка

Драгачевски срез:

кандидат: Добривоје Русимовић, земљорадник из Зеока,
заменик: Светолик Терзић, зидарски радник из Чачка

За срезове жички и трнавски:

кандидат: Константин Торлаковић, земљорадник из Ласца,
заменик: Велимир Петровић, абаџијски радник из Краљева

За срезове моравички и студенички:

кандидат: Милан Јанковић, земљорадник из Зеока,
заменик: Душан Бојовић, абаџијски радник из Чачка.

Поцепаност радикала у Србији и њихово међусобно разрачунавање приликом парламентарних избора од 11. септембра 1927. омогућили су демократима, чије се вођство одлучније супротставило владиној демократској фракцији, да се са 35,28% освојених гласова приближе водећој странци, која је добила 50,85% гласова, као и да добију њихових девет посланичких мандата.[28] У чачанском округу то, међутим, није био случај. Наиме, радикалима је поверење указало 61,33%, а демократима 24,44% гласача, при чему су, поново, сва три посланичка мандата припала радикалима, односно листи Анте М. Радојевића, која је једина освојила количник. Поред Анте Радојевића, посланици су постали: Милинко Милутиновић и Лазар Кузмановић.[29]

Резултати парламентарних избора од 11. септембра 1927. године[30]

Гласачко место	Радикална листа Милош Босић		Демократ. листа Манојло Сокић		Радикална листа Анта М. Радојевић		Земљорад. листа Димитрије Вујић		Независних радника листа Таса Петковић	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Вича	55	17,74	60	19,35	148	47,74	46	14,84	1	0,32
Горачићи	30	4,32	88	12,68	479	69,02	89	12,82	8	1,15
Г. Дубац	57	23,08	59	23,89	77	31,17	53	21,46	1	0,40
Граб	48	16,17	109	37,85	92	31,94	37	12,85	2	0,69
Гуча	330	42,75	143	18,52	152	19,69	143	18,52	4	0,52
Д. Краварица	70	13,89	60	11,90	99	19,64	273	54,17	2	0,40
Каона	7	1,90	59	15,99	154	41,73	139	37,67	10	2,71
Котража	16	3,70	59	13,66	308	71,30	43	9,95	6	1,39
Лиса	9	3,53	67	26,27	87	34,12	89	34,90	3	1,18
Лисиће	173	75,88	24	10,53	14	6,14	17	7,46		
Луке	20	6,87	125	42,95	118	40,55	25	8,59	3	1,03
Лучани	71	20,46	40	11,53	145	41,79	88	25,36	3	0,86
Марковица	48	8,95	96	17,91	353	65,86	36	6,72	3	0,56
Миросаљци	197	37,03	120	22,56	189	35,53	21	3,95	5	0,94
Прилипац	46	13,94	76	23,03	29	8,79	178	53,94	1	0,30
Тијање	54	14,59	44	11,89	120	32,43	127	34,32	25	6,76
Драгачевски срез	1.231	18,92	1.229	18,89	2,564	39,41	1.404	21,58	77	1,18

РЕЗУЛТАТИ ПАРЛАМЕНТАРНИХ ИЗБОРА У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ ОД 1920. ДО 1927.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Адрани	163	58,63	24	8,63	28	10,07	62	22,30	1	0,36
Богутовац	27	16,07	48	28,57	55	32,74	38	22,62		
Вранеши	16	6,15	76	29,23	163	62,69	4	1,54	1	0,38
Врба	19	7,69	118	47,77	100	40,48	10	4,05		
Врдила	35	12,91	14	5,17	107	39,48	114	42,07	1	0,37
Гокчаница	38	12,02	47	14,87	200	63,29	29	9,18	2	0,63
Грачац	20	4,12	200	41,24	254	52,37	9	1,85	2	0,41
Драгосинци	29	14,36	66	32,67	99	49,00	8	3,96		
Жича	11	4,28	121	47,08	102	39,69	23	8,95		
Јанок	117	37,86	80	25,89	71	22,98	38	12,30	3	0,97
Каменица	11	5,76	61	31,94	106	55,50	13	6,81		
Краљево	343	40,16	278	32,55	205	24,00	6	0,70	22	2,58
Матаруге	46	25,14	46	25,14	87	47,54	4	2,18		
Милочај	90	44,33	14	6,90	75	36,04	24	11,82		
Мрсаћ	31	14,48	22	10,28	83	38,78	75	35,05	3	1,40
Подунавци	6	5,77	51	49,04	45	43,27	2	1,92		
Ратина	34	19,65	44	25,43	49	28,32	44	25,43	2	1,16
Рибница	10	,344	135	49,39	95	32,65	51	17,52		
Роћевићи	30	6,67	38	8,44	247	54,89	130	28,89	5	1,11
Самаила	36	8,33	59	13,66	121	28,00	211	48,84	5	1,16
Сирча	81	20,82	123	31,62	163	41,90	20	5,14	2	0,51
Жички срез	1.193	19,00	1.665	26,52	2.455	39,11	915	14,57	49	0,78
Братљево	3	1,24	109	45,23	129	53,53				
Вионица	108	61,36	47	26,70	16	9,09	5	2,84		
Ерчеге	4	1,25	173	54,06	138	43,12	4	1,25	1	0,31
Ивањица	12	5,00	130	54,17	90	37,50	3	1,25	5	1,56
Катићи	7	1,55	190	42,22	245	54,44	8	1,78		
Косовица	6	1,51	172	43,43	201	50,76	15	3,79	2	0,50
Кушићи	2	0,67	22	7,43	262	88,51	10	3,38		
Опаљеник	11	4,80	55	24,02	156	68,12	6	2,62	1	0,44
Остатија	22	7,83	22	7,83	234	83,27	1	0,35	2	0,71
Придворица	2	0,81	63	25,61	171	69,51	10	4,06		
Прилике	52	8,74	72	12,10	445	74,79	25	4,20	1	0,17
Смиљевац	7	2,37	124	42,03	164	55,59				
Средња Река	7	4,93	38	26,76	97	68,31				
Шуме	17	3,97	151	35,28	199	46,49	56	13,08	5	1,17
Моравички срез	260	5,99	1.368	31,56	2.547	58,75	143	3,29	17	0,39
Бањевац	147	48,35	117	38,49	22	7,24	16	5,26	2	0,66
Биљаковац	83	58,45	9	6,34	47	33,10	3	2,11		
Бистрица	197	82,77	22	9,24	18	7,56	1	0,42		
Бревница	126	64,61	25	26,31	14	7,18	28	14,36	2	1,02
Градац	153	40,80	43	11,47	53	14,13	124	33,07	2	0,53
Баково	217	80,67	27	10,04	22	8,18			3	1,11
Још. Бања	134	39,41	63	18,53	135	39,70	5	1,47	3	0,88
Мланча	200	74,91	24	8,99	43	16,10				
Павлица	242	65,05	78	20,97	31	8,33	21	5,64		
Пискања	52	18,44	150	53,19	70	24,82	10	3,55		
Плана	186	75,92	48	19,59	5	2,04	2	0,82	4	1,64
Гашка	168	67,74	59	23,79	17	6,85	3	1,21	1	0,40
Рудница	165	49,11	128	38,09	34	10,12	9	2,68		
Рудно	170	74,89	40	17,62	14	6,17	2	0,88	1	0,44
Студеница	104	43,15	56	23,24	81	33,61				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Трнава	559	94,58	27	4,57	1	0,17	2	0,34	2	0,34
Ушће	131	29,31	93	20,80	222	49,66	1	0,22		
Студенички срез	3.034	50,27	1.009	19,71	829	16,19	227	4,43	20	0,39
Атеница	46	15,65	33	11,22	156	53,06	49	16,67	10	3,40
Заблаће	82	34,45	19	7,98	50	21,00	77	32,35	10	4,20
Јежевица	141	23,11	119	19,51	172	28,20	176	28,85	2	0,33
Јездина	24	7,12	129	38,28	170	50,44	11	3,26	3	0,89
Качулице	78	31,71	39	15,85	17	6,91	111	45,12	1	0,41
Лазац	20	5,48	239	65,48	31	8,49	59	16,16	16	4,38
Паковраће	117	33,05	50	14,12	150	42,37	37	10,45		
Слатина	20	5,54	59	16,34	139	38,50	133	36,84	10	2,77
Трнава	50	13,51	117	31,62	80	21,62	119	32,16	4	1,08
Чачак	206	18,57	406	36,61	402	36,25	7	0,63	88	7,94
Трнавски срез	784	18,30	1.210	28,24	1.367	31,91	779	18,18	144	3,36
ЧАЧАНСКИ ОКРУГ	6.502	24,52	6.481	24,44	9.762	36,81	3.468	13,08	307	1,16

На крају, узимајући у обзир резултате свих парламентарних избора, мора се констатовати да је, чачански округ био изразито упориште радикала у периоду Краљевине СХС. Изузев избора за Конституанту, они су увек убедљиво тријумфовали над демократима, који су, по броју гласова, били ближи Савезу земљорадника него Народној радикалној странци. Такође, чачански округ је био много више под доминацијом радикала, него Србија у целини.

Становништво чачанског округа, са веома израженом државотворном и монархистичком традицијом, најчешће је гласало за радикале будући да су се они најдуже задржали на власти, представљајући најпоузданијег чувара монархије. Такво његово изборно опредељење проистицало је, међутим, и из економске зависности широких народних слојева од бројних финансијских установа, које су се углавном налазиле у рукама радикала, као и од утицајних појединаца, такође из њихових редова. У овом раздобљу, када је требало обновити све оно што је у рату било разорено и уништено, затим искористити послератну конјуктуру пољопривредних производа, а касније и спасити се од последица њеног престанка, економско-финансијска зависност је, управо, имала изузетно значајну улогу у политичкој диференцијацији гласачког тела. Стари дугови и могућност новог задуживања опредељивали су, у многоме, глас осиромашеног народа. Истовремено, радикалски кандидати су уз себе имали органе власти и др-

Упоредни преглед резултата парламентарних избора у чачанском округу и у целој Србији[31]

	Назив странке	28. 11. 1920. гласова		18. 03. 1923. гласова		08. 02. 1925. гласова		11. 09. 1927. гласова	
		број	%	број	%	број	%	број	%
Србија	Народна радикална странка	111.597	34,30	249.782	51,00	300.399	55,77	286,972	50,85
Чачански округ		6.454	41,05	12.320	57,69	15.811	62,72	16.264	61,33
Србија	Демократска странка	103.465	31,80	159,601	32,58	150.264	27,90	199.106	35,28
Чачански округ		5.131	32,63	5.757	25,10	5.775	22,91	6.481	24,44
Србија	Савез земљорадника	45.121	13,87	57.818	11,80	52.623	9,77	51.966	9,21
Чачански округ		2.886	18,36	3.626	15,81	3.121	12,38	3.468	13,08
Србија	Комунистичка партија Југославије	50.385	15,48	5.425	1,11	3.126	0,58	5.425	0,96
Чачански округ		1.251	7,96					307	1,16
Србија	Југословенска републиканска странка	7.231	2,22	9.613	1,96	11.774	2,18	6.122	1,08
Чачански округ				319	1,39	259	1,02		
Србија	Самостална демократска странка					18.156	3,37	9.848	1,74
Чачански округ						241	0,96		

жавну касу, што им је омогућавало да у агитацији користе сва средства: убеђивање, присилу, насиље, подмићивање и куповину гласова. Изузетно присутни, сви ови разлози су, осим на опредељење гласача, утицали и на већи одзив бирача у чачанском округу, који је био изнад оног у целој Србији.

Одзив бирача на парламентарним изборима 1920—1927.[32]

	28. 11. 1920.	18. 03. 1923.	08. 02. 1925.	11. 09. 1927.	Просек
Драгачевски срез	57,88%	80,74%	80,87%	79,38%	74,72%
Жички срез	63,15%	81,06%	83,88%	81,00%	77,27%
Моравички срез	54,77%	70,00%	79,82%	75,05%	69,97%
Студенички срез	57,29%	75,88%	82,30%	75,42%	72,72%
Трнавски срез	60,96%	77,94%	81,60%	76,86%	74,34%
Чачански округ	58,83%	77,59%	81,78%	77,81%	74,00%
Србија	56,30%	75,40%	77,80%	74,30%	70,95%

У чачанском округу највеће упориште радикала био је студенички, а најмање трнавски срез. Као друга странка, демократи су највише успеха имали у моравичком, а најмање у драгачевском, где су победу препустили и Савезу земљорадника, који је, иначе, са њима био изједначен и у трнавском срезу.

У студеничком срезу су најрадикалније општине у округу: бистричка, Ђаковска и трнавска, са више од 90% гласова за радикале приликом свих избора, али у њему је највише и оних општина у којима су радикали освајали више од 80% гласова. У њих осам, овако убедљиву победу они су остварили 12 пута. Истовремено, у свим осталим срезовима то су постигли 20 пута у 12 општина.

Највећи успех Демократска странка у чачанском округу је постигла у братљевској општини моравичког среза на изборима за Конституанту, када је њена листа освојила чак 97,02% гласова. Иначе, она је само још четири пута задобила поверење више од 80% гласача; приликом избора за Конституанту у општинама: косовичкој, ерчешкој (моравички срез) и пискањској (студенички срез), као и у јаворској општини у моравичком срезу, на изборима од 18. марта 1923.

Проценат гласова, који су поједине странке освојиле на парламентарним изборима[35]

Срез	Народна радикална странка				Демократска странка				Савез земљорадника			
	1920.	1923.	1925.	1927.	1920.	1923.	1925.	1927.	1920.	1923.	1925.	1927.
Драгачевски	39,41	58,05	57,80	58,33	20,63	15,21	19,23	18,89	29,52	25,28	21,15	21,
Жички	39,28	54,43	58,75	58,11	32,86	31,34	27,76	26,52	22,83	13,13	11,32	14,
Моравички	36,58	55,52	64,67	64,74	56,64	34,12	28,32	31,50	2,00	8,95	5,79	3,
Студенички	55,58	71,59	78,76	66,46	37,06	23,56	18,46	19,71	8,51	4,44	1,89	4,
Трнавски	34,36	45,95	52,47	50,21	18,69	24,36	21,66	28,24	25,68	26,62	21,64	18,

За разлику од радикала и демократа, који су највећи успех постигли у општинама оних срезова у којима су имали најчвршће упориште, Савез земљорадника је више од 80% гласова једино освојио у општинама: врдилској (жички срез) и горичанској (трнавски срез), дакле, не у општинама драгачевског среза, где је био најјачи.

НАПОМЕНЕ

1. „Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине СХС", Београд, 1921, стр. 12/13.

2. „Стенографске белешке Привременог народног представништва" (даље: СБ ПНП), св. V, 119. редовни састанак од 3. септембра 1920, стр. 359.

3. Као напомена 1, стр. 183—188.

4. Исто.

5. Исто.

6. Исто.

7. М. Исић, „Сељаштво у Србији 1918—1925", рукопис докторске дисертације, одбрањене на Филозофском факултету у Београду, марта 1991. године, стр. 434.

8. „Политика", 5330, 24. фебруар 1923, стр. 2; „Политика", 5334, 28. фебруар 1923, стр. 2.

9. „Време", 15. март 1923, стр. 3.

10. Б. Глигоријевић, „Парламент и политичке странке у Југославије 1919—1929", Београд, 1979, стр. 132.

11. Исто, стр. 133.

12. „Самоуправа", 58, 15. март 1923, стр. 4.

13. Стенографске белешке Народне скупштине (даље: СБ НС), 1923, књ. II, III претходни састанак ванредног сазива од 15. маја 1923. године (Одвојено мишљење чланова Демократске странке у Верификационом одбору Народне скупштине).

14. „Статистика избора народних посланика Краљевине СХС одржаних 18. марта 1923. године", Београд, 1924, стр. 66/67.

15. Исто.

16. Кандидатске листе су преузете из оновремене штампе. Недостају листе Савеза земљорадника и Југословенске републиканске странке.

17. Б. Глигоријевић, н. д, стр. 189.

18. „Статистика избора народних посланика Краљевине СХС одржаних 02. фебруара 1925. године", Београд, 1926.

19. Исто, стр. 58/59.

20. Одвојено мишљење опозиције у Верификационом одбору Народне скупштине Краљевине СХС, Београд, 1925, стр. 14/15.

21. Исто, стр. 14.

22. Исто, стр. 14.

23. Исто.

24. Исто, стр. 15.

25. Исто.

26. „Статистика избора народних посланика Краљевине СХС одржаних 11. септембра 1927. године", Београд, 1928, стр. 270—301.

27. Исто, стр. 300/301.
28. Б. Глигоријевић, н. д, стр. 237.
29. Као напомена 26.
30. Исто, стр. 73/74.
31. Исто, стр. XXXV; Као напомене: 1, 14, 19, 30.
32. Као напомене: 1, 14, 19, 30.
33. Исто.

RÉSULTATS DES ÉLECTIONS DES ANNÉES 1920—1927 DANS LE DÉPARTMENT DE TCHATCHAK

Dans le département de Tchatchak, à l'époque du Royaume des Serbes, des Croates et des Slovènes, le Parti populaire radical était le parti le plus fort. A l'exception des élections pour l'Assemblée constituante, loraqu'il n'enregistra que 8,42% des votes de plus que le Parti Démocrate, son rival le plus sérieux, à toutes les autres électioons il remporta une victoire convaincante. Aux élections du 8 février 1925, le Parti radical eut 62,72% des votes et le Parti démocrate seuls 22,91%. Aux élections du 18 mars 1923 et du 11 septembre 1927, à l'occasion desquelles le Parti radical aut deux listes dans le Département de Tchatchak, chacune de celles-ci totalisa plus de votes que la liste unique du Parti démocrate.

Dans le Département de Tchatchak, les membres du Parti radical étaient les plus nombreux dans l'arrondissement de Studenica, ceux du Parti démocrate dans l'arrondissement de Moravice, alors que l'Union des agriculteurs était la plus forte dans l'arrondissement de Dragačevo. En plus de ces trois partis politiques les plus forts, dans le département de Tchatchak on voyait se présenter aux élections aussim d'autres partis: le Parti Communiste de Yougoslavie, aux élections pour l'Assemblée constituante du Royaume des Serbes, des Croates et des Slovènes; le Parti républicain, lors des élections de 1923 et à celles de 1925; Parti démocrate autonome, aux élections de 1925 et Parti ouvrier indépendant aux élections du 11 septembre 1927. De tous ces partis, seul le Parti communiste de Yougoslavie obtint un certain succès en réunissant 7,96% du total des votes.

БЛАГОЈЕ РАДИВОЈЕВИЋ

ЧАЧАК И ОКОЛИНА У „НОВИНАМА СРБСКИМ“ ОД 1834. ДО 1854. ГОДИНЕ

БЛАГОЈЕ РАДИВОЈЕВИЋ
YU 11000 Београд
Нехруова 212

УДК 32:07 (497.11)

Од 1834. до 1854. године „Новине Србске“ објавиле су више текстова о Чачку и његовој широј околини. Ти натписи драгоцена су сведочанства о прошлости овог дела Србије, посебно о политичким приликама, али и неким другим појавама и догађајима.

Преносимо их изворно, уверени да ће добро доћи истраживачима.

Слово Српског кнеза Милоша Теодоровића Обреновића читано у Скупштини 1. фебруара 1834 у Крагујевцу.

...Од Сербије у 1813 тој години отргнути предели: Кључ, Крајина, Црна Река, Гургусовац, Бања, Сврљиг-бања, Алексинац, Ражањ, Параћин, Крушевац, једна част Пазарске, једна част Старога влаа, и Јадар и Рађевина враћени су нм већ подпуно и онако као што су под старим Српским Правитељством били. Пограничне наше власти, Судови и Капетани видели су своим очима како су Султански и наши комисари од Тимока пак до ушћија Дрине у Саву прошли

и како су они пределе предали а ови ји примили, исте власти наше дизале су саме своим рукама ѵмке за њима, тим начином саме су оне помагале ограничити отечество наше, саме знају којој је које место на самој граници... Ибром до ѵлитија Рашке, Рашком ѵ гору Пересију, одавде по вру Голије, Вратиница Јанкова Камена, одавде косом планине Јавора именом Василина врха, силази ѵ Ојковачко брдо гди је близу река Ѵвац.

(„Новине Србске" 10. фебруара 1834. године)

Известије са Старовлашке границе од 18 јунија јављају да су се млоги ајдуци појавили ѵ части Старог Влаа, која је под Турцима остала почели су и ѵ нашу страну прелазити и ѵцењивати људе. Турци нећаљу никакве потере за њима, но наше Правитељство ѵчинило је наредбу да се не да истим ајдуцима зла чинити ѵ нашим странама.

(„Новине Србске" од 23. јуна 1834. године)

18. априла Начелство Округа Ужичког под 13. пр. м. № 960 извештава Вискокославно Попечитељство Внутреиих Дела како се је 19. истог пр. м. Милан неки из села Опаљеника, Среза Моравичког истог округа Ужичког 15 летни син и јединац Милутина Андрића, из превелике туге и жалости за отцем баш кад су га мртва из куће понели, из пушке ѵбио.

(„Новине Србске" од 27. априла 1840. године)

Преосвјашчиејши Еписком Ужички, каваљер, г Никифор Максимовић ѵсрдствовао је цркви чачанској 100 дуката цес. поклонити, с тим, да се 50 дуката цес. на сада новоградеће се темпло, а 50 дуката цес. на позније претресање крова исте цркве ѵпотреби. Заиста похвале и подржанија достојан пример од митроносног приложника овог, по чему му се од стране туторства и целог обштества овим ѵсрдно благодари.

(„Новине Србске" од 26. фебруара 1846. године)

Управо при закључењу данашњега листа стигло нам је писмо из Ужица, где јављају, да је 23. пр. м. Варош Ивањица ѵ тамошњем Округу сасвим изгорела. О овом несрећном догађају обширније ѵ следећем листу.

(„Новине Србске" од 3. децембра 1846. године)

Жалостна је судбина, бедно је сада стање браће наше у Иваньици! Јуче који је имућан био и сиротињи делио, данас сам проси! Данас толикогодишњим трудом и крвавим знојем стечено имање гледа у праху и пепелу! Мајка лишена крова, нежно детенце на груди своје стискује, да га од зиме и циче заклони! Деца вриште на зими, ишту хлеба и огрева, а немоћни старци сузним очима и ућмалим лицем погледају на њи и уздишу, немогући им помоћи! Ах жалост је ово, и тежка жалост! — Та може ли дакле кое србско срце да несретној браћи својој соболезнованије непокаже? — На помоћ Срби бедној браћи нашој! Следујмо човекољубиво примеру врлог г. Краљевића! Свака и најмања, али скора помоћ, била у новцу, рани ил оделу, сада је добро дошла, зашто се ради о сачуваньу живота! Притецимо браћи у помоћ и дајмо им прилику да по светом писму ускликнути могу: Наказујући наказа нас Господ, смертиже не предаје нас!

(„Новине Србске" од 5. децембра 1846. године)

Трешње, прво летње воће, које с почетком лета једва дочекамо и кое су већ одавно у топлим пределима прошле, овамо су тек сад сазреле и њина берба настала! По Јелици планини у Окружју Чачанском од 15 пр. мес. почела се берба винограда, а по селима испод Голије у Срезу Моравичком Окружја Ужичког од истог времена тек су се почеле трешње брати, од кои житељи ракију као и од шљива пеку. Од Јелице до Голије нема више од 12 сати разстојања, прва као да је у Италији, а друга у Сибирији: заиста је то разлика велика а у овако врло малом разстојању, ово можда неће сваки лако веровати, но нека ни мало не сумња, и што јешт више: на Голији је пре 14 дана снег падао, дакле у време зрели трешања!

(„Новине Србске" од 21. октобра 1847. године)

У овом крају отечества нашег врло су велики снегови. Вода је готово све улице у Чачку заплавила и то тако да на главном друму, идући из Ужица при уласку у Чачак, у шору Палилули, вода је коњу скоро до трбуха, људима у том шору обитавајућим, некима је на прагу, некима је чак у собу већ ушла. Пољана идући ка гробљу и селу Лозници сва је у води, код хана намастира Сретења коњу је вода до колена, улица дољна, Кајнак звана, сва је у води, улица покрај школе, водећи к начелству и пошти, у води је тако да се једва покрај авлијски ограда пролазити може. И ово је све сад потопљено од како је мало време омекшало и снегови се топити почели, а

кад пролеће настане и ова краста пукне, онда ће се морати људи на чардаке и таване своји кућа пењати, варош ће подобна Венецији изгледати. Страшити се је од Мораве, јер је ова брза, доласком својим она што заплави, све носи нагло.

(„Новине Српске" од 14. фебруара 1850. године)

Из Ивањице пишу нам: идући друмом из Ивањице к Ужицама у селу Приликама од Ивањице 1 и по сата одстојећем откривена је пре 7 година једна кисела вода. Иста вода пронађена је случајем, кад је неког сељанина крвомутац во, навадивши се споменути воду пити, болести се сасвим опростио. Сељаци из окола, уверивши се о њеном целителном средству и знајући да би народ онамо поради исцељења гомилама врвио те би јим се тим начином штете у усевима чинила прикрију речену воду, и она незнано пуни 7 година до сада застане. Тек протекшег пролећа дознавши ја то од једног сељанина одем с неколико људи к води коју нађем где код једног малог потока испод обале право из земље у малим кључевима извире...

Пронађеном овом водом оздравило је више људи од грознице, свраба (шуге) и проче, најпосле брат неког Радивоја Бојовића из истог места курталисао се том водом неки краста (чибуљица) које је свуда по телу имао.

Неби недостојно било да се вода ова чрез искусне лекоте извиди.

(„Новине Српске" од 8. јула 1850. године)

У прошлу недељу кад се на службу звало, звонар црквени Јован Вељковић, који је у велико звоно на врху звонаре звонио, падне са исте и после једне четвртине сата издане. Он је зато пао, што је звонара дрвена, а конопац отруо био, који се при затезању прекине, а он га испусти, те клецне и стрмоглав претури се. Висина одакле је пао, имала је 8—9 хвати. Да су тутори хотели, на њихову молбу, конопац променити, ово неби било. Сва варош сажаљује га, особито његово ситно троје деце, која су с матером остала без ичега.

(„Новине Српске" од 25. октобра 1851. године)

... Пре неколико дана при самом уласку у варош из Београда овамо идући, довршила је (мисли се на чачанску општину — примедба наша) камену ћуприју која је истина не мало коштала, — али се и платити не може окалшица, које су се путници, а нарочито на колима идући, лишавали.

С трудом овим, видећи да је много ползе учинила, остала је наше похвале достотна општина у тим неуморима. Она поред тога, што је толико хиљада за црквено темпло потрошила, у намери е да сву цркву измолује, а узроком несрећног случаја, који се због дрвене звонаре догодио, решило се, пре свега да од камена торон сазида, на који конац већ је материјал, као креч и проче, спремати почела...

(„Новине Србске" од 15. новембра 1851. године)

По примеру други, за изображење младежи своје тежећи општина наши и наша чачанска општина, поред постојеће већ основне школе за мушку децу, ове је године основала и школу за децу женску, која је 10 т. м. свечано отворена и до данас већ има 30 ученица, а биће ји до који дан и више. За ово преполезно заведеније имамо благодарити г. окружном начелнику и г. управитељу основне школе, кои су лепим советима обштину на то склонили, која је и онако већ била познала важност тога заведенија, и одавно би га била у средини својој имала, да није до сада обтерећена била другим обштинским пословима и општеполезним претпријатијима, имено грађења црквеног темпла, поправљањем калдрме, насипањем бара и грађењем друма и мостова, па како је сада ове послове мало отаљала није пожалила нужне жертве, већ послушавши мудре савете свои старешина одмах је приступила и к оснивању тако преко нужне женске школе, одредивши учитељки 80 талира годишње плате, бесплатни квартир и огрев. Ми неможемо на ино, него срдачно своју благидарност изјавити свима онима који су се око тога заведенија трудили, и искрено желели, да и остале обштине које су још у томе назадне, нашему примеру следовале.

(„Новине Србске" од 18. септембра 1852. године)

Јесен је код нас врло лепа и топла била, и она нам је накнадила незгоде и снеговите дане прошавшег пролећа, пак смо 12. т. м. осетили да се зима приближује са својом обичном строгости. Од путника могли смо разумети да је од пре два дана на планини Бакову и Кобасици у срезу студеничком било доста снега, а још се и код нас близу Чачка по врховима планина Каблара и Овчара снега видети могло, кога је истог дана и нестало.

Неки дан је у селу Зеокама среза драгачевског троје душа из једне куће у један дан умрло од шарлаха, кои се од неко доба овде показује и особито деца од њега пате. Овде у Чачку 5. т. м. умро је

од исте болести осмолетни син овдашњег среског начелника г. Јована Смиљанића, по имену Коста, ученик II разреда основни училишта, боловавши само три дана. Смрт његова и туга родитеља његови свакога се јако срца коснула, призивајући с једне стране врлину умершег младенца, а с друге чувствујући тугу несретни родитеља, који су се изгубивши већ три сина и овог четвртог јединца као једину потпору и надежду своју, изгубили.

(„Новине Србске" од 22. новембра 1852. године)

Приликом кад се набављало велико звоно на цркви у Чачку, приложили су тамошњи еснафи терзиски и абациски реченој цркви својој 16.000 гроша. За указану ову ревност светој матери цркви овим се изјављује претхваљеним еснафима урдна и топла благодарност.

(„Новине Србске" од 20. новембра 1854. године)

LA VILLE DE TCHATCHAK ET SES ENVIRONS DANS LE PÉRIODIQUE »NOVINE SRBSKE« ENTRE 1834 ET 1854

Le périodique »Novine srbske« a publié, entre 1834 et 1854, plusieurs textes sur la ville de Tchatchak et sur les environs de celle-ci. Ce sont, surtout pour les chercheurs, de précieux témoignages sur une époque, non seulement du point de vue de la vie politique, dans la Serbie occidentale, mais aussi sous d'autres rapports.

Les nombreux extraits de ce périodique sont publiés ici sous forme de résumés.

БРАНКА БУЛАТОВИЋ

РАТНИ ИЗВЕШТАЈИ НИКОЛЕ ЛАЗАРА СА ЗАПАДНОМОРАВСКОГ ФРОНТА 1876.

БРАНКА БУЛАТОВИЋ
YU 11000 Београд
Народна библиотека

УДК 949.711 „1876"

Долазећи у Србију као специјални ратни извештач „Illustrazione italiana" Никола Лазаро имао је за собом свакако богато искуство новинара репортера са лица места. Иако италијански издавач не даје никакве податке о аутору, види се то по начину његова рада, по томе како се сналази у ратним условима и ратном метежу и успева да се пробије до кнеза Милана Обреновића и главнокомандујућег на јужном фронту генерала Черњајева. Није дозвољавао да га сами догађаји воде, већ је покушавао и махом успевао да бира међу догађајима оне најузбудљивије ако не и пресудне. Типичан је за то пример када, због немогућности да отпутује на положај у Јанковој клисури, без двоумљења мења правац и одлази у Ивањицу и на Јавор да би тамо присуствовао драматичним биткама између српске и турске војске и погибији мајора Илића, једној од херојских епизода овога по свему несрећног рата за Србију. Релативно лако добија

погодности, у оно време још неуобичајене за новинаре: превоз и поштанске услуге, коње за путовање и обилазак положаја и када то није допуштено, смештај, исхрану.

Данашњи ће читалац са интересовањем прочитати књигу Nicola Lazzaro, la Serbia durante la Guera Del 1876, ed. Fratelli Treves, Milano 1877. Настала као збирка извештаја ратног дописника о рату Србије и Турске 1876. године, она је драгоцено сведочење једног радозналог и пријатељски расположеног странца о Србији оног времена. Колико су Лазарови описи ратних догађаја драгоцено сведочанство и узбудљиво штиво, његова запажања и описи српских људи и прилика оног времена имају драж правог путописа. Цивилизацијски и сваки други контраст на који је наишао ту, скоро на граници Италије, узбудио га је до те мере да је понесено неке од тих виђења сликао у нешто јачим бојама не би ли код читалаца изазвао снажније доживљаје.

Из читаве књиге избија тон пријатељских осећања писца према српском народу, симпатија за његову борбу против вековног поробљивача, али и опуштености и олаког понашања кнеза Милана, недовољних припрема за рат против надмоћнијег непријатеља.

Дефинитивна еманципација и осамостаљивање Србије заокупља пажњу тадашње Европе. Дописници листова из свих тадашњих европских метропола присутни су на фронту, што речито сведочи о том интересовању. Код Лазара се осећа и извесна резерва према јачању Србије и посебно њеном приближавању Русији. Карактеристични су, у том погледу, они делови књиге који описују проглашење кнеза Милана за краља, са нескривеним резервама па и иронијом, што одудара од општег пријатељског тона према Србији, који провејава читавом књигом.

Посебну и непрекидну пажњу Лазаро показује за улогу руских добровољаца, нарочито генерала Черњајева и његових официра. Нескривена је и изражена критичка нота за руско присуство у Србији, за њихово бахато понашање у Београду. Не може се избећи утиску да је инсистирање на појединим детаљима инспирисано, пре свега, настојањем да се руско присуство прикаже у негативном светлу, упркос општој подршци њиховом учешћу у рату на страни Србије.

Преводилац је имао нешто више тешкоћа са дешифровањем имена појединих географских појмова, села и заселака, које је Лазаро својом невештом транскрипцијом учинио нечитким, па није искључено да у два-три случаја ова имена нису коректно дешифрована.

Никола Лазаро, Србија за време рата 1876, Библиотека путовања XLVII, Милано, Издавачи Fratelli Treves, 1877.

V

ОД КРУШЕВЦА ДО ИВАЊИЦЕ

Љубазношћу и вољом српских цивилних власти, које су још увек не класификована бића, и још више жељом *попова*, морао сам остати три дана у Крушевцу.

Овде ми згодно пада да испричам на какав сам начин примљен од политичких ауторитета земље, када сам стигао у овај град. Људи Оријента су по природи сумњичави и неповерљиви према странцима; а можете мислити како је тек у рату! Срби, иако нису уопште оријенталци, јесу то бар упола и зато имају њихове мане, али немају све њихове врлине; изгледало им је да сваки од нас мора бити турски шпијун; Италијани и Французи још су могли проћи, али за Енглезе и Мађаре била је то сасвим друга ствар; сумња на њих постајала је систем, и сироти Вилерс (Villiers), недужни младић, неспособан за било какво непоштено дело, био је постао предметом сумњичавих погледа.

У Параћину сам добио препоруке за неке официре који су били на служби у Крушевцу и, чим сам стигао у овај град, отишао сам да однесем своја писма. Нашао сам изузетно љубазне дечаке, и преко некога од њих, нашли смо се очи у очи са префектом или полицијским комесаром; овај је дошао к мени и поносито намрштен и нецивилизован затражио ми папире. Све док их није добио у руке, посматрао ме као што жандарм посматра разбојника; затим, прегледавши их, његово лице од мрачног изменило се у наклоно, од наклоног у пријатељско, све папире ми је вратио и пружио ми руку, нудећи ми своје услуге.

Захвалио сам му мало оштрије, јер ми је његово понашање изгледало као помањкање пажње према једном странцу. Тачно је да смо били у ратном времену, али зар чињеница што сам био у друштву српских официра није била гаранција за себе? Логично би требало бити тако, али Источњаци су често у свађи са логиком.

У шест ујутро 2. августа напустих Крушевац, заузимајући место са својим друговима у већ познатим колима без опруга. У нас би се то звало покривена кола. Ишли смо кроз равницу доста добрим

путем, па отуда поскакивања кола нису била изузетно велика нити су болови у централним деловима тела неподношљиви; у 10 сати прошли смо кроз Трстеник. Вилерс, који као и сваки добар Енглез, мора да једе четири пута дневно — гладан је: скромно смо ручали и у 12 настављамо пут да би у 5 по подне стигли у Крагујевац, прешавши Ибар преко изванредног понтонског моста, којега је чувала војска, а направљеног на начин који се не би могао назвати оријенталним.

Слаб пут, ипак, нуди доживљаје, тако пре него смо ушли у село Ратина угледали смо платна како висе са дугачких мотака; у први мах учинило ми се да је нека праља прострла на сунцу, — које је пржило — своје тек опрано рубље. Приближио сам се и спазио витке и високе крстове како штрче из корова.

Беше то гробље. Сваки гроб обележен је мотком или коцем дугачким два метра, пободеним у земљу поред крста; са њиховог горњег краја висиле су беле мараме, опшивене плавим и извезене концем исте боје, већ исцепане и претворене у крпе од ветра и времена. Украс једне групе мотака је национална застава — црвено, плаво, бело; на марамама и заставама причвршћене су јабуке, крушке, ципеле, хлеб, све измешано и заплетено у венце од бршљана или папира. Када не бих знао да сам у Србији, и да нисам видео крстове, поверовао бих да сам на гробљу Индијанаца или дивљака из Централне Америке; међутим, таквих гробаља има доста кроз читаву јужну Србију. Када неко умре, родбина мисли да може огладнити, па му остављају што је потребно за оброк, за који се не би могло рећи да је превише издашан.

Ишли смо према Крагујевцу, да би затим стигли у Рашку, место на српскотурској граници; знали смо да се тај пут може савладати само на коњу, односно на леђима неке врсте четворонашца, који има у себи помало од коња, магарца и муле. Зато, чим смо стигли у Крагујевац, упутисмо се код шефа полиције, кога називају капетаном, да би нам помогао да нађемо коње за сутрадан.

Нађосмо се пред човеком у униформи, испруженим на кревету, који скочи када нас угледа, стегну нам руку, говорећи нам на српском толико речи које смо схватили као комплименте, понуди нам да седнемо, затим воду из конзерве, кафу, колаче и цигарете; али, за коње не жели да преузме никакву обавезу, напротив, уз помоћ гестова и речи покупљених из речника свих могућих савремених и античких језика, објасни нам да нам не може бити од помоћи, јер је за сутрадан очекивао једну пешадијску бригаду и није хтео да се

лиши коња са којима је располагао. Предложио нам је да сачекамо три дана.

Коликогод да је Карановац леп град, са дрворедима багрема дуж улица и својих две и по хиљаде становника, ипак перспектива да ту проведемо три дана није нас могла очарати ни на који начин, па решисмо да оставимо Рашку тамо где је и да се упутимо на другу страну; са географском картом у рукама јави нам се идеја да идемо на Јавор. Почео сам да сумњам да су се српске цивилне власти завериле да ми што боље покажу читаву земљу.

Позвасмо поново нашег кочијаша или таљигаша, убедисмо га да нас одвезе до Ивањице, преко Чачка и Котраже, уз помоћ осам аустријских дуката, што је износило 96 лира; од Крушевца до Карановца узео нам је само два дуката, односно 24 лире, а провели смо 11 сати на путу.

Сутрадан, у 6 ујутро, настависмо нашу Голготу, према Чачку. Пут, који је до тада водио мање-више кроз равницу, почео је да се пење у брда између Мораве и планинског венца Трнавац; било је то непрекидно пењање и спуштање, што је веома појачало дрмусање кола, а мој јадни шешир претрпео је таква оштећења да је постао неупотребљив.

Стигосмо после шест сати путовања изгладнели и жедни због јаке врућине; уз тешкоће, набосмо нешто за јело, јер смо били у месту кроз које пролази војска; а добро је познато да тамо где пролази војска, поједе се све што је за јело, а понекад и оно што није за јело. Један млад лекар, схвативши по нашем говору да смо странци, понудио нам је своје услуге, а да бисмо га разумели — користио је француски језик, помешан са немачким. За тренутак савез могућ само у Србији!

Срећом, доктор је такође требало да иде за Ивањицу, а што је још лепше — имао је коња, на којем би путовао, што му изгледа није много одговарало, тако да на моју понуду да му уступим место у колима а да се ја жртвујем да јашим прихватио је са видним задовољством, и у 3 сата поподне напустисмо Чачак да би се упутили ужасним путем преко планине Јелице, високе између 900 и 1.000 метара надморске висине.

Што због оштрог успона, што због пута препуног камења, кола су ишла веома споро, тако да сам их веома брзо оставио за собом, али иза једне окуке набох се пред једним мајорем, једним капетаном и једним свештеником, сви на коњима; а звук добоша и труба заглушио ми је уши.

Није ли то бригада коју је очекивао капетан у Карановцу? Доста је бедно изгледала уствари, јер нисам видео више од 300 људи из резервног састава, лако препознатљивих по оковратницима избаченим преко копорана, по опанцима на ногама, уместо цокула, и по кошуљи која виси преко панталона уместо у њима, према обичају српских сељака. Маршовали су споро, а пратила су их теретна кола, стока за клање и запрега, што би све скупа можда било довољно за једну чету, али не и за једну бригаду.

Верујем да су им моја озбиљност, мој коњ, моја европска одећа, начин како сам се држао у седлу, сугерирали висок суд о мени; можда су ме заменили за неког руског принца који стиже да помогне Србима, можда за Чарњајева лично, са црно обојеном брадом; тек ја никада као тада нисам био предмет ни сличних поздрава и војних почасти.

Коначно, могао сам продужити пут, који је обиловао предивним пејзажима, усред густих храстових шума, које се могу још срести само на путу који води од Козенце према Катанзару у Калабрији, идући преко планине Сила. У међувремену, пала је ноћ, и месец, у предивној својој пуноћи, осветљавао ми је пут, што ми је користило да избегнем многе урвине, пружао је светлосне ефекте и поглед на пределе достојно кичице Густава Доре-а.

После седам часова путовања, пењући се и силазећи низ планинске стене, газећи два пута реку Белицу, у 10 сати увече стигосмо у Котражу, мало село са 22 или 23 појате. Доктор, који нас је пратио, представи нас угледницима села — који још нису били поспали и седели су пред сеоском кафаном. Уз помоћ јаја која смо добили од сеоског попе, вина које нам је дао капетан и хлеба и сира од кафецији могли смо доста добро да задовољимо свој апетит и прихватисмо конак који нам је љубазно понудио попа. Прострли су по поду душеке, нажалост, авај! већ настањене стотинама бића нимало анђеоски расположеним.

Сутрадан у зору наставили смо пут и стигли у Ивањицу после четири сата путовања колико сликовитим крајем толико одвратним путем између брда Драгачева и пошто смо прегазили Моравицу, која је уствари горњи ток Мораве. Упутисмо се у хотел, један једини у овом градићу, наћосмо га заузетим од стране официра свих могућих родова војске; они, међутим, изузетно љубазно ослободише једну собу, која није превише сијала од чистоће. На моје тражење да добијем чисте чаршаве, одговорено ми је да их нема и да се сместимо како најбоље умемо. Пошто смо сместили багаж, изашао сам

да погледам град, који не нуди ама баш ништа, сем једног дрвеног моста на Моравици, лепог изгледа и елегантне конструкције. Једна доста дуга улица, са грађевинама дуж обе стране, представља читав град, у којем је изузетно тешко споразумети се ако не говорите српски. Службеник у пошти одбио је да прими моја писма, јер су адресе биле исписане латиничним писмом. Сироти човек признао је да их не разуме и да не би знао како да их даље проследи. Морао сам да се користим љубазношћу једног рођака кнеза Милана, господина Константиновића, официра у војсци, који написа на ковертама адресу на ћирилици. Уосталом, незнање поштанских службеника у унутрашњости Србије пословична је и у самој земљи. Мало је оних који знају тарифу и често ће вам маркирати писмо у једној пошти различито него у другој, без обзира на исту тежину и исто одредиште.

VI

БИТКА НА ЈАВОРУ

Од Ивањице до Јавора треба осам сати хода одравтним путем између веома високих планина, међу којима је и Јавор, 1.797 метара надморске висине. Нити села, нити сеоцета, само једна мêана (кафана), четири пастирске колибе и касарна, где су некада били српски цариници, за време када је Јавор био — не кажем да јесте или да ће бити — гранична постаја.

Кренувши у 10 сати пре подне сутрадан по доласку у Ивањицу, започели смо успон уз сурову планину на мршавим коњићима, које смо унајмили по цени од шест лира по грлу. Били смо нас тројица дописника. После двочасовног оштрог и мучног успона, нађосмо се у једној долини, у којој смо видели много артиљеријских оруђа. Један официр изађе пред нас и на добром француском упита да ли смо француски дописници. Дик из Monde Illustré одговори потврдно и овај му срдачно стисну руку; ја изрекох своју националност и он ми стисну обе руке; Вилерс из Grafic-a рече да је Енглез: официр се кисело насмеши.

Сазнадосмо да се ова увала зове Опаљеник, а да артиљеријска оруђа представљају резерву Ибарске војске.

Настависмо пут и, после три сата хода по брдима и долинама, пролазећи уз провалије и газећи потоке, нека страшна експлозија запара нам уши: као да је негде даље ударио гром. Водич, који је

био са нама и кога смо гестовима упитали за објашњење, уверио нас је да је топ. Мало после стигосмо у сеоце Кушићи: једна мêана, црквица и осам кућица. Мêана је препуна пратилаца једних теретних кола са храном и муницијом и војника који су пратили пет топова: све то путује ка Јавору. С муком се може доћи до шољице кафе или чаше вина. Грмљавина топова јасније се чује и постаје живља; упркос свему томе, настављамо пут, тражећи од водича да нас води у главну команду, а не тамо где пуцају топови, јер, искрено говорећи, ризик да нас погоди турски метак а да ништа нисмо ни видели, не би била пријатна ствар.

Водич је вероватно разумео супротно, пошто нас је одвео право у мéану на Јавору, поред које је била једна батерија од пет топова од 12 у бронзи и две хаубице приређујући један од најсимпатичнијих концерата. У мéани, претвореној у болницу, затекосмо младе лекаре, који нас упиташе ко смо; а када су сазнали, загледаше се; ипак, рекоше нам да сјашемо са коња и да сачекамо.

Чекали смо ту десетак минута, забављајући се посматрајући топовску паљбу и коментришући како Турци слабо гађају; њихове гранате заустављале су се све у подножју планине Јавор, а да ни једна једина није стигла до српске батерије. Утом видесмо како долазе к нама један каплар и два војника гонећи коње галопом; каплар љубазно и помоћу гестова саопшти нам да га пратимо. Куда? Лекари нам кажу у Команду фронта. Уз помоћ поменуте пратње, прошавши пут који је добар само за дивокозе и дописнике листова, кроз једну густу шуму, стигосмо до једног пропланка, на којем је било дванаестак троугластих шатора и четири турска, конусна шатора, поред пет или шест дрвених барака.

Дошли смо у седиште Команде. Сјахасмо и одведоше нас пред једног генералштабног капетана, одговорног за безбедност у логору, управо онај који је, чувши да су стигли странци, послао патролу да нас ухапси. Пошто је видео наша документа и уверио се да су уредна, пружио нам је руку, пожелео **bodar-vek** (добро вече) и замолио нас да сачекамо пуковника Чолак-Антића, команданта штаба, који се тренутно налазио на положају нападнутом од Турака. Међутим, време је пролазило а пуковник се није враћао; било је 10 сати увече, били смо гладни и уморни. Капетан Паја, једна изузетно љубазна и драга особа, схватио је то; нареди да нас послуже доста мршавом вечером, али која је била за нас изврсна, позва нас да заузмемо место испод шатора и да одложимо за сутрадан наше представљање пуковнику.

Иако мој душек није био ништа друго до сено увијено у вунену поњаву, од када сам у Србији никада нисам боље спавао, а то не толико због умора, колико због одсуства инсеката било које врсте који насељавају кревете у такозваним хотелима у овим крајевима.

Упркос трубама, сунцу, живости у логору, нисам се пробудио све до седам ујутро и морао сам да убрзам своје спремање да бих видео команданта, који, иако је се био вратио после поноћи, био је већ спреман да узјаше коња и крене на положај.

Пуковник је био мало нерасположен, пошто су му Турци претходног дана били заузели један значајан положај; ипак нас је дочекао веома љубазно. Говори веома добро француски, као и велики број српских официра; рече нам да смо први дописници који су дошли у његов штаб и да смо слободни да чинимо оно што нам највише одговара, сем да шаљемо писма и телеграме пре него их дамо претходно на читање, и додаде да писма морају бити писана на француском, италијанском и немачком, јер су то једини језици које говоре његови официри.

У том тренутку Вилерс ме погледа; изгледало му је немогуће да се овде не зна енглески језик, сматра да се треба распитати. Пуковник узјаха коња, стисну нам руку и оде са својим штабом; остадосмо сами са капетаном Пајом, па кренусмо да обилазимо логор, да бележимо запажања, скицирамо, посматрамо једног Албанца муслимана, заробљеног у последњој борби, да разгледамо кухињу и друге ствари тек толико да нам прође време. У подне, један Далматинац, подофицир, који говори италијански и кога бих могао назвати нашим провођењем, по имену Вујчић, дође да нам каже да је ручак готов, па уђосмо у једну бараку.

Имали смо чорбу, рибу, печење, а да би нам учинио посебну част, капетан извуче однекуда један изванредан **gateau.** Не може се рећи да, с обзиром да смо били у природи, да смо рђаво услужени; тачно је да није било салвета, столњака, да тањири и прибор нису мењани код сваког јела; но то је било споредно, битно је било да једемо и јели смо.

Били смо при крају оброка када у логору наста необичан метеж, а ускоро затим појавише се три ружне сподобе, једна са поповском капом на глави, приђоше нам, под стражом војника; била су то једноставно три турска шпијуна, које су Срби ухватили. На саслушању код капетана Паје поп је одговорио да не зна ништа; а на пребацивање што се као хришћански свештеник ставио у службу Тур-

ске да буде шпијун, одговорио је да се навикао да буде увек на страни најјачег!!! Нису били стрељани.

После ручка присуствовао сам једном новом и сасвим српском призору; у једном крају логора седела су у круг шесторица свирача у гајде и гусле. Они свирају и певају о смрти кнеза Лазара на Косову. Војници стоје око певача, побожно слушају са израженим саосећањем причу о подвизима великога Кнеза; треба, међутим, рећи да иако је музика тужна и монотона, поезија је веома лепа, и вероватно је она војницима сугерирала поштовање.

Српски карактер је у суштини поетски и он се не показује само у легендама, у народним песмама уз пратњу гусала, него и у начину како схвата религију, у црквеним церемонијама, у празницима, у организацији породице, у браку и у сновима о бољој будућности. Верујем да фраза поезија материјализма, која нам изгледа као чудан парадокс, налази своју примену у Србији, у којој је све обављено у поетско. Сматрам да се то не дугује толико природним лепотама земље, њеним чаробним пределима, раскошној вегетацији, сјају и јасноћи неба, колико оковима који су вековима везивали руке потомцима оних јунака, који су годинама умели да се супротставе уједињеним снагама Отомана и Мађара.

Били су побеђени, постали робови и светили су се својим угњетачима поезијом; њихова муза постајала је све љупкија и дражеснија, што су више окови стезали руке. Како нису могли имати другог одушка до говора душе души, послужили су се њиме и тако постали супериорни над својим угњетачима.

Легенда о кнезу Лазару, за нас европске скептике била је монотона и досадна и пошто смо у знак пажње саслушали пар строфа, удаљили смо се према планинском врху Васиљево брдо, високом 1.898 метара надморске висине; са овог виса, десно од Јавора, отвара се диван поглед: на свих седам планинских венаца који раздвајају Србију од Црне Горе; а усред њих види се мали градић Сјеница на 1.069 метара надморске висине, са реком Увац која тече у близини, и не малим бројем села по мањим увалама између околних брда.

На врху Васиљева затекосмо шабачког епископа, који је дошао да, заједно са ужичким епископом, посети бојиште; обојица опремљени са двогледима посматрали су битку која се одвијала према Кукавици; с времена на време чуо се по који топовски пуцањ.

Посетили смо затим болницу и батерију на Јавору, а након тога вратили смо се у логор; пријатељ Вујчић наложио је да се ра-

запне посебан шатор за нас, у којем смо изванредно спавали, пошто смо провели мирно вече ћаскајући са официрима из Главног штаба, који нам рекоше да су одбили напад Турака и надају се да ће се сутра одмарати.

Али, дошао је сутрашњи дан, био је 7. август, а официри се нису одмарали, а ни ми остали. Рано смо устали, срели смо пуковника, који рече мом француском колеги и мени да је узјахао коња да би обишао бојиште, мада не верује да ће Турци напасти трећи дан за редом. Упитасмо да ли га можемо пратити и он нам дозволи и нареди да нам дају коње.

Шта да вам кажем? Кренули смо у шетњу из задовољства, а нашли смо се усред битке у којој су топовска и пушчана танад, гранате хаубица пролетали на све стране као конфети на свадби или још боље као папирнате спирале на карневалима; можда су Турци, сазнавши за наш долазак, желели да нам приреде спектакл, нажалост необичан и болан!

Узјахавши коње у осам ујутро, почели смо обиласком батерије на Јавору, то су топови од 12 калибара изливени у бронзи, које је претходне вечери храбро спасио капетан Срба, под чијом су командом. Са тог положаја ништа нисмо приметили што би указивало на приближавање непријатеља; само у даљини примећивао се велики дим, који је избијао из села Комрен, које су Турци запалили.

Пуковник Чолак-Антић упутио се лево, управо према батерији постављеној на Великом Ограђенику, и тамо, пошто смо сјахали коње да не би привлачили пажњу муслимана, почело је извиђање терена.

Небо је било облачно, ваздух топао, свуда је владао мир, док нисмо угледали како из једне долине између два брда, из правца Кладнице, почеше да се појављују турске снаге и напредују, угрожавајући положај Васиљево-Вук, десно од Јавора; командант се врати код батерије на Јавору пошто је наредио да се отвори ватра, па ускоро турска колона, под унакрсном ватром двају батерија, поче да се повлачи, скривајући се по увалама.

Поверовасмо да је све готово и упутисмо се да ручамо под шатором капетана који је командовао батеријом на Јавору. Наш ручак састојао се од јаречег печења, које смо јели прстима, хлеба и вина; заборавих да споменем пепероне, такозване паприке, које се стављају у свако јело које се спрема у Србији; кажу да су добро средство против грознице: искрено говорећи, више волим три зрна кинина.

Било је тачно подне када је командант снага распоређених на узвишењу Долови, лево од Ибарске војске, обавестио да бројне турске снаге напредују ка њему; некако у исто време командујући батеријом на Ограђенику шаље поруку да је принуђен да се повуче, јер су Турци избили на брдо преко пута са јачим снагама и, пошто су открили батерију, угрожавају њено повлачење.

Пуковник Чолак-Антић схвати одмах да ствар постаје озбиљна и, пошто је наредио повлачење најистуренијих батерија, нареди да пешадија крене у сусрет Турцима, а да се топови поставе на различите позиције, тако да почну паљбу чим Турци крену. Укратко, пешадијски батаљони резерве кренули су ка угроженим положајима, Ужичка бригада као прва. Срела се са непријатељем на другој падини Долова и пушчана паљба замени топове; остали батаљони распоредише се у ровове између Долова и Јавора, а све српске снаге настоје да бране положај Долови; за то време батерије са Јавора и Васиљевог кука туку, с бока у Турке који се пењу у јуришу. Али, авај; све је узалудно; Дервиш-паша покренуо је такве снаге да их је немогуће одбити. Ужичка бригада почела је да попушта; капетан Илић покушава са својом Чачанском бригадом да зађе Турцима с левог бока, али је одбијен у тренутку када се батаљони низама, башибозук и Албанци појавише на врху Долова, окренуше топове и почеше да гађају по нама, који смо били са пуковником у ували између Долова и Јавора. Један храбри артиљеријски официр, Милош Андрејевић, паде погођен у срце, рањено је више војника од експлозија граната.

Турци и даље напредују, паљба пушака и топова све се више приближава; пуковник наређује да се повуку рањеници из болнице на Јавору и комора; ја и мој колега Дик помишљамо да би у повлачењу могао да се изгуби наш багаж, ствар која би нас ражалостила скоро као српски пораз, а упозоравамо господина Константиновића, нећака кнеза Милана и ађутанта команданта; он нам каже да се одмах упутимо ка логору штаба и да преузмемо ствари.

Напуштамо бојно поље управо у тренутку када Турци избијају на врх Долова, а изненадна киша нас је наквасила до голе коже; град је падао измешан са бомбама и гранатама. Сличан призор никад нисам доживео.

Стигосмо на место где је штаб; шатори су још били на месту, али од наших пријатеља и — што је још горе — од наших ствари ни трага; шта више, два војника, који су нам ујутро дали своје ко-

ње, дођоше нам у сусрет и затражише своје власништво. Имали су право. Сјахасмо и, помешавши се са комором, рањеницима, артиљеријском муницијом, војницима, почесмо да пешачимо одвратним путем којим смо пре два дана дошли на коњима, под непрекидном провалом облака.

Срећом, нашао сам на путу комад дрвета, узео сам га и начинио од њега штап, који ми је више пута помогао да не паднем у блато; пешачили смо тако два сата, стално под кишом, у потпуном мраку, путем који се повремено претварао у језеро, а понекад на плочник посут сапуницом, на којем се изванредно клизало, између хиљада особа са којима се нисмо могли споразумевати.

После два сата угледасмо светла села Кушићи; пред самим селом стиже нас пуковник Чолак-Антић са својим штабом; препознавши ме, стеже ми руку и рече: Пешадија није издржала. Био је узбуђен овај храбри војник, српски патриота кога сам посматрао читав дан, под кишом куршума, како енергично и хладнокрвно предузима све могуће мере са циљем да избегне несрећу.

У Кушићима пронађосмо колегу Вилерса, који се повлачио са епископима, али он пешке а епископи на коњима; нађосмо и капетана Пају а, срећом, нађосмо и Вујичића, који ми рече да је утоварио наш багаж и да ће нам га предати сутрадан у Ивањици, где смо се и упутили.

Искрено говорећи, вест да идемо у Ивањицу није ме одушевила. Требало је пешачити још шест сати по ноћи и овим немогућим путем, па позвах своје другове да поразговарамо шта нам је чинити, кад ађутант команданта дође да нареди капетану да нас смести на кола коморе. Благосиљали смо га! Истина, знали смо да ће то бити поскакивање, али, ипак, боље него ићи пешке. Рекоше ми да заузмем место у колима на која је била натоварена војна благајна; био сам срећан, јер касе стижу увек неоштећене; и би тако: у 4 ујутро, 8. августа, стигох у Ивањицу изнемогао од глади и умора.

Народ, до кога је била већ стигла вест о несрећи, гледао нас је немо; упркос раним јутарњим часовима, сви су били на ногама, вероватно мислећи о још тежем поразу и плашећи се муслиманске инвазије.

Иако су коњи током пута ишли кораком, подскакивања кола су била толико и таква да су ме сви удови болели, а такође и због тога што ми се одећа осушила на мени; о спавању се није могло ни мислити, сваког минута кола би се тако нагињала да је било потребно снажно се држати да не би пали са њих.

У граду наћох једног добротвора према пећеницима, који ми понуди чашу ракије и парче печења; затим ми један доктор рече да легнем у његов кревет. Прихватих и спавао сам дубоким сном праведника и уморних.

VII

ОД ИВАЊИЦЕ ДО АЛЕКСИНЦА

Нека се читаоци не плаше, није ми намера да они поново пропутују тужни пут, који сам већ описао, говорећи о путовању од Параћина до Ивањице.

Прелетећу до Крушевца а наставићу од тога града, пролазећи кроз Деligрад, до Алексинца; нека ми само буде допуштен један изузетак, за једну сахрану, коју сам видео на оном гробљу близу села Ратина, које сам описао због његове необичности и због његове сличности са гробљима дивљака.

Група људи седела је на земљи, двојица су копала раку мотикама, а поред раке био је положен мртвачки сандук. Свако би нормално помислио да се у сандуку налази леш; помислио сам и ја. Е па лепо, преварио сам се: сандук је био празан, мртвац је био мало даље на једним колима, као било каква ствар, једва да му је лице било покривено, ноге везане, а руке су му висиле. Да вам право кажем, овај мучан призор пао ми је тешко и брзо сам се удаљио.

Напустио сам Крушевац ујутро 17. августа, опремљен мојим званичним документима; на изласку из града мимоишао сам се са четири батаљона резервиста, који су долазили из Деligрада у правцу Јанкове Клисуре, малог села на турској граници, нападнутог још претходног дана од Пророкових верника.

Када су војници прошли, наставих једним изванредним путем како по градњи тако и по одржавању; то је најлепши пут којим сам у Србији пролазио. Пролази између многих брежуљака са пашњацима, које смењују њиве под кукурузом и храстове шумице.

RIASSUNTO

Nicola Lazzaro — l'autere del libro »Serbia nella guerra 1876« era inviato speciale dal fronte della rivista »Illustrazione italiana« durente la guerra del 1876 tra la Serbia e la Turchia. Il libro é stato redatto per la maggior parte in base ai rapporti dal fronte per la detta rivista, ma anche in base alle note fatte dal autore e sue impressioni raccolte durante il viaggio per la Serbia di quel tempo. Questo libro rappresenta una testimonianza autentica e preziosa di un straniero curiose che guardava intorno a se con ochio amico e con simpatia per la Serbia, piccolo paese in lotta contro il grande Impero Otomanico, per la vita, costumi e carateri della gonte che incontrava.

Sono molto interesanti le sue osservazioni sul principe Milan Obrenović con il qualo l'autore a avuto l'occasione d'incontrarsi.

Un attenzione particolarmente interessante Nicola Lazzaro presta al ruolo e comportamento dei volontari russi che avevano partecipato dalla parte della Serbia sotto comando del generale Cerniaev della guerra di cui è state testimone.

Gli interi capitoli del libro sono dedicati al viaggio da Aleksinac sino a Ivanjica e la montagna Javor dove Lazzaro con il gruppo degli inviati stranieri aveva partecipato agli scontri dramatici fra l'esercito serbo e quello turcho ed alla caduta eroica del maggiore Ilić.

Questo libro delizioso è illustrate da 40 gravure, una testimonianza anche quella molto interesante e preziosa di tale guerra, della gente e del paese.

1. Пуковник Антић

2. Српски војници у логору на Јавору певају о смрти цара Лазара

Ufficiale turco prigioniero dei Serbi.

3. Турски официр заробљен од Срба

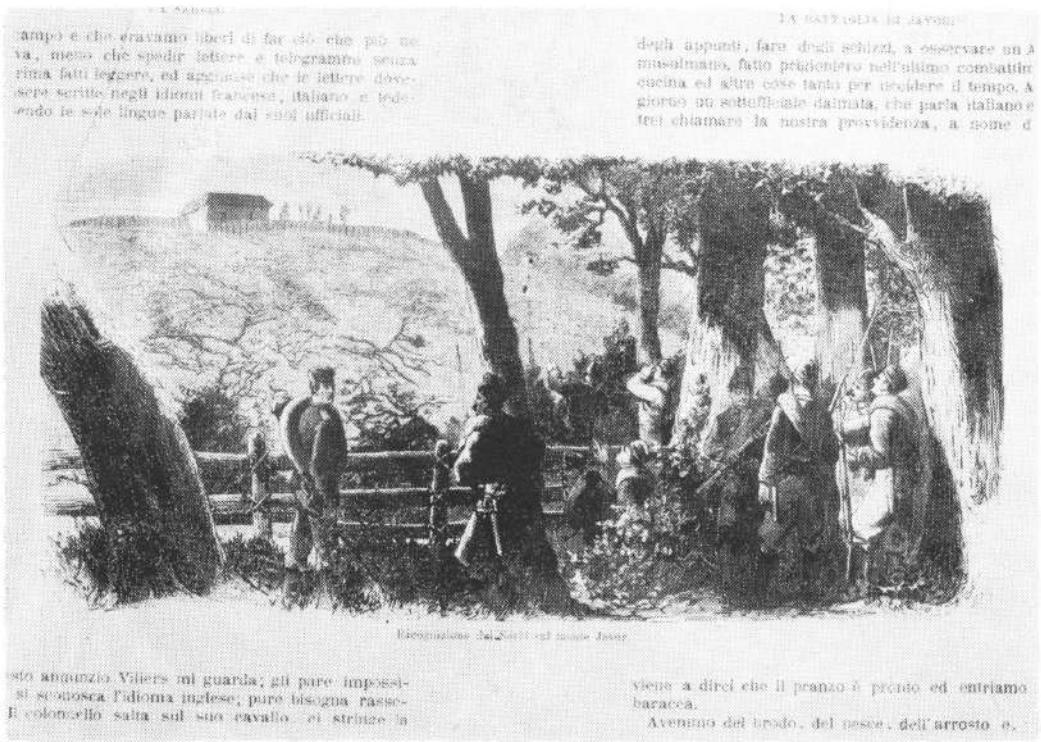

4. Битка на Јавору

Мр ГРОЗДАНА КОМАДИНИЋ

СВАДБЕНА ЛЕКСИКА ДРАГАЧЕВА

Мр ГРОЗДАНА КОМАДИНИЋ
YU 32000 Чачак
Пигова 11

УДК 801.3(497.11)1.

УВОД

Лексички фонд везан за свадбене обреде и обичаје у Драгачеву, крају са веома богатом и аутохтоном свадбеном традицијом, до сада није посебно истраживан. Свадбени обичаји, са етнолошке стране, у литератури су прилично осветљени. Међутим, до сада нико се није посебно бавио обрадом свадбене лексике ни у једном крају наше земље, а та лексика, заједно са губљењем разних свадбених обичаја, нестаје. Нека овај прилог подстакне и друге на овакве подухвате.

Грађа за овај рад узимана је из етнографске литературе, записа са споменика, експоната из музеја и галерија, а највише из аутентичних казивања људи из Драгачева, уз ауторова знања свадбених обреда. Целокупан рад на сакупљању и обради свадбене лексике причињавали су ми пријатну обавезу, јер се свадба сматра као

симбол заснивања нове породице, од искона најлепши догађај у животу сваког човека; зато јој се и придаје велики значај. Сваки крај, свака породица, желе да тај чин обоје на свој начин.

У Драгачеву још увек живе многи свадбени обичаји. Они су именовани богатом лексиком, која сведочи о начину живљења, схватањима, обредима, веровањима и заблудама људи овог краја. Многи, већ потиснути, обичаји, из жеље за очувањем идентитета, враћања вредности неправедно погаженим знамењима народа овог краја, полако се обнављају, тако да је сада тешко направити строгу границу дијахроније свадбених обреда и обичаја, па и лексике која их прати.

Географски положај Драгачева условљава особености говора, народног фолклора и уопште народних обичаја људи овог краја.

За тумачење свадбене лексике Драгачева обухваћена је следећа грађа: момковање и девовање, гледање (бегенисање), обећање (обрекавање), наводаписање (сочење), „питање", гледање дома, прошење, ванбрачно живљење, веридба (капарисање девојке давање пара), спремање рува, спремање дарова, спремање свадбе, терање рува, позивање сватова, кићење чутуре, кићење куће, краћа девојке, мушка и женска свадба, полазак за девојку, гађање јабуке, улазак сватова у двориште, песме сватовске и свадбарске, свадбарски ручак, церемонијал за време ручка (кићење сватова, скупљање „бјелила" на кутлачу, приказивање дарова, прилога, здравице, извођење младе, једење попаре, натпевавање свадбара и сватова), музика (врсте инструмената), игре (врсте кола), народне сватовске песме, ломљење пријатељског колача, краћа младиних ствари, одвођење младе, опроштај од рода и дома, заустављање на води, венчање у цркви (испит, обред свете тајне брака, молитве, савети за благоугодно и часно живљење), долазак сватова са младом у младоженьин дом (церемонијали: бацање сита, наконче, пожаривање свекрве, гашење прочевља), гозба, прилози и весеље, сватовске песме и здравице, аминовање војвода, свођење младе (разна гатања, обреди), младино поштење, младина свадба, домаћинова свадба, првине, подље, скидање младовања, повратак.

Поред свадбене лексике, обрађена је лексика других делатности које се укључују у свадбени церемонијал. Ткачка лексика је тесно повезана са свадбеном, али овде није обухваћена, пошто је већ обрађена и објављена.[1]

Речник свадбене терминологије урађен је са потребним лексиколошким објашњењима.

НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О ГОВОРУ ДРАГАЧЕВА

Да би се схватиле неке фонетске и морфолошке особености, а посебно дублети код неких лексема (девер—ђевер, девојка—ђевојка), настали различитом заменом старог гласа јат, дајемо неке од особености говора Драгачева.

Говор Драгачева, данас, представља слободну мешавину екавског и ијекавског (јекавског) изговора, што је разумљиво с обзиром на порекло становништва, које се доселило из крајева са ијекавским рефлексом старог гласа јат. У новије време, због утицаја школе, штампе, радија и телевизије, јекавизам је знатно нарушен и може се очекивати да ће ускоро бити говорни анахронизам.

Драгачево се налази на граници између екавског (шумадијско-војвођански говори) и јекавског подручја (источнохерцеговачки говори) и има изоглоса које неутралишу границу између ова два говора.

Значи, говор Драгачева, поред затечене супстратске базе, има и два адстратска слоја говора. Први је источнохерцеговачки, који је дошао у току метанастазичких кретања током XVIII и XIX века. Други је шумадијско-војвођанског типа, присутан у новије време.

ТЕХНИЧКЕ СКРАЋЕНИЦЕ

акц. — акценат
ауг. — аугментатив
бр. — број
в. — види
г. — година
ген. — генитив
гл. — глагол, глаголски
грч. — грчки
дем. — деминутив
др. — друго
ек. — екавски
ж. — женски род
зам. — заменица
зб. им. — збирна именица
им. — именица
л. — лице

м. — мушки род
нар. пес. — народна песма
нар. коло — народно коло
несвр. — несвршен глагол
непрел. — непрелазни глагол
непр. — непроменљив
ном. — номинатив
пеј. — пејоратив
през. — презент
прид. — придев
прил. — прилог
с. — средњи род
сврш. — свршен
фиг. — фигуративно, у пренесеном значењу
хип. — хипокористик

ЛЕКСИКОН

а̀ба, -бе ж. вунена тканина за одело, израђена у домаћој радиности, сукно
– Венчо сам се у одјелу од абе.

а̀бација, -е кројач који израђује одело од абе, сукна, данас онај који украшава одело гајтанима и буђмом
– Једини абација у Драгачеву је данас Светолик Пајић.

а̀бацијскӣ, -а, -о који се односи на абацијски занат
– Рјетко ко данас зна да сашије абацијско одјело.

а̀љина, -е ж. хаљина
– Моја баба удала се у полупамучној, везеној аљини.

а̀љинке, -и ж. пл. руво, спрема за удају
– Још док је била у колијевци, почели смо да јој спремамо вунене аљинке.

а̀миновати, - нујем несврш. оглашавати се на свадби (поводом здравица, приказивања дарова, младиног поштења и др.)
– Дође пријатељ, пријатељу и дође најбољег љељена, Бога, молим амин, намин!

а̏нтерија, -је ж. врста горње мушке одеће са рукавима, која се украшава гајтанима

а̏нтерица, -е ж. дем. од антерија
– Оћу да сашијем Милану антерицу за Гучку трубу, да ме мине жеља на моје момковање.

а̀шик, -а м. љубав, жеља за неким драгим
– Откад имам ашик на Миколу.

а̀шиковање, -а с. гл. им. од ашиковати
– Ко је кад мого да забрани ашиковање?

а̀шиковати, - кујем несвр. волети се, водити љубав
– Сине, бежи од Радмиле, ја сам јој са мајком ашиково.

а̀шчија, -е м. кувар на свадби
– Само гледајте да нађете доброг ашчију за купус.

а̀шчика, -е ж. куварица на свадби, ашчијина супруга
– Нашли смо најбољу ашчику за чорбу.

ба́ба, -е ж. ташта, женина мајка
– У Драгачеву је обичај да баба огрне зета кад поведе ђевојку из рода.

ба́бо, -а м. отац, старији човек
– Ја би Милицу сутра дово, ал не да бабо.

ба́бовина, -е ж. очевина, очево имање
– Ја ћу живјети на бабовини, а отац на мајчевини.

ба̀рда̏к, -а м. земљана посуда из које се служи ракија
– Тешко бардаку, кад га нађу жене у мраку. (шаљ. нар. пес.)

ба̀рја̏к, -а м. застава која се носи испред сватова

– Барјак носи лијеп, стасит момак, који је друг или рођак младожењи.

барја̀ктар̄, -а м. онај који испред сватова носи барјак

– Барјактаре, дико од сватова,
барјак пови – сватове позови. (нар. песм.)

барјакта̏рево ко̏ло, синт. коло које барјактар поведе кад прими окићен барјак

– Кад се заврши погодба око барјака, игра се барјактарево коло.

барјакта̀руша, -е ж. девојка која кити барјак

– За барјактарушу се узима увјек лијепа ђевојка.

ба̏стати, -ам несвр. (о сочењу) ићи од руке, лако нешто урадити

– Иди код Милоја у Котражу, њему баста да насочи ђевојку.

ба̏ста̄шан, -а, -о умешан, радан, спретан

– Узми Милоша за домаћина, он ти је за све басташан.

ба̀тли да̄ни (о удаји и женидби) срећни дани за свадбени обред

– Недеља је батли дан, идемо да правимо питање за снају.

ба̀ца̄ње ја̏букē, свадбени обичаји да невеста, када дође у нови дом баца јабуку преко главе

– Све удаваче с нестрпљењем очекују бацање јабуке.

ба̀ца̄ње сӣта, свадбени обичај да млада баца сито на кров новог дома

– Бацање сита је стари обред који се до данас чува у Драгачеву. Ако се сито устави на крову, млада ће се обдржати у новом дому.

бежѐнство, -ства с. целибат, неженење

– У Драгачеву беженство је ријетка појава.

бе̄ло̀ ру̏бље, платнено рубље за постељину

– Сво платно за бело рубље сам поткала.

бе̄ла чѐла, дете од праунука или праунуке

– Како ђедо лијепо изгледаш, дочекаћеш и белу челу.

бѐћар, -а м. старији момак, мангуп који не може да се одлучи на женидбу

– Прави се бећар, оће да га пита старос, ђе му је била младос.

би̏јē га ло̀ш гла̄с (о момку), лоше се о момку прича, људи га не поштују

– Ја не знам каки је, али га бије лош глас.

би̏љег, -а м. знамење које девојка узима на веридби

– Кад ђевојка узме биљег, пољуби свекра и оца у руку.

бјѐлило, -а с. 1. пудер и помада којима се удавача улепшава, 2. новац који се млади скупи на свадби уз купус

– На веридбу се ђевојци обавезно носи бјелило.

– Зетови скупљају бјелило за младу.

би̏ти на до̀бро̄м гла̄су (о девојци), бити цењена, поштована, угледна девојка

– Млада се удала, била девојка на добром гласу.

болбо́на, -е ж. бомбона

– Откад се Чико оженио, стално је под његовим и стрињиним јастуком било болбона.

бо̏шча, -е ж. четвртасто платно у које се пакују поклони за бошчалук

бо̏шчалук, -а м. дар састављен од одевних предмета, увијен у бошчу.

– Спремила сам за ђувегију бошчалук.

бра̑в, -а м. животиња за клање, овца или свиња

– За печење нема ништа мање од триес брава.

бра́вче, -ета с. печено јагње, овца, шиљеже

– Неки од речити пријатеља приказује бравче које је доњо старац.

бра̀ветина, -ине ж. овчје месо

– Спреми само доста браветине и биће добра свадба.

бра̑к, -а м. законита заједница мушкарца и жене

– Благослови Боже; склапање брака између Миша и Мире!

бра̀колӧман, -мна, -мно који чини неверство према брачном другу

– Тешко је с њим опстати, он је по природи браколоман.

браколо́мац, -омца м. браколомник онај који почини неверство у браку, прељубу

– Обадвије жене су му биле добре, но он је браколомник.

браколо̀мница, - ице ж. жена која учини прељубу у браку

– Никад она не би била браколомница да јој човек не оде у војску.

браколо̀мство, -ства с. повреда брачне верности, неверство

– Жени се никад не праштa браколомство у Драгачеву.

бракора́звод, -а м. раскидање брака, развод

– Звали иг на измирење прије бракоразвода.

бракора́зводӣи, -а, -о онај што припада бракоразводу

– Повели бракоразводну парницу.

бракора́зводӣик, -ка м. онај који разводи брак

– Ништа теже но дјелити ђецу, прича бракоразводник.

брати́ма,[1]) -е ж. хип. за јетрову

– Кад су ме крали долазила и братима.[2])

бра́ле, -а м. хип. за девера

– Брале ми је био ручни ђевер.

бра̀лица, -е хип. за девера

– Најмлађег ђевера сам звала бралица.

брати́ма, -е ж. хип. за јетрву

– Братима била најстарија јетрова, била ми ко мајка.

бра̀тски дȕкат, дукат, паре које се дају брату за сестру приликом предаје деверу

– Војвода објави колко је дао ђевер за братски дукат.

бра̀тскē ӣгле, обичај да брат носи сестри у првешче игле и корпицу са плетивом

– Сестра води брата у своју собу, без речи. Ту јој он предаје братске игле, пољубе се и онда тек почну разговарати.

брата́нац, -нца м. братов син

– Слању ће извести мој братанац Предраг.

брата́ница, -ице ж. братова кћи

– Сватове ће китити Перова братаница.

бра̀тучед, -а м. брат од стрица

– Ђевер ће ми бити мој братучед.

бра̀тучеда, -е ж. сестра од стрица

– Ми смо братучеде, ал се рачунамо ко рођене сестре.

бра̏ца, -е м. хип. за девера

– Кад сам ја дошла у Булије, Браца био још мали.

бубама́ра, -е (о удаји), гатање помоћу бубамаре на коју ће се страну девојка удати

– Узме се бубамара, стави на руку и три пута изговори: „Полети бубамаро, на ону страну на коју ћу се удати!" Затим се прати куда ће бубамара полетети.

бу̏клија, -е ж. дрвена посуда у којој се носи ракија, чутура

– Пријатељи су уз буклију држали здравице.

бу̀клијаш, -а м. онај који у сватовима носи буклију и служи сватове ракијом

бу̏рма, -е м. венчани прстен без камена, симбол брака

ва̏л, -а м. вео, копрена, део младине свадбене одежде

– После венчања младожења подиже млади вал са лица.

ва̀нбра̄чно̄, прил. живети у браку невенчано

– Дара се није вјенчавала, али је живјела са Сјеничићем, ванбрачно, до краја живота.

ва̀нбра̄чно̄ дије́те, дете рођено у невенчаној заједници

– Јасминка јој је ванбрачно дијете, па је овај њен муж усвојио.

ва̀нбра̄чна̄ за̏једница, живљење у заједници невенчано

– Данас имају право на наслеђе и ђеца из ванбрачне заједнице.

ва̀нбра̄чнӣ жѝвот, ступање у интимне односе ван брака, пре брака

– Нису се венчали, али откад живе у ванбрачном животу!

ва̀нбра̄чнӣк, -а м. дете рођено ван брака

– Цео живот је патио што је ванбрачник.

ва̏ри̋во, -а с. кувано јело

– На свадбама се поред печења служи и вариво.

ва̀ро̄внӣ да̏ни, дани у току седмице у којима се не обављају радосни догађаји

– Свадба се никад не обавља варовним данима: уторником, петком и у време поста.

ва́шар, -а м. скуп света о неком црквеном празнику, на коме се продаје и стока

– Прије подне је вашар, о Илиндану, а после подне је игранка са музиком за младеж.

ва́шарскӣ, -а, -о оно што је везано за вашар

– Имам једну вашерску и једну сукњу за сваки дан.

ве́нац, -нца м. део свадбене опреме: венац од цвећа, који носи млада на глави на дан свадбе.

– Венац, млади, доноси ђевер са венчаницом.

венча̀ница, -ице ж. свечана, бела хаљина коју млада носи на дан венчања

– Младе носе беле венчанице, као знамење невиности.

венча́ње, -ња с. црквени обред склапања брака
– Кака ти је свадба без венчања у цркви.
ве̏нчани ђе̏вер, девер који води младу на венчање
– Браца ми је венчани ђевер, за њим морам носити црну мараму годину дана.
ве̏рен, -а, -о онај који је уз знамење дао званично обећање за ступање у брак
– Остоја био верен са Маром, а на свадбама удваро се ђевојкама.
ве̏ренӣк, -а м. онај који је званично прихватио ступање у брак
– Откад ми је Јово вереник, долази ми код оваца.
ве̏реница, -е ж. девојка која се обећала младићу, примила вереничко знамење
– Мила је моја вереница, чекаће ме док се не вратим из војске.
ве̏реничкӣ, -а, -о који се односи на веренике и веридбу
– Веренички прстен никад не скидам са руке.
ве̏реничин, -а, -о који припада вереници
– Свекрова купује материјал за венчаницу, а свекар у вереничину чашу спушта дукат.
вѐридба, -е ж. свечани обред поводом договора о склапању брака
– На веридби момак капарише ђевојку, даје јој паре и прстен.
ве̏рити, -им сврш. заручити, испросити девојку, уговорити склапање брака
во̏јвода, -е м. онај који има улогу да забавља у сватовима, обично су зетови војводе
– За војводе прије припремају специјално украшене војводске капе.
вранӣна, -еж ж. црнина
– У вранини се не иде на свадбу.
вра́тити па̏ре, вратити знамења веридбе и прекинути веридбу
– Миљка нагнала Миломира да врати паре у Виторовиће, замало се људи нису исклали.
вра̏ћа̄ње ја̏буке, враћање окићене јабуке момковом оцу, одбијање просиоца
– Нисмо испросили ђевојку, вратила јабуку.
вра̀ча̄рка, -е ж. врачара
– Чим се оженио шћела млада да му побегне, те га врачарка спасила.
вра̄чка, -е врачарија
– Пази на Ружу, млоге она врачке зна.
вра́ча̄ње, -а с. гл. им. од врачати
– Кад момк и ђевојка не могу да се удају или ожене, призивају у помоћ разна врачања.
вра́чати, -ам несвр. вршењем неких радњи или говорењем разних магичних речи настојати да се остваре неке жеље терањем злих духова или скидањем чини
– Врачала јој Винка из Вучковице, да јој скине чини.
вра̀чара или **врачарица,** она која врача
– Нису одмицале од врачара, док оног човека не смуњаше.
врача̀рија, -ије (обично у множини) врацбина
– Милоје из Котраже се бави разним врачараијама, силне жене долазе.

врà̀чарин, -а, -о који припада врачари
– Воће су умјешани врачарини прсти, после свадбе нашли смо испод прага гужвицу црвене вунице.
врача́рство, -ства с. врачарска вештина, бављење врачањем
– Врачарство је строго кажњиво, али су врачаре стално радиле крију̏ћи.
врача́ри̏на, -ине ж. плата, накнада за врачање
– Целу кућу канати од њене врачарине.
врà̀цбина, -ине ж. поступак онога ко врача, бајање, чарање
– Повадише очи, мора да постоји нека врацбина.
врсни́ци, -ика м. пл. вршњаци, рођени исте године
– Ми смо врсници, виђи коликог сина он има.
врȕ̏ћа, -е ж. кувана, зашећерена ракија, слатка
– Нема свадбе без добре вруће.

га́јтан, -а м. памучна или свилена, упредена или испреплетана врпца, која служи за порубљивање или украшавање одеће
– Венчо сам се у антерији са гајтанима.
га́јтанли, непром. придев, нешто што је украшено гајтанима
– Преко везене кошуље гајтанли јелече.
га́ђање ја̏букē, (о свадби) обичај да се прво обори јабука, па онда пусте пријатељи да уђу у двориште девојкиних родитеља
– За гађање јабуке у сватовима се бира најбољи стрелац, најотреситији момак.
га́тање, -а с. гл. им. од гатати
– Обишла гатаре тражећи да јој гатањем ожене јединца.
гà̀тара, -е она која гата
– У Драгачеву народ верује гатарама.
гата̀рица, -ице ж. в. гатара
– Није лоша ђевојчица, ал бабетина јој гатарица, ко да стрјепи.
га́тати, -ан несвр. прорицати судбину или будућност, отклањати или набацивати чини, гледањем у длан, карте, гашењем угљевља и другим магијама
– Гатала јој циганка да ће се до Божића удати.
гата́рев, -а, -о који припада гатару
– Воће су умијешани гатареви прсти.
гатари́на, -е ж. цена гатања
– Не одређује гатарину, али јој народ даје и шаком и капом.
гà̀тарскӣ, -а, -о који се односи на гатаре и гатање
– Гатарски посо за мене је ђаволски, увијек сам се плашила гатара.
га̂тка, -е ж. врачарско одбројавање, басма
– Бацала је угљевље у воду и одбројавала неке гатке.
глà̀внӣ сва̀тови, сватови који имају неку улогу на свадби.
– Кум и стари сват су главни сватови на свадби.

гле́дан, -а, -о леп
– Има Предо млого гледну ђевојчицу.
гле́дање, -а с гл. им. од гледати се
– Сви су знали за њино гледање, јер љубав и сиротиња се не могу сакрити.
гле́дање ђе́војке, одлазак момка, родбине и проводаџије да виде девојку
– Учине се да су дошли неким послом, а дошли да гледају ђевојку.
гле́дање до́ма, одлазак у момков дом да се види где и како живи
– Ишли у Лису да гледају дом за Мацу, па им се није свиђело, сиромашни.
гле́дање ру́а, одлазак код девојке да јој се види девојачка спрема
– Кад сам Даници гледала руо, виђела сам кака ће кућевница бити.
глѐдати се, симпатисати се, волети се
– Комшије, гледали се још док су ђеца били.
глѐдаоци, -оца м. пл. они који иду да виде девојку и „праве питање"
– Чисти, брише кућу, долазе јој гледиоци.
го̀дити се, (о свадби) погађати се о цени окићеног барјака на свадби
– Посебна је забава кад се барјактар и барјактаруша годе око барјака.
го́зба, -е ж. свечани обед за госте
– Не зна се код кога пријатеља је била боља гозба.
го́рњи кра̄ј, (о софри) део софре где седе младенци и кумови
– Прво се почињу китити сватови од горњег краја.
гра̀ђански брак, брак склопљен пред грађанским властима
– Кад станемо пред матичара, онда ћемо ступити у грађански брак.
гра́б, -а м. (о удаји и женидби) Ђурђевданско гатање са биљком грабом
– На Ђурђевдан девојке се ударају гранчицама граба, како би се за њих момци грабили.
гра̀бити се, (о пријатељском колачу) отимање да се окуси од пријатељског колача
– Све се ђевојке грабе да узму парче од пријатељског колача, како би се што прије удале.
гр̀лигӯз, -а м. пеј. од призет
– Сирома, моро је да буде грлигуз.
гр̀ло чӯтуре̄, завршни, тањи део чутуре
– Дарови се каче за грло чутуре.
гро́та, -е ж. грех
– Нема веће гроте, но ђевојку скудити.
гро̀туља, -е ж. украсна, саборска огрлица од колача
– Купио ми Миле гротуљу на ускрс.
гро̀туљица, -е ж. дем. од гротуља
– Мислиш да ме купиш за гротуљицу.

да̂р -а м. поклон
– Младенци су добили млого лијепи дарова.

дарѝвати, -ам несвр. поклањати, давати, указивати пажњу, обређивати обред
– Ђевојачка мајка дарива све укућане и кумове.
дарѝвање вòде, свадбени обичај да млада остави поклон или новац на води где је кум напоји
– Кад кум напоји младу, на првој води, онда она дарива воду.
двòродно̄ пријатељскò̄ свòјство, сродство од два рода
– Ни из двородног пријатељског сродства не ваља да се узимају.
двòрити, -им несврш. указивати поштовање гостима стајањем изнад њих
– Раније је био обичај да млада са ђевером двори сватове.
дȅвер, -а м. мужевљев брат, ђевер
– Лоше се удала, живи у задрузи са три девера.
дȅвербā̏ша, -е м. главни девер у сватовима
– Девербашо, јесу л спремни сватови за полазак?
девичàнскӣ, ђевичански, прил. на девичански начин, као девица
– Девичански, неприметно пленила је све око себе.
дèвичити се, -им се, ђевичити се, несвр. понашати се као девојка, као девица
– Шта се девичи, кад цело село зна кака је.
дèвичњāк, -а м. ђевичњак, девичанска опна, химен
– Девичњак је означавао поштење ђевојке.
дèвòјачка свā̏дба, женска свадба у девојачком дому
– Не волим да идем на девојачку свадбу, нешто ми тужно.
дèвојачкò̄ вȅче, вече уочи свадбе које девојка прославља са другарицама
– Дођите, иако је девојачко вече, биће и момака.
дèвò̄јка, -е ж. ђевојка, неудата млада жена, драга, љубавница
– У Драгачеву има, баш, лијепи девојака.
– Окани се, то је моја девојка.
дèвојачкò̄ кò̏ло,[3]) коло које девојка, већ невеста, води на свадби
– После венчања, у порти, млада поведе девојачко коло.
девòјчица, -е ж. дем. и хип. од девојка
– Јеси л ми виђела девојчицу?
девојчу́рак, -рка ж. тек задевојчена девојчица
– Још сам била девојчурак, кад ме мајка повела по сабору.
дèлија, -е м. способан, леп момак
– Шта манишеш онаком делији?
Делѝца, -е хип. за девера
– Кад сам ја дошла Делица ишо још у школу.
дȉвљӣ брā̀к, брак у коме мушкарац и жена живе невенчано
– Годинама живе у дивљем браку, немају ђеце.
дȍбрā̄ прѝлика, (о девојци) добра, лепа, млада девојка, миражинка
– Гледај наћи добру прилику па се жени.
Добрѝна, -е ж. хил. за заову
– Добрину сам вољела ко сестру.
дòђӣн, -а м. миражџија
– Мишо у Булијама је дођин.

домàзет, -а м. онај који се привенчао уз жену, миражџија
– Немам синова, привешћу домазета.
домàћин свàдбе́, ујак, блиски рођак, стриц, који води рачуна о свему на свадби, командује
– Слађи на свадби био домаћин ујак Милош.
домàћинова свàдба, трећи дан свадбе
– На домаћинову свадбу долазе комшије, најближа родбина.
до́њӣ кра̑j, део софре у коме седе млади, жене, деца
– Млади ће заједно, у доњи крај.
дра́га во̀ља, (о ступању у брак) ступање у брак по својој жељи, без принуде
дрвена́рија, -ије ж. намештај
– Обећали су уз ђевојку меке ствари и дрвенарију.
дȑжати, -им (о свадби) прослављати, обављати
– Свадбе се нису држале за врме поста.
дрȕги да̑н свàдбе, свадба у дому момка, кад долазе пријатељи, из девојачког дома
– У првешче и подље иде се другог дана свадбе.
дȕкат, -а м. златник
– Богатији свекар је снаји даривао и дукат.
дȕхо̀вно̄ сро́дство, оно које постаје по крштењу и црквеном усиновљењу
– Не ваља да се узму, они су у духовном сродству, кумови.
дȕшнӣ да̑ни, дани у којима се издаје за душу, парастоси
– Душни дани су уторник и субота и нису добри за прављење свадбе.

ђȅвēр, -а м. мужевљев брат
– Кад сам дошла у Булије, нашла сам два ђевера и двије заове.
ђеве́рак, -а м. деверак, хип. од ђевер
– Ја мог ђеверка волим ко брата.
ђȅверовати, -рујем несвр. бити неком девер, ђевер
– Кад се будем женио, ти ћеш ми ђеверовати.
ђȅверов, -а, -о онај што припада ђеверу
– Ово ми је ђеверов поклон, чувам га за успомену.
ђеве́рство, -ства с. деверство с. улога, функција ђевера на венчању
– Грота је не поштовати ђеверство.
ђȅвер ру̀чнӣ, онај који води младу на венчање
– Миле ми је био ручни ђевер, њега одвајам од остали ђевера.
ђеве́рка, -е ж. деверова жена, јетрова
– Оћеш да ми бидеш ђеверка.
ђȅверски ко̀ла̄ч, колач који доноси девер млади са младовањем
– Другарице над кућним прагом ломе ђеверски колач и отимају се која ће прије да откине парче од колача, да би се прије удала.
ђеве́рски пѐшкӣр, трака, пешкир од српског платна који ђевер носи преко рамена на дан венчања младенаца
– Изаткала сам платно и за ђеверски пешкир.

ђевѐрчић, -ића м. деверчић дем. и хип. од девер (ђевер)
– Јесте Мирко мали, али ће ипак бити ђеверчић.
ђевѐрити, -им несвр. деверити, чинити некога девером
– Немам браће, па ћу тебе ђеверити.
ђевѐричина, -ине ж. деверичина, деверова кћи
– Колико сам година у Булијама, већ ми се и ђеверичина удаје.
ђѐвица, -е ж. девица невина девојка.
– Како изиграва ђевицу, а три пута се удавала.
ђѐвица стāрā, девица стара, девојка у годинама која се није удавала
– Ма нек се назове да с удала, само да не остане ђевица стара.
ђевичáнскā, -о, која има природу, понашање девице (ђевице)
– Све је освојила својим смерним, ђевичанским понашањем.
ђевичáнство, а с. девичанство, стање девице, полна неповређеност, невиност
– Прича се да јој је очух узо ђевичанство.
ђѐвичица, -е ж. хип. од девица
– Кад би знао да је ђевичица, оженио би се с њом.
ђевōјка, -е ж. неудата женска особа
– Чим нађем добру ђевојку женим се.
ђѐвојачкī, -а, -о онај што припада девојци (ђевојци)
–Нећу да погазим свој ђевојачки образ.
ђѐвојачкō кṑло, коло које поведе ђевојка, млада
– После изласка са венчања игра се ђевојачко, младино коло.
ђѐвојачка спрѐма, рухо које се девојци припрема за удају
–Ишле да гледају ђевојачку спрему.
ђѐвојачко рȳо, в. ђевојачка спрема.
ђѐвојачко пошт̀ење, в. младино поштење
– И данас се цени девојачко поштење.
ђѐрдāн, -а м. огрлица
– Ко т покида са грла ђердане! (нар. пес.)
ђȉнђуве, -а ж. пл. перле
– Зађевојчила се, виђи како се кити ђинђувама.
ђе̏вовати, -јем несвр. девовати, бити неудата, забављати се са момцима, живети у девичанству
– Нисам ти ни ђевовала, удали ме младу.
ђѐвојāна, -е ж. девојана, хип. од ђевојка
– Ој, ђевојко, ђевојана, прошетај се планинама. (нар. пес.)
ђевȍјкара, -е хип. од девојка, (ђевојка)
– Чија си, ти, ђевојкара?
ђѐвојчāд, -и ж. зб. им. од ђевојче (девојче)
– Што у Ртима о Прокупљу беше лијепе ђевојчади.
ђѐвōјче, -ета с. девојка пре него што се задевојчи
– Сачекај мало док пристигне оно Мишово ђевојче.
ђевојчѐнце, -ета с. девојченце с. хип. од девојче
– Кад би виђо како је ђевојченце, не би жалио да пешачиш пола дана.

ђевојчетина, -ине ж. пеј. од девојка (ђевојка)
– Уватио се са оном матором ђевојчетином, заборавио жену и ђецу.
ђевојчурда, -е ж. пеј. и ауг. од девојка (ђевојка)
–Нећу да те видим више са оном ђевојчурдом.
ђевојчица, -ице ж. дете женског пола
– Добила сам још једну ђевојчицу.
ђевојчица, -ице ж. хип. од девојка (ђевојка)
– Не оближећи, то је моја ђевојчица.
ђевојчење, -а с. девојчење с. г. им. од девојчити се
– Баци лутке, дошло време за ђевојчење.
ђевојчити се, -чим се, девојчити се, несвр. осећати се, поступати као девојка (ђевојка)
– Виђи, којицна је, а већ се ђевојчи.
ђеша, -а м. хип. од девер, ђевер
– Ја мог ђеша поштујем ко брата.
ђувегија, -е м. младожења
– То је мој ђувегија.
ђувегин, -а, -о онај који припада ђувегији
– Весели се ђувегина мајко!
ђувегин момак, близак друг или рођак ђувегије, који му стоји на услузи
– Ђувегин момак носи ћилиме којима баба огрће зета.
ђувеглија, -е, -м, -в, ђувегија
– Лијеп ти ђувеглија.

ењђа, -е ж. обично у множини ењђе жена у сватовима која стално пева, уноси веселье
– Морам се удесити, биће лијепи ењђи.
екларај, -а м. предмети домаће радиности урађени хеклањем
– Још у колијевци, почела јој је спремати екларај.

жена, -е ж. супруга
– Да те упознам са мојом женом.
женидба, -е ж. ступање у брак
– Дошло време за женидбу.
женидбен, -а, -о онај што припада женидби
– Још чувам женидбено одијело.
женик, -а м. младожења
– Прво се круна ставља на главу женику.
женска, -е ж. женска, млађа особа
– Види се: добра женска.
женскарош, -а м. мушкарац који гледа и воли туђе жене
– Неће јој бити ласно с њим, велики је женскарош.
женче, -ета с. хип. од жена
– То је моје женче.

жентȕрача, -е ж. пеј. од жена
– Што има опасну жентурачу!

зàдушни дâни, дани који су одређени за подушја, (уторак и субота)
– Верује се да се свадба прави задушним данима.
зграда, -е ж. једноделна дрвена просторија, вајат
– Младенци су обично спавали у згради.
зградица, -е ж. дем. од зграда
– Руво сам држала у зградици.
зе̏т, -а сестрин или кћеркин муж
– Удала ћерку, добила зета.
зе̏тоња, -е м. хип. од зет
– Припремила сам ћилим да огрнем мога зетоњу.
зȕбун, -а м. дуг прслук од белог сукна или чохе
– Преко кошуље млада је носила бели зубун.

изљȕбити се, -им се сврш. поздравити се
– Пријатељи се прво изљубише, па поседаше.
изво̀ђење мла̀де, свадбени обред да брат изведе младу из куће и преда деверу
– Кад се изнесе купус на сто, онда се изводи млада.
изно̀шење ку̏пуса, знак да млда треба да се изведе и почне са другим церемонијалима
– Једва чекам изношење купуса да видим моју драгу.
и̏мућан, -а, -о богат, добро стојећи
– Биће добра свадба, обојица пријатеља имућни.
ино̀косан, -а, -о онај који нема радне снаге
– Много смо инокосни, морамо да женимо сина.
иско̀чити, -им сврш. (о удаји и женидби) јавити се (прилика)
– Ђевојка се удаје кад јој искочи прилика.
и̏спит, -а м. црквени обред везан за ступање у брак
– После обављеног испита, свештеник три пута у цркви проверава, на три велика празника, да ли су младенци у крвном или духовном сродству.
испро̀сити, -им сврш. добити пристанак девојке и њених родитеља за ступање у брак
– Не жалимо труда, ни пара, добру смо ђевојку испросили.
и̏спрошена, девојка која је обећана младићу за супругу
– Иако је испрошена, украшћу је, како знам.
испрошѐница, -е ж. испрошена девојка
– Испрошеница није смела на сабору играти до други момака.
и̏ћи у на́род (о девојци) излазити на разне скупове, игранке, забаве, ради упознавања момака

ја̏глук, -а м. марамица, рубац
– За бошчалук ђевојка је и јаглук везла.

Ја̀года, - е ж. хип. презиме за заову
– Млађу заову сам звала Јагода.
Ја̀годица, -е дем. од хип. Јагода
– Кад сам дошла, Јагодица имала само четири године.
ја̀рā̄н, -а м. пријатељ, друг
– Јаран ми се жени па ме зове да му бидем барјактар.
једи̏ница, -е ж. кћи без брата и сестре
– Знао је да се ожени, узо јединицу.
је̏лек, -а м. кратак прслук украшен гајтанима
– Млади су облачили везену кошуљу и јелек.
јѐлече, -ета с. грудњак, брусхалтер
– И јелече се шило од платна са чипчицом.
јѐљен, -а м. ован за прилог
– Дошо пријатељ Предо и доно јељена.
је̏нђа, -е ж. в. енђа
– Цео пут јенђе се натпјевавају.
је̏нђица, -е ж. хип. од јенђа
– А, јенђице, ко голубице. (нар. песм.)
јермȕника, -е ж. хармоника
– На свадби ће двојица свирати у јермунике.
јермуни̏каш, -аша м. хармоникаш, онај који свира на хармоници
– Од сви на свадби, био је њљепши један млади јермуникаш.
је̏се̄ња, -и ж. јесења ружа, хризентема
– Морамо наћи јесењки да закитимо кола и капију.
је́трва, -е ж. жена деверова
– Старија јетрва ме дочекала ко мајка.
је́трвица, -е ж. хип. од јетрва
– Јетрвице, ко сестрице.

кавѐција, -е м. онај који на свадби кува кафу
– Кад неко дође, пријави га код кавеције, да се неко не прескочи са послужењем.
ки̏тити сва̏тове, обичај да се у девојачком роду, цвећем (природним или вештачким), заките сватови
– Китиће сватове две најбоље младине другарице, лепе су.
ки̏ћење во̏јводи̏не ка̏пе̄, украшавање специјалне капе коју носи војвода на свадби
– Прије припремају за војводу капу, украшавају је шареним папиром, перјем, а некад из шале венцем сушене паприке.
ки̏ћени да̀ровȉ, везени, украшени дарови
– Спремила је кићене дарове.
ки̏ћена ја̏бука, обичај да се приликом позивања сватова и на свадби на јабуку ставља новац, кити јабука
– За чутуру се прво закачи кићена јабука.

кићевина, -ине ж. кићење куће, капије, кола за свадбу
– Мора се наћи бршљана за кићевину.
кићени сватови, сватови који су закићени у девојачком дому
– Пожурите кићени сватови,
далеко је нама путовати. – нар. песма.
кићење барјака, обичај да се у девојачком дому окити, разним даровима, барјак
– Кићење барјака је забава на свадби, посебно нагодба око плаћања закићеног барјака.
ковчег, -а м. дрвени сандук у коме се чува девојачко рухо
– Када се удавала моја баба Радојка, руво су јој догнали у ковчегу.
кокањари, -а м. пл. гости који незвани долазе на свадбу, увече, обично млади
– Има ли ђе кака свадба да идемо у кокањаре.
колач, -а м. мањи хлеб
– Морам понети и колач на прилог.
колачић, -а м. дем. од колач
– Баци, часком, колачић на плотну.
коловођа, -е м. онај који први започне и води коло
– Ала сам се провела на свадби, играла сам до пет коловођа.
конак, -а м. преноћиште
– Не знам колико ће и остати на конаку.
корети, -им несвр. приговарати, пребацивати
– Кори ме свекрова што сам донела мало рува.
корито, -а с. (о свадби) обичај да сватови бацају паре у корито, пре него што ступе у пријатељско двориште
– На самом улазу у авлију постави се корито у које се прво дарују паре, па се улази у двориште.
кошуље, -а ж. пл. рубље од тежиновог или памучног платна
– Покроила сам све кошуље за даровнину.
крађа, -е ж. (о девојци) одвођење девојке без сватова и без одобрења родитеља
– Кад смо женили Брала, била сам и ја у крађи.
крађа барјака, узимање кришом барјака на кићење
– Барјактаруша краде барјак, носи га у собу и кити.
красти јаглук, узети на силу, или кришом, од девојке јаглук као успомену или доказ да је се са девојком било
– Морам јој украсти јаглук, како знам, да видим за кога је везла.
крађа ствари, обичај да се у пријатељима нешто украде
– Крађу ствари не мош избећи.
крвно сродство, сродство по крви, по истом родоначелнику
– Најјаче је крвно сродство.
крмак, -а м. вепар, свиња
– Не ваља печење, дебео крмак.
крепапир, специјалан, растегљив папир од кога се праве сватовске капе и сватовски цветови

– Цветове ћемо правити од креп папира и рузмарина.

крѐденац, -енца м. ормар са стаклом за судове

– Још имамо креденац од дрвета што је мама из рода донела.

кȕђење, -а с. гл. им. од кудити

– Остави испрошену ђевојку, сигурно због нечијег куђења.

кȕдити, -им несвр. оговарати, лоше говорити о момку или девојци

– Нема веће гроте но момка или ђевојку кудити.

крȕна, -е ж. метална круна која се ставља младенцима приликом венчања

– Круну прво пољуби, па му се онда стави на главу, момак, па онда ђевојка.

кȕмство, -а с. духовно сродство

– Не ваља да се узму, то је старо кумство.

куповѝна млāдē, обичај да брат, пре него што преда сестру деверу, од њега добије дукат, сада паре

кȕтлача, -е ж. у изр. на кутлачу, скупљање прилога на кућлачу за кувара

– То на кутлачу иде куварицама и куварима.

лā̏нен, -а, -о израђен од лана

– На лаженом столњаку сам везла.

либā́да, -е ж. кратка женска јакна, широких рукава, украшена гајтанима

– Венчала сам се у либада.

Лѐпава, -е ж. хип. за заову, презиме

– Најмлађу заову сам звала Лепава.

лѝцидѐрско срȗце, колач у облику срца са огледалцетом у средини

– Купио ми Миле, на сабору, лицидерско срце.

ло́жница, -е ж. спаваћа соба

љȅбац, -бца м. хлеб

– Јес ли одредила ко ће да мјеси љебац.

љѐљен, -а м. добар ован, јагње, јелен

– Пријатељи су нам донели јагње ко јељена.

љȅто, -а с. година

– Није напунила ни петнес љета, а већ је просе.

љето́ске, припл. летос

– Љетоске се упознали, и већ о Аранђеловдану праве свадбу.

љубā̀висати, -шем несвр. забављати се, волети се, водити љубав

– Љубависали су они одавно, само су крили.

љȕбавити, -им несвр. в. љубависати

– Сви бране, али они љубаве.

љубо̀вāнке, ж. пл. љубавне песме

– Љубавне песме забележене у Драгачеву, Никола Стојић је назвао љубованке.

љȕбо̄вца, -е ж. супруга, љуба

– Бићеш моја љубовца, па макар сви поцркали.

љу̏бомо̄ран, -а, -о онај који пуно воли
– Јесте лијепа, али и он је према њој млого љубоморан.

ма̄ла̄, -е ж. хип. назив за девојку, љубавницу
– Моја Мала пријонула за ме.
ма̄ла про̀сидба, -е ж. прошење, давање девојци белега без ритуала
– До првог светског рата на малу просидбу није ишо момак.
ма̀лолетан, -а, -о (за брак) она који нема довољно година за ступање у брак
– Женио би се, ал ми је ђевојка још малолетна.
мани́сати, -шем несвр. пронаћи грешку код момка или девојке, пронаћиману
– Шта маниса онакој ђевојци, што је остави, избрука.
ма̀тичар̄, -а м. службено лице које обавља венчање у општини, региструје брак
– Данас млади иду на венчање код матичара и у цркву.
Ми́ле, - хип. за момка, драгог
– О, мој Миле, моја боровино,
јел ти жао што не говоримо. (нар. песма)
мѝраз̄, -а м. имање, материјално добро, које девојка добија од родитеља
– Ово је њива коју сам добијо у мираз.
мира̀жи́нка, -е ж. девојка која нема браће
– Рјетко се која миражинка удала пунољетна.
мира̀жџија, -е м. зет који живи на миразу
– Ласно је њему, миражџија, а има и очевину.
мла̄да̄, -е ж. девојка која се удаје, невеста
– Каку је млада има венчаницу?
мла̄дино поште́ње, обичај да се после прве брачне ноћи оглашава младина невиност, девичанство
– Зетови аминују, наговештавајући младино поштење.
мла̀де̄нци, -енаца м. пл. брачни пар који је тек ступио у брак
– Виђи, како су нам лијепи младенци!
Мла̀де̄нци, -енацам. пл. црквени празник који славе младенци прве године после венчања, 22. марта
– За Младенце се спрема посно.
мла̄дино ко̀ло, коло које води млада пред црквом после венчања
– Најлепше је и највеселије младино коло.
мла̄дина па̏ра, новац који се на јабуку, на таблу скупља за младу
– Паре које се уз купус скупљају на таблу су младина пара.
мла̄дина по̏пара, попара коју једе млада, скувана од пријатељског колача
– Младину попару из истог тањира једе и ђевер. Млада на свадби не једе месо да јој ђеца не би балавила.
мла̄дина сва̀дба, први дан свадбе
– Данас идемо на младину свадбу.
мла̄ди́ћ, -а м. млад момак, још не ожењен
– Има Мишо доброг, неожењеног младића.

мла̀дӣћкӣ, прил. као младић
– Изгубик главу,, зацопак се младићки.
мла̀дӣћкӣ, -а, -о који се односи на младића
– Још иде младићким кораком.
мла̀дица, -е ж. хип. од млада
– Боже, лијепе младице.
мла̀дичӣн, -а, -о који припада младици
– Зетови не смију улазити у младичину собу.
младичић, -а м. дем. од младић
– Нећемо још да га жениимо, још је он младичић.
младо̀вање, -а с. време младе
– Како ти је било наше младовање после рата.
младо̀вање, -а с. дарови за младу
– Војводе приказују младовање
младо̀вати, мла̀дујӗм несвр. бити млада, невеста, понашати се по обичајима устаљеним за младу
– Раније није било ласно младовати, мораш прва да устанеш, донесеш воде
мла̀до̨ња, -е м. момак који се жени
– Ово нам је сад младоња.
младо̀жења, -е м. момак који се жени
– Младожења млад, лиијеп ко јабука.
младо̀женьин, -а, -о који припада младожењи
– Што је младоженьин отац одржо говор!
младо̀лик, -а, -о који изгледа млађе него што јесте
– Младожења младолик, нико не би реко да је толика разлика у годинама.
мла̀коња, -е м. пејор. неодлучан, инертан, без живости
– Неће се усрећити са оним млакоњом.
мо̀мак, -а неожењен мушкарац
– Јесте мало старији момак, ал је богат.
мо̀мачкӣ, -а, -о који се односи на момка
– Е, да ми је да ми се врате момачки дани.
мо̀мачко ко̏ло, коло на свадби које поведе момак, ђувегија пре него што крену сватови из девојачког дома
– Војвода оглашава да сватови са ђевојком крећу чим се заврши момачко коло.
мо̀мков, -а, -о онај што припада момку
– Ручки ђевер је обично момков брат,
мо̀мковати, -јем несвр. бити момак, проводити момачки живот
– Нас двојица смо врсници, заједно смо се проводили, заједно момковали.
мо̀мкова̄ње, -а с. период од замомчавања до женидбе
– Како нам је било момковање, кад смо морали да позајмљујемо антерију за сабор.

момчѐкања, -е м. пеј. од момак
– Да се удам за оног момчекању, за оног пијандуру.
момчѐнце, -ета с. дем. и хип. од момче
– Штета што није мало веће оно момченце.
мо̑мчити се, -им се несвр. понашати се, држати се као момак
– Шта се ти момчиш, а три пута се женио.
момчѐадија, -е ж. зб. им. од момчад
– Наша момчадија побеђују.
момчѐаник, -а м. штап који је момак носио на саборима
– Бјеснији момци носили су и момчаник.
мо̑равац, -авца и народно коло
– Без моравца свадба није могла да прође.
мр̑с, -а м. млечни производи - сир и кајмак
– Сакупила сам сав мрс за свадбу.
муштȕлук, -а м. дар који муштулукција добија од момачке мајке кад обавести да долазе сватови са младом
муштулȕкција, -е м. онај који долази да донесе вест, и зато очекује награду
– Најмлађи зет ће бити муштулукција.

наводѐација, -е м. који се бави наводацисањем
– За наводацију мора бити бошчалук.
наводѐацика, -е ж. она која препоручује, упознаје момка и девојку,
– Послао сам наводацику код Мице да испита шта мисли о мени.
наводѐацисати, -шем несвр. препоручивати момка или девојку, упознавати, спајати
– Наводацишу ми неку богату миражинку.
на вòдици сȕђено, одређено на рођењу
– Шта ће човек, свакоме је на водици нешто суђено.
на́ко̑нче, -ета с. дечачић кога млада окреће приликом доласка у нови мужевљев дом
– За наконче се узима мушко дијете до годину дана да би млада родила сина.
нàзувице, -ица ж. пл, врста вȕнене получарапе, која се навлачи преко чарапа на стопало
– У бошчалук млада је свекру и свекрви спремила обавезно и назувице.
нами́рити, -им сврш. (о девојачкој спреми) договор пријатеља о девојачкој спреми
– Намирили смо се око спреме и заказали свадбу,
на́на, -е ж. назив за бабу, мужевљеву стрину, или уопште за старију жену из фамилије
– У кући сам имала двије свекрове: мужевљеву мајку и стрину коју смо сви звали нана.
нàника, -е хип од нана

– Мене одгајила моја наника.

напа́ја̄ње мла̀де, обичај да кум после венчања на првој реци или потоку преко кога прелазе напоји младу са водом и шећером

– После напајања младе, млади се сипа мало воде у њедра да има доста млека за децу.

на по̀лици, бити на реду за удају и женидбу

– Откад је на полици, вићи како се модира.

напредовати, напредујем несврш. (о дану) дан по подне

– Руво се ћера док дан напредује.

нарећива̄ње, -а с. (о млади) спремање младе, облачење, чешљање

– Кад сватови дођу за младу, онда ђевер донесе младовање и онда настаје нарећивање младе.

насо̀чити, -им сврш. препоручити момка и девојку за брак

– Покојна Стојанка насочила Даницу у Котражу.

натпјева́вати се, -вам се несвр. надговарати се кроз песму

– Пријатељи се обавезно натпјевавају и кроз пјесму вале момка и девојку.

нѐвенча̄но, прил. живљење без званично склопљеног брака

– Одавно живе заједно, невенчано.

нѐвеста, -е ж. млада, девојка која се удаје

– Невеста се увијек облачи у бијело да се покаже да је невина, чиста, млада.

нѐјеђење ме̄са, обичај да млада на свадби не једе месо, да деца не би била жвалава

– Варује се да млада једе месо за време свадбе.

несуђѐнӣк, а- м. онај за кога је девојка волела и желела да се уда, али се из неких разлога није удала

– Вићела сам данас мога несуђеника, срце ми је пукло.

несуђѐница, -е ж. девојка коју је волео, а није се са њом оженио

– Удала ми се несуђеница.

оглаша́ва̄ње во̀јвода, оглашавање војвода на свадби

– На свадби војводе оглашавају шта је ко донео од дарова.

оглаша́ва̄ње, -ња с. (о свадби) оглашавање испита момка и девојке

– На три велика празника поп оглашава испит момка и девојке у цркви да би проверио да ли су у сродству.

о̀грта̄ње зѐта, даривање зета од стране таште

– Огртање зета је обичај да се зет поврати кад поведе младу да га таштa огрне, дарује ћилимом.

о̀кућити се, -им се сврш. ступити у брак, формирати свој дом

– Доста ми је момачког живота, решио сам да се окућим.

опа̄нци са прѐплетом, опанци украшени оплетама.

– Младожења је у опанцима са преплетом.

о̀те̄ти, о̀тмēм сврш. (о девојци) узети девојку кришом од родитеља, украсти је.

– Синоћ отели Чедову ћер замало се нису поклали.

о̀тмица, -е ж. (о девојци) крађа девоке

– После прошења, због отмице, миражинке чувају.

оти́ћи у прошњу, ићи да се види девојка и да се за њу пита

– Отишли у прошњу девојке за Данила.

па̀зити се, -им се несвр. (о момку и девојци) симпатисати се, допадати се једно другом

– Не знам шта ће бити, али се они одавно пазе.

пајàтли, само у женском роду, вредна, уредна, чиста

– Од онако пајатли мајке, не може бити лоша кћер.

па̀рӧх, -а м (мн. пароси) грч. свештеник који је на челу пароције

– Венчаће нас наш парох и још два попа.

парохѝја́н, -а м. житељ парохије

– У недељу имам добро венчање, жени се један мој угледан парохијан.

пашѐног, -а м. муж од свастике, мужеви од две сестре су пашенози

– Добри смо другари, а откад ми се удаде свастика и пашенози.

пашенӧ̀шче, -ета с. дете од пашенога

– Усвојио пашеношче.

па́шо, -а м. хип. од пашеног

– Волим паша ко брата.

пи́та̄ње за ђѐвӧ̄јку, одлазак у девојачким дом, девојке и питање да ли ће да се уда

– У недељу идемо да питамо за ђевојку.

пи́тати се, -ам се поздравити се, руковати се

– Кад се заврши коло, момак се пита и упозна са ђевојком.

пла́тно за венча́ње, платно које се пребацује младенцима преко руку док се венчају у цркви

– Стари сват купује платно за венчање.

пла́тно за на́конче, платно које млада дарује накончету за кошуљицу

– Некад се ткало полупамучно платно за наконче.

пла́ћа̄ње ба̀рјака̄, барјактар плаћа кићење барјака

– Плаћање барјака иде уз погодбу и забаву,

пла́ћање зѐту да ру́ча, обичај да таст стави зету паре у тањир или неки вредан поклон да би овај почео да једе, да руча

– Музика објављује да таст плаћа зету да руча.

плетѐница, -е ж. исплетена коса, кика

– Низ леђа јој дуга плетеница.

побѐгуља, -е ж. девојка која се удала без одобрења родитеља, без свадбе

– Мене нису правили свадбу, ја сам ти побегуља.

пӧ̀бећи, -гнем сврш. (о удаји) удасти се кришом, без свадбе

– Гина Мишова уочи свадбе побегла за другог.

пӧ̀братим, -а м. онај кога је неко црквеним обредом прогласио за брата

– Ручни ђевер ће бити момков побратим.

побратѝмство, -ства с. духовно сродство

– Побратимство смо склопили у цркви пред богом.

пòбратимити, -имим свршс. у цркви, или ван, прогласити некога за брата и понашати се према њему као према брату

– Откад смо се побратимили и наше породице се рачунају као род.

пòвратāк, -тка м. враћање младе у род са мужем, свекром и свекрвом, после свадбе

– У нељељу нам долазе пријатељи и ћерка на повратак.

пòдводāч, -а онај који намешта састанке љубавницима

– Ти си озбиљан човек у тебе нико не сумља да си подводач.

пòдводити, -им несвр. уговарати, намештати, заказивати састанке

– Подводити туђе дијете, не види пуну кућу своји усиђелица.

пòдизāње вāла, скидање вала са очију после венчања

– После венчања млади се подиже вал са лица, јер се сматра да уроци више нису опасни.

пòдље, -а ж. долазак родитеља и родбине пријатељима у посету на други дан свадбе

– Кад пођу у подље мајка пријатељима и зету носи дарове.

пòдљāри, -а м. пл. старији рођаци, пријатељи, родитељи, који иду други дан свадбе код младе

– Првешчари и подљари пођу заједно, али се испред младожењине куће раздвоје и подљари остану да нешто касније уиђу.

позѝвāр, -а м. онај који позива на свадбу

– Позивар са чутуром иде од куће до куће и зове званице на свадбу.

подрýмција, -е м. онај који води рачуна о пићу и печењу

– Млого је важно да је подрумција поуздан.

пожарива́ње свèкрве, обичај да се свекрви кај огњишта гаси ватра испод столице, док седи и у крилу држи снају

– Зетови пожарују свекрву, изводећи разне шале.

пòличāр, -а м. момак у кући који је на реду за женидбу

– Од кад је посто поличар, сашио ново одјело, пошо по саборима.

пòличāрка, -е ж. девојка која је на реду за удају

– Сад ти послужујеш, сад си ти поличарка.

пòлице, -е у изр. бити на полици

– Сад си ти на полици, сад ћемо тебе да удајемо.

пòлупàмучњāк, -а м. плтно од памука, конопље или лана

– Све чаршаве је извезла од полупамучњака.

по нàгодби, давање руха, спреме, по договору пријатеља

– Даћеш оно што је по нагодби, иначе нећемо правити свадбу

пòслуга, -е ж. они који послужују госте на свадби

– Од послуге млого зависи кака ће бити свадба.

по старје́ству, прил. по старини, по годинама

– Млада љуби укућане у руку по старијеству.

пòтājнйк, -а м онај који кришом анализира девојку и родитеље са којима треба да буде склопљено пријатељство
– Потајник, кабејаги, дође неким послом у кућу и посматра девојку: како је, како иде, како послужује, је ли смерна.

поштѐна (о девојци) морална девица
– Пре просидбе се распитивало да ли је ђевојка поштена.

поштѐње, -а (о девојци) девичанство
– После прве брачне ноћи свекрова је одлазила у собу да провери младино поштење.

пра̀унучā̀д, -и зб. им. деца од унучади
– Имам велико богатство: пуну кућу унучди, а и праунучади.

пр̏вине, -а ж. пл. први долазак младе са мужем и укућанима у посету родитељима
– Кад одлазе у првине, пријатељи враћају заслужено даривање.

пр̀вешче, -а с. одлазак младих из младиног рода другог дана свадбе, у посету млади, младоженьи и пријатељима.
– Сутрадан идемо код пријатеља у првешче.

пр̀вешчā̀ри, -а м. пл. млади који долазе код младенаца из пријатеља
– Са првешчарима иде само један старији човек који и предводи.

прѐтурити, -им сврш. набројати, испунити
– Ако ђевојка претури тријес година, сматра се старом.

пречи̏на, -е ж. најближа родбина, крвно сродство
– На свадбу се позива прво кум и стари сват, па онда остала пречина.

пр̀изетити, -им сврш. довести зета у кућу да живи
– Немам синова, ал ћу призетити неког доброг момка.

прѝја, -е ж. жена из младине родбине у односу на момкову родбину, и обратно
– Дођерај се, биће у сватовима лијепи прија.

прӣјатељ, -а м. отац једног од брачних другова према оцу другог брачног друга
– Ми смо крвни пријатељи, моја ћерка удата за његовог сина.

прӣјатељ, -а м. у изразу „ићи у пријатеље", први поход удатој кћери
– Први дан воде Раду, а други идемо у пријатеље.

прӣјатељ, -а м. љубавник
– Није се удавала, али је стално имала пријатеља.

прӣјатељи, -а м. мужевљева родбина у односу према девојачкој родбини, и обрнуто
– Наша ђеца су се сродила и ми се морамо поштовати ко пријатељи.

пријатѐљић, -а м. дем. и хип. од пријатељ
– Биће како се договоримо, пријатељићу, мој.

пријатѐљати се, -ам се несвр. говорити један другом пријатељу и понашати се као пријатељ
– Наши се родитељи пријатељали, док смо ми још ђеца били.

пријатѐљевати, -ујем несвр. пријатељовати, живети с неким у пријатељству, бити пријатељи

– Ми одавно пријатељевамо, моја баба била удата у Мијаиловиће.

пријатѐљити се, -им се сврш, бити пријатељи ступањем деце у брачне односе

– Добра ми снаја, али волим што сам се са таком кућом пријатељио.

пријате́љство, -а с. љубавна веза

– Пријатељство и сиротиња се не могу сакрити.

пријатѐљски ко̀лач, хлеб који пријатељи доносе једни другима, уз који се врши обред

– Музика објављује ломљење пријатељског колача.

пријатѐљско сро̀дство, оно које постаје брачном везом између породица

– Нисмо ми само другови, но смо и у пријатељском сродству моја шћер удата за његовог сина.

приказѝва̄ње да̀ро̄ва, приказивање пред сватовима шта је ко донео од гостију на дар младенцима

– Кад изнесу купус онда ће бити приказивање дарова.

при́лика, -е ж. (о удаји и женидби) одговарајућа особа за брачног друга

– Ђевојка се удаје кад јој се укаже прилика.

прѝпӯз, -а м надимак за момка који дође на мираз

– Од Миша припуза нема бољег мајстора у Булијама.

пробѝра̄ч, -а м. (о удаји и женидби) онај који не може да нађе девојку за женидбу

– Пробирач, нађе отирач. (нар. изрека)

провода̀ција, -е м. посредник за склапање брака

– Милоје Јанковић је познат проводација и гатар у Котражи.

провода̀ционица, -ице ж. супруга проводације

– И проводационица има користи од сочења

проводаџика, -е ж. жена која се бави проводацилуком

– Ако снаја буде добра, проводаџика добија башчалук.

провода̀цисā̄ње, - а с. гл. им. од проводацисати

– У Драгачеву је раније било много проводацисања, а данас све ређе.

провода̀цисати, -ишем несвр. сочити, препоручивати, упознавати момка и девојку ради склапања брака

– Севап је проводацисати.

прода̀ва̄ње ру̏а, давање новца за рухо

– Обичај је да дете, обично мушко, седне на кола са руом и не може да се крене док дете не прода руо.

прода̀вање мла̄дē, обичај да девер да брату новац пре него што му преда младу

– Продавање младе и данас је интересантан церемонијал у Драгачеву.

про̀са̄чки, -а, -о који се односи на просце

– Ово су просачки коњи утабали.

про̀сидба, -е ж. в. прошевина

– У нељељу идемо на просидбу.

про̀сидбенӣ, -а, -о који се односи на просидбу

– У Драгачеву су веома богати просидбени обичаји.

прòсиоц, -а м. онај који иде да проси девојку

– На брвнима има забиљежено тринес просиоца.

прòсити, -им несвр. (девојку) тражити пристанак за брачну заједницу

– Ишли нећe изнад Иванице да траже да просе ђевојку.

прòчёвље, -а с. (о свадби) место где се ложи ватра насред куће

– Свекрова седне крај прочевља и узме младу у крило, а зетови сипају воду испод столице, као обрукала се свекрова.

прошѐнйк, -а м. момак који је испросио девојку

– Прошеник смије да иде ђевојци код оваца.

прошѐница, -е ж. испрошена девојка

– Шта ћеш на сабору, ти си прошеница.

прòшёње, -а с. гл. им. од просити

– У нећељу Мири обављамо прошење.

прòшевина, -е ж. прошење церемонијал који се обавља приликом прошења девојке

– Објављена је прошевина, они се узимају.

пр̏стён, -а мн. прстени и прстенови, м. предмет (најчешће од драгоценог материјала) који има облик котура, симбол брака или украс

пр̏стён, -а у изр. девојка под прстеном - девојка која је верена, заручена

прстéнак, -нка м. дем. и хип. од прстен

– Погледом је миловала милов прстенак.

прстеновање, -а гл. им. од прстеновати

– За Васкрс ће ми Мицу прстеновати.

пр̀стеновати, -ујем сврш. и несврш. дати девојци прстен у знак веридбе

– Испросили и прстеновали Гину, а она сутрадан побегла за другог.

прстѐнчац, -нчца м. дем. од прстен

– Каки ми је лијеп прстенчац.

пр̀стёње, -а зб. им. од прстен

– Колко ли се пута удавала, пуна јој рука прстења!

пр̀ћија, -е ж. мираз, имовина коју девојка доноси приликом удаје у нови дом, личне ствари

– Узми своју прћију и иди оклен си дошла.

пу̏цање ис пу̏шке, обичај који се упражњава приликом извођења младе

– Пуцање ис пушке огласило је извођење младе.

рабàција, -е м. превозник робе волујским колима и воловима

– Узима се рабација који има најбоље волове да догна руво.

рабàцијска кȍла, дрвена кола која вуку волови

– За Марину спрему требају двоја рабациска кола.

рâдна, (о девојци), вредна рукорадна, добра домаћица

– Слободно је узимате, ако личи на мајку, биће радна.

рáдница, -е ж. вредна жена, кућевница

– Мајка јој је велика радница, не може и она да не ваља.

ра̑ди сви̏је̄та, ради угледа, образа
– Оженио би се ја с њом јако је распуштеница, али не могу ради свијета.
ра̑жањ, -а м. дрво, шиљк на коме се пече бравче
– На свадби све печени јагањци на ражњу.
ра̀зрушити се, -им се сврш, скинути црнину која се носи из жалости
– Неће да прави свадбу док се не разруше за оцом.
ра̀звести се, сврш. законски раскинути брак
– Нису се још ни развели, а она отишла за другога.
распушт̀еник, -а м. онај који се развео из брака
– Много заостала ђевојка, али удаће се за неког распуштеника.
распушт̀еница, -е ж. удата и разведена жена
– Ковиљка била распуштеница кад се удала за Рељу момка, али била лијепа.
регистра́ција, -е ж. грађанско венчање
– Сад ће само да се региструју па ће после да праве свадбу.
ре̑д ки̏ћења (о свадби), редослед кићења сватова на свадби
– Прво се ките млада, младожења и ђевер са белим цветовима, онда кум и стари сват па остали сватови.
ре̏кла, -е ж. блуза
– Шијем нову реклу за свадбу.
ре̏цка, -е (о удаји) обичај да се у брвна куће рецком забележи кад је ко долазио да пита за девојку
– Неће Нада још да се уда, само оће да дода још једну рецку.
ре̏цнути, -мем. сврш. забележити рецком у брвна просиоце
– Диго главу, али и њега ћу рецнути.
ре̏цкање у бр̏вна, бележење броја просилаца
– Уживала је да рецка просиоце у брвна.
ро̑д, -а м. дом и породица у којој је рођена невеста
– О Аранђеловдану идем у род на славу.
ро̏дбина, -е ж. они који су у крвном сродству
– Родбину ћемо позвати са чутуром, а остале можемо и позивницама.
ро̏ђаци, -а деца од ујака, тетки у односу једни према другима
– Немам рођеног брата па ће ми рођак бити ђевер.
ро́ђо, -а м. хип. за рођака
– Мој рођо ми је десна рука.
ру́бити, -им несврш. превити, подрубљивати, превити, оивичавати.
– Морам да рубим све дарове што сам покроила
ру̀бача, -е ж. кошуља
– Свекрви сам спремила рубачу, извезену на прсима.
ру́бац, ф-бца м. џепна марамица
– За бошчалук се и рубац спремо.
ру̑бље, -а с. зб. им. заједнички назив за платнене предмете за личну и кућну употребу

– Кад пређеш, одвој бијело од бојаног рубља.

рȕво, -а с. девојачка спрема

– На неколико дана пред свадбу ћера се ђевојачко руво.

рȕкорȁдна, -ан. о. она која је вредна, лепо и квалитетно ради ручне радове

– Вреднос ђевојке се ценила колико је рукорадна.

рукòтворина, -е ж. оно што је у домаћој радиности израђено руком, без машина

– Помоли се у кућу па ћеш виђети кака је, пуна кућа њени рукотворина.

румѐнило, а с. 1. црвена, румена боја на лицу

2. црвено козметичко средство или разне црвене хартице.

– Руменило је издаде да јој се свиђам.

– О веридби се доносило и руменило за младу.руменити се, -им се несврш. 1. имати румену боју,

руменити се, -им се несврш. 1. имати румену боју, 2. мазати се руменилом по лицу, улепшавати се

– Лијепа, румени се ко јабука.

– Млого си блиједа, мало се нарумени.

рȕчнӣ ђȅвер, ђевер који прима младу од брата (венчани ђевер)

– Ручног ђевера сам звала Браца.

рȕчак, -чка ж. (о свадби) свечани обред сватова и свадбара

– О ручку кад се изнесе купус на собру, изводи се млада.

рȕчнӣ рȁд (о спреми девојачкој) - све ручне радове сам Мили припремила, још само да припремим меке ствари

рȕшан, -а, -о онај који носи црнину у знак жалости

– Варује се да рушне особе иду на свадбу.

сȁбор, -а м. скуп са музиком и игром на неки црквени празник

– На саборима се упознавали и завољевавали момци и ђевојке.

сабȍрисати, -ишем, несвр. ићи по саборима, проводити се

– Мало сам саборисала, одма сам се удала.

сȁборка, -е ж. девојка која је пошла по сабору

– Откад је постала саборка, само се понавља.

сȁборски, -а, -о онај који припада сабору

– Ово ми је црквено и саборско одијело.

сабȍруша, -е ж. девојка која иде на све саборе

– Ја је рачунам за дијете, а она саборуша.

сȁндук, -ам, дрвени ковчег у коме се чувају девојачке ствари, рухо

– Моја баба још чува сандук у коме је донјела руво.

свȁдба, -е ж. весеље поводом ступања у брак, прослава венчања, склапања брака

– У Драгачеву се такмиче ко ће бољу и већу свадбу да направи.

свȁдба жѐнска, свадба у девојачком дому

– Никад није женска ко мушка свадба.

свадба кр̀вава, свадба због које је дошло до трагедије
– Виторовићу девојка одрече, врати прстен, а он направи крваву свадбу.
свадба мушка, свадба у младожењином дому
– Мушка свадба је веселија, доводи се чељаде у кућу.
свадба̀р, -а м. онај који долази на женску свадбу
– На свадби се много више уважавају сватови од свадбара.
свадба́рац, -арца м. земљани лонац за кување купуса
– Треба ми два свадбарца за кување купуса.
свадба́рити, -им. несвр. свадбовати, уживати на свадби
– Ласно је свадбарити, но треба дарове припремити.
свадбарица, -е ж. жена која иде на женску свадбу
– Би ли кака добра свадбарица?
свадбарске пѐсме, песме које се певају на свадби и уочи свадбе
– У Драгачеву има много лијепих свадбарских пјесама.
свадбарски кȕпус, купус који посебни кувари кувају на свадби, уз купус се одвијају многи свадбени обреди
– Уз свадбарски купус се дарује млада.
сва́ја, -е ж. хип. од свастика
– Благо мене, ево мене сваје!
сва̀к, -а м. сестрин муж
– Поштујем свака ко брата.
сва̀стика, -е ж. женина, супругина сестра
– Немам шурака, али има три свастике.
сва̀стић, -а м. син од свастике
– Имамо свадбу, жени ми се свастић.
сва̀стичина, -е ж. кћи од свастике
– Сватове ће, по пречини, да кити моја свастичина.
сва́рити, -им сврш, (о јелу) скувати
Прије но што се уда ђевојка је морала знати да свари, макар пасуљ и купус.
сва̀т, -а м. онај који иде по девојку, који је на мушкој свадби
– Морамо изаћи на пут да видимо Слађине сватове.
сва̀товске пѐсме, песме које певају сватови
– Млоге лијепе сватовске песме су заборављене.
свѐкар, -а м. мужевљев отац
– Кад да пристанак за удају, ђевојка прво пољуби оца у руку па онда будућег свекра.
свѐкрова, -е ж. мужевљева мајка
– Свекрова не иде по младу, она снају дочекује у кући.
свѐкрвица, -е ж. дем. и хип. од свекрова
– Боља ми свекрвица од мајке.
свекровѐтина, -е ж. пеј. од свекрва
– Да није оне свекрветине, лијепо би се слагали.

свѐштенӣик, -а м. општи назив за црквена лица која су са чином рукоположења
– По броју свештеника на венчању ценило се колико су младенци угледни и богати.
свештенӣштво, -а с. свештенство
– У Драгачеву нема значајни обреда без свештеништва.
свѝрала, -е ж. једноделни дувачки инструменат од дрвета
– Некада се свадба уз свиралу обављала.
свӧђење мла̄де, одвођење младе у ложницу на прву брачну ноћ
– Свођење младе обавља свекрва, јетрова или заова, за младенце се припреми окади кревет,
својѝтати се, -ам се не свр. уважавати некога као својту, као род
– Ми се својатамо као најрођенији.
свӧјта, -е ж. род, по крвној линији
– Упознали се и почели да разговарају, а нису знали да су својте.
свӧ́јтлук, -а м. родбина, својте
– Немој да прескочиш неког од својтлука, замерили би се до гроба.
свӧ̀јтљив, -а -о онај који призива рођаке, посећује их, поштује родбину
– Ана је млого својтљива, за сваког нађе времена.
сѐдӣање на врѐћу, обичај везан за свадбу и младу
– Када стигне у младожењин дом, обичај је да млада седне на врећу где се налази неколко крушака и јабука. Како седне брзо устаје да би се лако породила и родила толико деце колико има у врећи плодова.
сѐстра, -е (рођена) сестра од истог оца и мајке
– Имам двије рођене и двије сестре од стрица.
сѐстра од стри́ца, стричева кћерка
– Барјак ће китити сестра од стрица.
сѐстрић, -а м. син од сестре
– Бићу стари сват, жени ми се сестрић.
сѐстричина, -еж. сестрина кћи
– Имам двије сестричине од сестре.
сѝнгерица, -еж. врста машине за шивење
– Покварили просидбу због сингерице.
сѝпӣање вѐде у њѐдра, да би млада имала млека за пород
– На првој води кум сипа млади три пута у њедра воде да би имала млека за децу.
сѝто, -а с. (бацање сита на кров куће) обичај на свадби
– Обичај је да млада баци сито на кров новог дома. Сито треба да се задржи да би се млада задржала.
скӯдити, -им свр̀ш. одговарати, опањкавати момка или девојку
– Журило се са свадбом, плашећи се да ко не скуди ђевојку.
скӣда̄ње мла̀довања, скидање симбола младе (вала и венца)
– После другог дана свадбе млади помажу младожења или заове и јетрова да скине младовање.
скӯтача, -е ж. бела сукнена хаљина са дугим скутовима и рукавима
– Ако је ладно, млада је облачила скутачу.

сла̀тка, -е ж. грејана, кувана ракија
– Нема свадбе без слатке.
со̏бра, -е ж. софра, постављен сто са храном
– Како су дошли просиоци поседаше за собру.
со̀чӗње, -ас. гл. им. од сочити
– За добро сочење добијо се бошчалук.
со̏чити, -им несвр. препоручити момка или девојку за брак
– Соче ми неку миражинку, ал ми се не допада.
спрӗ́ма, -е ж. намештј и тканице које девојка доноси из рода
– Има спрему за три ђевојке.
сребрена свӑ́дба, прослава двадесетпетогодишњице брака
– Чини ми се јуче се узесмо, а већ дође сребрена свадба.
срӗ́зати, -жем сврш. скројити и сашити рубље
– Морам позвати мобу да срежемо кошуље.
сро̀дство, -а с. крвна, пријатељска или духовна повезаност два бића
– Немој је ништа гледати, ви сте у сродству.
сро̏дство по млиијӗ́ку, сродство због дојења исте мајке
– Комшије смо а и у сродству по млијеку.
ста̏но̏вни кӑ́мӗн, камен који се не помера
– Млого се водило рачуна̀ да се не украде нешто млади и стави под становни камен, или закопа у незнани гроб, тако се учини да млада нема порода.
ста̄рӣ сва̀т, момков ујак, сведок, кум на венчању
– Старом свату се спрема бошчалук.
стри́ко, -а м. хип. од стрица
– Волим стрика ко да ми је рођени свекар.
стрӣ́на, -е ж. стричева жена
– Поред рођене свекрове, имам још једну, мужевљеву стрину.
стрӣ́ц, -а м. очев или свекров брат
– Стриц је старешина куће.
стри́чевина, -е ж. нешто што припада стрицу
– Ја живим на стричевини.
сӯ́ӷенӣк, -а м. момак који је девојци одређен за младожењу
– Још се није појавио мој суђеник.
сӯ́ӷеница, -е ж. девојка која је одређена да му буде супруга
– Облијећи, облијећи, али она је моја суђеница.

та̄́јо, -а м. хип. од тата
– Свекра сам звала тајо.
та̀лир, -а м. сребрни аустријски новац
– Удаваче су носиле око врата ниску талира.
те́та, -е ж. хип. од тетка
тӗ́тка, -е ж. очева или мајчина сестра
– Тетку волим ко мајку.

тро̀бо̄јка, -е ж. танка трака у три боје (црвена, бела и плава)
– Цвијет од сватовске артије везују тробојком за рузмарин.

ћа̏ге, -и м. пл. хартије, папири, документа
– Припреми ћаге и ајмоте право код матичара.
ћа́са, -е ж. земљана посуда, земљана чинија
– Купус се служи само из ћаса.
ће̏рати, -ам (о спреми) одвести, претерати девојачку спрему младожењиној кући
– Долази у недељу да ћерају руво.
ћи̏лим, -а м. украсни покривач и простирка од вуне, са шарама
– По ћилимима се цени колико је ђевојка спремљена

у̀гријати, -јем. свр. скувати (ракију)
– Ко је мајстор да угрије ракију.
уда̀вача, -е ж. девојка која је за удају
– На Миру пала кутлача, сада је она удавача.
уго̀ворена кра̏ђа, одвођење девојке без свадбе по договору пријатеља
– То је уговорена крађа, неће људи да се троше.
удо̀вац, -овца м. онај коме је умрла супруга.
– Млого више има удовица, но удоваца.
удо̀вица, -е жена којој је умро муж
– Ако немош са ђевојком, ожени се удовоцином.
у̀здарје, -а с. даривање младе од оних које је она даривала
– Каки дар, тако и уздарје.
у̀зе̄ти па̀ре, обећати се, обручити се, прихватити понуду за удају
– Узела паре, уговорили свадбу и онда побегла за другог.
у̀јагмити, -им сврш. ограбити, узети нешто вредно
– Како ујагми неку ђевојку.
у̀јак, -а м. мајчин брат
– Ујак ми је домаћин на свадби.
у̏јна, -е ж. ујакова супруга
– Ујна, па да не донесе торту.
у́јчевина, -е ж. мајчин род
– Кад се бира момак, увијек се гледа ко му је ујчевина.
у̀нук, -а м. син од сина или кћери
– Добио сам унука, ако да бог добићу и праунука.
унуче, -ета с. дете од сина или кћери
– Нема веће радости но добити унуче.
у̀плетиӣци, -ка пл. конци којима се учвршћују плетенице
– Вежи јој црвене уплетнике да је не урекну.
уро̀кљиве о̏чи, зле очи, очи чији поглед изазива несрећу код онога кога погледају
– До младе се ставља црвени кончић, глогова гранчица, ради урокљиви очију.

ур̀очица, -е ж. трава која се користи против урока
– Уочи свадбе млада се окупа у води у коју се ставља трава урочица.
у́синак, -нка м. онај који је усвојен за сина
– Стриц није имо ђеце, ја сам му усинак.
уси́нити, -им сврш. законски прогласити некога за сина
– Усинићу неког доброг, сиромашног дечака и сво имање му преписати.
уси́ђелац, -лца м. заостао момак, нежења
– Бирај, бирај, остаћеш усиђелац.
уси́ђелица, -е ж. старија девојка која се није удавала
– Назови се да си се удала, само да не бидеш за укор да си усиђелица.

фѐрмен, -а м. део одеће који се носи преко антерије
– За венчање сам шио нови фермен и антерију.
фија́кер, -а м. луксузна коњска кола за превоз путника
– Кад су ме довели у Булије, возио ме Борисав Јовановић у фијакеру.
фиксо̀вати, -јем несвр. мазати обућу фиксом, ималином
– Кад је дошо да ме проси, нафиксо опанке да се огледнеш.

ха̀љине, ж. пл. девојачко одело
– Кад ђевојка постане поличарка, купују јој се љепше хаљине.
ха̀љи̏нке, -и постељни прекривачи и рубље
– Изаткала сам ћери све хаљинке.

це̏ла̄ во̀да, вода која се налази у неначетом суду
– Дај ми неначету, целу воду из буце да замијесим колач.
црни̏на, -е ж. црно одело које се носи у знак жалости
– У црнини се не иде на весеље.

че́за, -е ж лака коњска кола са два точка
– Богатији момци су довозили девојку чезом.
ча̏ша мо̀литвена, чаша из које младенци пију вино на венчању
чѐло со̀фре̄, врх софре, горњи крај
– Младенци седе чело софре.
чи̏бук, -а м. слаткиш од бонбона у виду штапића
– Обично су момци на сабору куповали ђевојкама чибуке.
чу́вати се од су̏нца, (о удавачи) штитити лице од сунца да не поцрни
– Не смије удавача на копање, мора да се чува од сунца.
чу̀тура, -е ж. дрвена посуда, пљоснатог облика, у којој се носи ракија
– Момков отац доноси на прошење чутуру са ракијом из које наздравља будућем пријатељу.

ца́рање ва̀тре, свадбени обичај
– Кад млада уђе у нови дом, машицама цара ватру и баца је у правцу свекрове која седи на столичици, да би била жестока ко ватра.

шарѐница, -е ж. поњава, покривка, тканица
– Изаткала две - три шаренице и оће да се уда.
шајкача, -е српска капа
– Сељаци су се разликовали од варошана по шајкачама.
шàрено кȏло, свадбено коло у коме се момак и девојка раздвајају са неколико играча
– При крају сватовског весеља сватови играју шарено коло.
шѐнични, -а, -о пшенични
– На прилог се доноси и шенични колач.
шѝвāћā машѝна, ж. машина за шивење
– Богатије ђевојке су доносиле и шиваћу машину.
шкрӣња, -е ж. сандук у коме се чува девојачко рухо (спрема)
– Док сам била још ђевојчица, мајка је почела да ми пуни шкрињу.
шљѝвовица, -е ж. мека ракија, ракија која није много јака, она се обично греје
– Шљивовица се обично греје.
штрумѐнти, -ената пл. трубачи
– Била бијесна свадба, свирали штрументи.
шӯрāк, -а м. женин брат
шурáковић, -а м. шураков син
шурáковичина, -е шуракова кћи
шӯрњаја, -е шуракова жена
– Што имам шурњају, оженио ми се шурак!
шћȇр, -и ж. кћи
– Правим свадбу, удајем шћер.

НАПОМЕНЕ

1. Гроздана Комадинић, „Ткачка лексика горњег Драгачева", Зборник радова Народног музеја, XVI, Чачак, 1986, стр. 243—272.

2. Невеста, по доласку у кућу свог изабраника, његовој најближој родбини „надева" имена од миља — у Драгачеву се каже „презимена". Нека од њих забележио је (а није публиковао) Радован М. Маринковић, књижевник из Чачка: Браца, Бралица, Братоје, Бралинка, Бака, Бакица, Бакичица, Божур, Божуринка, Бујинка, Бећар, Бећарка, Вуница, Гледна, Глединка, Граћанка, Гајтанка, Добринка, Дикан, Дикицлија, Делија, Делица, Делибраца, Делибратић, Добрица, Добромоје, Бешо, Бешица, Бешинка,, Бул, Булинка, Бурђевка, Бинбуза, Бевермиље, Јагода, Јетровица, Јагодинка, Јагодица, Каравиље, Кадивка, Кумица, Кумић, Кадивица, Кадива, Лепотанка, Лепотинка, Лепоје, Лепава, Лика, Лила, Ликица, Лане Љубованка, Маја, Мајица, Мајчица, Микица, Милоцвећа, Милика, Милосница, Милосанка, Микоје, Микић, Микица, Нана, Наница, Нина, Ника, Сеја, Секица, Сејица, Сејичић, Сејо, Сајо, Раница, Рајска душица, Ружица, Радосница, Тајо, Тајица, Течо, Тајинка, Трњиница, Чиле... Ових „презимена" знатно је више, али — то је посебна тема.

3. Девојачко коло млада-невеста игра по завршетку венчања, у црквеној порти, али и пре ручка у Ђувегијином дворишту. Наравно, на свадбама се играју и друга кола: „ретко", „повозито", „шетња", „у шест корака", „у скок", „враћанка", „чачак", „чачанка", „расплет", „кукуњеж", „свилен конац", „драгачевско", „старовлашко", „ужичко", „моравац", „качерац", „сукавац", „суљавац", „тројанац", „заврзлама", „Мишово", „Радојкино", „Жикино", „гласничко", „јеличко", „бећарско", „ужичко", „моравско", „петровско", „трескавац", „трускавац", „оро", „дикино", „ситнеж", „ситно", „стара Влајина" и нека друга, а када свадба поодмакне, онда и нека посебна: „Краљице Марије", „официрско", „учитељско", „удовичко", „Краљице Наталије", „радикалско", „напредњачко" (податак добијен од Радована М. Маринковића, књижевника из Чачка).

LEXIQUE DE DRAGAČEVO RELATIF AUX NOCES

Le but que l'auteur du présent texte s'est proposé a été d'enregistrer et d'expliquer le lexique relatif aux noces, que l'on emploie dans le Dragačevo, région où la tradition du culte des noces, en tant que synonyme du bonheur à assurer au mariage, est très développée. En témoignent les rites solennels et toutes sortes de coutumes qui accompagnent la cérémonie de mariage. Il en a résulté un lexique original, unique dans son genre, contenant des lexies qui sont employées depuis la première rencontre des futurs époux jusqu'au saint sacrement de meriage. Les lexies sont expliquées et complétées par des déclarations authentiques de nombreux habitants de la région de Dragačevo, faites dans le dialecte de la région, si bien qu'elles constituent de riches matériaux ethnographiques.

Le lexique relatif aux noces appartient, dans la région de Dragačevo, au lexique slave, tout en contenant un nombre insignifiant de mots étrangers, en particulier ceux qui sont empruntés au turc.

Dans ce lexique de Dragačevo se reflètent la spiritualité de cette population, ses conceptions, ses croyances, ses préjugés.

САДРЖАЈ

1. Др МИЛОРАД СТОЈИЋ — Керамика из Гвозденог доба рађена руком у басену Западне Мораве низводно од Овчарско-кабларске клисуре — 5
2. ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ — Депо бронзаних гривни из Горњих Бранетића — — — — — — — — — — — — — — — — — 23
3. ОЛИВЕРА МАРКОВИЋ — Керамика X и XI века са локалитета „Кулине" у Рошцима — — — — — — — — — — — — — — 27
4. Др БОГУМИЛ ХРАБАК — Ратарство Северне Србије у последњој трећини XV века — — — — — — — — — — — — — — 33
5. Др ЖИВОТА МАРКОВИЋ — Југозападни фронт у првој половини 1806. године и борбе с Турцима на Радаљеву и у Лопашу — — — — — 73
6. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ — Депутати из општине каонске на Петровској (1848) и Светоандрејској (1858) Скупштини — — — — — 89
7. СИНИША ДИЛПАРИЋ — Вишња, родоначелник династије Обреновић 97
8. ВИТОМИР ВАСИЛИЋ — Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815—1941. — — — — — — — — 103
9. ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ — Прилози за историју физичке културе у чачанском крају — — — — — — — — — — — — — — — 127
10. Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ — Банке у Горњем Милановцу 1888—1941. — 161
11. РАДОЈКО НИКОЛИЋ — „Несродничка" презимена у чачанско-рудничком крају (1822—1825) — — — — — — — — — — — — 193
12. НЕВЕНКА БОЈОВИЋ — Опанчарски алат у етнолошкој збирци Народног музеја у Чачку — — — — — — — — — — — — 211
13. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ — Становништво Вапе и Виљуше — — 217
14. Мр МИЛОШ РАДОВАНОВИЋ — Чачак на регулационом плану из 1893. године — — — — — — — — — — — — — — 237
15. Др ДРАГАН СУБОТИЋ — Штампа у таковском крају од 1890 до 1941. 245
16. КОВИЉКА ЛЕТИЋ — Основна школа у Чачку од 1918. до 1941. године 285
17. НОВАК ЖИВКОВИЋ — Среска болница у Ивањици — — — — — 299
18. Др МОМЧИЛО ИСИЋ — Резултати парламентарних избора у чачанском округу од 1920. до 1927. године — — — — — — — — 317
19. БЛАГОЈЕ РАДИВОЈЕВИЋ — Чачак и околина у „Новинама Српским" од 1834. до 1854. године — — — — — — — — — — — — 347
20. БРАНКА БУЛАТОВИЋ — Ратни извештај Николе Лазара са западноморавског фронта 1876. године — — — — — — — — — — — 353
21. ГРОЗДАНА КОМАДИНИЋ — Свадбена лексика Драгачева — — — 369

TABLE DES MATIERES

1. Dr MILORAD STOJIĆ — Céramique de l'âge de fer faite à la main dans le bassin de la Morava Occidentale en aval du défilé d'Ovčar—Kablar 5
2. LIDIJA NIKITOVIĆ — Dépôt de bracelets en bronze de Gornji Branetići 23
3. OLIVERA MARKOVIĆ — Céramique du Xe ou XIe siècle du site médiéval »Kuline« à Rošci — — — — — — — — — — — — — — 27
4. Dr BOGUMIL HRABAK — Agriculture de la Serbie septentrionale dans le dernier tiers du XVe siècle — — — — — — — — — — — — 33
5. Dr ŽIVOTA MARKOVIĆ — Front sud-ouest dans la première moitié de l'année 1806 et combats contre les Turcs à Radaljevo et à Lopaš — — 73
6. DRAGOLJUB M. PAVLOVIĆ — Les députés de la commune de Kaona (région de Dragačevo) à l'Assemblée de la Saint-Pierre (1848) et à celle de la Saint-André (1859) — — — — — — — — — — — — — 89
7. SINIŠA DILPARIĆ — Višnja, mère de la dynastie des Obrénovitch — 97
8. VITOMIR VASILIĆ — Changements d'ordre administratif et territorial dans la commune de Tchatchak de 1815 à 1941 — — — — — — 103
9. LJUBODRAG POPOVIĆ — Centribution à l'histoire de la culture physique dans la région de Tchatchak — — — — — — — — — — — 127
10. Dr JAROSLAV DAŠIĆ — Banques de Gornji Milanovac (1888—1941) — 161
11. RADOJKO NIKOLIĆ — Noms non patronymiques dans les régions de Tchatchak et de Rudnik (1822—1825) — — — — — — — — — 193
12. NEVENKA BOJOVIĆ — Outils pour la fabrication artisanale des opanques dans la collection archéologique du Musée National de Tchatchak — 211
13. RADOVAN M. MARINKOVIĆ — Population des villages de Vapa et de Viljuša — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 217
14. Mr MILOŠ RADOVANOVIĆ — La ville de Tchatchak selon le projet urbanistique de 1893 — — — — — — — — — — — — — — — 237
15. Dr DRAGAN SUBOTIĆ — La presse dans la région de Takovo entre 1890 et 1941 — — — — — — — — — — — — — — — — 245
16. KOVILJKA LETIĆ — École primaire de Tchatchak entre 1918 et 1941 — 285
17. NOVAK ŽIVKOVIĆ — Quelques documents sur la fondation de l'hôpital d'Ivanjica — — — — — — — — — — — — — — — — 299
18. Dr MOMČILO ISIĆ — Résultats des élections dans le département de Tchatchak entre 1920 et 1927 — — — — — — — — — — — 317
19. BLAGOJE RADIVOJEVIĆ — En feuilletant les journaux d'autrefois — La ville de Tchatchak et ses environs dans le périodique »Novine srbske« entre 1834 et 1854 — — — — — — — — — — — — — — 347
20. BRANKA BULATOVIĆ — Rapport de guerre de Nicolas Lazar écrit en 1876 au front de la Morava Occidentale — — — — — — — — — 353
21. Mr GROZDANA KOMADINIĆ — Lexique de Dragačevo relatif aux noces 369

Litopapir

32000 ЧАЧАК, ХАЈДУК ВЕЉКОВА 52

централа: 032/24-555, директор: 032/24-554, комерцијални директор: 032/24-553, финансијски директор: 032/23-735, телефакс: 032/24-002, телекс: 13-764 YU

ГРАФИЧКЕ УСЛУГЕ: књиге, часописе, брошуре, обрасци, етикете, плакате, упутства, радови на повезивању књига, цинкана клишеа, Ал-плочице, каталоге, честитке, календаре, албуме, самолепљиве сличице, постере, штампану и нештампану картонску амбалажу.

ПАПИРНО-ПРЕРАЂИВАЧКЕ УСЛУГЕ: папирну конфекцију са штампом, и без штампе (кесе), као и друге производе од папира у комбинацији са полиетиленом и Ал-фолијом. Кесе са ручком и врпцом, штампу у више боја, штампане и нештампане комби кутије, картонска кућишта, картонске хилзне, разне врсте уложака, све врсте натрон вреће, вреће од пластифицираног и битуминизираног папира и др.

ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ: издање књига — стручних публикација, издања школског и канцеларијског материјала; школске свеске, трговачке књиге, цртаћи и скицен блокови; аћустирани и конфекционирани папири, роковници, регистратори, стоне мапе, све врсте коверата, едукативне игре — pazzli и остали рекламно-пропагандни материјали.

МАРКЕТИНГ — Трговина на велико и мало: прехрамбени производи, кондиторски производи, хемијски производи, дечја и остала конфекција, обућа, алкохолна и безалкохолна пића, фармацеутски производи (чајеви), бела техника (штедњаци, усисивачи, пумпе за воду).

ИЗРАДА СВИХ ВРСТА ТРАНСПОРТНИХ КУТИЈА ОД ВАЛОВИТЕ ЛЕПЕНКЕ СА ШТАМПОМ И БЕЗ ШТАМПЕ.

НАЈСАВРЕМЕНИЈА КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА ТЕКСТА И ФОТОГРАФИЈЕ.

У ОКВИРУ ОБЕЛЕЖАВАЊА СВОГ ЈУБИЛЕЈА
„ЛИТОПАПИР" ЈЕ ОДШТАМПАО ОВАЈ БРОЈ
ЗБОРНИКА РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧЕСТИТА „ЛИТОПАПИРУ" 40-ГОДИШЊИ ЈУБИЛЕЈ
СА ЖЕЉОМ ЗА ДАЉУ УСПЕШНУ САРАДЊУ.

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. XXII—XXIII, 1992—1993.

Тираж: 500

Рукопис предат у штампу јуна 1994.

Опсег 25½ табака и 15 страна прилога

Штампање завршено јануара 1995.